

85.3кар 87а

Кл. 3597-д

К21

КЪРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

10

Къараланы А. И., Борлакъланы Д. Б.

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

Х классха окъуу китаб-хрестоматия

ТЕРТЮНЧЮ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

КОНТРАСТНИЙ ЭКСПОНАТ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК 1987

83.3 Кар 172

К 21

Вс (карач)

К 21

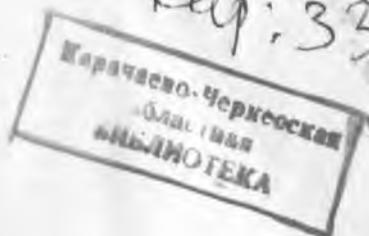
Рецензентле: Гочияланы С. А.
Блимгъотланы И. Ш.

Суратла салыб джарашдыргъан Н. Г. КРИЦКИЙ

Къарачай литератураны бу китабха кирген историсясы бла джазыучулары чыгъармалары, бир къауум чыгъармадан юзюкле къарачай тил бла литературадан облоно 1983 джыл бегитген джангы программаланы тамалында джазылгъандыла.

Малкъар джазыучулары джашау эмда чыгъармачылыкъ джолларын ачыкълауда малкъар литератураны хрестоматиясындан материалла бла литературовед Тёппе улу Алимни илму ишлери хайырландырылгъандыла.

Кар: 3347

ЛИТЕРАТУРАНЫ ЛЕНИНЧИ ПАРТИЯЛЫКЪ ПРИНЦИПИ

**В. И. Ленин.
«Партийная
организация
и партийная
литература»**

Джангы социалист литератураны теориялыкъ тамалын В. И. Ленин алгъы бурун «Партийная организация и партийная литература» (1905) деген статьясында, аны ызы бла «Материализм и эмпириокритицизм» (1908—1909) деген улуу философия ишинде джарашдыргъанды. 1920 джыл пролеткультланы биринчи Бютеуроссия съездине джазылгъан «О пролетарской культуре» деген резолюцияны проектинде, Октябрь революцияны ал джылларында джазылгъан талай ишинде социалист литератураны юсюнден къайтарыб айтады.

В. И. Ленинни литератураны партиялыкъ джоругъун ачыкълагъан «Партийная организация и партийная литература» деген статьясы 1905 джыл, биринчи орус революцияны кёзююнде бош чыкъмагъанды. Бу джыллада пролетариатны эмда аны партиясыны орус азатлыкъ кюрешде башчылыкъ ролю ачыкъ белгили болгъанды. Бу кёзюуде литераторгъа партиячы болуу демеклик, хакъ ашауну, политика эзлиуню тубюнден къутхарылыр ючюн, бютеу халкъгъа керти джолну кёргюзген, алчы, революцион классны джанына ачыкъ, туура кёчюу деген магъананы тутханды.

Джазыучугъа партиячы болмакълыкъ ишчи классны идеологиясын ангылауду, анга разы болууду, социализмни идеяларын, социалист идеалны алыуду, халкъны суйюудю, аны жанлы болууду, хар ишн бла халкъны революцион ишине, революцияны хорламына болушууду.

Сёз былайда джазыучуну джамагъат оюмунда кесгинлик, кюрешген класслагъа, революцион пролетариатны алчысы болуб тургъан партиягъа аны къарамында ачыкъ белгилелик керек болгъаныны юсюнденди. В. И. Ленин социалист джамагъатны литературасыны баш принциплери партиялыкъ бла халкъгъа къуллукъ этиудю деб бегитеди.

В. И. Ленин «Партийная организация и партийная литература» деген статьясында, пролетар литератураны магъанасын толу белгилегени бла биргелей, литература бютеу пролетар ишни бир кесегн болгъанын, литературагъа партия эс бёлгенлей, болушханлай туругъа керек болгъанын ачыкълайды.

В. И. Ленинни статьясы искусство бла литератураны юсюнден джорюген буржуй-интеллигент кьарамгъа кьаршчы джазылгъанды.

Буржуй джамагъатда литература, искусство бийлик этген класслагъа бойсунганын, ол классла кеслерине кьуллукъ этмеген литератураны унамазлыкъларын ангълатады, буржуй джамагъатда хар джазыучу кеси, не сюйсе, аны джазаргъа эркинди, искусство, литература класс излемден бир джанындады деген теорияла ётюрюк болгъанларын терен ачыкълайды.

Буржуй джамагъатда бийлик этген классла ишчи халкъгъа зорлукъ этгенлерин кёрюб болмай, аланы терслеб джазгъан адамгъа ол джамагъат ёмюрде да джол бермегенди. Анга шагъатлыкъ — орус джазыучуну — Н. Г. Чернышевскийни, тюрк джазыучуну — Назим Хикметни, инглиз джазыучуну — Байронну джашауда сынагъан затлары.

В. И. Ленин, джамагъатда джашаб, джамагъатны ишине кьатышмай туругъа боллукъ тюлдю, деб джазгъанды.

«Партийная организация и партийная литература» деген статьясында былай джазгъанды В. И. Ленин: «Литература партиялыкъ магъанада болургъа керекди. Буржуй кьылыкъларга кьаршчы, буржуй саудюгерчи, арыш-беришчи басмагъа кьаршчы, буржуй литература карьеризм бла индивидуализмге, «джюйюсханлыкъ анархизмге» эмда хайыр табаргъа тырмашыугъа кьаршчы, социалист пролетариат литературада партиялыкъ принципни салыргъа керекди, ол принципни есдюрюрге эмда аны, мадары болгъанча, тамам толу эмда бузулмазлыкъ формасы бла джашауда бардырыргъа керекди». Андан ары да былай айтылады статьяда: «Ол эркин литература боллукъду, не ючюн десенг, аны тизгинлерине хайыр излеу бла карьера тюл, социалист идея, урунганлагъа джан басыу тохтаусуз джангы, дагъыда джангы кючленн джыйгъанлай турлукъдула.

Ол эркин литература боллукъду, не ючюн десенг, ол эсерикликден кьутургъан героннялагъа, эригиб, ашагъанларын ичлерине сыйындыралмай инджилиб тургъан «огъаргъы он минглеге» кьуллукъ этерик тюлдю, ол кьуллукъ этерикди кьралны джыгырыгы, аны кючю, келир заманланы песи боллукъ миллионла, он миллионла бла саналгъан урунганлагъа. Ол адам улуну революцион оюмуну эм джангы сёзон, социалист пролетариатны сынамын кюндеги иши бла байындыргъан эркин литература боллукъду...»

Партияны революцион практикасы литераторланы творчествулу ишлерине уллу болушлукъ этеди, ол творчествулу иш а, — дегенди Ленин, — революциягъа болушхан этеди.

Революцион сёзю джашауда хорлаб баргъанын Ленин партия организация бла партия литератураны бирлешгенинде кёргенди.

Коммунист партияны политикасын бардырыуда кьуру теориялы ишледен, агитациядан, пропагандадан сора да лите-

ратура критиканы, публицистиканы, суратлау творчествону уллу магъанасы болгъанын, бу ишлени бир-биринден айырым-мазлыкъ байлашуларын ангылатханды В. И. Ленин!

Литература ишлени башха партия ишле бла бирлигин кёрюзе, литератураны кесича башхалыкълары кёб болгъанын да эгертеди В. И. Ленин: пролетариатны партиялыкъ литература ишлерин партияны башха ишлери бла шаблолду тенгешдириб къояргъа боллукъ тюлдю. Литература энчи инициативагъа, энчи фахмугъа, акъылгъа, билимге, фантазиягъа, формагъа эмда магъанагъа кенг эркинликни баджарыргъа керекди.

Бизни джазыучуларыбыз чыгъармаларын коммунист партиялыкъ суратлау метод бла — социалист реализмни джолу бла джазадыла.

Партияны членини да, члени болмагъан литераторланы да джангы джамагъат къуруар ючюн кюрешде халкъгъа болушлукъ бериулерине, кеслерини фахмуларын ёсдюрюге партияны практикасы, аны идеясы сёзсюз уллу болушады; башха джол бла ишлеген джазыучула ёмюрде кёралмазлыкъ, билалмазлыкъ терен затланы совет литераторла уста суратлайдыла.

Партиялыкъ литература деген бла халкълыкъ литература деген бир магъананы тутадыла. Не ючюн десенг, бизни совет литература халкъны иннетин, излемин кёрюзеди, миллионла бла саналгъан урунган адамлагъа къуллукъ этеди. Ол себебден совет литература халкъ бла байланыбды. Халкъны джашау болуму тюрленнгени, джангыргъаны сайын ол кесине джангы сюжетле, совет адамланы халилеринде джангы шартла табады.

Совет литератураны бу тукъум тюрлениуюне историялыкъ тюрлениу дейбиз.

Партиялыкъ магъанасындан таймай, бизни литература совет халкъны хамап алгъа уруб баргъан джашауун реалист формада суратлайды. Ол себебден совет литературада коммунист идеал ючюн кюрешген джангы геройну образы уллу орун алады.

Оптимист, коммунист иннет синнген совет литература бла искусствону бек уллу идея-материалларында совет юретну магъанасы барды. Ала совет адам-литератураны терен ны джангы дуня ишлер халиде ёсдюреди-магъанасыны юсюнден, де, кёб миллион адамны къууанчлы этерге, халкъны джашауунда те, кёб миллион адамны къууанчлы этерге, литература кесине учундурургъа, излемлерин, сезимлерин, къаллай орун акъылларын айтыргъа, аланы иннет бай-алгъаныны юсюнден лыкъларын ёсдюрюге, намыслы юренулерини мадары болургъа керекдиле. айтылгъаны

Социалист джамагъатны биринуюн бегтир ючюн кюрешнуде миллет литератураланы бир-бири бла байламларын кючлю этерге керекди, деб борч салады партия.

1 В. И. Ленин. ЧТДж., 12 т., 104 б.

«СССР к̄уралг̄анлы 50 джыл толг̄анына хазырланыуну юсюнден» бегиминде КПСС-ни Ара Комитети совет культураны социал тамалын былай ачыклайды: «Онла бла миллетлени эмда ууакъ халк̄ланы келишиулеринде излемле бла муратланы, тырмашуу бла ишлеуну, бизни к̄арнаш союзу-бузда тохтаусуз болуб тург̄анча, аллай бузулмазлыкъ бирчалыгын, аллай тин джууукълукъну, бир-бирине ийнаныу бла к̄айг̄ырыуну бютеудуния исторня алк̄ын бир заманда да к̄ермегенди¹».

КПСС-ни Ара Комитетини «Литература-суратлау критиканы юсюнден» бегиминде (январь, 1972 дж.) литература бла искусствону бизни джамаг̄атны тин джашауунда, совет адамны юретиуде, ёсдюрюуде уллу маг̄анасы болг̄аны чертиледи.

Бусаг̄атдаг̄ы суратлау процессни шартларын, инпетни терен сюзюб, ленинчи партиялыкъ, халк̄лыкъ принциплени не джаны бла да бегитирге, совет искусствону идея-эстетика джаны бла ёсюмюне болушург̄а, буржуй идеологияг̄а к̄аршы болуб кюреширге борчлуду литература-суратлау критика, деб айтылады бегимде. Литература-суратлау критика джазычуну идея к̄арамын кенгертирге, аны джазычуу усталыгын ёсдюрюуге болушург̄а керекди.

Марксист-ленинчи эстетиканы традицияларына таяна, аланы ёсдюре, кенгерте, литература-суратлау критика чыг̄армалаг̄а идея баг̄а бернуде тамамлы, социал тинтнуде терен к̄арамлы болург̄а борчлу болг̄аны бла биргелей, чыг̄армаланы эстетика джаны бла да тыйыншлы боллукъларын излерге керекди, джазычуланы фахмуларына, аланы творчество излемлерине сакъ, аяулу к̄ез бла к̄арарг̄а борчлуду, деб чертиледи бегимде.

Партияны XXVII съезди литература бла искусствону ишине уллу эс бёлгенди, литературааны аллына джангы суратлау борчла, джазычула кеслерини творчстволары бла джууаб берирча соруула салг̄анды. «Партия литература бла искусствону маг̄анасын ёсдюрюуге не джаны бла да к̄айг̄ырг̄анлай турлукъду. Халк̄ны излемлерине, коммунизмни ишине к̄уллукъ этерге, миллионла бла адамлаг̄а к̄ууатч эмда учунмакълыкъ бернуну тамалы болург̄а, аланы излемлерин, сезимлерин эмда оюмларын ачыкларг̄а, идея джаны бла байындырыуда эмда адеб джаны бла юретиуде тири болушург̄а борчлудула литература бла искусство.

Халк̄ны джашауу бла байламлыкны ёсдюрюу, социалист джашауну тюз эмда мийик суратлау дараджада к̄ергюзюу, джангы, алчы затлапы учунмакълыкъ эмда джарыкъ халда

¹ «Совет Социалист Республикалары Союзу к̄уралг̄анлы 50 джыл толг̄анына хазырланыуну юсюнден». КПСС-ни АК-ни 1972 джыл 12 февралдан бегими. М., Политиздат, 1972 дж., 17—18 бетле.

ачыкъялау, джамагъатны алгъа барыуунда тыйгъыч болгъан кемликлени таукел айгъакълау, литература бла искусствону ёсююнде баш джолду...

Ата джуртну эмда дуня культураны бютеу алчы шартларын хайырландырыу бла аланы мындан ары да ёсдюрюню эмда джашауну суратлау халлы тюз кёргюзюуде ёхтем джангычылыкъны бирикдиреди ол. Керти да эркин творчество ишни бардырыгъа, усталыкъны, кёб тюрлю реалист форманы, стилни эмда жанрны мындан ары да ёсдюрюрге литература бла искусствону къуллукъчуларыны аллында кенг джол ачылыбды. Халкыны культура дараджасы ёсе баргъанына кёре, джамагъатны джашаууна, аны адеб-психология болумуна искусствону себеби да ёсюб барады. Ол зат культураны усталарыны творчество иште идея магъанагъа, кеслерини чыгъармаларыны суратлау кючлерини адамланы ангыларына къатылыууна джууаблылыкъларын ёсдюреди»¹, — деб джазылгъанды Совет Союзнун Коммунист партиясыны XXVII съезди алгъан Программасында (Джангы редакция).

XXVII съезд, литератураны джетишимлерине багъа берген бла биргелей, кемликлерин да хыртлагъанды, литератураны болумун игилендириуде литература-суратлау критиканы къаты джууаблылыкъын, партияны джолун таймай бардырыгъа керек болгъаныны юсюнден Политика докладда ачыкъ айтылады: «Не партиягъа, не халкъгъа кёб махтаула джазыу неда турмушну халисин ууакъ чучхуу, конъюнктурщина неда тюртмюрт керек тюлдюле. Джамагъат джазыучудан суратлау табышны, джашау кертиликни сакълайды, ол зат болгъанды къуру да керти искусствону баш шарты...

Бизни джамагъатны джашау кючюнден чыкыгъан джорукълу адетдиле критика бла самокритика. Аласыз ёсюм джокъду. Литература-суратлау критикагъа таза моральны кемирген хошкёллукъ бла чинопчитаниени кеси юсюнден къагъар заман болгъанды, эсге алыргъа керекди — критика авторланы кеслерине сюймекликлери бла чёрчекликлерине къуллукъ этген сфера тюлдю, ол джамагъат ишди»².

«КПСС фахмугъа, джангы суратлау мадарла излеуге аяулу, къайгырыулу къарайды. Аны бла биргелей ол идеясызлыкъ бла, ангы джаны бла хар неге да уу джайыугъа, эстетика джаны бла учхаралыкыгъа хар заманда къаршчы, творчество союзланы, джамагъат оюмну, марксист-ленинчи суратлау критиканы болушлугъуна таяна кюрешгенди эмда кюрешгенлей турлукъду»³, — деб джазылгъанды КПСС-ни Программасында.

¹ Совет Союзнун Коммунист партиясыны Программасы. Черкесск, 67—68 бетле.

² М. С. Горбачев. КПСС-ни Ара Комитетини Совет Союзнун Коммунист партиясыны XXVII съездине Политика доклады. Черкесск, 1986, 98 б.

³ Совет Союзнун Коммунист партиясыны Программасы. Черкесск, 1986, 68 б.

Совет джазыучулары VIII съезди (1986 дж.) КПСС-ни XXVII съезди белгилеген баш джолну бир аууздан толусу бла джакълагъанды, социализмни джашау кючюн толу хайырландыруугъа тыйыншлы юлюш къошаргъа чакъыргъанды джазыучулары.

Литература процессни бюгюнню проблемаларыны, джуу-аблылыкны, джамагъат ангыны тюрлендирюню ишинде джазыучуну борчларыны, «адамлыкъ факторну», бюгюнню джашау туудургъан жангы болумну проблемаларыны юсюнден съездде этимли, ачыкъ критикалы халда баргъан дискуссия эндиги заманны излемлерине тюз келишеди.

Совет литература алчы чыгъармаларыны юсю бла адамны джюрегин, аны акъылын кючлер ючюн кюрешде ал сафлада барыр борчун тыйыншлы толтура келгенди, социал энергияны, граждан тириликни, адеб-намыс идеалла бла джорукъланы, совет патриотизм бла интернационализмни иннетин бегитпуге сеbeb болгъанды. Джазыучулары алчы чыгъармалары окъуучуну разы этгендиле, кертилик бла тюзлюкню юлгюсюн кёр-гюзгендиле. Халкъны джашауун теренден сюзе, алчы адамны—кюрешчини, тири, этимли, халал джюрекли, тюз иннетли адамны тюрсюнюн кертисича суратлайдыла ала, озгъан джылланы историясын реалист мардада ачыкълайдыла. Уллу Ата джурт къазауатда совет халкъны джигитлик ишлерин суратлау халда кёргюзюу хайырлы джюрюш алгъанлай баргъанды. Джазыучулары джаш тёлюсю, совет классиканы джолун тутта, кесин ачыкъ танытады.

Бюгюн къралда тири джюрюш алгъан жангырыуну масштабна кёре ёсерге керекди совет литература деб, ол затны чертгенди съезд. Чыгъармачылыкъ иште баш борч джашауну терен сюзюб, тюз анализ бериудю, керти джигитлик бла джигерликни, халал урунууну мийикге кёлтюрюудю, социалист джашауну джоругъун бузууну айгъакълауду.

Коммунист джамагъат ишлеуде совет литератураны орну Совет литература бизге, совет адамлагъа, бек багъалыды. Не ючюн десенг, совет джазыучула адамны джашауунда жангы заманны баш шартларын кёргюзедиле, аланы чыгъармаларында совет адамны халиси, кылыгы толу суратланады. Бизни, бюгюнню совет адамланы, Максим Горькийни «Мать» деген чыгъармасыны герою Павел Власов бла, Н. Островскийни «Как закалялась сталь» деген романындан Павел Корчагин бла иннет джууукълугъубуз къалай кыысха эсе, А. Фадеевни «Молодая гвардиясындан» Олег Кошевой бла, башха джаш гвардиячыла бла да, башхасы джокъду, алайды.

Джашау тюрленгенге кёре, адамла да тюрлениб барадыла. Аллай тюрлениуде къралны ёсюб баргъанын кёребиз.

Октябрь социалист революциягъа хазырлануу, граждан къазауатны ёхтем джыллары, къралны тозурагъан мюлкюн орнуна салуу, социалист джамагъат кыурау, къанлы фашизм

бла къазауат, бизни бусагъатдагъы сейирлик джашауубуз, космосну оиглау — была барысы къралда алакат кѣзюуле болуб ѳтгендиле. Бу кѣзюуле, атлары тюрлю-тюрлю болса да, бир сынджырны тогъайларыдыла. Башхача айтсакъ, коммунист джамагъатны (ахыр муратыбызны) кърар ючюн тизилген кѣзюуледиле.

Совет литература коммунист джамагъат кърарауда бизни тюз джолгъа, аягъыбыз къралай атласа тюз боллугъуна юретеди, терс адамланы, бизни иннетибизге кърарчы болгъанланы, джашауубузгъа хыянат этгенлени кѣрюб болмазча юретеди. Алай бла, совет литература ленинчи Коммунист партияны болушчусу болады.

Совет литератураны коммунизм кърарауда орун М. Шолохов былай ачыкъллагъан эди: «Бизни литератураны юсюнден терен план бла айтсакъ, Совет власть джангы къралгъаи кюледен башлаб ол кесини халкъына берилтиб, тюз къраллыкъ этиб келеди... Аны тауушу озгъан кѣзюуледе эмда бусагъатда бизни къралны тышында да эшитиледи, алгъынча, бусагъатда да бютеу дуняны урунган адамларын джашауну алгъа бардырыргъа, джюрек тазалыкыгъа, тюз аныгъа, мамырлыкыгъа, бизни планетада эсли, ашхы адамла талпыб тургъан, эм алакат, эм ышангылы джамагъат, коммунист джамагъат кърар ючюн юрешге чакъырады».

Совет джазыучулары кѣб чыгъармалары джер юсюнде белгиле тиллени барына кѣчюрюлгенлери совет литератураны бютеу дуняны халкъларыны арасында сышы ѳсгенпне, магъанасы уллу болгъанына шагъатлыкъ этеди.

**СССР-ни
халкъларыны
кърнаш
шохлау**

Кѣб ѳмюрледен бери адам улуну акъыллысы, ашхысы халкъла арасы шохлау къну терен магъанасын биллиб, джамагъат джашауну мамыр, тынч этер ючюн, табигъатны адам кючге бойсундурур ючюн, хар ашхылыкъны ачхычын — шохлау къну баджарыргъа излеб, талпыб келгендиле.

Алай болса да Уллу Октябрь социалист революциягъа дери бир джамагъат формация да адамланы бу ашхы муратларына джетдиралмагъанды.

Уллу Октябрь социалист революцияны хорламы, ленинчи миллет политиканы Коммунист партиябыз джашауда джанлаусуз бардыргъаны совет халкъланы арасында, ары дери историяда болмагъан, бузулмазлыкъ кърнаш шохлау къну денгиле бегитгенди.

Ол шохлау къну социалист джамагъатны экономика эмда культура ѳсюмюню тамалады.

Совет власты биринчи кюнлеринден огуна Россияны миллетлерини кърнаш шохлау къну джангы кюч бла бегиб башлагъанды. 1922 джыл 30 декабрда Советлени I съездинде Совет Социалист Республикаланы Союзун къраруу юсюнден дек-

ларация бла договор этилгенди. Съездде Россияны халкларыны миллет шохлугъуну юсюнден М. И. Калинин былай айтханды:

«Адам улуну белгили адамлары, халкъла азаб чекмей, бир-бири бла кюрешмей, къарнашлыкъда, шохлукъда джашарча амалла излегенли минг-минг джылла кетгендиле. Аллай джашауну биринчи ташы ма бюгюнден башлаб салынады».

Совет Социалист Республикалары Союзу уллу, гитче миллетледен да 100-ден артыкны бирлешдиреди, 70-ден аслам тилде бизни къралда литература басмаланыб чыгъады. Ол себебден бизни совет литература кѳб миллетли литературады.

<p>Орус литература бла орус совет литератураны миллет литературалагъа уллу болушлугъу. СССР-ни халкларыны миллет литератураларыны джетишимлери, аланы ичинде къарачай литератураны орну</p>	<p>Уллу Октябрь социалист революция патча-ны властында унугъуб, къарангылыкъ кысыб кесини тилинде джазыу, окъуу болмай, зорлукъ эзиб тургъан ууакъ миллетлеге азатлыкъ берген бла къоймай, аланы кеслерини тиллеринде окъуу-джазыу болурча этди. Къарангылыкъда джашаб, артха къалгъан миллетлеге окъургъа, билим алыргъа, фахмуну ёсдюрюрге кенг джол ачды.</p>
---	--

1928 джылда А. М. Горький алгъынлада унугъуб тургъан къарангы миллетлени джарыкълык ишлери терк ёсюб баргъаныны юсюнден былай джазгъанды: «Биз адамларыны билимлери, ангылары сейир-тамаша джетишимле этген ёмюрге джашайбыз.

Фин, тюрк-фин юйюрге, Поволжьени эртдегили адамлары—мордвинле, чувашла, черемисле — минг-минг джылланы тил-сизлеча, окъуусуз, джазыусуз джашагъандыла, энди уа он джыллы ичинде ала кеслерини газетлерин, кеслерини тиллеринде китабла чыгъарадыла, музейле, оркестрле, хорла къурайдыла. Джарыкълыкъ джаны бла къазан татарла уллу иш этгендиле. Аланы суратлау литературалары, музыкагъа, сурат салыгъа юретген школлары адам айталмазча кызыу ёседи, джарыкълыкъ ишлери къайнайды. Къыргъызла, башкирле, къалмукъла, Север Кавказ бла Орта Азияны юйюрлери — Совет Союзну тюрлю тукъум адамлары барысы бирден, адам ийнанмазча, дженгил, бек уллу ишни — кеслерини къультура-сын ёсдюрююню юсю бла дуня куьлтурагъа къошулууну башлагъандыла.

Россияда ёмюрледе болмагъан затла боладыла, — орус ишчи халкъ баиша тюрлю миллетлени бютеу бир уллу иште—джангы форманы творчествосунда — къаты бирикдиргенди.

Бютеу Совет Союзну миллетлери кеслерини тиллеринде эркин сѳлеширге, кеслерини фахмуларын ёсдюрюр ючюн эркин ишлерге толу эркинлик алгъандыла. Бусагъатда джангы халиге бир-биринден юрениу процесс барады, джангы адамны тиби къуралады.

Тюрлю-тюрлю миллетлени бир агъылгъа, бир ангыгъа,

иннетге къалай джыяргъа боллугъуну юсюнден Россия бютеу дуниягъа дерс береди»¹.

Патчахлыкъны заманында джукъгъа сапатмагъан миллетлени Октябрь социалист революцияны тюзлюк байрагъы кесини тубюне джыйыб, джарыкълыгъы бла, джылыуу бла мийик басхычны ал атлауучундан башлаб, эм мийигине чыгъарады, тот кёзлерин ачыб, илму неси этеди. Анга шагъатлыкъ — белгиле къазах джазыучу, Ленинчи саугъаны лауреаты Мухтар Ауэзову сёзлери: «Мен сабийлик, джашлыкъ кёзюулеримни кийиз юртада, кёчюб айланыучу айла ашыргъанма... Атам мени эски адет бла муслиман медирсеге окъургъа берди. Ол мени молла этерге излей эди... Мен а Ленинграддагъы кърал университетни филология факультетин бошадым. Орта Азия кърал университетде аспирантураны да бошаб, профессор, филология илмуланы доктору, илмуланы къазах академиясыны кертни члени болдум.

Мен, Азияны талай халкъны бир келечиси, кесими джашауумда юч тюрлю джамагъат формацияны: феодализмни, капитализмни, социализмни кёрдюм.

Бююн, Ата джуртуму кългъан адамларыча, мен да коммунизм къраргъа кюрешигенлени бириме.

Айтыб кюяргъа, мени адам-справка деб эсеблерге боллукъ эди. Не ючюн десенг, джашлыкъ кёзююмден бююннге дери мен толугъа ёмюрлени ётгенме. Мен кёргенни, мен сынагъаншы эсеблеб айтсакъ, мен XX ёмюрню ортасына, бек узакъ Европа огай, азиат орта ёмюрлюкдеп келгенме».

СССР-ни халкъларыны литературасы терк айныб башлагъанына миллет шохлукъ кюч береди.

Миллет джазыучула суратлау усталыкълары орус классикледен, орус совет джазыучуладан юренедиле. Ала, орус классиклени, орус совет джазыучуланы чыгъармаларын окъуб, аладан оюм алыб, алача джазаргъа тырмашыб башлагъан бла кюймай, орус тилдеп Пушкинни, Лермонтовну, Гогольну, Маяковскийни, дагъыда ала кирик башха белгиле орус джазыучуланы чыгъармаларын кеслерини миллет тиллерине кёчюредиле.

«Кесини кючю бла фахмусун кёргюзтюрге эркинлик табхан къазах халкъ, — ол орус халкъны ашхылыгъындан, аны бютеу дуния магъанасы болгъан культурасыны ашхылыгъындан болгъанын унутмайды», — деб джазады Мухтар Ауэзов.

Миллет литератураланы дженгил аякъланыб, ёсуб баргъаны орус совет литератураны болушлугъу бла болгъаны ючюн, кърнаш литератураланы джазыучулары орус совет литературга уллу багъа береди.

¹ «Горький и Сибирь». С. Е. Кожевников, А. Л. Коптелов. Новосибирск, 1961, 165—166 бетле.

«Әсимдеди, къалай тереп, ёмюрюмде унутмазлыкъ къууанч эди манга Михаил Шолоховну «Тихий Донун», Федор Гладковну «Цементин», Николай Островскийни ёлмезлик «Как закалялась сталь» деген романын, Маяковскийни назмуларын, артыкъ да бек Горькийни Октябрь революциядан сора джазылгъан чыгъармаларын окъугъашым», — деб джазады эстон драматург Август Якобсон.

«Горький совет джазычуланы керти да атасы, устазы, юретиучюсю эди. Бизни литературабызны джашнаууна, бютеу совет халкъланы джазычуларыны ёсюмлеринне аны уллу кючу киргенди. Орус литераторлача, биз да, къарнаш республиканы джазычулары, М. Горькийни кесибизни уллу устазыбызгъа санайбыз», дейди таджик джазычу С. Айни.

Совет литератураны къурауда, аны ёсдюрюуде М. Горький кесип джангыз болмагъанды. Аны инштинне джууукъ болуб Октябрь революцияны идеясы ючюн, урунган халкъны джарыкъ джашауу ючюн кёб орус эмда къарнаш республикаланы джазычулары, хар ким кесича, формасы миллет, магъанасы социалист культураны ёсдюре, магъаналы чыгъармала джазыб юрешгендиле. Ол кёзюуде ишлеген орус джазычуланы — В. Маяковскийни, А. Блокну, Д. Фурмановну, А. Фадеевни, Н. Тихоновну, Л. Леоновну, А. Серафимовични, Ф. Гладковну, М. Шолоховну, А. Гайдарны, дагъыда ала кибики башхаланы чыгъармалары, А. Корнейчукну пьесалары, П. Тычинаны назмулары, Янка Купаланы, Якуб Коласны, Г. Табидзени, А. Акупяны, А. Исаакяны, О. Тумаяныны чыгъармалары, Самед Вургуни, Джамбул Джабаевни назмулары, Мухтар Ауэзовну романлары, Сулейман Стальскийни назмулары, Садриддин Айнини романлары, повестлери, В. Лацисни чыгъармалары, дагъыда башхала кеслерини тереп магъаналары бла дуниягъа айтылгъандыла.

Совет Союзну бютеу халкъларына культураны, литератураны, искусствону ёсдюрюрге джолла эркини ачылгъандыла. Ол джолла бла хайырланыб, миллет шохлукъ бла кёллениб совет халкъланы миллет литературалары кюнден кюнге кюч алыб, ёсюб, бегиб барады.

Совет литературагъа бир къауум халкъ: орус, эрмен, гюрджю, азербайджан, украин, узбек, таджик, туркмен, къзаха, дагъыда башхала кеслерини миллет литератураларыны эртден джюрюб келген традициялары бла къошулгъан эселе, 40-дан артыкъ халкъ — къарачай, малкъар, къыргъыз, якут, чечен, ингуш, черкес, ногъай, абаза, чуваш, чукот, мордвин, дагъыда была кибики кёбле миллет литератураны Октябрь революциядан бери башлагъандыла.

Алай болса да, ленинчи миллет политиканы кючу, Коммунист партияны башчылыгъы, къарнаш халкъланы болушлугъу бла бу миллетлени литературалары, бютеу культура ишлери

алгъа таукел уруб, адам сейирсинирча, къысха заманны ичинде махтаулу эмда магъаналы джетишимле этгендиле.

Эки-юч онджыллыкъны ичинде чукчала, эвенкле, башха халкъла джюзле бла джыллагъа этилмезликни этгендиле», — дейди чукот джазычу Ю. Рыхеу.

**Къарачай тилден
орус тилге
кѣчюрлген
чыгъармала**

Къысха заманны ичинде къарачай литература дженгил ёсгенди. Ол кесини ал атламларын басняланы кѣчюрюуден, сабийлеге назмучукъладан, агитацион къысха назмуладан башлаб, энди кѣб тюрю проза

жанрлы (суратлау очерк, хапар, повесть, роман, эпикалыкъ дилогияла, трилогияла, д. б.), поэзияны бутакъланган жанр системасы джарашхан деменгиле литература болгъанды.

Джазычула кеслерини чыгъармаларында бусагъат кѣзюнуу суратлайдыла. Ала эм баш, керекли затланы: совет адамны коммунист халиде ишленмеклигини, СССР-ни халкъларыны бирлигини, Уллу Ата джурт къазауатны заманында совет адамны этген тулпарлыгъыны юсюнден джазадыла. Джангы заманны терен суратлар ючюн, ала ётген заманлагъа да, ала тинтиб суратлаугъа да уллу эс бѣледиле. Бусагъатдагъы поэтлени, прозаиклени творчестволарында ленинчи тема, къазауат-патриотлукъ, история-революцион, социализм къурау темала баш орун аладыла.

Капиталист къралланы урунганларыны джашау болумлары бла тенгешдиргенде совет адамланы джашау болумларыны онглулугъу къарачай литературада джангы жанрда — джолоучулукъ заметкала бла очеркде суратланады. Бу жанр литераторланы тыш къраллагъа барыб, анда кѣрген, оюм этген затларын джарашдыргъан форма болуб чыккъанды.

Къарачай литература кесини ёсюб келген джолунда хар заманда партиялыкъ, халкълыкъ принципге тюз болганлай, коммунист идеалланы бегитгенлей, джашауну тюз кѣргюзтгенлей барады.

Къарачай литератураны ёсюмюне уллу хайыр берген орус классика эмда орус совет литератураны алашат сынамына, къарачай фольклорну демократ традицияларына таяныу болгъанды. Джаш литератураны кючлендирген, ёсюб чагъарча, анга къарыу берген джашау, джангы совет болум болгъанды. Халкъны джашауунда терен джамагъат тюрленюу, социалист джамагъатны къуралуу — была, джаш литератураны айныуна хайыр болган бла къалмай, аны революцион, коммунистлик джангылыкъланы бегитир ючюн барган кюрешге амалсыз тири, ачыкъ къошулурун излегендиле. Литератураны джангы джашау къураугъа, халкъны ангысын уятыугъа, окъуучуланы ангыларын, суратлау ишлени татыуун айыра билрча этиуге къошулгъаны аны ёсюмюн къызыу этгенди.

Орус классиканы, совет литератураны сынамын хайырландырыуда къарачай литераторла энклеб, ушатыб джазгъан

халдан литературагъа керекли суратлау усталыкъгъа, джашауну реалист джорукъда сыфатларгъа юренгендиле.

Белгиледи къаллай уллу хайыр бергени революцияны биринчи джылларындагъы орус пролетар поэзия Ёртенланы Азретни, Қъаракетланы Иссаны поэзияларына. Орусланы Махамет кеси аузуу бла айтады аны джазыучулукъ джолгъа тюзетген А. С. Пушкинни чыгъармалары болгъанын; Биджиланы Асхат, Байкъулланы Даут, Борлакъланы Тохтар — барыны да А. С. Пушкинге, М. Ю. Лермонтовгъа, А. М. Горькийге сукъланганлары, джюрсклерини илешгени белгиледи. Аланы чыгъармаларын была орус тилден къарачай тилге кечюргендиле.

Чыгъармаланы бир тилден бир тилге кечюрюю литератураны байындыругъа уллу себеб болады.

20—30 джыллада орус литературадан къарачай тилге кечюрюлген чыгъармала аслам болгъан эселе, 50—60 джыллада къарачай литературадан орус тилге кечюрюлген чыгъармаланы кёб болуб баргъанын кёребиз. Қъарнаш литературала бир-бири сынамы бла хайырлана байынганлары кёб миллетли совет литератураны юзюлмезлик шартларыны бириди. Арт 10—15 джыллада къарачай литературадан орус тилге кечюрюлюб талай чыгъарма, къуру къарачай окъуучу бла къалмай, къадар совет окъуучу окъуб шагърей болурча болгъанды.

1974 джылда Москвада «Современник» китаб басма Хубийланы Османлы «Адамла» деген повестини (орус тилде «Люди»), Байрамукъланы Халиматны «Чолпан» деген романын («Утренняя звезда»), 1977 дж. Аппа улу Хасанлы «Қъаракюбюр» романын басмалагъанды. Муну аллында да Къобанлыны Дахирни «Таулада таууш» деген история-революцион романы орусчагъа кечюрюлюб («Голос в горах»), Батчаланы Муссанлы «Быть человеком» деген китабы Ставропольда басмаланыб чыкъгъандыла. «Алан из Карачая» деб Хубийланы Магометни чам китабчыгъы («Аланы хапарлары») чыкъгъанды.

Уллу прозаны чыгъармаларын кечюрюб, миллионла бла совет окъуучуланы шагърей этиуде литература-суратлау журналла бек уллу, джараулу иш этедиле. Бу затха шагъатлыкъ—Хубийланы Османлы «Адамла» повестини «Дон» журналда орус тилде басмаланганы («Люди», 1973), «Дружба народов» (Совет джазыучуланы союзуну органы) журналда Байрамукъланы Халиматны «Айран» деген хапарыны чыкъгъаны, башха хапарлары бла лирика назмуларыны «Новый мир», «Знамя», «Октябрь», «Дон», «Байкал», «Огонек» журналлада басмаланганы. Орус тилге кечюрюлюб Халиматны назмулары — «Стихи» (Москва), «Исповедь» (Москва), «Весенний полдень», «Любимые горы», дагъыда башха джыйымдыкълада чыкъгъандыла.

Орус тилде басмаланган газетледе, журналлада, суратлау литература джыйымдыкь китаблада кёб миллетли Къарачай-Черкес областны джазычуларыны, аланы арасында къарачай джазычуланы чыгъармалары да орус тилге кёчюрюлюб чыкыгъанлай турадыла.

Къарачай-Черкес областны бусагъатдагъы къарнаш миллет литературасыны кёчюрюю ишлерине З. И. Воскресенскаяны Владимир Ильич Ленинни анасы Мария Александровна Ульянова бла Ульяновланы юйдегилерини юсюнден «Сердце матери» деб джазгъан хапарлары, аламат совет джазычу М. А. Шолоховну «Донские рассказы», «Судьба человека» деген чыгъармалары къарачай тилге кёчюрюлюб чыкыгъаны белгили иш болуб кышулгъандыла. (М. А. Шолохов. Дон хапарла. Адамны джазыуу. Кёчюрген Тохчукъланы Х. Т., З. И. Воскресенская. Ананы джюреги. Кёчюрген Чагъарланы О. А.)

Кёчюрюю ишни кючю бла джазыучуну чыгъармаларына бютеу Союзда профессионал уста критикле къарарча, сюзерча джол ачылады, джазыучугъа джазгъан затларын идея, эстетика джаны бла терен этерге, байындырыгъа амал табылады. Аны бла биргелей кёчюрюю иш джазыучуну кесини, аны миллетини литературасыны бютеусоюз литературада орнун айырыгъа болушады. Эм баш магъанасы уа: кёчюрюю иш литератураланы, культураланы, алай бла уа — миллетлени социалист тамалда бир-бирине джууукълашдырыгъа болушхан кёб факторланы бириди.

УЛЛУ АТА ДЖУРТ КЪАЗАУАТНЫ ЗАМАНЫНДАГЪЫ ЭМДА ЭНДИГИ КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА (1941—1975)

Уллу Ата джурт
къазауат.
Джашау,
литература

1941 джылны июнь айында фашист Германия, къазауат ачарын билдирмегенлей, бизни къралыбызгъа чабды. Социалист Ата джуртубузну фашист джауладан къорууларгъа бютеу Совет къралны миллетлери бирден къобдула. Джуртубузгъа уллу сыймекликлери, тюзлюк ючюн къорешгенлерин ангылагъанлары, ахырында хорлам ажымсыз бизники боллугъуна ийнанганлары бизни адамланы бу къазауатда къанатландыра эдиле.

Ол кёзюуде джазычуланы эм баш ишлери джаугъа къаршы джазыу, джауну кёрюб болмауну кёргюзюу, Совет Аскерни хорланмазлыгъын ангылатыу, Совет Союзну миллетлерини ёмюрледе бузулмазлыкъ шохлукъларын бегитну болгъанды. Къарачайны джазычулары къазауатны заманында совет адамны къазауатда, иште тулпарлыгъын, туугъан къралына, Коммунист партиягъа учсуз-къыйырсыз сыймеклигин кёргюзгендиле. Къарачайны джазычуларыны кёбюсю, къазауатда джигитлик этиб, кърал саугъала алгъанды.

Ата джуртубуз ючюн фашистле бла къазауат эте, Къаракетланы Исса, Борлакъланы Тохтар, Байкъулланы Даут, Орусланы Махамет, Бостанланы Хасан джигитлеча ёлгендиле.

Талай джазычу «Ата джурт ючюн алгъа» деген джыйымдыкъ китаб чыгъаргъан эди. Анда назмула совет адамла фашистлени кёрюб болмагъанларыны, совет халкъ хорларыгъыны юсюнден джазылгъандыла.

Бизни кёб миллетли Совет къралны къарнаш халкъларыны ичинде бу уллу къазауатдан артына тургъан бири да болмагъанды. Россия бла Украина, Белоруссия бла Прибалтика, Орта Азия, Кавказ — барысы кеслерини уланларын Уллу Ата джурт къазауатны фронтларына джиберген эдиле. Къарачай халкъ да, къазауатны ал кюнлеринден башлаб джашларын фронтха ашырыб, не кючюн да салыб фронтдагъылагъа болушур джанындан къорешгенди.

Къарачайны уланлары уллу орус халкъны джашлары бла бирге генерал Доваторну атлы корпусунда фашист душманнга къаршы джан къазауат этгендиле. Къаракётланы Исса, ётгюу врвш этиб, 1942 джылда Ата джуртубуз ючюн джанын

бергенди. Сюйюнчланы Азаматны «Исса» деген назмусунда поэтни этген джигитлигин суратлагъаны Совет Аскерни башха джигитликлерине да туура келишеди. Бу сёзлерин иги эс бёлюб окъуругъузну сюйюб, былайда келтиребиз:

Ата джуртха фашист аякъ басханы
Кёлтюрмедди сени ёхтем джюрегинг,
Джурт сакъларгъа сюеме деб айтханынг,
Къабыл болду кесинг джазгъан тилегинг...

Къарачайлы нёгерлеринг биргенге,
Доваторчу атлы аскерге бараса.
Москваны къоруулагъан кёзюде
Урушлада ал тизгинде боласа.

Джаяу къалгъан тёренг болса урушда,
Къанлы джауну сюнсю бла сермейсе,
Чалдыу салыб, этнучюнгча тутушда,
Гёджеб кибик, сен быргъайса, сиңдейсе...

Джау аскерни мараучусу — асси ит
Къараб кёрдю солдатланы бёлегин.
Ойламадын кимге атханын ол фашист —
Джабды джырны накъутналмаз ёзегин...

Доваторчу аскерчиле — тенглеринг
Бушуу этиб, ахыр салам бердиле,
Джигитлигинг учундуруб кёллерин,
Къанлы джауну мукъут этиб сюрдюле.

Ёмюрлюкге эскадронда атынгы
Буйрукъ болду хар кюн сайын айтыргъа,
«Къызыл джолдуз» деген орден аталды,
Джигитлигинг ючюн санга, батыргъа.¹

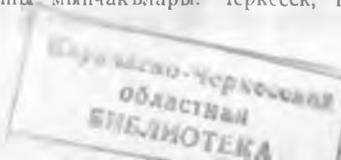
Фронтха джашла бла биргелей Къарачайны Совет власта туууб ёсген таукел-тири къызлары, комсомолчула Чотчаланы Качура, Токъланы Шерифат, Къуатланы Зоя, Эриккенланы Зухра, Эбзеланы Халимат, Кульбекланы Шахидат, Чычханчыланы Фатима, дагъыда башхала кетдиле.

Къарачайны джазыучулары къралны къыйын кюнлеринде, къаламны къылычха буруб, Совет Аскерде, урушну фронтларында джазгъанлары да тохтамагъанлай, къанлы джаугъа къаршы кюрешгендиле. Байкъулланы Даут, Борлакъланы Тохтар, Къаракетланы Исса, Орусланы Махамет, Бостанланы Хасан Ата джуртубузну эркинлиги ючюн фронтда жанларын бергендиле.

Бусагъатда къарачай литературада белгили джазыучула Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат, Эбзеланы Ханатий, Сюйюнчланы Азамат Уллу Ата джурт къазауатха къошулгъандыла.

1942 джыл август айда джау Север Кавказны бир бёлек

¹ Сюйюнчланы Азамат. Къобанны мынчакълары. Черкесск, 1959. 16—17 бетле.

джерин алды. Фашистле Къарачайгъа да кирдиле. Беш айны Къарачайны урунганлары фашист оккупацияны кыйышлыгын сынадыла.

Къарачайда партизан къозгъалыу башланды. Партизан отрядда эркишиле бла бирге тиширыула да кюреше эдиле. Кимге да белгили, Коммунист партияны членн Эриккенлааны Залихатны фашистле адам келтюралмаз кыйышлыкъла чекдириб елтюргендиле. Беш айны ичинде къуру Нарсана шахарда гитлерчи фашистле 284 адамны елтюргендиле. Къабырлары кеслерине къаздырыб, Карачаевск шахарда бир кечеге 500 коммунист бла совет адамны кырыб, уругъа къуйгъандыла... Черкесск шахарда да аны кирик этген эдиле.

Сталинград кюрешде бизни аскерибиз онглаб башлагъанында, гитлерчиле, ууахтылары кезлерине керюннгенча, совет адамлагъа артыкъ да бек киб кыйышлыкъ салыб тебретдиле. Фашистлени джапууар кыйышлыклары не къадар къаты болса, ол къадар совет адамланы джаугъа къаршылыклары есгенден ёсюб баргъанды.

1942—1943 джылыны кышында Сталинград фронтда Совет Аскер онглагъандан сора, гитлерчи аскерле тохтаусуз ызларына ыхтырылыб башлайдыла.

Январь айда, 1943 джылда, бизни Совет Аскер фашистлени Север Кавказдан къуууб чыгъарады. Фашистле чачхан халкъ мюлкню орнуна салыргъа кюрешедиле совет адамла.

Къарачай-Черкес автоном областны къуралуу. Культура бла литератураны ёсюу

1957 джылда 9 январда СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла, Къарачайны автономиясы орнуна тюшюб, Къарачай-Черкес автоном область къуралады. Къарачай-Черкес область къуралгъаны бла биргелей, культура джашау да дженгил ёсюб башлайды. 1957 джыл Карачаевск шахарда Къарачай-Черкес кърал педагогикалык институт ачылады; Къарачай-Черкес илму-излем институт къуралады, аны секторларында къарачай тилни, фольклорну, литератураны, Къарачайны историясын тинтиб, аланы юслеринден китабла чыгъарыб башлайдыла; илму кадрланы саны ёседди. Къысха заманны ичинде «Очерки истории Карачаево-Черкессии», «Орус-къарачай-малкъар сёлзюк» (35000 сёз) деген китабланы талай автор джазыб, джарашдырыб чыгъарадыла. Фольклор экспедицияла джыл сайын элледде Къарачайны сёз байлыгын джыйыб, джарашдырыб фонд этедиле. Бу экспедициялада джыйылгъан таурухланы, хапарланы, джырланы, джомакъланы, нарт сёлзени, дагыда башха фольклор жанрладан айырмаларын китаб этиб чыгъарадыла («Къарачай халкъ таурухла» 1963; «Къарачай халкъ джырла», 1969). Къабарты-Малкъар илму-излем институтну малкъар сектору къарачай эллеге экспедицияла ийиб, материал джыйыб, «Нартла» деген китабны чыгъарады. Бу китабда эндиге дери хазна белгили болмай тургъан, бизни

халкъда уа эртде заманладан ауздан ауузгъа кѣчюб тургъан нартла-гуртла дегенлени сейир таурухлары, джомакълары биринчи чыгъадыла. Бу чыгъармала бла биргелей Къарачайны сабий фольклорундан джарашдырыб «Эртде биреу бар эди» деген китабчыкъ чыгъады.

Къарачайны литературасыны историясын «Очерк истории карачаевской литературы» деген китабда джарашдырыб СССР-ни Иямула Академиясыны А. М. Горький атлы Институту бизни илму-излем институт бла биргелей Москвада «Наука» китаб басмада чыгъарады. Бу китабда къарачай литератураны ёсююше Октябрь революциядан башлаб 1964 джылгъа дери къаралады эмда культура, литература джашау, хроника хыйсабда къысха джарашдырылыб, китабны арт бѣлюмюнде бериледи.

Бу джыллада Къарачай-Черкес китаб басма ишлеб башлайды. Беш тюрлю тилде (орус, къарачай, черкес, абаза, ногъай) дерс китабла, суратлау литератураны чыгъармалары — назмулары бла поэмала, повестле, романла — чыгъадыла.

Къарачай-Черкесияны халкълары Россиягъа кеси разылыкълары бла къошулгъанлы 400 джыл толгъан юбилейге Къарачай-Черкес китаб басма ногъай джазыучу Фазиль Абдулжалиловну, черкес — Хусни Гашоковну, абаза — Бемурза Тхайцуховну назму чыгъармалары бла биргелей, къарачай поэтлени — Байрамукъланы Халиматны, Хубийланы Османны — орус тилге кѣчюрюлюб «Люблю я жизнь» бла «Время» деген назму китабчыкъларын чыгъарады. Уллу Ата джурт къазауатдан сорагъы джангы кѣзюу къарачай литературада бу китабчыкъла бла башланады.

Джангы чыгъармаланы басмалагъан бла къалмай, китаб басма 20—30 джыллада джашагъан, ол кѣзюуледе джазыб тургъан къарачай джазыучуланы чыгъармаларын излеб, китабчыкъларын Москвада Ленин атлы кърал библиотекада асыралыныб тургъан джерлеринден келтириб, джарашдырыб, басмалаб чыгъарады.

Китаб басма бу литератураны историясына уллу магъанасы болгъан ишни этгени себебли эндиги окъуучула, джаш тѣлю Ертенланы Азретни, Байкъулланы Даутну, Къаракетланы Иссаны, Аппаланы Хасанны, Орусланы Махаметни, Борлакъланы Тохтарны, Бостанланы Хасанны, Боташланы Абидатны, Къочхарланы Къасботну, Биджиланы Асхатны чыгъармаларын окъургъа табадыла¹.

¹ Ертенланы Азрет. Джазгъанларыны сайламалары, Черкесск, 1959; Байкъулланы Даут. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесск, 1959; Къаракетланы Исса. Сайламалары. Черкесск, 1960; Аппаланы Хасан, Къара кюбюр. Роман. Биринчи эмда экинчи китабы. Черкесск, 1986; Орусланы М., Назмула. Черкесск, 1963; Борлакъланы Т. Насыблы джашчыкъ. Назмула, таурухла. Ставрополь, 1964; Бостанланы Х. Сайламалары. Черкесск, 1964; Къочхарланы Къ. Сайламалары. Черкесск, 1964; Биджиланы Асхат. Сайланганлары. Черкесск, 1963 дж.

Бу башында айтылыпган поэтле бла джазычуланы арасында Биджиланы Асхатны чыгъармачылыкъ иши бир башха орун алады: ол орус классикалыкъ литературадан кесини джюрегише джарагъан, фахмусуна келинген чыгъармаланы къарачай тилге уста, алапат кёчюргенди. Аны Лермонтовну «Демон» деген поэмасындан, Пушкинни «Гробовщик» деген повестини, А. М. Горькийни «Песня о Соколе», «Песня о Буревестнике», дагыда башхаланы кёчюргенни китабчыкъ болуб чыкъгъанды.

1957 джылда октябрь айда Совет Джазычуланы союзуну къарачай-черкес бёлюю къуралады. Аны къарачай, черкес, ногъай, абаза джазычуланы бирикдириуде уллу магъанасы болады.

Литераторла съездледе, конференциялада, семинарлада тубшедиле, бир-бири чыгъармаларындан кёчюредиле, кеслерини окъуучулары бла къысха байланышадыла. Миллет литератураладан орус тилге кёчюрюу башха тилли окъуучуну джазычуланы чыгъармалары бла шагърей этеди, литератураы ёсююне сёзсю хайыр береди.

Бу ишле барысы къарнаш литератураланы идея, эстетика ёсюмлерине джарагъан бла биргелей, джазычугъа суратлау джолда кесин табаргъа, энчи ыз белгилерге уллу болушадыла.

Областны миллет литератураларыны андан ары ёсююне джазычуланы I къурау съезди бла СССР-ни джазычуларыны III, IV, V съездлерини уллу болушлугъу болады. Джангы заманны кёргюзюрге, джангы джашауну къураб баргъан адамны дуння ангысы ёсюб баргъанын суратлай, аны творчестволу фахмусун ачыкъларгъа деген излемлери джазычулагъа бюгюнню адамланы сыфатлары, аланы ишлерин толу суратлагъан чыгъармала джазаргъа болушадыла. Ол кёзюуде тёрт литературада да (къарачай, черкес, абаза, ногъай) очерк жанр баш орун алады. Очеркледен малчыланы, сабанчыланы сыфатлары суратланады.

Очерк областны литератураларында джангы теманы да башлайды. Ол тема — бусагъатдагы ишчи класс, миллет интеллигенция (Байрамукъланы Халиматны «Джолну аллы» деген, бузлатычу машинала заводну ишчиси Х. Тулпар улуну юсюнден, II. Багъатыр улуну «Шахтер Марджан Дугужева» очерки, Лайпацланы Сеитин суратчы, просветитель Кърымшаухалланы Исламны юсюнден очерки, РСФСР-ни Махтаулу устасы Аджиланы Хабибатны юсюнден «Къарачайны белгиле кызы» деген очерк, X. Тохчукъ улуну «Керти тулпарлыкъ» деб врач II. М. Баска улуну юсюнден очерки, дагыда башхала).

Биринчи революционерлени, Совет власть ючюн кюрешгенлени, Уллу Ата джурт къазауатны тулпарларыны юсюнден очеркле да чыгъадыла (революционерле Алий уллу Умарны, Гутекъулов, Даутну, партизанланы — Тлисова Зуриятны, Мижаева Кърымханни, партизан командирлени — Къасай-

ланы Османлы, Бархозланы Аскерни, совет офицерлени — Багъатырланы Харунну, Хабеков Умарны — юслеринден).

Уллу проза да адам айтырча кюч алады : историялыкъ, Уллу Ата джурт къазауат, социалист джамагъат къурау темалагъа романла, повестле, документли повестле басмаланыб чыгъадыла.

Прозаны роман, повесть деген жанрлары да бутакъланыб, автобиографиялыкъ, социал-турмуш, история-революцион тукъумлары чыгъады. Кёчюрюю ишле ёседиле. Къарачай, черкес, абаза, ногъай джазыучуланы сайлама чыгъармалары орус эмда бизни къралны башха къарнаш халкътарыны тиллерине кёчюрюледиле.

Поэзия тохтаусуз ёседи. Уллу орунну социал магъанасы болгъан темалагъа джазылгъан поэмала аладыла. Литераторла артыкъ да бек ленинчи темагъа уллу эс беледиле. Ол теманы ачыкълауда эндиги поэтле 20—30 джылладагъы совет джазыучуланы традицияларына таянадыла (абаза поэтле Къали Джегутанов «Уллу ат», Бемурза Тхайцухов — «Ленинни юсюнден сагъышлана», черкес поэт В. Абитов — «Ленинни джазы», къарачай поэт Х. Джауба улу — «Боллукъду аллай байрам»)¹.

Интернационал бирликни, халкъла арасы шохлукъну темасы Къарачай-Черкесияны къарнаш литераторларыны чыгъармаларында, аланы асламысында ачыкъланады, артыкъ да бек Уллу Ата джурт къазауатха аталгъан чыгъармалада баш орун алады.

Бусагъатдагъы къарачай литературада эм къарыусуз, артха къалгъан драматургияды. Пьесаланы кёбюсю литература чыгъармаланы сюжетлерин джарашдырады.

Джазыучуланы творчестволары бла биргелей профессионал литература критика да айныб башлайды: Байрамукъланы Нина, къарачай поэзияны бюжюнигю болумун кесини статьяларында сюзюб, джаш поэтлени назмуларында джетишимлерин, кемликлерин чертеди, поэзияны ёсюмюне ол статьялары уллу магъанасы болады. Нинаны критикалыкъ статьяларындан джыйымдыкъ китаб болуб «Назму бла джазсанг...», «Поэзия и условная поэтика» деген китабчыкълары чыгъадыла.

СУРАТЛАУ ПРОЗА

1957 джылдан башлаб къарачай джазыучуланы тамада къаууму эмда литературагъа бу джыллада къошулгъан тёлү сюйюб окъурча, магъаналы, талай проза чыгъарма джазгъандыла.

¹ «Джерни джарыгъы» деб басмаланады энди.

Уллу
Ата джурт
къазауатны
темасы

Уллу Ата джурт къазауатны темасына аслам эс бѐлюннгени, ол тема мындан ары да къарачай литературада баш орун алыб турлугъу талай затдан белгили болады. Эм алгъы бурун, бу темагъа аталыб, «Биринчи атламла»¹ деген джыйымдыкъда Лайпанланы Сеитни «Бир кюн сыртда» деген хапары чыгъады. Уллу Ата джурт къазауатны темасы къарачай суратлау литературада аны бла башланады. Бу хапар керти болгъан затны юсюнден джазылгъанды — Къарачай партизанла Север Кавказ фронт бла байланышыргъа излегенлерини юсюнден. Эки ёхтем партизан немецле алыб тургъан джерни юсю бла фронтха джууукълаша тебрегенлей, табсыз болумгъа тюшюб, джигитлик этиб ёледиле.

1962 джылда «Ленинни байрагъы» газетни бетлеринде Совет Союзу Джигити Багъатырланы Харунну Ата джурт къазауатны юсюнден эсге тюшюрюлерни чыгъады. 1963 джылда уа «Ата джурт ючюн. Эсге тюшюрюле» деб мемуар китабы чыгъады.

Андан сора, талай джылны бир-бири ызындан Белоруссиягъа барыб, анда архивледе документлени табыб, аланы сюзюб, тинтиб, белорус партизанлагъа тюбюб, аладан хапар джыйыб, Къасайланы Османни партизан ишлерини юсюнден джыйгъан хазнасын Лайпанланы Сеит «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деб атаб, китаб чыгъарды². Бу китабны жанрына орус эмда дуня литературада джюрюген документли очерк дерге боллукъду.

Эбзеланы Ханафий «Бычакъны аузунда» деген къазауатчы повестини 1966 джылда басмалайды. Хубийланы Османни «Аманат» деген романы, юч китаб болуб, бир-бири ызындан (1959, 1961, 1964 дж. дж.) чыгъады. Романда Осман къарачай джашланы, башха миллетли негерлери бла бирге, Ата джуртну фашистледен къоруулаб, Уллу Ата джурт къазауатны фронтларында кюрешгенлерини, оккупацияны заманында Къарачайда болумну юсюнден джазады. Китабны джазарны аллы бла оккупацияны къыйынлыгъын сынагъан, адамлыгъын тас этмей, къолдан келгенни аямай, совет адамланы ёлюмден къутхаргъан, фашистледен совет патриотланы джашыргъан адамланы табыб, ала бла шагърей болуб, джазарыкъ китабына материал джыяды. Ол материалдан сора да тюрюлю-тюрюлю кезлеулден Белоруссияда партизан кюрешге къатышхан джигитлени юсюнден да кѐб керти хапар табады. Джыйгъан материалларын хайырландырыб, кеси джашауунда сынагъанын романны геройларыны юсю бла суратлаб, совет халкъны кючю бир-бири

¹ «Биринчи атламла. Къарачай джазычуланы хапарлары бла башха тилден кѐчюрюлгенле». Черкесск, 1958.

² Лайпанланы Сеит. «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити». Черкесск, 1986.

бла шохлукъда, Ата джуртну суймекликде болгъанын кѳргюзеди.

Хубийланы Османни «Дерт» деген повести къазауатны заманында адамлыкъ деген артыкъ да бек багъалы болгъаныны юсюнден джазылгъанды.

Ата джурт къазауат адамланы джашауларына — джазыуларына къаллай тюрлениу келтиргенин, не тукъум къыйынлыкъ кѳрсе да, адам адамлыгъын джоймай, сакъларгъа керек болгъанын, адамлыгъын, джуртун сатхандан эсе, ёлген ашхы болгъанын Къобанланы Дагир кесини «Эки заман» деген юч китаблы романында суратлаб ачыкълайды.

Бу башында айтылгъанга кѳре, Ата джурт къазауатны юсюнден чыгъармала литератураны тюрлю-тюрлю суратлау жанрлары бла джазылгъандыла (мемуарла, документли очерк, аскерчилик-къазауат повесть бла роман).

Эндиге дери къарачай литературада романла, повестле бола келген эселе да, документли очерк, мемуар деген жанрла джангы жанр болуб чыкъгъандыла.

Къарачай литератураны бу кѳзюуде болумуна кѳре, социалист реализмни джолу бла барыуда документли жанрны уллу магъанасы ачыкъланады.

**История-
революцион
тема**

Уллу Ата джурт къазауатны темасындан сора да бусагъатда къарачай литературада история-революцион тема баш темаланы бириди.

30-чу джылланы романистлери — Къарачайда Аппаланы Хасан, Черкесияда — Абуков Халид, дагъыда башхала история-революцион темагъа, историялыкъ жанргъа келишген «Къара кюбюр», «Инджикни джагъасында» деген романла джазгъан бла биргелей, аланы ызындан ёсюб келген литераторла ол теманы кеслерини чыгъармаларында хайырландырырча, джол ачхандыла.

Джазыучу, история темагъа суратлау чыгъарма — сѳз ючюн, повесть, роман — джазар ючюн, затны кесини кѳлюне келгенча джомакълаб бармай, джазарыкъ затын историкча тинтиб, излеб, аны не джаны бла да толу билиб бошагъандан сора джазаргъа болады. «Джазыучула — биринчи историкледиле», дегенди академик Тарле. Алай ишлер ючюн, архивледе документлени табыб, аууздан ауузгъа кѳчюб халкъда сакъланган хапарланы билиб, джыйыб, башха литературада айтылгъанны да эсгериб — бу затланы барысын бир-бирине келишдириб, керти бла ётюрюкню айырыб, кесини акъылын, историялы затха къарамын тюзетиб, алай ишлерге, алай джазыб башларгъа тыйыншлыды.

Къысхача, история тема бла кюрешген джазыучу, суратлай билгенден сора да, илмуну ишчисича, тинте да билерге керкиди.

Бу айтылгъан затланы эмда 30-чу джылланы романистле-

рини башламын, творчество аманатларын толтурурча, къарачай литература къазауатдан сора, 60-чы джыллада болгъанды. Суратлау излемни терен этерге джазыучулагъа история илмуну эндиги джетишимлери уллу себеб болгъандыла: архивлени документ хазналары, революцион ишге къатышхан адамлары эсге тюшюрюулери, д. б. з. — быланы барысы бла историкле толу хайырланадыла, историклени джазгъанлары «Ленинни байрагъы», «Ленинское знамя» газетледе басмаланадыла.

1963 джылда уа Қъарачайда революция бла граждан къазауатны историясындан джазылгъан Лайпанланы Қъазий бла Напсо Даулетни терен магъаналы статьялары «По ленинскому пути» деген джыйымдыкъда чыгъадыла.

Историкле бла биргелей, газет бетледе джазыучула революцияны адамларын — Алийланы Умарны, Халилланы Саидни, Гутекъулов Даутну юсюнден очеркле джазадыла.

История тема бла джазыучула да, историкле да бирге кюрешедиле дерге боллукъду.

30-чу джыллада къуралгъан эмда дуняя литературада магъаналы затланы бири болуб чыкъгъан совет историкалы роман историкалы теманы ачыкълауда джаш литературалагъа юлгюлюк этгенди. Қъазауатдан сора ётген джыллада историкалы романла СССР-ни миллет литератураларыны кёбюсюнде тюбейдиле. История-революцион жанрла Севср Кавказны литератураларында да орун алыб башлагъандыла.

Қъарачай-Черкесияны литературалары история-революцион теманы ачыкълауда иги джетишимле этгендиле.

Былайда биринчи болуб Қъобанланы Дахирни «Таулада таууш» деген романы бла Гашоков Хусинни «Атасы бла джашы» деген повестини экинчи китабын айтыргъа тыйыншылды.

Қъобанланы Дахир, Аппаланы Хасанны башламын андан ары бардыра, «Қъара кюбюрню» аягъын — «Таулада таууш» деген романы джазгъанды. Анда 1907—1908 джылладагъы реакциядан, джангы революцион таукелликден, биринчи дуняя къазауатдан, Октябрь революциядан, граждан къазауатдан, Қъарачайда Совет власты къуралгъанындан — Қъарачайны историясында мынга дерли литературада толу, керти ачыкъланмагъан затладан хапар айтылады. Джазыучу 1918—1920 джыллада болгъан къыйын кёзюню тюз кёргюзюрге кюрешеди.

Романда суратланган ишле кертидиле, асламына документлени тамалында джазылгъандыла. Китабда авторну оюму бла историкалы ишле байламлы кёргюзюледиле. Қъарачай романда историкагъа белгили адамлары образлары биринчи кере бу чыгъармада тюбейдиле. Романы башха персонажлары «Қъара кюбюрде» тюбегендиле, алай а мында алашы керти историка пропотиплери да таныладыла. Қаншаубийни сыфаты керти болгъан адамгъа — полковник Қърымшаухалланы Мырзакъулгъа ушайды. Сагъитни сыфаты Халилланы Саидни эсге тю-

шюреди. Аны Петербургда окъугъаны, Къарачайгъа къайтханы, революцион-культура ишлери, Къарачайда биринчи партия ячейка къурагъаны китабда айтылгъанчаракъ болгъандыла. Эки къарнашны — Шахым бла Таулашны — сыфатлары уа Алийладан эки къарнашныкъылагъа келишедиле. Аладан бирини — Таукъанны — контрреволюциягъа къаршчы кюрешигени белгиледи. Окружкомну председатели Пономаревну, къызыл командир Борисенкону, ишчилени башчылары Артюхинни, дагъыда башхаланы сыфатларында да барды ол заманлада болгъан керти адамланы шартлары.

Алай а романда бир-бир история ишле, къыйын болумла асыры тынчха бурулуб къаладыла. Хар затны тюз болумуча кёргюзюу адет романтикагъа, кёлтюртуб айтылгъан, таурух маталлы хапаргъа тартыб кетген джерлери да бардыла.

Романда автор эски, белгили сокъмакъдан джанлаялмагъанды, хапар айтыуу фольклорда тубеучю жанр джорукъларын сакъларгъа кюрешигенди. Эс джашауну керти кёргюзюуден белеуют хапарын айтыугъа бурулуб да къалады. Аллай болумгъа 30-чу джылланы литературасы да джетген эди, бусагъатда уа айдан эсе алгъа атлар мадарла бардыла.

Историялы темагъа джазылыб арт джыллада дагъыда эки роман чыкъгъанды. Бири — Байчораланы Магометини «Уллу Къарачайда» деген китабы, экинчиси — Байрамукъланы Халиматны «Чолпан» деген чыгъармасы.

Къоркъмазланы Кёккёзню «Горда бычакъ» романыны эм баш темасы бий тукъумланы бурунгу кючлери тайышыб, ангылары бузулуб, рысхылары, мюлклери чачылыб, джашаулары артына кетиб, ахыр кюнлерине джууукълашыб тебрегенлериди. Къарачай литературагъа бу джангы тема болуб киреди. Бийлени ол халларын урунган халкъ «арыгъан чанкала» деген чам ат бла сыфатлайды.

«Арыгъан чанкала» Исламны, аны юй бийчеси Гошаяхны, аланы джашлары Герийни, Къаншауну образларында суратланадыла. Ислам ёлгенинде, джашына къуругъан стауатдан сора мюлк, рысхы къалмагъанды. Мюлк джери да Смаил байны къолуна тюшюб, къуругъан арбаздан сора джашына башха рысхысы къалмай, бий Ислам ёледи. Аны джашы Герий тукъумуну бурунгу сыйын, кюнюн орнуна салыргъа умут этиб кюреседи, бай болады. Алай а аны гудулукъ, киши хакъ ашау бла джыйылгъан харам рысхысы, байлыгъы кеси ёлген бла биргелей терк огъуна къуруйду.

Байлыгъын ёсдюрюрге адамланы къошларына чабыб, малларын сюргенден башха мадар излемеген Къаншауну да болуму бек табсызды. Бу ышанла феодак формада мюлк джюрютючюлени, ол формалы мюклени ахыр кюнлери джетишгенин ачыкъ этедиле. Исламны, герийлени орнуна джашаугъа джангы не — урунган халкъны ичинден чыкъгъап, ишни табылгъын кесине тюшюре билген, Смаил байны образында су-

ратланган адамланы келгени кѳргюзюледи. Романны бу экинчи темасыды. Кючлюлеге (джер ислеге, байлагъа) экономика джаны бла бойсунуугъа тюшген, джерсизлик факъырлыкъгъа джетдирген, залмлени кѳб тюрлю артыкълыкълары «иги байла» болмагъанына тюшюндюрген, урунган таулуну джашаууну кыйынлыгъын Асланкир бла аны джашы Темирджаны образларында ачыкълайды автор.

Зорчулагъа ачыуу къайнагъан Темирджан кючлю дерт къайтарады: сокъур болуб тургъанлай да, ол Герий къауумдан «горда бычакъ» бла къан алады.

Романны идея магъанасы кенгди, уллуду. Эки юйдегини джашауундан эпизодну — урунган таулуну юйдегисине, къары аз болса да, бурундан келген адетни этмей къоялмай, бий джашчыгъын асырагъа бергени — романны сюжетни тизнуде ара багъана, конфликтни (къаршчылыкъны) тамалы болады.

Бу эпизодну ёсдюре, джазыучу эки сют къарнашпы — Герий бла Темирджанны — ёсюм джорукъларын, кылыкъ, адеб, намыс, хали шартларын, аланы джазыуларыны историясын хапарлайды; XIX ёмюрю экинчи джарымында джамагъат келишнүлеге социал-психология анализ береди, Къарачайда ол кѳзюуде юч тюрлю джамагъат кючню: бий къауумну, элде джангы джаратылгъан буржуазияны, кеси кыйыны бла джашагъан элчилени суратлайды.

Юйдегиде эмда социал болумда адамланы джазыулары психология джаны бла тинтилиб, терен берилген характеристикаланы тюзлюгю, толулугъу романны сейирлик этеди.

Халкъны джарыкъ суратланган джашауу — къууанчлада адетле, оюнла, той, табигъатны сураты — бары да, романны баш сюжет сызын толтура, идея магъанасын кенгертедиле. Авторну хапарлау хаты бла чыгъармасыны магъанасы кючлю байланыбды. Узун къош айтымлары суратланган затны, оюмну, сезимни хар не тюрлю джаны бла да сагъышландырырча, ачыкъларча ишленгендиле.

«Горда бычакъ» таб, фахмулу джазылгъан чыгъармаланы бири болуб къошулгъанды суратлау прозагъа.

**Джангы
заманны
темасы**

Социалист къурулушну темасына Байрамукъланы Халиматны «Джылла бла таула» деген романы джазылгъанды.

Керекли, магъаналы болуб, къарачай литературада ишчи классны, энди джангырыб баргъан элени, аланы адамларыны, джангы совет интеллигенцияны юсюнден очеркле, хапарла чыгъадыла. Бу темалагъа Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат, Лайпанланы Сент аслам эс бѳледиле. Лайпанланы Сентни арт джыллада чыкългъан «Гургумлу» повести элени юсюнден джазылгъанды. Лайпан улу повестде бусагъатдагъы элни ишин не джаны бла да толу, терен суратлайды: трактористлени, ийнек сауучулары, малчылары, совхозну тамадасыны сыфатларыны юсю бла аланы къуллукъларын,

терс, тюз этген джерлерин терен кѣргюзе, ишге заран болгъан затланы да хыртлайды.

Эндиги къарачай элде адамланы, аланы джашауларын кенг суратлау уллу къарачай прозада бу повестге дери болмагъанды. Ол джаны бла алыб къарасакъ, «Гургумлу» повесть эл проблемаланы ачыкълауда газет статьялада, очеркледде джюрюген учхара, башы бла къарау адетден джанлаб, аны тинтиб, ич магъанасын ачыкъларгъа, ангыларгъа, элни тутушлу сау организмча кѣргюзюрге, адамлыкъ шартланы кенг ачыкъларгъа тырмашады.

Ол муратны толтурур ючюн, автор кѣрген, билген затларындан эм магъаналысын, эм кереклисин сайлаб, кесини энци суратлау сѣзюн айтханды.

Повестде хапары айтылгъан элге автор ачыкъ, толу таууш бла эштилген ат бергенди — Гургумлу. Повестде 1957—1960 джыллада совхозланы къурау, аланы бегитиу къаллай джол бла баргъаныны, къаллай табсызлыкъла тюбегенлерини юсюнден айтылады.

Автор кѣб тюрлю сыфатны суратлайды. Аланы ичинде малны санын ъсдюрюуде, сют сауууда, сабан сюрюуде планланы толтурур ючюн кюрешгенлени, тюз ишлегенлени тюрсюнлери ачыкъланадыла. Ийнек саууучула, малчыла, трактористле, совхозну ишчилери бла башчыларыдыла ала — директорла, бѣлгюлени тамадалары, партия къуллукъчула — райкомну, партбюроу секретарлары, дагыда башхала.

Ол адамланы ичинде «Бешѣзен» совхозну директору Умарханланы Ансарны сыфаты айырыб чертерчады. Къыйын, сейир образды ол, кесини магъанасы бла орус литературада иш къоратыуну ъсдюрюю джаны бла кѣлтюрюлген кѣб проблемагъа тийишеди.

Ансарны халисинде башламчылыгъы, тирилиги да барды. Ол шартла мюлкню не джаны бла да бегитирге, сѣзсюз, джарайдыла. Ол кесини буйрукъларын толурча да этеди. Биринчи къарагъаннга ол башчылыкъ этген совхозда хар не тыйишлысыча баргъанча кѣрюнеди: мюлк планланы толтурады — эт, сют, джон сатыуну планлары заманында, толусу бла баджарыладыла; мал аш терсге-тюзге чачылмайды, гардош, нартюх дегенча затла заманында джыйыладыла. Аллай джетишимлени фонунда Ансар къаллай мадарла бла «ашхы джетишимле» этдиргенине уллу эс бѣледди джазыучу. Бу затны сюзюб ачыкълауну магъанасы терен болгъанын ангылайды окъуучу.

Автор ашыкъмай, къыппаны седиретгенча, бир атламдан бир атламгъа джангылычланы бетин ачады. Ала элге, элде джашагъанлагъа да заран келтиргенлерин, Ансарны алай этер мураты болмагъанлай, ол этген атламла бизни моральны мардасындан чыгъыб кетгенлерин кѣребиз.

Къралгъа эллиле джау сатарыкъларын излейди ол. Алай этер ючюн, ала тюкенден сатыб алгъанларын биле тургъанлай,

элемегенча этеди. Аны кибик ише ашыгыш атламла этгенин кёребиз. Бир кёзюге дери кърал эркинлик бергенине да къармай, адамланы энчи атларын къоратдырады, кеси уа урунганланы улоу бла баджаралмайды. Адамлагъа ийнанмагъандан, Ансар къойланы сют фермаланы къатында къыркъдырады. Алай бла ууакъ аякълыла отлауну теблеб, ийнекле ашдан тоялмазча этедиле — сют таркъаяды. Башчылыкъ этууню быллай оюмсуз джоругъу бютеулей ише зарап келтиреди, адамланы кёллери кълдырады.

Башчыны, социалист гуманизмни проблемасын салады былайда автор. Ол затха багъа бериуде Айдемирни «мюлкню джюгенин кълда тута билмеген» башчыгъа кёлкълды сёзлери тереп магъанасы барды.

Ансарны юсюнден айтылгъан затла — автор хар неси сёгюлорге тыйыншылы кълдайсыз типни суратларгъа излегенди демеклик тюддю. Джашау кючю болгъан, юсюнде кёб тюрлю шарты болгъан бай, эде кългъан сыфатды ол. Джазуучу усталыкъ, баш болуб а джашаугъа сынаб къарай билмеклик, болумгъа кёре кеси башындан алыб джарашдырмай, джашауну кесинде—адамла атламларын не бла белгилерге излегенлери ангыларгъа тырмашыу — джазуучуну джити кёзю, джашауну кесинден алыб къойгъанча, тылпыуун ала тургъанча, ийнамлы сыфат къуаргъа мадар бергендиле.

Ансарны Нюрчюк бла келишгени, Дугъум бла сёлешгени юсюнден Ансарны айтханлары, дагыда башха затла Ансарны сыфатын толу кёргюзюрге мадар бергендиле. Автор тюппе-тюз кёре билгени бла процесслени ариу суратлагъанды.

Ансарны, аны биргесине ишлегенлени хапарларын айта, ише кызындырыуну, иш хакъ телеуню, джайлыкъллагъа, кышлыкъллагъа эс бёлуюню — джерге, джерчиликге сүймекликни юсюнден айтады автор. Сёз ючюн, Анзор повестни геройларыны бириди. Джылны асламысын мийик тау джайлыкъллада, фермада ашырады ол. Кесини ишин бек сүйген адамды, малчыны джюрек сезимлери, малчы юйюрни психологиясын таурухлада айтылгъан сюрючю Аймушну поэтикалыкъ сыфаты бла, аны халини бла тенгешдириб ачыкълайды. Аны хапарындан, мал ёсдюрюу — ол да усталыкъды, искусстводу, энчи шартлары болгъан усталыкъды деген оюм чыгъады. Ол усталыкъ ата-бабадан туудукъллагъа кече келген затды. Кесини ишине аллай терең сүймеклик болгъанда автор коммунизмни ишлеген адамланы юсюнде болгъан мийик, эстетика сезимни кёреди.

Повесть проблемалыды — ол затды аны баш магъаналы онглукулларыны бири.

Повестде эки тюрлю башлам барды: мюлк проблемала бла байланиган эпикалыкъ башлам лирикалыкъ хапаргъа юзюлмегенлей кёчюб кълады. Экинчи сюжет джибни къурагъан Наурузну (ол бютеу повестни ичи бла ётген образды) сүймекли-

гиди. Ол, билмей тургъанлай, суйген кызына тюбөб къалады, суймеклигин а джюрегини теренинде сакълайды. Аллай суй-мекликни джолунда Наурузну бусагъат заманыгы джаш тау-луну халисин ачыкълагъан кылыгы, оюмлары кёрюнедиле. Бу сюжет джолда, турмуш келишнуледе этика, мораль оюмла ачыкъланадыла, джангы бла традицион адетле тенглеширле-диле.

Лайпанланы Септни повестинде проблемаланы, оюму те-ренлигин кёребиз. Сейир окъулады ол. Ана тилни кыыха, кес-гин хайырландыра билгенин кёребиз.

Бусагъатдагы къарачай совет литературада, аллында айтханыбызча, адамлыкъ деген проблемагъа уллу эс бёлунеди. 1966 джылда бир-бирн ызында Хубийланы Османны «Адам-ла», Суйюнчланы Азаматны «Адамлыкъ» деген повестлери чыгъадыла.

Къарачайчадан орус тилге кёчюрюлюб джаш джазыучу Батчаланы Муссаны хапарлары, новеллалары, повести «Быть человеком» деген джыйымдыкыгъа джыйылыб басмаланадыла. Бу чыгъармаланы атлары кеслерини магъаналарын ачыкъ-лайдыла.

Суйюнчланы Азамат назму китабларындан сора да «Адам-лыкъ» деген проза китаб чыгъаргъанды. Бу китабда басмалан-ган «Халал джюрекле» деген повестде автор бусагъатдагы совет адамланы хали болумларын ачыкълайды.

Онунчу классны бошаб чыгъарыкъ экзаменледе «Адам адамгъа шохду, джолдашды эмда къарнашды» деген эркин темагъа сочинение джазгъан хапары бла башлапайды повесть. Биринчи башында кыйынлыкъ кёзюуде, эвакуацияны зама-нында кызычыкыны тас этген табхан анасы бламы, огъесе аны асыраб, ёсдюрген ата-ана бламы къалыргъа керекди деген, джашау салгъан бу кыйын сайлауну юсюнден кызычыкъ кес-сини сочинениесинде джазады. Бу башны ызындан келген башлары ишни аллын, ол ишге къатышхан адамланы халиле-рин ачыкълайдыла.

«Ана» деген башда Назифаны юйдегиси Уллу Ата джурт къазауатны заманында эвакуациягъа бара тургъанлай, маши-на жаргъа кетиб, къойнунда джыл болгъан кызычыгын ийнб къоюб, тас этгенин хапарлайды; аны ызы бла «Гинджи» деген башда кызычыкыны тюшген джеринде, джарда табхан башха машинаны шоферуу хапарыды; «Бир юйюрге» деген башда Нина Иванова кызычыкыны алыб, кесине кызы этиб ёсдюр-генлерин хапарлайды. «Мени анам» деген башда уа кызычыкъ кесини сочинениесинде эки анасыны да (эки халал, тюз иннетли тиширыуну) сыфатларын суратлайды. Бу талай башда айтыл-гъан хапарла повестни аягында эки ана да (къарачай ана Назифа, орус ана Нина Ивановна), бир-бирине разы болуб, кызычыкыны институтха окъургъа ашырыб — уллу джашау джолгъа чыгъаргъанлары бла бошаладыла. «Халал джюрек-

ле» деген повесть совет адамлары халаллыкларыны, бир-бирине билек бола, кърнаш иннет тута билиулерини юсюнденди. Джигитлик бла адамлык, не тукъум кыйынлыкда да тас болмагъан ана суймеклик — повестни кърнын джюрютген тамырладыла, аны тамалыдыла.

Эндиги кърарачай
литературада
ленинчи тема

Джыйырманчы ёмюрню ёсюм джолу уллу революцион теоретикни, алимни эмда пролетариатны фахмулу вождуну — Владимир Ильич Ленинни аты бла кърыха байланыбды. Кёб миллетли совет литературада ленинчи теманы кенг орун алгъаны ол себебден тюп-тюз, джорукълу затды. Бюгюнлюкде совет Лениннана мингле бла китабладан къруралады, анга Октябрдан сора туугъан джаш литературала да кёб джарыкъ бет кърошхандыла. Ленинни сыфатын суратлар ючюн къреше, ол литературала дуняны ангылауда кеслерини политика сезимлерин бай этгендиле. Алай бла алары бир-бири ёсюмлерине болушлукълары творчествону реалист тамалын бегитеди.

Владимир Ильич Ленинни юсюнден джыйырманчы джыллада джазылгъан назмулары андан сора келген джыллада джазылгъанла бла тенгледирсек, кърарачай джазыучула, историялы принципни эсге ала, вождну сыфатын кёб тюрлю джаны бла да реалист тамалда суратларгъа юрене баргъанларын кёрөбиз.

Джыйырманчы джыллада кърарачай литератураны тамалын салгъан поэгле кеслерини назмуларында багъалы Ильичге суймеклик, разылык сезимлени билдиредиле.

Дуня пролетариатны вождуну, Октябрь революцияны болдургъан уллу оюмчугъа атайды кесини «Хорладынг», «Унутмазбыз» деген назмуларын Къраракетланы Исса. Ленинчи тема, Владимир Ильич Ленинни сыфаты Ёртенланы Азретни граждандан лирикасында уллу орун алады («Темирчинни тюрлю», «Туугъанды ол ёлмезге»).

Ленинни сыфатын не кърар толу суратлау, ол муратны кенг байламлыкда — Ленин, халкъ, революция деб — ачыкълау литератураны ёсюмюню экинчи кезююнде, 30-чу джыллада, башланады. Литераторла Ленинни сыфатын, халкъны революцион историясын роман, повесть жанрыда суратлайдыла. Революцион кърешчилени къралыкларын, халклерин, шартларын суратлай, ала Владимир Ильич Ленинни сыфатын къраргъа сынам джыядыла.

Авторла, революциягъа халкъны кърошхан джолну кёргозе, Ленинни идеяларын таулагъа келтирген джарыкъ иннетли адамлары, революционерлени сыфатларына эс бёледиле, урунган таулулары класс сезимлери уянганын кёргозедиле (Аппаланы Хасанны «Кърар кюрю» романы, д. б.).

Бу борчлары суратлау мадарла бла баджарууну магъанасы уллу эди: история ангыланган бла бирге большевик пар-

тияны вождуну, дуняда биринчи социалист къралны башчысы Ленинни магъапасы, историяда аны орну ачыкълана эди. Джангы Совет власть халкъ властча таулуну ангысына Ленинни аты бла бирге сингенди. Ол себебден уллу прозаны биринчи чыгъармалары халкъны революцион историясын ангылауу бла бирге Ленинни теманы ангылауда да алгъа терен магъаналы атлам болгъандыла. История-революцион теманы ачыкълауда уллу ишлени баджарыб, 30-чу джылланы романистлери литература къаллай джол бла барлыгъын кѣргюзгендиле. Джетиб келген джаш къауум да, ол романладан юлгю, оюм алыб, революцион заманы терен суратларгъа тырмашады.

30-чу джылланы джазычуларыны творчество аманатларын толтура, Къарачай-Черкесияны джазычулары ол теманы къазауатдан сора, артыкъ да бек 60-чы джыллада, кенг ачыкълайдыла. Ма бу кѣзюде Ленинни, революция бла халкъны темасы суратлау-история халда терен тинтиледиле. Документли публицистика жанрла да — очерк дегенча — тыйышлы орун алыб башлайдыла.

1976 джыл М. Ш. Акъбай улуну «Халкъны насыбы ючюн» деген китабы басмаланыб чыгъады. Ол революционерни, партия эмда кърал къуллукъчуну — Алийланы Джашыуну джашы Умарны юсюнден хапар айтады. Китаб автор кеси кѣзю бла кѣрген, керти билген затлагъа, документлеге, ол кѣзюде джашагъан адамла айтхан хапарлагъа кѣре, алагъа таяна джазылгъан кенг суратлау-публицистика чыгъармады — биография роман.

Чыгъарманы тамалын, баш геройну сыфаты болуб къалмай, бизни партияны историясыны эм магъаналы кѣзюулери, джуртубузну биографиясы къурайдыла. Ленин романы ара багъанасы болгъанлай къалады да, сора аны композициясы Ленинни оюмланы кючю бла къуралады. Джазычу Ленинни сыфатын халкъланы, сѣз ючюн, Кавказы халкъларыны юсю бла кѣргюзе биледи.

Романда кѣб ишни хапары айтылады, кѣб адамны сыфаты кѣрionedиле. Чыгъармада Умар бла джаш Мишадан сора да Север Кавказы айтылгъан революционерлерини — Уллубий Буйнакскийни, Джелал Коркмасовну, Махач Дахадаевни, аны кибиб Ленинге джѣнгерлик этген революционерлени — Г. К. Орджоникидзени, С. М. Кировну, Н. В. Крыленкону, Ф. Э. Дзержинскийни джарыкъ сыфатлары кесгин суратландыла. Алийланы Умар а китабда айтылгъан революцион ишлеге тире къошулады.

«Халкъны насыбы ючюн» романда керти болгъан ишле уста, чемер суратланыб кѣрionedиле. Алайлыгъына Алийланы Умарны Ленин бла тюбешгенини сценасы толу шагъатлыкъ этеди. Романда Владимир Ильич Алий улуну, 1918 джыл Кавказда болумну юсюнден ол толу доклад джазыб бергенден

сора, кесине чакъырады. Ол зат андан ары айтылган хапарны кертилигине ажымсыз ийнандырырга джарайды. Автор Умарны Ленин бла тюбешгенин бузмаган психология болумда кез аллыбызгъа келтириб къояды. Анга уа суратлау сёзюю кючю бла мадарларын уста джюрюге билгени болушады: «Ленин, Пестковский¹ бла Алий улуну къатларына джууукъ келгенден сора, артына бир атламын атлаб, бир къолун хурджуцуна салыб, бир къолу бла галстугун тюзете, Умаргъа къысха заманчыкъны ичинде джити къарады. Ол къысха заманчыкъ а, Умаргъа бек узакъ кёрююб, джунчутду. Умарны джунчугъаны да кетгинчи: «Сау келигиз, джолдаш Алий улу», — деди В. И. Ленин. Умар, асыры джунчугъандан не этерин билмей, Ильични къолун къаты къысыб, акъырын айтыб да кюймай, джюреги кёлтюрюлген халда: «Сау болугъуз, багъалы Владимир Ильич! Сау болугъуз, джолдаш Ленин!» — деб къычырыб джиберди, Умарны бетини бек къызаргъаны аны джунчугъанын айгъакълайды. Ленин джарыкъ кюлдю. Ол таза, халал джюрекден келген кюлкю къатындагъылыны да кюлдюрдю: алгъа Пестковскийни, ызы бла Умарны.

— Былайсыз да сиз, сора, джолдаш Умар! Мен сизни джаш болгъаныгъызыны биле эдим, алай а сиз мен умут этгенден джашыракъсыз да. Сизни тин кючюгюз манга бираз белгиле эди, тюз къарыуугъуз а бек кючлю кёре эдим, — деб накъырда эте, онг аязын пиджагына ышыды».

Бу сценачыкъ суратлау джаны бла, психология джаны бла да бек тюз келтирилгенди: къолну къаты къысыб саламлашыу таулулада адетди. Ленинин ким да билген чам, накъырда этнучю халиси, аны уллу ишленмеклиги бу тюбешнуде Умарны джунчугъанын дженгил кетерирге болушады.

Ленинин сыфаты романда хапары айтылган кёб тюрлю персонажны юсю бла не джаны бла да толу ачыкъланады. Аланы бири автор кесиди. Ол Умар окъутхан джаш Мишады. Кеси да, Умардан юлгю алыб, андан кёргенин этерге тырмашыб ёседи. Умар Ленин бла бирге ишлегенин кесине насыбха, махтаугъа санайды. Умарны адамгъа уллу сый бернюю, Ленинча ишлерге тырмашыуу джаш Мишагъа да кече барады. Комсомолгъа кирирге хазырлана, Миша Ленинин «Джаш тёлюню Союзларыны борчлары» деген сёзюн окъуйду.

«Бу китабны магъанасы джаш комсомолчугъа джашау программа болуб къалыргъа керекди», — дейди Умар. Кертиси бла да джарыкъ дунягъа кёз ача келген джашны китабда джазылган сёзле джюрегине синге барадыла. Ол Ленинин китабын биринчи кере окъуб чыгъады. Сора Умар кечеле узагъына къадалыб китабла окъуб тургъаныны терен магъанасын аныгъагъанча болады. Адамны аныгысына, джазыуна джашлыгъында кёрген-билген затларыча сингиб бир зат да къала бол-

¹ Миллет ишлени наркомуну заместители. (1918 дж.)

маз. Ленинни китабы бла аны идеялары авторну джашау джолуна, аны джазыууна кьаллай хайыр бергенлери аны сайлагъан усталыгъында да кёрюнуб турады.

Комсомолчу джаш, андан сора коммунист Михаил энергетика институтха киреди. Инженер-энергетик усталыкъны алады. Андан сора кьралны кёб джеринде уллу электростанциялагъа башчылыкъ этеди.

Ленинни юсюнден алапат чыгъармала джазылгъандыла. Энтда джазыллыкъдыла. Аланы ичинде М. Акъбай улуну чыгъармасы тыйыншлы орун алады: ол ленинчи теманы, башхалагъа ушатмай, энчи хаты, неден да алгъа джазыучуну нюжюрю бла байланыбды. Былайда автор кесн кёрген, сынагъан затланы уста суратлайды. Север Кавказда Совет властны бегитнуно кезююнде болгъан ишлени хапарын, документлегетаяна тинтиб, алай береди.

Бу джорукъну М. Акъбай улуну китабындан сора да аны ызындан чыкъгъан «На крыле времени» («Заманны кьанатында») деген документли-биография очеркде Батча улу М. бла Лайпан улу К. толу сакълайдыла. (Китаб Алийланы Умарны юсюнден джазылгъанды.)

Къарачай-Черкесияны литературасында Лениннананы бютеу ёсюу джолу историзм бла не къадар уста хайырлана билирге тырмашуу болгъанын ачыкъ кёргюзеди. Ол а сыфатны тюз, толу кёргюзюрге онг береди.

Бусагъатдагъы поэзияда Владимир Ильич Ленинни сыфаты партияны, революцияны, Ата джуртну, халкъны иннет, экономика ёсююню темасы бла байламлы суратланады.

Моральны керти гуманист мардалары Ленинни сыфатында толу джашау кюч алгъандыла.

Ленин джангы заманны адамыды, ол джангы джашауну кьураучусуду, ишлеучюсюду. Алай суратлайдыла Ленинни сыфатын кеслерини назмуларында Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат, Суююнчланы Азамат, дагъыда башхала. Ленинни тюрсююнде, ол джашагъан, ишлеген болумлада аны халисини гуманист болумун толу ачыкъларгъа болушхан шартла излейдиле поэтле. Тюз адамны башхаладан баш этген асыулу багъалы ышанларын суратлайдыла.

Байрамукъланы Халиматны «Ленин джашагъан юйде» деген назмусунда Кремлде Ленинни квартирини юсюнден айтылады. Юйню ичине артыкъ хапчюк джокъду. Вождну терен адебли, уллу акылылы, керти культуралы адам болгъанын, саулай джашауун, кесине энчи табыкъ излемей, халкъгъа кьайгырыб ашыргъанын кёргюзеди.

Джюреги таза сезимледен толуб, кёлюнде, акылында ленинчи квартирден чыгъаргъан оюмланы текмей, чачмай, не къадар толу айтыр ючюн, магъаналы, кесгин сёзле излейди Халимат. Керти адамлыкъ керексиз махтауну, субай сёзлени из-

лемейди. Адамны махтаулу, сыйлы этген аны кыйыныды, этген ишини магъанасыды.

Бу юйню пчине кириб
чыкъгъан кесекге
Сау ёмюрню джашагъанча
боласа.
Тазаланыб, нюр тегюлюб
джюрекке
Ленин кибик атларгъа
тырмашаса.

Быллай терен сагъышла бла чыгъады поэтесса, Ленинни халиси, хар ышаны юслеринде тургъан затланы керюб, дуния историяны джангы джюрюшюн ачхан уллу оюмчу джашагъан, ишлеген юйден.

Ленинни джашауу, оюмлары бла ишлери асыры бай болгъандан хар поэт кесини джюрегине, сезимлерине айырыб джууукъ болгъан ышанланы излейди. Владимир Ильич Ленинни сифатында, аны иши бла джашауунда кесини сорууларына джууаб излейдиле ала. Поэт Суююнчланы Азамат ленинчи темагъа аталгъан назмулада («Алтын къалада») партиягъа разылыгъын айтады. Джангы болумда, джангы кюч бла таныладыла партия, кърал джашаууну, миллет политиканы ленинчи мардалары. Поэт Кремлде болгъаныны юсюнден айтады. Кремлни эшиклери кенг ачылыб, ол, башха къарнаш халкъланы келечилери бла биргелей, Ленин джашагъан сыйлы юйге кирирге эркин болгъаны джюрегин учундурады.

Социалист джамагъатны бузулмазлыкъ кючюн суратлайды джазыучу. Анга шагъатлыкъ этген — поэтни бютеу джюрек къылларын ойнатхан, — Совет властны биринчи джылларыны картасы. Ол картада Минги Тауну тюбюнде Ленинни къолу бла кек мерекеб бла джазылгъан «Къарачайлыла» деген сезню кереди назмучу. Ол тартыммай айтады, аны кереплей, кекюрегинден къууанч, ехтем таууш чыкъгъанын:

Джол устабыз, мени эслеб, айыртыды:
«СССР-ни къурагъан кезюуде,
Миллетлеге оноу этген кюнюнде,
Ленин устаз автономлукъ берирге,

Кек къалам бла Минги Тауну тюбюнде
Къарачайны белги этиб кюйгъанды.
Къарачай деб къолу бла джазгъанды».
Келюм алай келтюрюлдю, учундум.

Разылыгъым тенгиз болуб чайкъалыб:
«Ма мен къарачайлыма», — деб кычырдым...
— Тюз айтаса. — дедим, — мени халкъыма,
Къарачай-Черкес область деб атына.

Автономлукъ берилгенди ол джылда.
Ма джашайбыз эркин Кавказ таулада,
Къурман болайыкъ биз Ленинни оюмуна,
Алай джазгъан аны чомарт къолуна.

Лениннге терен суймекликни, джюрек ачыкълыккыны, аны ишини ёлмезлигини ангылатадыла назмуну арт тизгинлери:

Кёб игиллик этдинг,
Ленин, халккыма,
Баш бошлукъ бла салдынг
кърал картына,
Сыйлы кёрюб биз
кърайбыз хатынга,
Багъалы ата, джууукъ
кёллю Ленин.
Бизни кёрюб, кыйын
кюнде джокълагъан,
Бююн Къызыл площадьда
джукълагъан
Ильични андан да бек
сыйла, халккым,
Аямагъанд бизни
ююн джанын-къанын.

Къарачай поэзияда ленинчи теманы ёсююю революцион оюмну историялы перспективаларын кёргозтюрге тырмашыуу бла баджарылады. Алай бла джангы жанр, история-революцион поэма чыгады. Орус совет поэзияны сынамындан юлгю ала, Джаубаланы Хусей, Владимир Ильич Ленин туугъанлы 100 джыл толуруна атаб история-революцион поэма джазады. «Джерни джарыгы» деген поэманы («Ленинни байрагы» газетде «Боллукъду аллай байрам!» деб басмаланганды) джазгъан сагъатда Джауба улу В. Маяковскийден кыууат табханы сезилиб турады. Анда Ленинни тюрсюню бизни ёмюрню баш проблемалары бла — гуманизм бла, интернационализм бла кысха байламлы болуб ачыкъланады. Поэмада хайырландырылгъан публицистика материал В. И. Ленинни политика аренагъа тыйыншы болуб, историягъа амалсыз керекли болуб, чыккыганын ангылатыргъа джарайды. Совет къралда джашаугъа сингиген лешинчи идеяла, бизни халккыны адеб-намыс сышамы саулай адам улуну къалай джангырыб баргъанын кёргозюрге болушадыла.

Революцияны, совет халккыны эмда бютеу дуняда урунган халккыны вожду Ленинни джазыучу эпос мадарла бла сыфатлайды. Орус азатлыкъ кыозгъалыуну хар этапын, бу кыозгъалыуда дунягъа белгили алчы адамлашы атларын, Ленинни биографиясындан, Коммунист партияны историясындан талай затны, 1905 джылдагы бла Октябрь социалист революциядан, граждан къазауатдан, къралыбызны чачылгъан мюлкюн орнуна салыу кюрешден, 1941—45 джыллада Улуу Ата джурт къазауатдан историялыкъ материал кийиреди поэмасына ол.

Быллай публицистикалыкъ материал джазыучугъа эм баш ишети — В. И. Ленинни политика аренагъа чыкмай мадары болмазлыгын, Ленинни идеясы, иши Совет кърал толу муратына джетиб, адам улуну халын, кылыгын, дуня се-

зимин, иннетин тюрлендиргенин кёргюзюрге болушады. Орус азатлык кьозгьалыуну юсюнден хапар талай энчи магъаналы юзюкден кьуралыбды. Ол юзюкле уа поэманы тамалын тутхан бир оюмгъа джыйыладыла.

Поэма «Революцияны музейинде» деген юзюк бла башланады. Бу поэманы сюжетини экспозициясыды дерге боллукьду: джазыучу Москвада Октябрь революцияны музейине киргенинде, патчахлыкьны зорлукь ишлерини эм ачысын — Петропавловский кьаланы мазаллы кьара ачхычын — кёреди. Аны кёргенден сора поэт ол зорлукь дунияны чачыб, халкьлагъа джарыкьлыкьны, эркинликни ачхан, джарыкь иннетли Ленини юсюнден хапар айтыргъа излейди. Ол хапарны орус азатлыкь кьозгьалыуну суратлагъан бла башлайды:

Биз...
Историяны
Талай бетине кьарайкь —
Кьара ачхычлы
Зорлукь дунияны
Хорлагъанланы сыйлайкь, —

— дейди поэт биринчи юзюкню аягьында.

Андан сора келген юзюкледен орус революцияны Ленин ачыкьлагъан юч этапы, кюрешге кьатышхан классла сыфатланадыла.

Бу юзюкледен орус революцион оюмну историясын хапарлау бла джазыучу зорлукь дуниягъа кьаршчы джангы титаны — В. И. Ульяновну чыгъаргъа керек болгъанын айтады. Ленин, анга дериги революцион кьозгьалыуну сынамындан критикалыкь оюм этиб, революцияны ишин тюз джолгъа салгъанын кёргюзеди.

В. И. Ленин халкь ючюн патчахлыкь бла кюрешде джанын берген уллу кьарнашы Александр Ульяновну сыйын мийик кёлтурсе да, революцион кюрешде ол тутхан джол (террор) джангылыч болгъанын ачыкьлай, аны «Огъай, биз быллай джол бла бармазбыз. Быллай джол бла барыргъа керек тюлдю!» деген сёзлери белгиледи. Аны юсюнден поэмада быллай джазылады:

Ол¹ да кьаршчы кьобхан эди.
Кьоратайкь азабны деб,
Биз азатлыкь табарыкьбыз,
Ёлтюралсакь патчахны деб...

Айхай, мураг толмай кьалыб,
Тюшгенди да сууукь кьолгъа,
Буз джюрекли мыртазакьла
Элтедиле ахыр джолгъа.

¹ Ол — Александр Ульянов.

«Саша, пйнан, кюрешиню
Нюр чырагъын алыб сенден,—
Деб бир кърнаш бир кърнашха
Ант этеди джюрегинден,—

Джашаууму ол сен тутхан
Сыйлы ишге берирме мен,
Биз хорламлы болур ючюн,
Тюз джолланы излерме мен!»

Джаш Ленинни быллай анты
Кенгден кеннге джайылады.—
Саггышлада, оюмлада
Халкъны кючю джыйылады.

Ленинни, ленинчи партияны башчылыгы бла революцияны тюзлюк бораны патчахлы зорлукъну кзурутуды. Россияны халкъларына эркин кзууанч ачылады.

Поэмада эки символ бла хайырлачады поэт: къара ачхыч— патчахлыкъны символу, зорлукъ джашауну символу; джангы ачхыч а, Ленинни Саугъасы болуб, джангы, джарыкъ джашауну символуду:

Революцияны
Тюзлюк бораны
Кзурутуб патчах джорукъну,
Энди музейге
Атыб турабыз
Къара ачхычын зорлукъну.

Ол кюнден башлаб
Джангы джашаугъа
Табханбыз джангы ачхычны,
Андан кюч алыб.
Мийикден мийик
Этебиз хорлам басхычны.

Ма ол ачхычны кючюдю граждан къазауатда, къралыбызны мюлкюн ёсдюрюуде, къранлы фашизм бла Уллу Ата джурт къазауатда хорламлагъа келтирген:

...Ол ачхыч бла
Сауутланган халкъ
Хорлам да, сын да алганды.

Энтда аны бла
Биз мамырлыкъда
Ачабыз насыб къраланы,
Саулай дуняда
Биринчи болуб,
Аулайбыз чексиз аламы.

Аны кючюнден
Къарыу табабыз,
Хорлаимазлыкъды халкъыбыз,
Ма ол ачхычды
Коммунизмге
Тамал салдыргъан шартыбыз.

Бютеу дуньяны халкълары барысы, Ленин тамал салгъан кьозгъалыуу суутмай, баш эркинлик табарларына, ленинчи идеяны бютеу джерни башында хорларына ышаныу бла бошайды поэт кесини поэмасын:

Аллай кьозгъалыу
Бодур ишексиз,
Зорлукъну уруб кьаушатыр,
Дун-дуньяда да
Къара ачхычланы
Музей юйлеге быргъатыр.

Ол заманда уа
Эркин негр да —
Миллионладан биреулен —
Ма мен келгенча,
Келир музейге.
Келир насыблы юйюрден.

Кёрюр ол анда
Хорлам сауутну,
Кёрюр зорлукъну ёлююн...
Бютеу дунья
Бирге байрамлар
Джангы, ленинчи ёмюрюн!

Ленинни, аны ишлерин, оюмларын, сезимлерин билиуно джоллары кёб тюрлюдюле, байдыла — алай байды, теренди Ленин. Аны суратлау халда билиуно процесси да чексизди. Байрамукъланы Халимат джазгъан «Ленин бла тюбешну» деген эссени баш темасы олду. Халкына, кесини энчи джазыууна Ленинни кьаллай кемсиз уллу магъанасы болгъаныны юсюнден поэтесса джюрекден келген, тынч аңгылашынган сёзле бла хапар айтады.

Байрамукъланы Халимат, ленинчи теманы лирика планда ачыклай, Къарачай-Черкесияны джазыучулары литература-суратлау Лениннада айтхан оюмлары, сезимлени бирикдиргенча этеди.

Алай а ленинчи теманы чеги джокъду. Энтда поэгле, джазыучула Владимир Ильич Ленинни сыфатына кёб кьайтырыкдыла, суратлау мадарла бла аны теренлигин, мардасыз уллу адамлыгын не къадар толу ачыкъларгъа тырмашырыкдыла. Ол затны юсюнден Халимат таб айтханды: «Ленин бла дженгил шагърей болуб кьаласа, алай а дагъыда бютеу джашауунгда шагърей болгъанлай бараса, дженгил шагърей болгъанынг — анга, ёмюрюнг таныб тургъан кеси адамынга, ийнаныб кьалгъанынг ючюндю, шагърей болуб баргъанынг — Ленинни — учу-кыйыры болмагъаны ючюндю.»

ПОЭЗИЯ

Къарачай литератураны бусагъатда ёсюю, артыкъ да поэзияны алыб кьарасакъ, аны джетшимлери Байрамукъланы Халиматны, Хубий улу Османни атлары бла байланыбдыла.

Къзауатдан сора джыллада Суюнчланы Азамат къарачай поэзияда тыйыншы орун алады¹.

Хубий
улу
Осман

Хубий улу Османны Ата джурт къзауатдан сорагъы творчествосунда баш орунну проза алады: аны «Аманат» романы арт джыллада къарачай литературагъа белгили болуб киреди. Алай а Османны чыгъармачылыкъ ишинде, къолуна алгъан башха кѣб тюрлю литература ишлеринде да поэзия сыйлы орун алгъанлай къалады. Къзауатдан сора биринчи назму джыйымдыгъы орус тилде («Время») 1957 джылда чыгъады. «Время» — «Заман» деб джазыучу джыйымдыкъгъа бош атамагъанды. Ол эндиги заманны тохтаусуз алгъа баргъанын терен сезеди, аны юсюнден окъуучугъа айтыргъа излейди. Китабда «Бир бараза» деген назму программалыкъ болуб келеди. Келир заманга талпыгъаны бла биргелей, поэт джерни юсюню танымазлай тюрленгеннин, адамланы халилери башха тюрлю болгъанын, джангы совет адамны культура джашауну ёсгеннин терен кѣредди.

Джангы сейирлик заманны къурар ючюн кюрешни кѣргюзе, Осман бусагъатда бир джангыз бараза тартхан адамны да келир насыблы джашауда юлюшю барды деб бегитеди.

Хорларына чырмау болгъан эскиликлени, осал затланы джолдан къоратыб, «Заман», «Кѣксюл къая» деген назмулада айтылынган коммунист идеалча, адам улу эм иги джашаугъа чыгъарыгъына толу ийшанады.

Османны назмуларында партиягъа, халкъгъа суймеклик, Совет къралны миллетлерини шохлукълары эм уллу орунну аладыла. Коммунист партиягъа атаб джазылынган «Биргенгебиз, партия», «Алчыбыз»; Ата джуртубузгъа — «Ата джуртум», «Къарнаш халкъла», д. а. назмулары джазыучуну патриотизмин кѣргюзедиле. «Азгек» деген назмусунда поэт, туугъан ёзенне суймеклигин билдире, сабий заманын эсине тюшюредди. «Алатау» назмусунда уа Орта Азияны табигъатын суратлау бла бирге кесини туугъан, ёсген джерича кѣредди эмда уллу бюсюреу этеди Къыргъызиягъа.

Къзауатны заманында джазылгъан «Полтава», «Алгъа» деген назмуларында Осман фронтда ишлени, болумну юсюнден джазады.

Поэтни къзауатдан сорагъы назмуларында совет адамны къзауатны ачы сермешилеринде ачыкъланган ич болумун, иннетин, оюмун кѣргюзюу баш орун алады. Ол халнини, ол болумну ёлчеге алады Осман эндиги тѣлюню суратлагъан заманда да.

Къзауатны заманында артыкъ да бек кючлю бегинген интернационализм бла миллет шохлукъну тас этерге эркилиги

¹ Суюнчланы Азаматны чыгъармачылыкъ ишлерини толу анализи келир бетледе бериледи.

Джокъду эндиги тѣлюню деген идеяны джазыучу назмуларында бардырады. «Сен кѳутхардын» деген поэмасында Азамат деген кѳарачай солдатны ѳлүмден кѳутхарган Лебедев деген орус солдатны сыфатын суратлайды Хубий улу, Совет Заполъяры ючюн джанын берген кѳарачайлы матросну — Хачирланы Хызырны юсюнден джазады. Ол чыгармалагы кертти адамланы биографияларында болган затланы салады. Бу назмулада, 60-чы джыллада кѳарачай поэзияда болганча, социалист хоншулукъну кѳууанчы, халкъланы ѳмюрге бузулмазлыкъ шохлукълары кѳрюнеди.

Османны поэзиясыны терен партиялыкъгы артыкъ да бек адамланы халилерин суратлаган заманда ачыкъланады.

Адамланы джашау болумларына, халилерине джетген заманда джазыучугъа бош зат доккъду. Уллу, баш иш — адамны урунуугъа кѳарагъаныды («Сый» деген назмусу), — дейди юзт. Аны бла биргелей, юйдегини пчинде кѳайыи ана бла келини юсюнден назмусунда да («Бирча борчду») адамладан гозлюкню, адетни, акъылны, бир-бирин ариу кѳююню излейди («Былаймыд этиб кѳоярын?»), «Кѳуру чырай»), бошауузлукъну, бошбоюнлукъну хыликке этеди («Энди сен да ийнанма»). Адамланы джарты джолда кѳалмазча юретеди.

Назму притчаларында, басняларында, памфлетлеринде джазыучу кесини джашауунда кѳрген, сынагъан, тюбеген затларыны юсюнден китаб окъуучула бла бек сабыр, акъыллы ушакъ этеди. Ол эки бетлиликни, керексиз джаншаууну, хыйлачылыкъны хыртлайды («Сен да тюзсе», «Буруш»).

Османны поэзиясы, бюгюнлюкге келишгени бла биргелей, кѳарачай фольклорну, 20—30 джылладагы поэзияны да традициялары бла байланыбды.

**Байрамукъланы
Халимат**

Хубийланы Осман назмуларында да эпикалыкъ джазыугъа дженге эсе, Байрамукъланы Халимат лирикалыкъ джазыучу деб эсебленеди. Халиматны хар жангы чыкы-

ган назму китабы анга шагъатлыкъ этеди.

Поэтессаны кѳазауатдан сора джазылган биринчи назмулары 1957 джылда басмаланган «Мен джашаууну сюеме» деген джыйымдыгында чыгъадыла. Ол джыл огуна кѳб автор чыгъарган «Таза джюрекден», «Джилтниле», «Джюрск джырлайды», «Бирге джырлайыкъ!» деген назму джыйымдыкылада поэтессаны чыгармалары басмаланадыла. 1959 джылда уа «Суйген тауларым» деген назму китабы чыгъады. Ол китабда Коммунист партиягъа, Ата джуртха, халкъла арасы шохлукъгъа аталган назмуларында («Ленин джашаган юйде», «Бизни Ата джуртубуз», «Москва», «Бизни анабыз», «Ушакъ») Халимат юйдегини юсю бла социал магъаналы темаланы уста тил бла ачыкълыйды. Сѳз ючюн, «Ана» деген назмуда Халимат орус тил бла башха тиллени бизни кѳб миллетли халкъларыбызны джашауунда бир-бирине келишнулерини кѳргюзеди. Бу

назмуда джазыучу уллу къарачай юйдегини юсюнден джазады. Тёрт къарнаш, тёрт тюрлю миллетден (орус, черкес, тегей, урум) къатын аладыла, келинлени юйге келтиредиле. Келинле, чырайлыла, игиле, ишни суйгенле, къайын аналары сыйлай билгенле болсала да, къайын аналары, ала бла къалай сёлеширине къайгъырыб, бир-бири тилибизни ангылаямаса къ, юй къалай тутарыкъбыз деб сагъышланады. Ол заманда джашлары, аналарына накъырда этериклери келиб, кеслери кёллери бла айтханча этиб, къатынларындан айырылабыз, дейдиле. Ана джюрекге бу сёз кюч тиеди. Юйдегиси чачылмаз ючюп, ол джашыртын орус тилге юренеди, келинлери да къарачай тилни билирге кюрешедиле. Юйдегини юсюнден джазылган назмуда бек уллу джамагъат магъана ангылашынады: кёб балала ананы сыфаты кёб миллетли Ата джуртубузну сыфаты бла келишибди.

Ата джуртубузну халкъларыны, бир ананы уллу юйдегисича, Ата джуртубузгъа суймекликлери уллуду. Ол суймеклик, къарнаш халкъланы бир иннетге джыйыб, бир-бири тилин ангылатады.

Джыйымдыкъда Халиматны Уллу Ата джурт къазауатха аталган талай назмусу барды. Аланы кёбюсю агитацион, Ата джуртну къорууларгъа чакъырган назмуладыла. Ол чыгъармала къазауат бара турган кёзюуде джазылгандыла. Алада къолуна сауут алыб къазауатха къатынхан тиширинуу джюбек къайгъырыуун окъуйбуз («Джашчыкъ бла киштикчик»).

Халиматны назмуларында философиялыкъ сагъышла аслам орун аладыла («Джамиля Бухиред»). Табигъат сейирлик, арну затланы джаратханча, адам джашаугъа керекли, алаMAT затланы этерге керекди, дейди поэтесса. Халиматны оюму бла джазыучулагъа джашау деген тохтамаздан барган кюрешди, арымай-талмай адамланы джарыкъ джашаулары ючюп ишлеудю («Мен джашаууну сюсме»).

Зарлыкъ, ётюрюк, тилчилик, сатлыкъ — адамны джашаууна заран болган затла алкъын къуруб бошамаганлары кёреди поэтесса. Алай болса да ол, джашаууну джарыкъ боллугъуна ышанган бла биргелей, таза иннетли, ачыкъ джюрекли, халкъгъа игилик излеген, тюзлюкню тутхан ашхы адамланы саны сёзсюз кёб болганына ийнанганын билдиреди. Адамны ол алаMAT халисин джазыучу адамлыкъ деген борч бла байландырады («Тенгиме», «Кёрти тенг», «Тюз адамла»).

Суймеклик, шохлукъ, юйдеги деген Байрамукъланы Халиматны поэзиясында кесини джамагъат-политика ангысы бла байланыбды.

Поэтесса, эски адетледе джашаугъа джараусуз, юйдегиге бузукъ болган затлагъа къаршчы болганы бла биргелей, тиширинуу халиси къалай болургъа керек болганыны юсюнден джазады: ишни суйген, сынамы болган, джарыкъ халили,

ачыкъ джюрекли, кесни къоруулай билген («Колхозчу кыз». «Бизни келин», «Сепараторда»).

1963 джылда Байрамукъланы Халиматны «Залихат» деген поэмасы чыгъады. Бу поэмагъа джазыучу Къарачайда 1942 джылда фашист оккупантла бла кюрешиде керти болгъан затланы, немец фашистле тутуб ёлтюрген джигит къарачай партизаннаны — Эриккенланы Залихатны биографиясындан эпизодланы салгъанды. Къарачай литературада бу биринчи историягеронка поэма болуб чыгъады. Поэманы уста джарашдырылгъан сюжети, башха-башха айырылыб къаралгъан образлары бардыла. Композиция джаны бла да поэма толу, тамаллы келишдирилгенди.

Поэмада, аллындан башлаб аягъына дери, авторну кесини энчи къарамы, иджиюу танылады (лиризм). Хар тизгин авторну джюрегини теренненден келгени биллиниб турады. Кесини юсюнден, джашаугъа кёлюн, джюрегин джазыучу, бу поэманы биринчи башындача терен бир чыгъармасында да суратламагъанды.

Джазыучу халкъ патриотизмни къайдан чыкыгъанына, адамланы джюреклеринде терен орналгъанына бу поэмада толу анализ этеди.

Поэма «Залихат» Байрамукъланы Халиматны творчествосунда къазауат теманы кенгертеди, бошатады. Халиматны творчество ёсююнде Москвада М. Горький атлы литература институтда окугъыны улуу магъана болгъанды. Аны «Стихи» деген джыйымдыгъына (1963) поэт бла поэзия тема киреди. Джангы джашауну кёргюсюу, джашауну кесини джюреги алгъанча билдириу джыйымдыкъда аллындан башлаб аягъына дери ётеди.

Бу китабчыкъда поэтессаны творчествосунда жангылыкъ башланады. Биринчи джыйымдыгъында Халимат кюрешиз болмайды керти джашау деген оюмну алай теренге кирмей суратлаб кетген эсе, энди жангы китабында аны лирикасы ол оюмда къуралыбды («Что со мной?», «Я снова жду ответа», «Что ни утро...», «Никогда у сердца не пыталась»).

Поэтессаны юйдегини, аналыкъны, сюймекликни юсюнден джазылгъан назмуларында («Когда б любовь имела облик зримый», «Пообещай мне золотой дворец», «Быть может, век мой и не так краток», «Я тебя одного в тот буран отпустила», д. а. к.) патриотлыкъ, гражданлыкъ, философиялыкъ назмуларында тебген джюрек тебеди. Ол джюрек кючлюдю, дженгил эрийди, таукелди эмда тыйгычылыды, адамла ючюн кесин аямайды, адамладан адамлыкъны тохтаусуз излейди; батырды, алай а дженгил джаралы болады: кереклиге дженгил джарайды, аманлыкъчыны, зарлыкъчы уа не кесек да кёлтюрмейди; джашды, алай а акъыллыды.

Джигити акъыл, тохтаусуз кесин сюсюу, адамланы бир-бири-

ни хыйсабларына мийик ёлче бла къарау — бусагъат литература-
тураны баш джумушуду, бизни заманны адамыны ич (тин) болумуду.

Байрамукъланы Халимат ана литературасыны поэзиясында джанын аямай кюрешеди. Хар джангы чыкьгъан китабы аны кесини эстетикалыкь, гражданлыкь идеалына туура келишгенине шагъатлыкь этеди.

Поэтессаны назмулары китаб окъуучула бла ачыкъдан ачыкъ ушакьгъа кёчюб барадыла.

Адамны ичин, джюрегин ачаргъа излегеги, окъуучула бла ачыкъ сёлешиую, аланы джюреклерин, акьылларын — ич джашауларын билну Халиматны арта джазгъан «Исповедь» деген китабыны баш магъанасыды. Ол китаб Москвада 1965 джылда чыкьгъанды, орус тилге фахмуду орус поэтессала — Римма Казакова, Инна Лиснянская, Новелла Матвеева, Ирина Озерова — кёчюргендиле.

Халиматны чыгъармачылыкь сыфаты неден да бек аны поэт бла поэзия деген теманы ачыкълагъанында белгили болады. Халимат, тюз иннетли джюреги бла джашагъаныча, джюреги айтханча джазаргъа да излейди. Джазыучу джюрекин не кесек да кымылдагъанын кёргюзген бла бютеу адам улуну юсюнден болумну суратлаб кьояргъа излейди («Зримым мне хочется сделать незримое»), биледи кесини ол мураты кьургъакь сёз бла толмазлыгъын, аны толтурур ючюн, халкъ бла бек джууукь, бир иннетде, бир акьылда джашаргъа керек болгъанын.

* * *

50—60 джыллада литературагъа джангы тёлю кьошулады. Аланы хар бири назмуладан неда хапарла бла повестледен кьуралгъан ючюшер-тёртюшер джыйымдыкь китабчыкь чыгъаргъанды. Таб джазылгъан назмулары, очеркleri, хапарлары бла ала къарачай литературагъа юлюш кьошадыла.

**Хубийланы
Назир**

Хубийланы Ахьяны джашы Назир 1934 джыл Огъары Тебердиде туугъанды. Орта школдан сора Къарачай-Черкес кърал педагогика институтну тил бла литература

факультетин бошаб чыгъады. Ахьяны юйдегисинде сёз чемерликни, джазыу усталыкьны бек багъалатхандыла. Назирни джашлай огъуна литература чыгъармачылыкьгъа кёлленгенинде, сёзсюз, ол затны уллу магъанасы болгъанды. Аны назмулары 1955 джылда газетледе, джыйымдыкь китаблада басмаланыб башлайдыла, орус тилде чыкьгъанлары да болады («Литературная Россия», «Правда» газетледе; «Литературный Киргизстан», «Молодая гвардия», «Наш современник», «Дон», «Огонек» журналлада). Назирни литература чемерлигин ёсдю-

рюде Москвада экиджыллык литература курслада окъугъаны, анда Совет Союзну хар джеринден келген башха миллетли джаш литераторла бла шагърей, белгили орус совет джазычула бла таныш болгъаны болушханды.

Белгили совет поэт Николай Тихонов, ата кез бла къараб, Назирни фахмусуна багъа бериб, аны бир талай назмусун орус тилге кечюргенди, орус тилге кечюрюлюб басмаланган назму китабыкъларына Назирни юсюнден джылы, назмучулукъ ишге келлендирген ал сёз джазгъанды. Хубийланы Назир 7 поэтикалыкъ джыйымдыкъ китабы авторуду. «Анам» (1960), «Аууш» (1964), «Всадник» (1965), «Къаяда джазыу» (1968), «Джерни сагъышлары» (1970), «Всадник» (1971), «Джашил дуния» (1973 дж.)

Хубийланы Назир ётген кезюулени эсге тюшюрген, таулары, ёзенлени кетмезлик кемсиз ариулукълары суйюндюрюб тургъан туугъан джерине махтау салыб джырлайды. Джангы совет гуманизм поэтикалыкъ келтюрюлююуне джангы кюч берген, кенг дунияны, социалист джамагъатны адамыды ол...

«Джугъутурну суусабын кесген, нарат терек толкъуна ышангылы къарагъан, гитче болса да, терк акъгъан таза тау суучукъга суймеклигин билдире, анга, кеси къошулгъан уллу сууну эгечиди ол, деб джазады Назир. Хубийланы Назирни поэзиясы да, ол тау суучукъча, лирикалыкъ суучукъ болуб, кёб тауушлу, кёб тюрю, кёб миллетли совет поэзияны уллу сууна джыр толкъунла болуб къошулады», —

— деб джазады Назирни творчествосуну юсюнден Николай Тихонов.

Хубийланы Назир 1960 джылдан берн КПСС-ни члени, 1966 джылдан башлаб Совет джазычуланы союзуну члениди. Назир 1963 джылда Москвада джаш джазычуланы IV Бютеу-союз джыйылыуунда болгъанды.

Хубийланы Назирни «Анам» деген биринчи джыйымдыкъ китабыгъы Владимир Ильич Ленинге, Коммунист партиягъа, Ата джуртха аталгъан назмула бла башланады. Ол туугъан къралына, Ленинге суймеклигин суратлауда, джалгъан сёзле къошмай туура, керти тенглендириуле, эпитетле бла хайырланады:

Эркинликни, халкъ джырыса —
Къатлайса хорлам,
Джюрегини тамырыса,
Совет джурт — анам,

— дейди ол «Совет джурт — анам» деген назмусунда. Орус халкъгъа, орус тилге атаб джазады Назир кесини «Орус халкъгъа» деген назмусун. Халкъла арасында орус тилни, орус халкъны интернационал магъаналы, къалгъан халкълагъа юлгю болгъан уллу ишлерине махтау салыб джазады джаш поэт:

Бек бай, дамлы,
Балдан татлы,
Уллу, белгили,
Кёбле билген,
Джюрек суйген
Эркинди тили.
Кюнден кюннге
Джюзге, мингнге
Береди кьанат.

Насыб джерде,
Мийик кёкде
Анга аманат.
Джолну кере,
Джашау бере,
Ол кёб халкьлагъа,
Саулай джерге
Къууанч тегед.

Туугъан Совет къралыны ёсюб, айныб баргъаны Къарачайны бюгюнню болумун суратлауда Байкъулланы Даутну, Ёртенланы Азретни чыгъармачылыкъ джетишимлерине таянды, аладан юрене барады. Бу затха шагъатлыкъ «Къарачай» деген назмусу. Алай а Назир, къарачай поэзияны традицион образлары бла хайырланыб кълмай, кесини энчи поэтикалыкъ хаты боллугъун да билдиреди. «Ана» деген назмусунда поэт анагъа суймеклигин, окъуучуну джюрегин джылытырча, джумушакъ сёзле бла уста билдиреди. Сабийчик заманын ёсине тюшюреди: элде юйлери, эшикде боран. Анасы, бешик тебретсе, баласына белляу айтады. Уллуракъ болуб, джюрюй башлагъанында, анасы джашына табигъатны арчулугъун, сейирлигин ангыларгъа, сюерге юретеди. Анасы джашын сакълайды. Балаларын уясында кюрешиб, асыраб, ёсдюрюб къанатландыргъан къарылгъач бла тенгleshдиреди ананы джззычу. Энди, къанат къатдырыб, уяларындан балалары бирери бирер джары кетгенлеринде, ана, ёксюз къалыб кетгенча, олтуруб, къачан келедиле деб, алларына къарайды.

Бу назмуда огъуна джаш поэтни кесини сезими белгили болады: джумушакъ, халал, кирсиз джюреклилиги, адамны сыйлай билгени, инджиуюн, джарсыуун ангылаб, анга къайгыра билгени. Бу затла Назирни башха назмуларында да таныладыла («Тау элде», «Джумушакъ кьолла». «Сютюнюгю джылыуу», «Пионер Махмут», «Сабийге», «Джанкьозла», «Чемерчик»).

1965 джыл белгили совет поэт Николай Тихонов кёчюрюб Назирни назмулары орус тилде «Всадник» деген китабчыкъда басмаланадыла. Бу джыллада огъуна «Аууш» деген джангы поэмасында назмучу Уллу Ата джурт къазауатны темасын ачыкълайды.

Автор къазауатны кыйын кюнлеринде, сабий тенгчиклери бла ойнай барыб, Муху Башында фашистле ууатхан самолета ёлюб тургъан летчикни кёрюб кьояды. Ол ачы хапарны элге айтыб келгенлей, элчиле ёлюк болгъан джерге чыгъадыла. Уллу бушуу болуб, орус летчикни ёлюгюн къарачайлыла кьолларына алыб тюшедиле. Тыйыншылысыча сый бериб, сын таш этиб, атын, тукъумун джазыб асырайдыла. Кёб джылла кетгенден сора джазычу тансыкълаб летчикни къабырына

барса, батыр летчик кѳазауатха кетген заманда бешикте кѳал-
гѳан джашчыгѳы, уллу джаш болуб келиб сын ташны джа-
нында сюелиб тургѳанын кѳреди. Поэт кѳыйынлыкѳа, зауукѳ-
лукѳа да совет халкѳыланы бузулмазлыкѳ шохлукѳларын су-
ратлайды. Кѳанлы фашистле бла уллу кѳыйын урушда совет
аскерчини хорламгѳа келтирген ол шохлукѳ болгѳанын бе-
гитеди:

Эркинликни сакѳлар ючюн,
Орус джигит джанын бергенд,
Аны табхан кѳатын ючюн
Мени анам бурчакѳ тѳкгенд.

Аны атасы кпши ючюн
Мени атам кѳабыр кѳазгѳанд,
Сын ташына илячинни
Елген джылын, атын джазгѳанд.

Кѳарнаш болуб тюзлю, таулу
Бара элле уруш джолда.
Кѳаушатыргѳа кѳанлы джауну,
Кюймесин деб тюзлюк отда.

Джюрекленн таласа да
Уруш берген кѳара булут.
Таулулада джашай эди
Хорлам деген ашхы умут.

Кючлюдюле хорланмазлыкѳ
Шохлукѳ, бирлик, кѳанат таууш,
Ала сени кѳутхардыла
Мурдарладан, Муху аууш...

Назирни поэзиясында багѳалы кѳрген сыфатлары: ана,
бала, сюйген кѳызы — быланы сыфатлары бла джазны, тангны
атханы, табигѳат тынчлыкѳны сыфатлары байланыбдыла.

«Кѳайын терекчик» деген назмусу айтылынган затлагѳа
шагѳатлыкѳ этеди:

Мутхуз ай бата,	...Джашил кийиниб.
Джазгѳы танг ата,	Джелде сѳлшиб,
Джашил джагѳада	Джни кѳарайса
Чагѳаса кесинг,	Джангыз кесиме.
Тубан чачылыб,	Джазым келгенлей,
Таула ачылыб,	Кюном тейгенлей,
Кѳууанч сагѳышха	Кѳууат саласа,
Кетгенди эсинг.	Чагѳыб элиме.
...Кюмюш кибик чыкѳ,	Джылы кюн таудан
Субай кѳайынчыкѳ	Кѳарайды, саудан
Ариу джылтырайд,	Джерни кѳучакѳлаб,
Тюшюб юсюнге.	Бирден джылыта,
Салкѳын аязчыкѳ	Санайма тенгнге,
Кѳалтырай азчыкѳ,	Джырлайма сеннге,
Сакѳлайды ссни,	Эрикмей, тауда
Кеталмай кенгнге.	Атынгы айта.

«Къаяда джазыу» деген назму китабында джазыучу табигъатны суратлайды, патриотлукъ бла сүймеклик темагъа джазылгъан лирикалыкъ назмуларын береді. Қъралыбызда бара тургъан улуу ишлени, тенгликни, шохлукъну, кесини, тенглерини юйлеринде болгъан белгили затланы ачыкъ образла бла, туура келген суратлау мадарла бла сыфатлайды.

1970 джылда чыкъгъан «Джерни сагъышлары» деген назму китабында автор 1967 джылда социалист къраллагъа (ГДР, Чехословакия, Польша) барыб келгенден сора джазгъан назмуларын басмалагъанды.

Бу назмула мамырлыкъны, миллет шохлукъну, интернационал бирликни юсюндендиле. 1971 джылда Москвада «Всадник» деген китабчыгъы чыгъады... Бу китабчыкъда «Анам», «Аууш» деген китабчыкъларындагъы назмуларыны бир бѐлеги орус тилге кѣчюрюлюб басмаланадыла («Морх ауушну джигитлерине», «Къарачай», «Тау суучукъ», «Агъач аякъ», д. б.). Назмуланы асламысын Николай Тихонов, Константин Симонов, Гервасий Орловский, Михаил Синельников кѣчюргендиле орус тилге.

Хубий улуну 1973 джылда чыкъгъан «Джашил дуня» китабында тема, магъана, жанр джаны бла да бир-бирине ушамагъан назмула джыйылгъандыла. Джашауда кѣрген, сынагъан затларыны юсюнден терен оюмун назмучу къысха тѣрттигин назмула бла ачыкълайды (былагъа афоризм халда джазылгъан назмула дерге боллукъду).

Поэтни туугъан къралына, тыбырына сүймеклигин суратлагъан, совет халкъгъа, аны фашист душман бла ачы къазауатда этген тулпарлыгъына махтау салгъан табигъат лирикасы, алгъыннгы китабларындача, мында да баш орунланы бирин алады. Халкъгъа къазауат джетдирген зарауатлыкъны поэт сабийлигинде кѣрсе да, «джаш кѣргенин унутмаз» дегенча, бюгюн да эсинден кетералмайды. Ол, халкълагъа мамырлыкъ джашауну излей, «Такъызюкню къаны» деген назмусунда табигъатдан алыннган сейирлик образ бла хайырланыб, былай джазады:

Мен тынгылай барама Теберди ѳзенинде
Джер бла кѣкню юсюнден сууну таурухларына.
Джыр тегюлед акъырын джюрекни теренинде.
Тѳгюлгенча такъызюк къан пелиуан тауларыма.

Тюшюредн эсиме ол къызаруу бир затны:
Сабийликни, урушну да къайтарады ызына,
Адам къаны кѣзюме кѣрюнед къазауатны,
Такъызюк къан болмаса, мамырлыкъ тауларыма.

Туугъан джер бла, баш ура кириш къаяларына:
Ушакъ эте барама Теберди ѳзенинде
Тѳгюлмесни, дейме, къан энд келлик ѳмюрледе,
Такъызюк къан болмаса, мамырлыкъ тауларыма,

Джангы болуб, бу китабха Вьетнам халкыны кесини азатлыгы ючюн колонизаторлагъа къаршчы къурешини юсюнден джазылган «Къайтарылган къылычны кёлю» баллада, д. б. киредиле.

Балладаны, вьетнам халкъда джюрюген таурухну сюжетин хайырландырыб, джазгъанды поэт.

Таурух сейир къылычны юсюнденди. Кёлню ичинде джашагъан алтын чабакъ, Вьетнамны джерине джау чабханы сайын вьетнамчылагъа кёлден къылыч чыгъарыб бергенди, джауну хорлагъандан сора уа сыйырыб алыб тургъанды. Аны ючюндю кёлге «Къайтарылган къылычны кёлю» деб атагъанлары. Бу таурух сюжет Назирни къаламыны тюрбюнден тюрлениб, баллада болуб чыкыгъандан сора терен магъананы туталды. Къылычны сыфаты. къазауатны тюл, мамырлыкыны символу болады.

Бу назмуда уллу политика идеяны ачыкълауда джазыучу терен суратлау кючу болгъан поэтикалыкъ форманы табады.

Поэтни джашав сынамына джууукъ болгъан эллилени джылны чакъларына кёре этген ишлерин суратлагъан назмулары окъуучугъа кеслерин суйдюргендиле («Кече», «Джашчыкъ бла эшекчик». «Чалкъычыла», «Дырынчы къызла», «Джангур», «Акъсакъл», «Бичен той», «Кюз» деген назму цикл).

Бу башында айтылынган чыгъармаларына кёре, джазыучу кесини поэтлик программасына тюздю:

Суула да саркъа, джылла да саркъа,
Заман бюгюб, къынгыр болады аркъа.

Сарыды бутакъ, джырлайды чапракъ,
Терек бла эте кюз арты ушакъ.

Сынджырды бюртюк, къызыл такъызюк,
Атады суугъа кюн алтын джюзюк.

Айтады хапар джангы джаугъан къар:
— Таула башында сейир хазна бар.

Баргъанча кийик, ёрлейме мийик.
Тазады джюрек, тау суу кибик.

Тынч атлаб тебреу, къыйынды ёрлеу.
Заман—эмилик, къыйынды джерлеу.

Алай а алгъа къарай барыргъа,
Насыбды бюгюн ёрлеген таугъа.

Джаубаланы
Хусей

Джаубаланы Хусейни назмулары «Ленинни байрагъы» газетни бетлеринде, «Алчыла», «Джарыкъ джолда», къарачай джазыучуланы «Шохлукъ» деген джыйымдыкъ китабында 50-чи джыллада басмаланыб башлагъандыла. Андан бери Хусейни

кесини назмуларындан кѳуралыб талай китабчыгы чыкѳган-ды: «Атамы сѳзю» (1963), «Нюзюрюм» (1966), «Кюзю» (1969), «Шууулдайдыла наратла» (1971 дж.), «Чагъадыла балийле» (1975), д. б.

Джаубаланы Хусей 1936 джыл Тѳбен Тебердиде туугъанды. Орта школдан сора Ташкентде аскер школну бошаб, Самаркандда кѳуллукъ этгенди. Бусагъатда «Ленинни байрагы» газетни редакциясында ишлейди. СССР-ни Джазыучуларыны союзу бла Журналистлени союзуну члениди.

Биринчи китабы огъуна Хусейни фахмусу иги джетишимле этеригин билдирген эди. Джазыучу кесини сезимин, акъыл оюмун ачыкъ, кесгин сѳзле, поэтикалыкъ мадарла бла айта биледи. Хусейни назмуларын башханыкъыла бла къатышдырлыкъ тюлсе. Ол, халкъы, Ата джурту бла хар адамны «джан бла тѳнгекча» бир болургъа кереклисин суратлар ючюн, джарыкъ сыфатла, ийнандыргъан сѳзле табады:

Кѳкдю кѳушну бек суйгени
Чыкъса аны кенгине.
Садакъ кибик, терк джюзгени
Джетиученди кѳлюне.

Кѳк берсе да ѳтгюр кѳушха
Учар кибик амалны,
Джер тюлмюдю ма ол затха
Салыб тургъан тамалны!

Эркин кѳкню бек суйсе да,
Ёрге чыгъа тебресе да,
Джердед кѳушну туугъаны,
Джер болады дагъаны.

Ма аллайын, халкъды бизде
Къарыу берген адамгъа,
Хар кимни да ишибизде
Джетдириучю хорламгъа.

(«Джердеди туугъаны»)

Халкъны историсын, акъыл ишлерин сакълагъан къарачай тилни багъалатыб джазгъан «Атамы сѳзю» деген назмусунда Хусей халкъгъа суймеклигин ачыкълайды.

Поэт кесини халкъыны иги адетлери бла махтанады. Ол адетледе таулуну керти адамлыгы танылады («Сюеме аде-тибизни»):

Джаман сюеме таулу адетни,
Таулуну кирсиз иннетин,
Таза сакълайды ѳхтем миллетим
Адетде улуу хурметин.

Джаман сюеме юню тѳрюнде
Уллугъа орун бергенни,
Адамлыкъ сыйны бизни ѳмюрде
Нсден да онглу кѳргенни.

Джаман сюеме, акъыл юретиб,
Аккала этген ушакъны,
Бизде адетча, чомартлыкъ этиб,
Сыйласам келген къонакъны.

Джаман сюеме ныгышда
Қъолларын тутсам къартланы,
Къууанчлы тойда эштсем алгышда
Излемин саулай халкъланы.

Халкъны дагъыда башха кѣб иги адетлерин — мамматлыкъны, онгсузгъа дагъан болгъан, тенгле, джууукъла арасында джюрек тазалыкъны, д. б. сыйлайды джазычу.

Хусейни поэтикалыкъ ауазы кѣб тюрлю интонациялыды. Сѣз ючюн, «Сюеме адетибизни» деген назмусуну ъхтем интонациясы «Кѣрген эднм» деген назмуда джарсыу интонациягъа ауушунады. Бу чыгъармада назмучу, къанатлыны уясын чачханча, адамланы тыбырларын чачхан къазауатха налат береди.

Джазгы кюнле хурмет тѣге,
Қъарылгъашчыкъ къайтыб келди.
Уячыгы болгъан джерге
Бек ашыгыб, талпыб кирди.

Артха турду, илгенгенча,
Кѣрюб аны оюлгъанын,
Мыдахсынды, билдиргенча
Джюрегини къыйналгъанын...

Тюз санайса, къарылгъашчыкъ,
Юй чачуну сен да терсге,
Къазауатны къыйын ачы
Затларын да салдынг эсге.

Кѣрген эдим, сени кибиб,
Бир ананы ъкюннгенин,
Бомба чачхан юй аллында
Къыйынлашыб сюелгенин.

(«Кѣрген эдим»)

«Сен къыйналма» деген мыдах ауазлы назмуну ызы бла «Чалкъычыкъ» деген джарыкъ ауазлы ариу назмучукъ келедн.

Поэт кесини назмуларын оюмлу джарашдырады.

Ол къыйдырыб, андан-мындан кѣлтириб сѣлешиуню, ачыкъ-ланмагъан символланы, суратланлыкъ затха кѣлекке салгъан джалгъан, бош айбатлыкъ сѣзлени, къургъакъ айтыуланы сюймейди. Аны излеми барыб тохтагъан ачыкъды.

Сѣз ючюн, «Сен а» деген назмусунда керекли-керексиз джерде да айтылына, ашалабы, эски болуб бошагъан омакъ тенглешдириулеге къаршчы турады:

Джулдузумса деб айтмайма мен санга,
Узакъ болуб, джылыу текмейд ол джаннга.
Сен а мени тау элимде джашайса,
Кѣрген сайын джылыу бериб башлайса.

Гокка хансым деб айтмайма мен санга:
Мууал болуб, ол джетеди аманнга.
Сен а, джаннга тин беричю къаракъаш,
Кёрюнесе хар кюн сайын джашдан джаш.

Хар бир тенгleshдириу образны, хар бир символну поэт ол-
сагыатлай огъуна магыанасын кесгин ачыкълайды. Анга
шагыатлыкъ «Белеуютлюк» деген назмусу:

Бачхабызда ит бурун
Бишди тамам кызырыб,
Юзеригинг келеди
Ол затчыкны узалыб.

Тюбейдиле халкъда да
Туура аллай адамла,
Тенгleshдириб къарасанг,
Ит бурунча болганла:

Ариулыкъга бир джукъ да
Тенг болмазча—алайды.
Айхай, аны ашарга
Къуру тышы джарайды..

Сукъланаса алада
Ариулыкъга, сюекте,
Иинет джанын алсанг а —
Тийишмейди капекте.

Къазауатха къаршчы тема Хусейни чыгъармачылыкъ джо-
лунда баш орунланы бирин алады. Бу темагъа джазылгъан
назмуларында поэтни творчествосуну эм баш шарты гуманизм
болгъаны ачыкъланады. Джазыучуну бу сезимиди аны «Нью-
зюрюм», «Кюзю», «Шууулдайдыла наратла» деген китабла-
рыны хар бир назмусуна кюч берген, окъуучуну джюрегине
джол салгъан.

«Эсибизге саладыла» деген назмусуну композициясы да,
образлары да, хар поэтикалыкъ тизгини, сёзю, суратлау мада-
ры адамланы къазауат берген кыйынлыкълары ючюн поэтни
джюреги эзилгенин, рахатлыкъ джашауну насыб джолун кьо-
руулагъанын суратлайдыла:

Ох, къалай бек сюе эдим, ол бушуула,
Халкъла кёрген кыйынлыкъла, джарсыула,
Тенгиз болуб, уруш отну къармасала,
Джер джюзюнде тынчылыкъ джашау орнатсала.

«Къайтмайдыла» назмусу, Къарачайны махтаулу поэтине,
Ата джурту ючюн джанын берген аскерчиге — Орусланы Ма-
хаметге аталгъан «Ёлюмсюз» деген балладасы, дагыда баш-
хала бу темагъа джазылгъандыла.

Джаубаланы Хусейни чыгъармачылыкъ джолунда къазау-
атха къаршчылыкъ иннет баш орунну алгъанына «Кюзю»
деген назму китабыны биринчи бёлюмюню аты — «Мамыр-
лыкъ — Джерге, тюз иннет — бизге!», «Шууулдайдыла нарат-
ла» деген китабына салгъан «Мамырлыкъга — алгышым,
къазауатха — къаргышым» деген эпиграфы ажымсыз шагыат-
лыкъ этедиле.

Адамланы къазауат берген кыйынлыкъларына джюреги
эзиле, ала бла бирге бушуу этеди демеклик поэт бушууну наз-
мучусуду демеклик тюлдю. Хусей оптимистди. Аны творчествосу

джашауну суйген, джашаугъа кёллендирген, джарыкълыкълыны, ёхтемликни мийик кёлтюрген поэзияды. Аны бегитген — «Сабийлеге къонакълъа келгендиле джомакълъа» деген циклде кёл тюрлю сейирлик назмучукълары, накълырда, кюлкюлю, сатиралик чыгъармалары, табигъатны ариулугъун суратлау, анга суймеклиги.

Поэт бла поэзиягъа аталгъан назмуларында поэтни джарыкъл кёллюлюгю билинеди. Джашау деген тик ёрдю. Адам тохтаусуз мийикден мийикге чыгълыб, кыйынлыкълны хорлаб барыргъа керекди ол джолда, мийикге чыгълу адамгъа къууанчды, адамлыкълды деген оюмун ангылатады джазыучу.

Къуш сюеди тау башындан
Къараргъа джерге,
Термиледи ол чыгъларгъа
Ергеден ёрге...

Мен а, тенгим, муратлыма
Джашаргъа алай:
Талпырыкъма джетишимге
Ёрлерге къушлай;

Гокка хансла ёседиле,
Ышара кюннге.
Къууанч сезим бередиле
Сеннге эм меннге...

Къобан сууча, таза, чомарт
Болургъа элге;
Джылыуум эм сёзюм бла
Ушаргъа гюле.

(«Нюзюрюм»)

«Джашау», «Факму», «Нюзюрюм», «Унутма», «Мени джырым», «Борчлума», д. а. к. назмуларында джазыучу чыгълармачылыкъл программасын толу ачыкълтайды:

Джаш джюрегимден чыкълган джарыкъл джырым,
Иеме сени халкългъа саугълагъа,
Сен болгълан джерге болсун насыб джылыу.
Къууанчны тедже хар бир адамгъа, —

— дейди поэт «Мени джырым» деген назмусунда.

Хусей поэзиясы бла халкългъа къуллукъл этнуню, халкългъа джарауну, тюзлюк ючюн кюрешни эм баш борчла санайды.

Кеснин бу ишпетин джазыучу Ленин туугъланлы 100 джыл толгъланына джазылгълан биринчи революцион поэмасында уллу исторнялыкъл материаллагъа гаяна ачыкъллайды.

Къарачай поэзияда да ленинчи тема эм баш, эм уллу орунду алгъланды. Ленинчи темагъа джазмай бир поэт да къалмагъланды. Джавбаланы Хусей, уллу эпикалыкъл халда джазыб, Ленинин сыфатын алай кёргюзалгъланды¹.

¹ Поэмавы анализи «Эдинги къарачай литературада ленинчи тема» деген бёлюмде берилгенди.

ХУБИЙЛАНЫ
ОСМАН
(1918)

Къарачайны белгилли джазыучусу Хубийланы Ахияны джашы Осман 1918 джыл Огъары Тебердиде туугъанды.

Атасын, анасын, сабий заманын эсге тюшюре, Осман былай айтады: «Атам мал бла кюрешген адам эди. Сыбызгыгъа уста эди. Артыкъ да эски кюулени согъуб, адамлагъа эжиу этдирирге бек суюе эди. «Стампулчуланы», «Баракъны», «Сафнятны» кюуленин, дагъыда башха макъамланы биринчи кере андан эшитгенме. Апам Тебердиге келин болуб башха эден баргъанды. Ол себебден анда шагърейн, тенги болмай, юйюне, адамларына сагъышлана болур эди, мыдах кюулени айтыучан эди. Эшикден адам кирсе уа, тохтай эди. Ол кёб джырны ким да тынгыларча ариу джырлай эди. Алай бла школда кыыл къобузгъа, мандолинагъа тюзелдим».

1926 джылны къачында, джашчыкъ болуб, Осман эл школну биринчи классына барады. 1933 джыл Карачаевск шахарда рабфакга киреди.

Анда окъугъан кёзююнде Осман кыыл къобузладан къурагъан кружокга джюркюйдю. «Ол кёзюнде литература бла тилге, географиягъа эсим кетиб, къалгъан дерсеге аз заманым къала эди, — деб эсине тюшюреди Осман... — сочинилени кёб джаздыра эдиле. Не къадар джазсам да, эринмей, хамам кёлюмдегини айтырым келиб, муратымча болалмагъанымы ангылай эдим».

Осман 1937 джылны къачында, «Къызыл Къарачай» газетни литература бёлюмюнде корреспондент болуб, ишлеб башлагъанды. Олсагъатда анда Ёртенланы Азрет, Байктулланы Даут, Бостанланы Хасан, Борлакъланы Тохтар, Эриккенланы

Залихат, Кипкеланы Магомет, дагъыда башхала ишлей эдиле. Къызыл Аскерде къуллукъ эте тургъанлай, Уллу Ата джурт къазауат башланыб, Осман фронтха кетеди, андан ауур джаралы болуб къайтады.

1944 джылдан 1957 джылгъа дерн устаз болуб ишлегенди. Андан сора Хубий улу областда джазыучуланы Союзунда къарачай джазыучуланы секциясына тамада болуб турады. Областны телевидение бла радио берууден комитетини председателнини заместителни болуб ишлейди. 1975 джыл джазыучуланы область организациясына секретаргъа сайланады.

Хубийланы Осман литература джол ызын
Чыгъармачылыкъ 16 джылында, студент кюнлеринде баш-
джолу лайды. 1933 джыл рабфакда, Ёртенланы
Азретни башламы бла литература кружок
къуралады. Кружок Хубийланы Османнга, аны тенглерине —
Орусланы Махаметге, Борлакъланы Тохтаргъа, дагъыда баш-
халагъа биринчи литература школ болады.

Хар ай сайын чыкыгъан «Джашлыкъ» деген къабыргъа газетде, къол бла джазылгъан «Бизни сёзюбюз» деген журналда Османны назмулары чыгъа тургъандыла. Кружокга къошулгъанланы эм иги чыгъармалары область газетде басмаланадыла. Сёз ючюн, 1934 джыл «Къызыл Къарачай» газетде «Къызыл Аскер» деген назмусу басмаланганды. 1936 джыл а Османны «Комсомол джырла» деген биринчи назму китабчыгъы чыгъады. Ол джыллада огъуна прозада биринчи атламла этеди Осман. «Абрек» деген повестден юзюкле басмайды. Повестни баш герою джаш литератураны да жангы героюду.

Джангы героюну ишини, джашауун толу суратлар ючюн, Хубийланы Осман къошлада кёб айланады, колхоз малчыла бла бирге джашайды, аланы юсюнден очеркле джазады. Бийчесында олсагъатда 47 колхозну къошу орналгъан эди. Анда урунганлагъа «Малчы» деген къабыргъа газетини чыгъарыргъа башчылыкъ этеди. Джаш адамладан комсомол актив къурайды, суратлау чемерликни малчыладан къуралгъан коллективни областда, крайда да олимпиадагъа къошулады. Бу ишге да джаш джазыучуну къыйыны киреди. Мында джазады ол «Бийчесында», «Анзорчукъ» деген очерклени.

«Анзорчукъ» деб 12 джыл болгъан сюрюучю джашчыкъгъа атакганды. Ол къошда тууганды. Элге да бармагъанды чырта. Джырчыланы эришнулерине къошулуб, биринчи ёчню алады. Чыгъармада Анзорчукъгъа Османны уллу суймеклиги танылады.

Ата джурт къазауат башланганында, биринчи кюнледен огъуна Осман фронтда болады. Къазауатда чекгенин, сынагъанын 1959—1964 джыллада «Аманат» деген трилогиясында кёрюзеди. Автор джашауну терен билгенин ачыкълайды китаб.

«Аманатны» баш идеясы Совет Союзну миллетлерини шохлугъуду, аланы бир иннетлигини суратлауду. Къарачай джи-

гитле, орус, белорус, азербайджан, украин джигитле бла биргелей, душманнга кършчы къзауат этедиле.

Фашистле бла сермешуде капитан Соколов кърарачай джашны — Азретни къртарарды. Аны джолу Хасанны джолу бла биргеди. Экиси да Азретни ёлгенине терси бушуу этедиле. Романны биричи бетлеринден башлаб, азербайджан джаш Бабаев, бизни аскер Берлиннге киргинчи, Хасанны биргесинне душман бла джигитча сермешеди. Белоруслу Иван Иванович бла кызы Мария фашист концлагерден кърчхан Аскерни юлеринде букъдурадыла, артда аны бла бирге партизанлагъа кетедиле. Джаралы Тохтар фашистледен юч чууут кызыны джашырады юйюнде. Совет Союзну миллетлерини джаш тёлсюн бирге джашаргъа, ишлерге, керек болгъан кюн душманнга биргелей кършчы турургъа юретедиле романны геройлары. Ала кёбсюне солдатладыла. Аны бла Ата джурт къзауатха кърарачай халкъ кършулгъанын, фашистлеге кършчы болгъанын эскертирге излейди автор.

«Аманат» деген романда Хубийланы Осман, аскерчилени джигитликтерин, миллетлени шохлугъун толу суратлар ючюн, кеси кёрген, сынагъан затланы юлгюге келтиредди.

Романны ючюнчю китабында бусагъатдагъы Кърарачайны джашауу кёрюнеди, халкъны ёсюю, эски адетлеге кършчы тургъаны танылады. Коммунизмни материал-техника базасын къраругъа къралай кършулгъанына сагъыш этдиреди Османны чыгъармасы. Джаш тёлню юретну иш да, бу болумгъа кёре, уллу орун алады романда. «Аманатны» баш геройларыны муратлары ачыкъды, насыбны тюз ангылайдыла, тутхан ишлерин толу баджарадыла. Автор бу джаны бла тюз позицияны тутарды, ол а конфликтни джарашдыруу ишни халында танылады. Аны геройлары, энчиликни дуниясындан къртулуб, джангы джашаугъа, урунуугъа таукел кършуладыла. Былайда терен партиялыкъ, граждандыкъ авторну творчествосунда белгили орун аладыла.

Джаш тёлню иннет байлыгъын, тазалыгъын ёсдюрююню юсюнден барады сёз авторну «Адамла» деген лирика повестинде да. Мында орус анала кърарачай сабийни кеслеринде джаш этиб ёсдюргенлери, джашны иннет тазалыгъы, ёксюз кызычыккыны джюрегини адамла кърыйнамагъанлары кёрюнеди. Осман кёб миллетли совет халкъны иннет байлыгъын кёргюзеди, джашауубузну гуманистлигини танытады.

Автор эртдеден къралгъан адетле бла джангы адетлени тенгешдиреди, игини джаяргъа излейди. Бизни джашауубузда бурдундан къралгъан ашхы адетле джашайдыла, эски-чирик адетлеге уа орун болмазгъа керекди, дейди.

Османны эки проза чыгъармасы: «Аманатны» ючюнчю китабы бла «Адамла» деген повести, алагъа да «Ант» деген назму джыйымдыккыны кършсакъ, кърарачай литературада не заманда да белгили орун алыб туруучу адам ёсдюрюю проблема

Османны чыгъармачылыкъ ишинде баш иш болгъанын, джазыучу ол проблеманы джашауда да баш проблемаланы бирине санагъанын ангылайбыз.

Хубийланы Османни таймаздан газетни бетлеринде, джыйымдыкъ таблада очерклерни басмаланадыла. Алада автор урунууу адамлары бла шагърей этеди бизни. Османни очерклеринде урунган тиширыууу образына уллу орун бериледи. Сёз ючюн, «Зухра» атлы очеркинде джазыучу совет тиширыуууу халш шартларында жангы затланы суратлайды.

Арт джыллада джазылгъан «Дерт», «Джукъусуз кечеле» деген чыгъармаларында Осман устазлыкъны джюреги бла сюйгени кёрюнеди.

Аны «Мурат», «Джылла» деген китабларында араб къраллагъа, Турциягъа баргъан ханарлары, жангы назмулары басмалангандыла.

Тюрлю-тюрлю темагъа джазылгъан назмулары, повестлерни аны муратын, сагъышын кёргюзедиле, джаш тёлюню совет патриотизмге, гуманизмге, интернационализмге юретиуде магъаналары уллу болгъанын танытадыла.

Хубий улуну джамагъат эмда джазыучулукъ иши окъуучуладан уллу джакълыкъ табады.

Осман 1938 джылдан бери Совет джазыучулары союзуну члениди. Аскерде минглени ичинде къуллукъ этгени, къазауат, Араб къраллагъа, Турциягъа барыуу кёб тюрлю адамлагъа джолукъдургъанды, джашауну не джанындан да сынатханды, ачыкълатханды.

«Адамланы иги шартларын, тюз иннетлерин, огъурлу ишлерин таблада толу кёргюзюб, ёсюб келген джаш тёлю аладан юлгю алырча, не кесекчик болушалсам да, муратыма джетдим дерик эдим», — дейди Осман. Аны муратын толу ачыкълагъан бу сёзлерни чыгъармачылыкъ джолуну магъанасын туура ачыкълайдыла.

Литература иши ючюн Осман «Хурмет белгиси», «Миллетлени шохлугъу» орденле бла, медал бла саугъаланганды. «Адамла» деген китабы 1974 джыл Москвада орус тилде чыкъгъанды. Османни 30-дан артыкъ назмусуна макъам салыныб, радио бла бериледиле, клублада джырланадыла.

Хубийланы Осман Т. Г. Шевченкону, А. П. Чеховну, Шота Руставелини, Ян Райнисни, В. В. Маяковскийни, Охтов Абдуллахны, Кешоков Алимни чыгъармаларындан талайын къарачай тилге кёчюргенди.

ГРАЖДАН ЛИРИКАСЫНДАН НАЗМУЛА

Хубийланы Османни граждан лирикасында В. И. Ленинге, Коммунист партиягъа, Ата джуртубузгъа аталгъан назмула баш магъаналы орун аладыла.

Ленинни къралыбызны эркин, сейирлик джашаугъа чыгъаргъан идеяларыны уллулугъун, совет халкъны коммунизмге алыб баргъан ленинчи Коммунист партияны башчылыгъын поэт джюрегинден айтылгъан джылы сёзле бла суратлайды, кесини уллу Ленинге, Коммунист партиягъа терең сыймеклигин билдиреди. «Ленинни джыры», «Биргенгебиз, партия!» деген назмулада джазыучу, таулуланы ачыккъдан, джалан-нгачлыккъдан, къарангылыккъдан эркин, джарыкъ джашаугъа чыгъаргъан багъалы вождубуз В. И. Ленинге джюрек разылыгъын билдире, уллу бюсюреу этеди. Османни назмуларында Ленинни образы — халкъны кюнча джарытхан, зорлукъ дуняны чачхан, халкътаны эркинликге къобаргъан, аланы джашаугъа не этген тулпар, кючлю адамны образы болуб суратланады.

Адам джегиу, зорлукъ заман, джахиллик.
Ленин, сени кючюнг бла къоралла,
Экинчиде къайтмаз кибиб тирлиб,
Кетгендиле барамтала, боранла!

Ленин къурагъан Коммунист партияны образы В. И. Ленинни образы бла байланыб бериледи. Джазыучу В. И. Ленин, партия, халкъ бир болгъанын бегитеди. Ленинчи партия совет халкъланы бирикдириб, ёмюрлюкге бузулмазлыкъ шох этиб, коммунизмге кёллендириб, Ленинни идеяларын тюз тута, уста башчылыкъ эте, кюнден кюнге уллу джетишимлеге алыб баргъанын поэт ачыкъ кёргюзеди.

Къарнаш этиб джуртубузну халкъларын,
Джарыкъ джолну сен элтесе хорламгъа.
Мийикге тутуб Ленинни байрагъын,
Биз, кёллениб, таукел барабыз алгъа.

Хубий ууну бютеу граждан лирикасыны ичи бла ётеди Ата джуртну темасы.

Хар тизгинден джылыу, джумушакълыкъ ура тургъан, «Туугъан джуртум» деген назмуда джазыучу уллу совет джуртуна кесини сыймеклигин тюрлю, сейирлик образла бла, чемер сёзле бла ачыкълайды. Къараб къарамындан тоялмагъан, «барын узалыб къучакълары келген» туугъан джурту — тау къулакълада элле, уллу тюзле — ёлюмден сакълагъан бет-джанладыла. Назмуда:

Мени джуртумду бютеу бары кёрюннген,
Къалайын да аз сыймейме элимден, —

деген сёзле совет адاملаны белгили шартлары — совет патриотизмин, интернационализмин сезимлери джазыучуну кесини юсюнде поэтикалыкъ тизгиндеде ачыкълашыб турады.

Назмуну арт тизгинлери поэтни сыймеклигин Россияны хар джерине да бирча болгъанына толу шагъатлыкъ этедиле.

Багъалыса, саулай джерибиз, меннге,
Кемсиз ариу кёрюнеди хар затынг.
Таурухдача кёб суунг, чатынг —
Туугъан джуртум,
Россияды сени атынг.

«Туугъан джуртум» деген назмуда Россияны аты бла айтылынган хар зат джазыучугъа багъалы болгъанын кёребиз.

«Къобан», «Азгек», «Бийчесын», джылны чакъларына аталгъан назмулада поэтни кёзю табигъатны ариулугъунда тохтайды. Бу назмулада кесини халкъы ючюн халал ишлеген адамланы суратлайды. Поэтни къаламы джашауну ариулугъун, къууанчлылыгъын, ол джашаугъа ишлеген адамланы иннет кирсизликлерин, джерни, малны берекетин, халкъла арасы шохлукъну суратлайды.

Кириш къаяла,
Шоркъалы суула,
Чегет талала
Кёзню алдайла.

Сюйген джуртумда
Отлайла малла
Майна алайда.
Нартюх сабанла

Бирден чайкъала
Сюйген джуртумда.

Тюзде, таулада
Элле, шахарла

Юйреб ёселле.
Халкъ насыблыды
Сюйген джуртумда.
Таза иннетде

Къарнаш миллетле
Уруна бирге,
Къууанчлыдыла
Сюйген джуртумда.

Осман джангы совет къууанч джашауну джырчысыды. Аны «Къарнаш халкъла», деген джырында Дон бла Къобанны, орусула бла таулуланы, бир юйдегини бузулмазлыкъ къарнаш шохлугъун суратлар ючюн, джазыучу къаллай сейирлик поэтика образла табханды:

Донну сууу тау Къобанны къучакълайды,
Шош тенгизде эркелетиб ийнакълайды.

Совет халкъланы шохлугъу Уллу Ата джурт къазауатда хорламгъа келтиргенди, анда бегиб, ёмюрге сакъланады.

Ата джуртха ёртен джетгенинде,
Джукълатыргъа чыкъгъандыла минглеб мингле.
Бу шохлукъну сакъланыгъыз кёб хатадан,
Бир къабынны эки этген, сиз, атала.

Уллу джашау джолгъа чыгъа башлагъап джаш адамны аллында бир талай джол ачыкъ болса, аланы эм тыйыншысын сайлай билирге керекди деген магъанада Хубийланы Осман «Джолла», «Джолоучу», д. а. к. назмула джазгъанды.

Джолну тынчын, джумушагын пзлеме,
Тынчха санаб, сайлама сен кысхасын,
Ташсынсанг да, арысанг да, стеме,
Узун болсун барыр джолунг — муратынг, —

— деб джазады поэт, джашау джолгъа юрете.

«Къанлы кюнде къанатым» деген назмуну Осман Уллу Ата джурт къазауатны биринчи джылларында джазгъанды. Аны баш бѐлюмю чекчи суйген кызына этген джырды. Бу джыр орус совет поэзиядан «Катюша», «Любушка», «Дан приказ ему на запад» деген белгили джырланы эсибизге тюшюреди. Бу назмуда эски халкъ джырланы ауазлары да белгилениб турады. Къарачай халкъ джырладача, аскерчи ышаанган, ол суйген тиширыуну сыфаты бериледи.

Бу назмуну героинясы, аскерчини суйгени Айшат бусагъатдагъы кызыладанды. Ол, суйген джашы къазауатда ёлсе, аны къанын джауладан алыргъа сѐз береди. Бу назмуда поэт тиширыу эркинини къанатыды деген халкъ сѐзню магъанасын ачыкълайды.

Туугъан джуртуна суймеклигин, совет халкъланы къарнаш шохлукъларын, кыйын кюнде эркишиликни, джигитликни, фронтлада къан бла бегиген эркиши шохлукъну, биригиуню, джуртубуз ючюн джан бергенлени махтаб сыфатлагъан бла биргелей, поэт къара кюнде кюч берген суймекликни юсюнден да айтады.

Келир замаплагъа уллу акъыл бѐле, джазыучу джаш тѐлюню джангы халиде ишленуюн къарачай поэзияда толун ачыкълайды.

«Ант» деген назмуда Осман адамны джангы совет халиде ишленмеклигине: къарнашлыкъ, шохлукъ, тюзлюк, тенглик, халкъгъа халал урунуу, Ленин берген эркинликни, кѐз джилтинни сакълагъанча, сакъларгъа хазырлыкъ, эки бетли болмазгъа деб, Осман адамлыкъ деген излемге кесини акъылын, оюмун ачыкълайды. Ол, «Ант» деген назмуда Адам деген атны бир кѐзюуде да унутмазгъа керекди, деб бегитеди.

ЛЕНИННИ ДЖЫРЫ

Тауларыбыз къара кийген заманда
Барамтадан чакъмай элле сабанла,
Къобаныбыз мыдах кюуле эте эд,
Тюзлюк излеген тутулуб кете эд.

Э ж н у ю:

Башчы болуб сен къурагъан партия,
Эркинликни берди бизге саугъагъа.
Хар опоуу джюрекленн джылыта,
Ол ишлейди рахат джашау халкълагъа.

Адам джегну, зорлукъ заман, джахиллик,
Ленин, сени кючюнг бла кьоралла.
Экинчиде кьайтмаз кибик тирилиб,
Кетгендиле барамтала, боранла.

(Э ж и у ю.)

Сен джашаугъа не этдинг халкъланы,
Урунганнга сый берилди махталыб.
Кёз гинджица сакълагъанлай аланы,
Урунабыз, джуртубузгъа махтаныб.

(Э ж и у ю.)

Джарыкъ кюннге чыкъгъандыла таулула,
Партиябыз кёргюзеди джолларып.
Биз билебиз: Ленинин тутхан иши
Джер юсюнде артыкълыкъны хорларып.

(Э ж и у ю.)

1. «Тауларыбыз, къара кийген заманда» деб поэт къайсы заманнга айтады?

2. Ленин бла Ленин къурагъан партия халкъгъа къаллай саугъа бердиле?

3. Ленинизмни бютеу дунягъа къаллай магъанасы барды?

4. Кетген заманны сыфатын суратлагъан сёзлени табыб айтыгъыз. Ленинин берген джарыкъ джашауну сыфатын суратлагъан поэтикалыкъ мадаланы табыгъыз.

БИРГЕНГЕБИЗ, ПАРТИЯ!

Къыйын джыллада туугъанса тулпарча,
Онгсузланы ышандырыб джашаугъа.
Халкъла сени ёмюрде унутмазча,
Эркинликни этгенсе бизге саугъа...

Партиябыз, ачаса зауукъ джашау
Кенг джуртубузну толтургъан халкълагъа.
Игилигини къыйынды хыйсаблау, —
Табылмайды анга ёлче, не багъа.

Къарнаш этиб, джуртубузну халкъларын
Джарыкъ джолну сен элтесе хорламгъа.
Мийикге тутуб Ленинин байрагъын,
Биз, кёллениб, таукел барабыз алгъа.

1. Ленинин, партияны, урунган халкъны бирлигин поэт къаллай сёзле бла суратлайды?

2. «Партияны игилигин хыйсаблау къыйынды» деген сёзлени сиз къалай ангылайсыз?

ТУУГЪАН ДЖУРТУМ

Кёзлерими алалмайма тауладан,
Къучакъларым келеди барын узалыб,
Ёзенледе эллени кёрсем барыб,
Сау бир къарыш ёсеме мен къууаныб.

Тансыкълайма тюзлени да айырмай,
Бетджанлары сакъладыла ёлюмден.
Мени джуртумд бютеу бары кёрюннген,
Къалайын да аз суймейме элимден.

Багъалыса, саулай джерибиз, меннге,
Кемсиз ариу кёрюнеди хар затынг,
Таурухдача, кёб сууунг, тауунг, чатынг.
Туугъан джуртум, Россияды сени атынг!

Туугъан джурту Россиягъа суймеклигин автор къаллай сёз мадарла
бла ачыкълайды?

КЪАНЛЫ КЮНДЕ КЪАНАТЫМ

Кюн къысылыб батаргъа,
Тауланы басды салкъын,
Уллу къууанч хапаргъа
Джыйылгъанды къыз, къатын.

Къарачыгыз къартлагъа:
Ёрге тутуб башларыи,
Ата джуртну сакъларгъа
Ашыралла джашларыи.

Туурамдагъы Айшатчыкъ
Кеталмайды къатымдан,
Билдиреди ол ачыкъ
Суймекликни хакъындан.

Джити къарады манга,
Айталмады сёзлерин,
Эринлери къалтыраб,
Суудан толду кёзлери.

— Кёлтюралмайд джюрегим,
Къайтырмыса? — деди ол, —
Сенден энди тилерим:
Эркишисе, джигит бол.

Джолунг къыйын болса да,
Таукел силкин аллынга,

Ауузунг къандан толса да,
Айтма, — деди, — къанлынга.

— Къоркъма, Айшатчыкъ, джаугъа
Джау болурма, къамамам,
Ата джуртну сакълауда
Джашаууму аямам...

Мени ийгенди халкъым:
— Тыйыншлыса, джара, — деб. —
Хар чек бегисин алкъын,
Джигит бол, сакъ къара, — деб.

Мен кереме джуртуму,
Джарыкъ болгъанды келюм,
Эски бети джутолуб,
Сюйдюреди хар эли.

Ма, аллымда заводла,
Биширелле къурч, темнр,
Сыртлада малла отлай,
Сукъландырад бу ёмюр.

Юренеме арымай,
Бу зауукъну джакъларча,
Тыймаз энди сууукъ, буз,
Болдум чекни сакъларча.

Джау къутулмаз, Айшатым,
Бир тырнакъны къанатыб,
Болур сени нюр атынг —
Къанлы кюнде къанатым.

Джюзген окъ тийсе келиб,
Джерге аудурса мени,
Бауурум бла сюркелиб,
Къорууларма чеклени...

Къарыуум кетсе татыб,
Кермей башласа кезюм,
Ашыгыб джет, Айшатым,
Къойма мурдарны тезюб.

Тенгнге керюб къучакълай,
Шкогуму алырса,
Къара чачынг тозурай,
Арт урушха барырса.

Башынгдан ышарыр ай,
Джер джумушар тюбюнгде,
Сен, шоккагга кьатханлай,
Урушурса тюнюнгде.

Уянырла тенгизле,
Таула, тюзле, кьобанла...
Джуртну сакьларгга бизде
Миллионла кьобарла.

Къызар джерни бет джаны
Отдан, окъдан гузаба,
Болур джауну бетджаны
Анга ёмюрлюк оба.

1. Назмуну, магъанасына кёре, кесеклеге юлешигиз.
2. Призывникни суйген кызы Айшатны сыфатын суратлагъыз.
3. Призывник кьаллай ант береди?
4. «Къанлы кюнде кьанатым» деген сёзленн магъанасын ачыкьлагъыз.

КЪАРНАШ ХАЛҚЫГЪА

Д ж ы р

Бир Къобанны сууун ичген тюз танышла,
Биз болгъанбыз айырылмазлыкь къарнашла.

Э ж и у ю:

Къыйын, зауукь кюнню да сынай бирге,
Татлы хоншу болгъанбыз таула, тюзле.

Бир хауаны солуйбуз джер юсюнде,
Бир кюн тегеди джарыкь нюрюн бизге.

(Э ж и у ю)

Донну сууу тау Къобанны кьучакьлайды,
Шош тенгизде эркелетиб ийнакьлайды.

(Э ж и у ю)

Ата джуртха ёртен джаныб джетгенинде,
Джукьлатыргга чыкьгъандыла минглеб мингле.

(Э ж и у ю)

Бу шохлукьну сакьладыгъыз кёб хатадан,
Бир къабынны эки этген, сиз, атала.

(Э ж и у ю)

1. Қъарнаш халкъланы бирикдирген не затды, дейди поэт?
2. Қъобан бла Дон сууну юсюнден не айтады автор?
3. «Ата джуртха ёртен джаныб джетгенинде» деген сёзлени къалай ангылайсыз?
4. «Бир къабынны эки этген?» деген сёзлени уа?
5. Совет халкъланы къарнаш шохлугъун къаллай образла бла, суратлау мадарла бла ачыкълайды автор?

ДЖОЛЛА

Болмаз джолну сынамагъан бир инсан.
Ташлы джолгъа, джаяу джолгъа тубейсе.
Тик къапхакъда, тар айланчлада болсанг,
Уллу тюзде кенг джолланы кюсейсе.

Джолну тынчын, джумушагъын излеме,
Тынчха санаб, сайлама сен къысхасын.
Ташсыңсанг да, арысанг да, стеме,
Узун болсун барыр джолунг — муратынг.

- 1 «Джолну тынчын, джумушагъын излеме» деген сёзлени къалай ангылайсыз?
2. «Узун болсун барыр джолунг — муратынг» дегенни уа?
3. Бу назмудан къаллай магъана чыгъады, къаллай оюм этерге боллукъду, не затны айтыргъа излейди автор?

«БЛЕЙ» ПОЭМАНЫ ЮСЮНДЕН

1967 джылны сентябрь — октябрь айларында, совет турист делегацияны члени болуб, Хубийланы Осман Джууукъ Востокну къралларында — Сирия бла Ливанда — болгъанды. Сирияны Дамаск шахарындан 40 км бир джанына кетиб, къарачай элни кёрюб келгенди. Бу элни адамлары 100 джылдан асламны мындан алгъа, кеслерин алдатыб, туугъан джерлери Кавказдан кетиб, нсси къум тюзлеге тюшген эдиле.

Осман, бу туугъан арну джерлеринден аджашыб, къыйынлыкъ джашаугъа тюшген къарачай адамланы Сирияда болумлары «Блей» деген поэмасында суратлайды.

1. Хубийланы Осман Джууукъ Востокга къачан, къалай баргъанды. Бу соруугъа кесгин, толу джууаб берир ючюн, 1968 джылда чыкъгъан «Мурат» деген хапарла бла назмула китабын алыб, анда «Араб джоллада» деген белмесинде очеркleri бла назмуларын окъугъуз.

2. Поэманы хар кесегине баш атагъыз.

3. Блей эл тюшген джерни табигъатын, къарачай юйдегилепп мекамла-

рын, кийген кийимлерин, хантларын автор, эччиле кеслери къалай суратлайдыла? Ол сёзлени табыб тетрадларыгъызда бу соруугъа джууаб джазыгъыз.

а) Блей элли адамлары туугъан джуртларына, Кавказгъа термилгенлерин джазыучу къаллай суратлау мадарла бла кёргюзеди?

б) Поэманы II башында Сюлей «Аталагъа тюдбюз разы», — деб не ючюн айтады? Мынга джууаб берген строфаланы табыб окъугъуз.

в) Блей элде джашагъан къарачайлыланы джашау болумларын бизни социалист джуртубузда джашау болумубуз бла тенглештириб, арада башхалыкъны хапарлагъыз .

г) Джазыучу поэманы къаллай иги умутла бла бошайды?

д) «Насыбы болгъан джуртун атмаз» деген темагъа сочинение джазыгъыз. Бу сочинение джазар ючюн: 1). «Очерки истории Карачаево-Черкесии», том I. 2). «Араб джоллада» деген белме. Хубийланы Османны «Мурат» деген китабындан окъуб хайырланыгъыз.

АМАНАТ

(Романдан юзюк)

II КИТАБ

Тогъузунчу башы

...Фронтладан мингле бла письмола Къарачай шахаргъа келиб, олсагъатдан юлешиниб, тау джолла бла эллеге чачыладыла.

Кюнлени бир кюнюнде Теберди курортну письмо чачыучусу бир юню эшигини аллына келиб:

— Эй, юйде ким бар эсенг да, бери чыкъ! — деб кычырды. Бир кесекден башында джаулугъун тарта, хотасын тюзете, Джандет чыкъды:

— Къызым, кел юйге... не хапар айтырыкъса экен?.. Иги кесекден бери бурнум сюйюннгенден чыдамай эди, бир джангы хапар келлигин билген эдим... |

— Письмогъуз барды.

— Оу, кимденди?

— Билмейме, мен къайсы бирин билликме, окъусагъыз, кёрюрсюз, — деб ючгюл письмочукъну узатыб, джаш кызычыкъ кетиб тебрегенинде, асыры да базмай, Джандет ызындан кычырды:

— Къызчыгъым, бек ашыкъмай эсенг, бир окъуй барсанг а, ансы окъутур адам излеб хоншулагъа джайылыргъа керекме.

— Оу, сен а... Мен сеннге письмо окъуй турсам, быланы ким чачарыкъды!.. Къуджурсуз сиз, — деб чыгъыб кетди. Джандет, письмону бир кьолундан бир кьолуна ала, бир кёкюрегине кыса, джюреги къайгъы этди, кёзлери суудан толуб, юйюне кирди, дагъыда, олтуруб чыдаалмай, эшикке чыгъыб, арбазда сюелди.

«Арабин, Азретден болуб квалса, не этерме... Огъесе, Ха-

сан джаза болурму? Кеслери джаза эселе, сау болурла... Бир кыйынлык болуб, джукъ да билмей, кыйнума кысыб тура болурмамы, мен жарлы?.. Ах, кыан джаугъан кырангылыкъ... Мен тилсизден не башхам барды... окъуу болмагъан джарты адамды», — дей тургъанлай, юню сол джанында орамчыкъдан:

— Не хапар, Джандет? Джашладан энтда быгъынлай джукъ келмей турамыды? — деген таууш чыкъды. Джандет, кьолун кезлерине салкынлыкъ этиб къараб:

— Хаджибекирмисе, орамдан кычырма да, юйге кел! Письмону келтириб кьолума бергендиле да, ары-бери буруб къарайма, не келсин, ёмюрюм элиб дегенни не болгъанын билмейме. Ма энди уа тирелдим да кьалдым. Оу, тиширугъа окъуу керек тюлдо дегенлеге терек тийсин огъесе... Къалгъан зат алай огъуна кьалсын, кьуру тиширыуланы окъутханы ючюн, бу властны ёмюрю узакъ болсун...

Хаджибекир къашларын туюуб арбазгъа кирди.

— Бирине бир зат болуб тура эсе уа, не айтыркъса?

— Ол заманда уа бизлей болсун бизни кьаргъагъан... Мурдаргъа кьаргъыш тилерме...

Хаджибекир маркасыз, ючгюл мухуру бла письмону кьолуна алыб ичин ачды.

— Мен кыйынлы, аллах бир джазыкъсыныр эсе уа, — деб, амалсыздан тюб эрнин къабыб, баш энишге къарады Джандет.

— Багъалы анам, багъалы атам! Тансыкълыкъ саламдан сора, саулугъуму, эсенлигими билдиреме, — деб Хаджибекир окъуй тургъанлай, Джандет:

— Оу, бизден насыблы болурму... Ий, кыйсыды, Азретмиди, Хасанмыды? — деб сорду.

— Тохта, тохта, окъургъа бир кый, — деб Хаджибекир быгъынлай эджикледі: «...Не эте турасыз, Хасандан не хапар барды?»

— Оу, мен жарлы, Азретденди... Азрет сауду! Азретден келгенди, ол сау эсе, ёмюрде бир тюшге ийнанмазма... Насыбы кьуругъан жарлы... эки-юч кере урушда, тары элекча, парачара болгъанында да, сау-эсенме деб джазады... джаны бир бек джерде болур эди...

Хаджибекир, Джандетге да къарай, аягъына дери чыкъды: «Мени ючюн сагъыш этмегиз, сизге тансыкъдан сора ёзге хатам джокъду. Къралыбызны джауладан тазалаб бошагъанлай, тюбеширге муратым барды. Ала бизни джерибизден кьорамай, бизни тюбешир хыйсабыбыз джокъду. Биргеме Аскер деб Марадан бир иги джаш да барды. Меннге сиз бусагъатда джазмагъыз. Мен хапарымы кесим билдире турурма. Элде мени таныгъанлагъа салам айт. Белигизни кьатдырыгъыз.

Эсен кёрюшейик. Сизни джашыгъыз Азрет».

— Рысламай, не затха джылайса... Халкъ джашларындан ачы хапар келиб кыйналады, сен а... «сау-эсенме» дегенини

джылайса... — деб кьагъытны бюклеб, Хаджибекир Джандетге узатды. Джандет, кёзлерин джаулугъуну кыйыры бла сюрте, кьагъытны алыб, кьойнуна салды.

Хаджибекир, Джандет бла юйге кириб, таянчакъ шиндикге олтуруб, мыйыкъларын сылай:

— Джандет, эгечим, болур болгъандан сора, джыласанг да, джырласанг да бирди. Иймегиз деб кюрешир керекли кьалдымы... Хасан джаралы болуб келгенинде, джашырмай айтайым, «Аны бир кьоркьутугъуз, кьол джетдирсегиз да, хата джокьду, кесин тыялмай турады», деген эдим... Бир илгендирселе, иги боллукъ эди... Алай а аладан да хайыр чыкьмады... Азретни сау хапары да келди, Хасан а кыйадады?... Ма бу кюнлеге кьаласыз деб эте эдим ансы... Сиз джашагъан власта мен да джашарыкьма. Энди бир кёбмю турлукьма, туз гырт болуб эримезме.

— Хаджибекир, энди ол сёзлени магъанасы джокьду, аны эштдирир ючюн кьалмагъанса. Аны кьой да, дуниядан жангы хапар биле эсенг, айт. «Ол» кьошха кетгенли, уругъа тюшгенча, чарт-гурт хапарладан сора бир джукъ эштмейме.

— Аскерден ауур джаралы болуб кьайтхан бир джаш тюнене бери курортха солургъа келген эди да, адамла тегерегинден басыныб, кьоймай хапар айтдыра эдиле.

— Да, сора уа? Ол кьан кьусарыкъланы артары бир бола киришмеймиди?.. Не айта эди?..

— Аны айтханын а бир да сорма... Сегизинчи майдан башлаб, кьралны бу джанына не кючлерин да салгъандыла, дейди. Ючюнчю июлда уа ала Кърымда эм кючлю шахарны, Севастопольну алыб, Кавказны этегинде уруш этедиле, дейди.

— Ах, биз джарлыла... былайгъа джетиб кьалыргъа тебрегендиле. Ий, Хаджибекир, келиб кьалсала, кьайры кьачарыкьбыз?

— Кьачыб кьалайгъа дери барлыкьбыз... Бир джукьгъа барлыгьым да джокьду, ёлтюрселе да, юйюмде ёллюкме...

— Оу, алай кьалай айтдынг? Эки джашыбыз аскерде тургъанларын билселе, ала бизни сау кьоймазла. Таб, джукъ айтмасала да, аланы кьолларындан Азрет джаралы болгъанды. Хасан джаралы болгъанды... Мен аланы бетлерине кьарамасам, огъесе, аланы бетлери топракьда чирисин... Къарыуумдан келсе, ол генезирлени, джыланны эзгенча, кёлюме бир джукъ келмей эзер эдим... Кьошха чыгъыб кетейим дейме...

— Джандет, сабырынгы бас. Немчала, хо сеннге кьараб турадыла дейди... Сени башларынамы урадыла... Юйюнгю, мюкюнжю тюзге атыб, акъылынгдан чыкьмагъан эсенг, кьайры барлыкьса!.. Керек эсе, айтдырайым да, Мусса энер.

Кьаллай бир сёлешдиле эселе да, бир-бири оноуна сыйынамадыла. Хаджибекир юйюне кетди. Экинчи кюн да ингир ала быягъы кьыз Джандетге письмону узатды. Джандет хоншула-

рындан бешинчи классны бошагъан кыызчыкны чактырыб окъутду:

«Анам бла атам! Тансыкълыкъ саламындан сора тынчлыгъымы джазама. Алтайлыкъ курслагъа келген эдим да, аскерде къалыб кетерикди деб джюрегигиз кыйналмасын деген мурат бла бусагъатха дери джазмай тургъанма, аны юсюнде терлигимни кечигиз. Бу ийыкъда бошарыкъма. Алгъын негерлерим болгъан аскерге перикдиле. Ала бла къагъыт джюрютеме. Багъалы атам, анам! Азретни быягъынлай хапары чыкъмай турамыды? Джюрегигизни кыйнамагъыз. Госпитальгъа тюшюб, сау болуб бошасам, джазарма деб тура болур. Экинчи джол адресими джазарма, бусагъатда тюзюн кесим да билмейме. Мени сорсагъыз, «Акъгъан къанынгы кзурутма, Ата джуртунгу унутма» деген сёзле мени антымдыла. Багъалы анам, джаным саулай, ол антымы бузгъан кюнюмде сенден ичген сююм харамады! Кзууанч бла кёрюшейик! Хасан».

— Керти айтады, адамны Ата джурту — кёз джарыгъыды, — деб, Джандетни бетине джылыу уруб, кёзю-къашы ышарыб, сора къагъытны кыызчыкъдан алыб, терен ахсыныб, кюйнуна салды. Ол кетиб тебрегининде:

— Тохта, бала, бусагъат, — деб кюбюрден чыгъарыб, беш сомну узатды, алай а кыызчыкъ, ачханы эслегенлей, эринчиклерин чюйюрюб:

— Оу, сора мен ачха ючюмю окъуйма, — деб, ызындан адам сюргенча, эшик аллында джаркъагъа абына, юйюне чабыб кетди.

— Бюгече бир тынч джукълайым, — деб Джандет, кзууаныб, хоншуларына хапар айтыргъа чыкъды...

Онунчу башы

1. Бу башны толусу бла табыб, окъугъыз.
2. Шамайыл бла Муссаны юдегилерини юсюнден автор совет адамланы къаллай халилерин, джашау шартларын кёрюзеди?
3. Джандет бла Хаджибекирни образларын тенгleshдириб, аланы джашау сезимлеринде, ангыларында башхалыкны ачыкълагъыз.

* * *

...Муху Башында кенг чагны кюнбет джанында уллу сыйдам тапхыр, акъ сюртюлген бышлакъ завод турады. Аны тегерегинде, сууну эки джанында кзулакъ ауузчукълада малчыланы къошлары, бузоу орунлары кёрюнедиле.

Бююн Мусса, Асланига тюберге излеб, кзулакъчыкны аягъында кюй къошха таянды. Кюшну артында Аслан кюн кюйдюрюб, бояуун онгдургъан мор чепкенини этеклерин ёрге этиб, кюй орунну тюбюн ариулай тургъанлай, Мусса:

— Кёб болсун! — деб саламлашды. Къол тутуб, экиси да кырыдышчыкъда олтурдула.

— Аслан, аллах кыызгъанмасын ансы, сени хыйсабынг алкыйн амап тюлдю. Кюн белиме ётгенди да, джукъгъа узаталмай, сени бла безирге келе турама, — деб Мусса сёзю башлады.

— Мусса, мен не сюйюб ишлейме, аллах аланы алай сюйсюн... Бир саным тутмайды, мараз болуб къалгъанма, къошда кесим эригиб джубана турама. Сен да аны билгенча келиб къалдынг. Мусса, бетинг да амапды. Сен да менича чалсакъал болуб бара кёреме... Бусагъатда былай болгъан, мени заманыма джетерге къалай боллукъса?

— Эй, Аслан, кёзюнг джана тургъаплай, джаханимни ичине ташайыб турсанг, не зауукъ этериксе... Айхай, биз кимни арбасына минсек, аны джырын джырлаб тебреялмайбыз...

— Мусса, ийшеклени сют бернулери къалайды?

— Аслан, къолайлы тюлдю. Кюн былай кысханлы, таркыйыб къалгъандыла. Ол джахил тууарлагъа анымы ангылаталаса! Ийшек сауар заманда, «Молоко.. Молоко!» деб, бирер улду сауутну да алыб келиб, джан алычулача, къатынгы сакълаб турадыла. Бермейме деб а бир кёрчю...

— Мениге этгенлерин да сорма. Была бираз турлукъ эселе, этибизни ашаб, терибизни кирикдиле. Ауушдан аударуб нерге джол табылмай, къойла къалыб кетдиле да, энди уа хар кюнде тёртню, бешни кесдиредиле.

— Аслан, быланы бузоу этге былай ёчлюклеринден хапарым джокъ эди... Бузоуланы джутуб барадыла. Энди уа бузоу бла сауулуучу ийшекле тюблерине къоймайдыла. Джарлы хайуанла, ёкюрюб, джерни ийисгеб, джелинлерн, ташча, къатыдан жарылыргъа джетиб, бир кыйыплыкъда турадыла... Тюнене экиси челеклери бла келиб, стауатны къатына джетгенлей, Сарыкулакъ, бузоун излеб, ёкюрюрге къалгъанды да, мениге да не эсе да бирле айтыб, гёрохладан кёзюу-кёзюу атыб, аудургъунчу тохтамагъандыла. Бычакъгъа кючдси джетгенди, харам этиб къоя эдиле.

— Мусса, не осал адамы да бир иги ышаны болады дейдиле, мен не этиб да былада адам илешир зат табмайма. Пленге тюшген джаралы аскерчилени была Муху ауушну джолун ариулатыргъа джаяулай сюре барыб, арыгъапланы, джараларын джангъдан байларгъа кюрешгенлени уруб-уруб къойгъандыла. Мен да къараб тургъанлай, была сюрюб баргъан бир джаралы плен джаш, чыртда джаш адамчыкъ, суу тилегендинде, Хабий гырджын да, аякъ айран да чабдырыб узатды. Насыбсыз, тылпыуун алмай, агъач аякъ бла айранны тогъуй тургъанлай, мангылайындан уруб, аударуб къойдула, таб Хабийге да чаба тебреген эдиле, къалай эсе да ачымаз кёзюу болуб къалды ансы. Былагъа джалчы болуб тургъаныбызгъа сагъыш этсем, эки кёзюмден къан тамады...

— Аслан, «Ёлмеген джалчы алтын аякъ бла суу ичер» деб сёз барды. Мени джюрегим умутлуду, ышанларымда къарайма да, бизге кюн тууарыкъды дегенлей турама. Быланы келиб къалгъаапларына къалай эсе да тюшюмдеча болуб, ийна-налмагъанча болама... Бизни ол аскерибиз, ол кючюбюз... бары да не болуб къалдыла... Джашай барсанг, кёрмезлигинг джокъду...

— Пасыкъдан туугъанла бютеу джитилеге тобларын, пулемётларын чыгъарыб, ауушлагъа къуруб тура кёреме... Гымых Сыртында, Суусузланы башында, ауушда аскерчилери сакълаб турадыла, — деди Мусса.

— Налат боллукъла, къоркъгъан а этедиле. Къоркъмасала, ала тегерекни алай бегитирик тюл эдиле. Тиширыуланы ичинде да сауутсуз айланалмайдыла.

— Алан, Мусса! Бюгече эки къюм ауур асхаб чыкъгъандыла, ауруу тюл эсе, не болгъапын билмейме... Аллай иш кёрмегенме, тюз адамча ынгычхайдыла...

— Кюшенингенлери тохтагъанмыды?

— Огъай, меннге кёл басдыргъан ол тюлмюдю... — деб Аслан сёлеше тургъанлай, къайда эсе да дауур-сүйюрле, къычырыкъла чыкъдыла.

— Ой, Аслан, бери бир чабыгъыз, жарлы ёксюзню сойдурмагъыз... Оу, мен къыйышы, эки бутум къыйылгъанды да, атлаймайма, — деген джыламсырагъан тиширыу тауушну эштиб, экиси да эшикке чыкъгъаапларында, къошну аллында ат илкичге джетиб келген Хабий, солууун алалмай:

— Ол къан къусарыкълагъа бир мадар джокъмуду, была бизни юсюбюзге мишиб, этибизни ашаргъа тебрегендиле. Не болса да, онгеузгъа болады! Умарчыкъны сюрюуден эрнин, бурну бузуб алыб келгендиле да, къыджыраб, не эсе да бирле дейдиле, киши ангыламайды... Шо бир келигиз, дагъыда эркиши къаранчха кёрселе, алай озмаз эдиле... уруб къоярламы... Тауукъ джюрекча, мени джюрегими тыпырдагъанына бир къара... — деди.

Бышлакъ заводну къатына джетгенлеринде, джетисегиз немча сюрюучюкюню аралатыб тургъанларын кёрдюле. Къатынла, сабийле тегереклерине басынгандыла.

Джыланнга уу берген кеселеккеча, джашилкёз, сап-сары офицер, къолунда гёрохну къымылдата, бирин орусча, бирин немчача къатышдыра, заводну ичине кириб, мастерни билегинден тартыб эшикке чыгъарды:

— Сени башынг кесилерге керекди!.. Джанынгы сау къойгъаныбыз ючюмю джанлаб бараса?.. Партизанланы туураларында бу не эте эди, аны соруб бизге ангылат, — деб Умарны кёргюздю, — алай тюл эсе, сеники бир патронду. Биз сизни кибикле бла кесибиз сёлשמейбиз, ма быланы сёлешдиребиз, — деб быягъы гёрохун кёргюздю.

— Айт ары, нек буюгъаса, кьоркьгъан кибики этсенг, артыкъ да бек илинникдиле, — деб Аслан сёз кьошду.

— Мен сизни тилигизни билмейме, тогъуз-он сёз билгенликге, аны сизге къалай кёчюралайым, — десе да, заводну мастери сюрюучю Умарчыкъгъа хапар соруб, немчалагъа сёз бла ангыллаталмай, бармакълары бла, кьоллары бла кёргюзюб башлады:

— Умар адамланы энчи кьойларын кюте тургъанлай, Маркъа ауушну башында, чегетни кыйырында шок тауушланы эштгенди ансы, кеси алайда болмагъанды.

— Ненча партизаны кёрген эсе да айтсын.

— Офицер, джукъ кёрген хапар айтмайды.

— Гитлер сизни кибикиени толу адамлыкълары болмагъанын билиб, аны ючюн хатер салмайды, аны билемисиз? — деб, сынджырдан ычхынган калкайча, тишлерин жыгъырдатды. Таякъгъа таяныб келген муккур къарт къатын:

— Джашым, айт да бир ангылат анга, Итлермид-талаумуд, керти айтама тоба, ол аллай бирни билмей эсе, тыбыры тартынныкъ къралгъа тамада болуб къалай турады?.. Итлеге да джасакъ салады... Чегетде партизанла бардыла деб, ашаргъа билгенле — кьойланы стауатда кютюлмезликлерин нечик ангыламайдыла... Бу джарлы сабийни да къагъыб-согъуб, эсин алыб неге ушагъанла этедиле... Былай этерик эселе, биз къалай джашарыкъбыз... — деб хыны сёлешгенине, офицер, мастерге къараб: «Бу къарт къатын нек къычырады, не дейди?» — деб сорду.

— Умаргъа урушады.

— Гитлерге ушаш сёзлени да айтыб сёлешди да?

— Хы... аны уа... Гитлерге тилек тилейди, — деди мастер. Офицер, къарт къатыны къатына келиб, имбашындан къагъа:

— Кёремисиз муну, тют-тюз айтады. Муну айтханына тынгыларгъа керекди. Сенден эсе бу акъыллыды, — деб офицер Умаргъа тик къарады. Къарт къатын, офицер кьолун салгъанын кёлтюралмай, аллына атлаб:

— О, кет ары, ёлгенниг ит болсун, ол мурдар кьолунгу мени юсюме салдын эсе, кьолунг тартынсын... сен сылыкъны!.. Бу гыджай къарт къатын не ангылайды, деб тура болур, тоба, кесиме джетгенин аны атасындаг иги билеме... — дегенлей, быягъы офицер, кёзлерин джандырыб:

— Энди уа не дейди къатын? — деди.

— Офицер меннге бош бюсюреу этеди, мен алагъа не бла болушханма дейди, — мастер кеси ушатханча кёчюрдю. Адамла кьоркьуб, тинг-минг болдула. Офицер, ышарыб:

— О-о, бизге андан уллу болушлукъ керек тюлдю... Сау бол, анам, сау бол! Бизни игилигизни бары да мунуча ангыласала, не хата барды!

— Джыйюсхан офицер, барыбыз да анычабыз, барыбыз да алай ангылайбыз, — деб мастер ышарды.

Офицерни кёлю уллу болуб, дагыда къатынга разылыгын билдирирге изледи:

— Къарт болса да, къатынны уялчакълыгын кёремсиз... Кавказны тиширыулары эркишиден къоркъгъан этедиле, бешинге къараб сёлешмейдиле деб эштсек, биз ийнанмаучан эдик, энди уа кесим сынадым.

Алайдагыла бир-бирине къарашдыла.

Олсагъатдан Муху ауушну къатындан мотоциклетли келиб, адамлагъа джаныуарча къарай, немчалагъа ашыгыш не эсе да бирле айтханлай, къайгылы болуб, хыны-хуну сёлешиб, джолгъа чыгыб тебретиле. Офицер, Умарны билегинден тутуб:

— Мастер, бу бизни къойланы кютген джерине элтиб, шок къалайдан атхан эдиле эсе да, кёргюзсюн, тюз элтмесе, не этрнбизни да аңгылат, — деди.

Офицер Умарны мотоциклни бешинге олтуртуб, мырдыланы оң джанында джаяу джол бла джюз чакълы немчаны ызындан тизиб, ауушха чыкъдыла. Маркъа Ёзенде отлай тургъан эки арба алашадан сора джукъ кёрмедиле. Къабыргъалары нарат чегетден къотур къаялы терең ёзенчикни ичинде шоркъулдаб баргъан къара суу кенгден къарагъаннга билеу джыланча кёрюнеди. Немчала, ёзеннге тюшмей, мотоцикл бла алайда бешуленни-алтауланни кёюб, автоматларын да къолларына алыб, Схауат башы бла Тау артына баргъан джолгъа тизилиб, Умарны алгъа салдыла.

Офицер, Умарны къатына келиб:

— Партизанла болгъан джерни кёргюзсенг, сениге автомат да, мотоцикл да берликбиз, эштемисе? Джууукълаша тебренлей, менге билдир, — деди.

Умар, тер къатыб, букъу кьонинган акъ кииз бёркюн кезлерине келекке эте:

— Мен партизанланы кёрмегенме, — деди.

— Не дейсе, ит?

— Былайда партизан кёрмегенме, дейме.

Офицер, Умарны кёкюрегине автоматны тиреб:

— Сени сюрююнгден бюгюн эртденбла юч кьойну алыб, атла бла таяныб кетгенле кимле эдиле?.. Бизни солдатларыбыз кёзюлдюреуюкле бла сени юсюнге къараб тургъанларын билемисе!.. Ала къалайда болгъанларын биз кесибиз да кёргенбиз. Сени биргебизге сынар ючюн алгъанбыз...

— Офицер, бу джолчукъну барсакъ, табарыкъ болурбуз, — деди Умар.

— Элт, — деб автоматын энишге ийди. Джолчукъ, гыланчымыланч айланыб, бир къалын зыгытланы ичине киреди, бир адам аягын тиреялмазча джаргамлагъа чыгъады, бир сыртны тёппесинде ташлы сары зыгъыргъа элтеди. Тёгерекден джумарыкъ тауукъ кычыргъан таууш, джаз тауукъланы балалары-

ны джайылыб отлагъан джерлеринде джоююлдегенлери эшитиледи.

Къарлы джити къаяланы башы бла къара булутла чагъылгъан джонча джайылыб, эннише салыныб башлагъанлай, сууукъ аязчыкъ урду. Умар, бёркюню къаялатын кёлтюрюб, джыйылагъан джугъутурча, тер басхан бетин аязгъа тутуб, терен солуду. Аллында джаргамладан ётгенлей, къая эшикчикини кёрюб, артына къарады. Офицер анга кёзю-башы бла бардеб кёргюздю. Ол ызына айланыб, солдатлагъа сакъ болугъуз деб билдирди. Умар сауутсуз, къолунда кысха кюрюч таякчыгъы бла, пийлиб, къая эшикге киргенлей, папирос тубню кёрюб, эсметмей ышымыны башына сукъду, сескекли болуб къарай баргъанлай, джолчукъну тёбен джанында эски ат аякъ ызына кёрюб, немчала эслейдиле деген къоркбууда алайдан гызлаба озду. Былайдан узакъ бармай, адамла болургъа керекдиле. Аланы партизанла болгъанларына уа не сёз... энди мадар этерге керекди, — деб Умар бара тургъанлай сагъышха кирди. Тауну тёппесине чыгъаргъа бир кесек къалгъанды. Онг джанында тар къая кырыкыны ауузун кюрт басханды. Кюртню кюн батхан джаны юсюнде къар да тохтамагъан тик, сары, кысыр къаяды. Апы сол джанында, джерни батыулугъу себбли, не болгъаны эсленмейди. Онг джанында уа — кюртлю терен къая кырыкыгъа адам ышаныб кирирча тюлдю. Ауур къара тубан джитиледен салынганы бла кюртню бир джанын басыб, ёзенни эннише барады.

Офицер, асыры узайгъанча кёрюб, ишекли бола башлады: — Энди уа къайры барлыкъбыз, ызыбызгъа аджашмай къайтырыккъызмы?

Умар «хо» деген магъанада башын силкиди. Солдатла, тауну тиклигинден, тубандап, тёбен джанларында бугъойдан къоркыгъандан шум болуб, тилсизлеча келедиле.

Офицер, Умарны джетиб баралмай, созула башлады. Умар, тюз аллында, бир-бири юсюне салыныб тургъан эки ташы элеб, къарагъанында, терен гокка хансланы башында къотур къаячыкыны юсю бла ат джолчукъгъа къурулуб тургъан пулемётну эсledi. Умарны джюреги тебиб урду. Немчаланы кёргюзюб, ол:

— Атыгъыз, келтирдим! — деб джерге бауурланды. Олсагъатдан партизанланы пулеметлары от чагъыб, немчаланы юслерине джандыла. Немчаланы алларындагъыла тёнгереб бугъойгъа тюшедиле, артындагъыла уа тикни тырнакълаб, башына ёрлеб тебретиле, алай а партизанла, башы бла келиб, автоматладан къуйдула. Умар, төрт аякъланыб, хансладан туту, пулемёт атылгъан къаячыкыны артына ташайды. Ючтёрт партизан Умарны төгерегин алыб хапар сордула.

— Алай кёб кёрюмейдиле, ким билсин, бир ташада бугъунуб турмай эселе, — дегенлей, партизанланы бири:

— Эштемиесе, эй, политрук Рамазан, сениге айтама да, кёб

тюлдюле, дейди. Кереклерин берейик, — деб сыртны кенделен кыркыа барыб, тюбюнден таяныб келген, кеселеккелеча, джашыл кийинген солдатлагыа буруб автоматын чыктырдаты. Тууарча, ёкюре, таш тёнгерегенча, чёмелиб, башлары тюблериине бола, ала ёзеннге ташайдыла. Партизанла, уллу кёллю болуб, автоматларындан ата, сюркеле, кыоба, хансада уча, тигелеб барадыла. Партизанланы окылары аланы кыулакь джанлары бла джююлдеб озгъанлары сайын ала джерге джатыб, дагыда быягындай ёрге мыллык атадыла. Партизанла тюбюне эниб баргъанлай, тоб тауушла чыкдыла. Тоб окыла тауну тёппесинде бугъойну кюн батхан джанында кыяны от чакдырыб, кыядан джассы-джассы ташланы кыобарыб башладыла. Партизанла ёзенни аягында, эски стауат орунда кышчукъланы ташаларында немчала кыадыртадан сауутларын тюшюре тургъанларын кёрюб, джерге-джерге бауурландыла.

Партизанланы командири узун токь джаш:

— Тубан ачылгъанлай, немчала былайда бизге кыабхан кыуругыа кюрешприкдиле. Кыарыуубуз сённгенди, кыаршылыкь этер ююн, адам керекди, ауушка барыб, совет аскерлеге кыошулсакь, кыалай кёресиз? — деди.

Муратларыча болалмагъанлары аланы джюреклерин мыдыхча кюйдюрю. Кыалгъанла джукь айтмадыла.

— Мен а? Мен энди кыайры барайым? Муху башына кыайтсам, сау кыоймазла... Сизни бла кыалыргыа боллукь тюлюдю? — деб Умар кесин джызыкьсындырыб тиледи.

— Джашла, нек тыгылайсыз, болумгыа кёре этмесек, джау табасы болурбуз, ауушдан ауар муратлары болур, таугыа келген немча аскерле чауулну ташындан эсе, чегетни агъачындан эсе кёбдюле. Чык айыралмазлыкь джерибизге ёлюр гебелеккелеча мыллык атхандан не бизге, не кыралгыа тюк чакылы бир хайыр барды деб билмейме... Умарны ызына барлыгы джюкьду, бизни бла болсун, — деб командир политрукыа кыарады. Рамазан ашыкьмай сёзге кыошулду:

— Тюз оноу этесе, джолдаш командир. Болумну барыбыз да кёребиз. Кыарыуу эталмазлыкь болгъанлай, биз былайда кесибизни кыырдыргъандан халкыгыа, кыралыбызгыа бир себеб бар эсе, кыалгъан хурттагыбыз да кыырылгъынчы кюрешейик. Алай а джаугыа кыалайда уллу хата саллыкь эсек, аскерибизге, джуртубузгыа кыалайда иги болушурукь эсек, алайда болургыа керекбиз. Ауушда аскерлени штаблары бла сёлеш да, ала ушатхан джерде разведкагыа джюрюбюз. Умарчыкь джигитлигини, батыр партизан боллугъун танытханды, ызыма кетеме десе да, биз аны ирик тюлбюз, — деб, сыртындан эркелетиб кыагыб, немча автоматны кыолуна берди. Умар, кюлююн тыялмай, автоматны кыараууз темиринден кёзлерин алмагъанлай:

— Патронлары уа? — деди.

— Эй, джигит, партизанга патрон тилерге айыбды. Урушда ол патрон таба билирге керекди, — деб Рамазан накъырда этгенине, кёлю бла айтды деб, Умар тик сыртдан къараб-къарагъынчы курт болгъан къулакъгъа сылджыраб тюшдю. Бир заманда ол эки автомат бла кеси кёлтюралгъан чакълы бир патрон келтирди.

— Аферим джигитге! Умарны эслеймисиз! Ма джаш десеңг джаш! Ансы сиз да турасыз партизанлабыз деб... Ол да алай болсун, сюрюучю эдим, дейсе, энди къойларыңг къалай боллукъдула?

— Мен энци къойланы кюте эдим, мени бери алыб кетгенлерин иелери кёргендиле, — деди Умар.

Партизанла, сауут, азыкъ табханларын да алыб, атларына джюклеб, ауушну сакълагъан аскерлеге къошулургъа оноулашыб кетдиле.

1. Совет адамланы Ата джуртха суймекликлерин къайсы образла, къалай ачыкълайдыла?

2. Сюрюучю Умарчыкны Ата джурт ючюн этген тирилигин хапарлаб айтгъыз.

Онбиринчи башы

Теберди курортха джау киргенли эки ийыкъ болады. Комендант Вебер, талай элчин чакъырыб, партизанланы ызларгъа джол усталыкъ этигиз, аны бла биргелей, элден илгиздик болуб айланган халкъны юч кюнню ичинде юйлерине джыйыгъыз, дейди. Партизанла бла байламлы ишлеген Сослан, Сосланны нёгерлери, былайда сылтау этиб, джол усталыкъ этерге унамайдыла.

Хаджибекир деген сатлыкъ а фашистлени не айтханларын да этерге хап-хазырды.

Фашистле бу чуутду деген бир адамны къоймай джиныб, кеслерине уру къаздырыб, Къаблан Елген Къаяны тюбюнде къырадыла. Бурун — эркинликсиз дуняда да туура быллай зорлукъну айтыб эштмеген эдиле адамла.

¹ Сослан джашыртын рация бла Москвагъа, Тбилисиге тынгылайды, Информбюроу сводкаларын кеси къулагъы бла эштиб, элчилеге хапар айтады.

Сосланны таша ишлеген нёгерлери ол рация бла Тау артына, самолетларыбызгъа, хапар береди. Ала келиб, немец комендатура орналгъан джерге бомбаланы атадыла.

Комендант Вебер Муссаны чакъырыб, андан тюб билирге мурат этеди. Алай болгъанлыкъгъа Мусса, къоркъмай, буюкъмай, быллай джууб береди: «Джашларым аскердиле. Мен аланы аталарыма. Джашларына джаулукъ этген ата боламыды?!»

Тюйюб онгуз этгендеринде да, Мусса самолетланы ким учургъанын айтургъа унамагъанды.

Къыш чилледе совет самолетла фронтладан джангы хапарла джазылгъан къагъытланы элге атыб, халкъ тюз хапар биле башлады. Гитлерчиле Сталинград шахаргъа алтынчы, тёртючю танк аскерлерин, аланы тегереклери бла итальян, румын аскерлени ийиб, не дыгалас этселе да. 1942 джыл Сталинград фронтну аскерлери джауну онгун алыб, артха ыхтырыб, ноябрда Сталинградны къатында аскерлерини тегерегин алыб къуршалагъанлары белгиле болду.

1. Бу башны, «Аманатны» экинчи китабын алып, толусу бла окъугъуз.
2. Таза иннетли совет адамла — Сослан бла Мусса — Ата джуртубузну джакълар ючюн къалай къорешгенлерин айтыгъыз.
3. Хаджибекрин юсю бла автор сатлыкъ адамлары ачыкълагъанын джарашдырыб айтыгъыз.

Онекинчи башы

Сослан Ююслагъа келеди. Ююс бла Сослан фашистледен джанлар оноу этедиле. Сослан Ююсладан Сапралагъа кетеди. Фашистле совет адамлагъа берген къыйынлыкъларындан, ёлтюргенлеринден, Залихатны юсюнден кёб джангы хапарла эштеди. Сослан бла Кемал халкъгъа, Совет Аскерге, къралгъа кеслерини болушлукълары иги кёллерине джетмей селешедиле.

Онючюнчю башы

Талай кюнден Сослан бир танышыны джангыз ат джегилген чанасы бла кече Ташкепюрге келди. Ююслагъа шыкъыртсыз кирюрге мурат этсе да, эшикни чюйю болгъаны себебли, ачылмады. Сосланны ауазын эштгенлей, Байдыу, эрлай кийиниб, эшикни ачды. Сослан юйге киргенлей:

— Ююс къайдады? — деб сорду.

— Да ол сеннге айтханыча, эртденбласында огъуна нёгери бла джанлагъан эди. Партизанлары асырагъанса, элде колхоз къураб айланиганыны бири сен болгъанса деб, немчала джашау бермей тебредиле да, сора юйде турургъа мадар болмады.

Байдыу, Сосланны печни къатына джылы джерге олтуртуб, къараб-къарагъынчы къургъакъ къайып джаркъала бла отну джакъды, джалгъауучда эрлай мёрезе этиб, табада къатыкъланы тепси бла аллына салды.

— Байдыу, исси затынг джокъмуду? Ач тюлме, алай а ичим джылынырча бир зат болса... — деди Сослан.

— Суууб къалгъан болур ансы, сют бла джарашдырылгъан къалмукъ шайым бар эди, — деб гитче чоюнчукъну алып, печге салды. Сослан, хапарны эштирге излеб, дыгалас этди, алай а ашатхынчы Байдыу башлаб аны джюрегин къыйнаргъа излемеди. Сай туч табакъчыкъда созулмакъ мёрезени, къашыкъланы, шайны тепсиге салды.

— Ах, Сослан, джаным, бу къан джауарыкъла адамларыбызгъа къан джаудургъандыла. Сен алкъын джукъ эштмейми тураса?

— Огъай, бир зат да билмейме, не болгъанды; бетинг да нек аманды? Иги сууукъсурагъан кёре эдим, бираз эс джыйдым, — деб пальтосун тешиб, тагъаргъа Байдыугъа узатыб, — ахыры айтырыкъ эсенг, энди айт, — деди. Байдыу джашыраламады.

— Бирси кече, январны 7-де, Халилланы Саидни къатыны Намыслыны, Наныуну, аны джашы Алимни, дагъыда кёб тюз адамны ёлтюргендиле. Намыслыны чач тюклерин териси бла

кѳобарыб, термилтиб ёлтюргендиле. Алимни уургѳа чыгѳар-
гѳанлай, анасы кѳычырыкѳ этиб, джашын кѳоруулайма деб
кѳучакѳлаб тургѳанлай, кѳарышыб кѳалгѳанды да, экисни да
джелкелеринден уруб, уругѳа тюртѳуб ийгендиле. Шахарны тѳ-
герегинде талай уруну ёлюкледен толтургѳандыла, — деди
Байдыу, терен ахсыныб.

— Ай, джарлы Алим а... Кѳаллай иги муратла эте эди...
Джашауу, адамланы, тюзлюкню ол тукѳум бек суйген джаш
кѳалай табсыз джерде ёлду. «Игини ёлюмю амандан» деб
бизде тюз айта кере эдим!

— Тоба, Сослан, аны окѳ джаралары ашланыб, билегни кѳа-
ра дингиз болуб, амалын тауусхан эди ансы, ол немчаланы,
полицейлени кѳыджыраб сѳлешген хапарын айтыб тебреселе,
сейир этиб кѳалтырса... Аныча сюдде ёкюл да сѳлешаллыкѳ тюз
эди, дейдиле. «Мен халкѳым, властым, тюзлюк ючюн учхарада
сиз мурдарланы кѳолугѳуздан ёле эсем, сиз этген артыкѳ-
лыкѳларыгѳызыны кѳан кѳусуб совет халкѳны кѳолундан ёллюк-
сюз... Аякѳларыгѳыз бла келиб тауларыбыздан сыртыгѳыз бла
кѳорамасагѳыз, керти айтасыз! Джашасын эркинлик, тюз-
люк!» — деб кѳычыргѳанын адамла эштиб, бюсюреу этиб бир-
бирине айтадыла.

Эртденбласында Сослан бла Байдыу сѳлеше тургѳанлай,
эшик аллында кѳычырыкѳ этиб кѳаргѳагѳан тауушла келдиле.
Олсагѳатдан эшикни кенгине ачыб, кѳолунда да кѳысхачы
бла узунджаякѳ, кѳуу кѳарт кѳатын юйге, ызындан адам сюр-
генча, абына-сюрюне кирди.

— Атагѳызыны джаны ючюн, бизни тѳбюгюзге джайыб
кийиз этерик болурсуз... итден ит джаратылгѳанла!.. Аман ха-
парыгѳыз келсин, сиз келгенли, тынчлыгѳыбыз кетди да!.. —
деб, кесин тыялмай бардыра тургѳанлай, Сосланны кѳрюб: —
Оу, кѳонакѳ джашыгѳызымы барды, аны да эслемегенме... Не
этейим, башымы суугѳа атарыкѳ этгендиле, — деди.

— Тоба-тоба!.. Не болгѳанды, Гошанса, нек тебгенсе? Ке-
синг да былай бир олтур, джюрегинги бир бас, — деб Байдыу,
ёрге кѳобуб, орун кѳойгѳанлыкѳгѳа, кѳатын олтурурдан оз-
гѳанды. Кеси дауурундан аны сѳзюн да эштмѳей, былай баш-
лады:

— Джашым, сени кѳелюнг кѳюлмесин, кесиме джетген кѳый-
ыплыкѳны мен кесим билеме, мени орнумда таш да джарылыр...
Бир сагѳыш этигиз... Джай, бу кѳанлары келликле келгенлей,
бачхама атларын уруб, теблетиб, нартюхюму, кѳабларымы да
мулхар этдириб кѳойгѳандыла. Была келирни аллы бла джан-
гыз джашымы Кѳара тенгизде ёлген кѳагѳытын алгѳан эдим.
Бусагѳатда уа кѳууутубуз бошалгѳанды да, юйде олтуруб,
кѳол тирменчик бла джарма тарта тургѳанлайыма, дынгар-
дунгур деб бир томурау тѳнгереген тауушла эштиб эшикге
чыкѳсам, арбазда баууму оя турадыла...

— Алай деген неди?.. — деб Байдыу соргъанлай:

— Аллай бир къан къуса олтурсунла!.. Огъай, бизни башы-бызгъа бу къара азаб неди?! Быллай бир артыкълыкъны атамдан-анамдан да кѣлтюрлюк тюлма. Была уа, ёлгенлери эшек болсун, атыла-сатыла айланган тилсиз зоммаланы бизде не къуулукълары барды.. Аланы кѣрсем, кѣзлерим къан кѣреди.. Аллай сыйсыз джийиргеншилиени аллах да нек джаратханды?! Ий, ачудан чыдаялмай, айыб этер сѣзюгюзюню айтама, эшикге джурюй билмейдиле.. Адам инсанла болмазла.. Тиширыу, къарт, не сабий деб тартына билмейдиле.. Дыды-дыды.. Была мени ачудан ичими чиритиб бошагъандыла.. Аллах, сен мени биладан къабырымы да кенг эт. Биз сынамагъан не къалды!.. А къыз, бююн а джанымдан умут юзюб бошагъан эдим, — деб солууун ала, сериуюн болуб, орундукъну къыйырына чѣксе да, Гошанса сѣзюн тохтатмады:

— Джюрегим кѣлтюрмей, къысхачны алыб аллыма силкингенлей, бирлери герохун чыгъарыб, мени таба айланганды да, къачыб, чалдышха бугъуб, кючден башымы алыб келеме.. А къыз, уруб къоя эдиле.. Бауну уа чачыб бошагъандыла.. Ичлери алай чачылсын! Отун этерик болурла, къотур кесерикле.. Ах, мен джарлы, энди къышны къыямытында ол джангыз гылджамы уа къайры джыярыкъма?

— Гошанса, бир да къоркъма, ала сагыш этдириб сени къыйнамазла. Ала анга да бир оноу этген болурла.. Мен кѣрген табсашарла, ийнекчигинги джелин этгенине да къарамай, джыйыучу джерлерине джыярла.. Аллай затха ала таукелдиле, — деб Байдыууну ышаргъаны джюрегине джетиб:

— Байдыу, ахыры бизни этибизни къойну этилей ашамасала, аллахны алдайдыла. Ёзге, бизге не этерик болурла. Алай а тиширыу башым бла да, алайгъа джетсем, бешсин ёлтюрмей ёлмем. Энди мениге не оноу этесиз, кесими арбазыма кирирге мадар табмай къалгъаныма джарылыб ёлюб къалмай, къалай турама?! — деб Гошанса къычырыкъ этиб джылады. Сослан, башын булгъаб, ёрге къобду:

— Эгечим, къыйынлыкъ сынагъан къуру сен тюлсе. Къайсы элде да немчала кишиге зауукъ этдирирге келмегендиле. Алай болса да бусагъатда кѣзлерине кѣрюнюрге излеме. Ала арбазындан кетгинчи, хоншуланы бирине кир, — деди ол.

— Артлары боллукъланы, мындан алда ол бизни самолетла келгенлеринде, къабларына бир джыйгъан эдиле.. Ма ол Мара аягъында кѣпюрюю къатына бомбала тюшген сагъатда, биз немчаланы сейирлерине къараб тура эдик. Анга адам ийнанмаз, ма бу дорданлы солдатланы бетлери чыммакъ агъарыб, къабырдан чыкгъан адамлача, саудан ёлюб къалгъан эдиле.. Биз да: «Ох, анагъыз бергенни тѣкгенле, ийманыгъыз а тубан болду», — деб бир кѣл кенгдирген эдик. Бизни насыбыбыз болса, алагъа биз уллу сѣлеширча бир кюн чыгъар, — деб Гошанса, къысхачына къарай, чыгыб тебреди.

—Аллай кюн чыгъарыгына ажымсыз бол, эгечим, — деди Сослан. Байдыу да къобуб, Гошансаны ашыра, эшикке чыкъдыла.

— Бу огъаргы джелни эштемисе?.. Кюн энтда бузулургъа тебрегенди. Быланы да бу къозгъалгъанларын кёремисе, бир уллу къоркъуулары барды. Джолда машина джюрюгенден атлар джер табмайса, бет къанлары алгындан да къутсуз болгъанды. Кёзю-башы джарыб сёлешген кёрселе, акъылларын-дан чыгъадыла Мен кете барайым, дженгил къайтыр муратда келген эдим. Ишим кёбдю. Кёб мычыдым, — деди Сослан. Байдыу кюндюз кетерин суймеди:

— Огъай, Сослан, не болады, не къалады кюндюз ышаныб, кесинги иерик тюлме. Ингир ала быягы джаяу джолчукъ бла кетерсе, — деб къадалыб, кюнню кёзю ташайгышычы тыйды. Ингирде Сослан джылы кийиниб, джол азыкчыгынын да башлыгына чырмаб, чегет джолну ичин юйюне кетди.

Танг аласы бла Сослан аманны кеминде дыгалас бла Теберди курортха келиб, арыгъандан юйюне баралмай, Тохтарлагъа джетиб, терезени къакъды. Сосланны ауазын эштгенлей, эшик ачылды. Джан солуу этиб, бетин тер джуууб, юйге киргенлей, Тохтар:

— Сослан! Къайдан чыкъдынг? — деб къучакълаб, — бетинг-къутунг да былай нек кетгенди, къанынгы таб кёрмейме?! Быягы сен аурубму къалдынг? Ма былайчыкъга таянчы, — деб печни джанында тапчанчыкъга эки къуу джастыкыны бир-бири юсюне салды. Юй тюбюне да джамчы ургъан эски чийни къыйырын ачыб джая тебрегенинде, Сослан унамады:

— Мени къайгылы болмагъыз, мени хатам джокъду. Бир суучукъ берсегиз, ёзге кереклим... — деб сёзюн да айтыб бошагышычы, къарыусыз болуб, башын кёлтюралмай, джастыкъга бошлады.

Тохтар, аны палтонун, чурукъларын тешиб:

— Эки аягынг буздула да, сен иги да ауруйса. Къоркъма да бери узатчы,— деб кёлтюрюб тапчаннга салыб, юсюне кесини тагылыб тургъан джангы тонун атды. Сора аурууну юсюне да джукъусу бёлюннгенин ангылаб:— Бир кесек къалкъыса, аязыр эсе уа,— деб ол бир юйге чыгыб, Сослан болгъан юйню киритин салды. Эки сагъат да турмай, Сослан эшикни къакъды. Тохтар, ачыб:

— Алаи, бир кесек къалкъы, ачылыб къаллыкъса, мен бир тиллин иймезме,— дегенлей, Сослан:

— Тохтар, джукъла деб къалай айтаса, бусагъатда джукълагъандан эсе, бир уллу азаб чекген тынчды. Джукълар заманла кетдиле,— деб печ башында кебиб тургъан джюн чындайларын, башлы чурукъларын алыб кийинди.

— Тохтар, нек тынгылайса, айт хапар не болуб турасыз,— деди Сослан.

— Сослан, энди уа кѳуандыыр хапарларым кѳбдѳле. Сен иги тынгыла,— деб ышара-ышара, Сосланны кѳатына олтуруб, сакъат бутун узатаракъ этиб, хапарны тизди:

— Сослан, элибизде адамланы кѳбѳюсю ол кѳачханлары бла джыйылмай турадыла. Ауушлада ачы сермешедиле. Немчала тауда ѳлгенлерин ташыб, кѳн сайын мында, ѳзен ичинде, басдыргъан хапарларын айтадыла. Январны биринден башлаб бизни Кавказда аскерлерибиз, фашистлени онглаб, ууадых этиб башлагъандыла. Бизни аскерлерибиз, ючюнчю январда Моздокну, 4-чю январда Налъчикни алыб, энди Минеральные Воды, Нарсана, Пятигорск, Железноводск шахарлада кѳреше турадыла,— дегенлей, Сослан, секириб кѳобуб, Тохтарны бойнундан кѳучакълады.

— Андан бери бу хапарны айтмай кѳалай туралдынг, мен а аллай бирни тѳзаллыкъ тюл эдим,— деб сызлагъаны болмагъанча кѳюдѳ.

— Сослан, хапарны уллусу энди келликди. Немча аскерле машинала бла азыкъларын, джюклерин кѳоратыб башлагъандыла. Тюнене да бир талай аскерлери кетди. Не эсе да бек ашыгъышдыла — деди Тохтар.

— Мен айланнган джерледе да аланы бир кѳайгъылары болгъанын бары да таныб турадыла.. Тоба-тоба!.. Сора тауладан саркъадыла. Эшта, бу джерледе ала энди аякъ

урмазла. «Бир элге эки кере чабхан джау — сау къалмаз» дейдиле. Халкъ фашистлени ким болгъанларын энди билиб бошагъанды. Ёлюр тюклери чыкыгъан къарт къатынлагъа дерн аланы къаргъамагъан, алагъа ууахты тилемеген джоркьду. Артыкълыкълары, зорлукълары бла халкъны кеслерине кирип этгендиле. Халкъ бёрю тонун кийгенди, — деб Сослан сёз къошду.

— Сизникиле, бизникиле инджилселе да, бусагъатда ёлюм-сюзюле. Мурдарладан дженгил къутула бир киришге эдик деб турабыз. Бусагъатдагъы хапарыбыз буду, — деб Тохтар, махтанганча, орундукъгъа таянды.

Сослан, Нызылы Къолгъа барыб, адамларындан хапар билиб къайтыргъа мурат этиб, эшикке чыкыгъанында, Теберди ёзенни пчи къара кече болуб тура эди.

Огъаргъы джел, немчалагъа терк къорагъыз дегенча, къарны боран-гылан этиб, орамны энишге сюреди. Нарат тереклени ийилиб шуулдагъан тауушлары сау эл джыйылыб сарнагъан тауушха ушайды. Джел къара тубанны къар бурчакъла бла бирге стукку-стукку этиб, къая ранлагъа, къалын нарат чегетге, чатлагъа урады. Боран кёзюнгю ачдырмайды. Агъач да, таш да тиллешиб, бирден шуулдагъанча кёрюнеди. Джелни сызгыргъаны, сарнагъаны бир да шаушалыр оноу этмейди.

Не боллукъ эсе да деб, Сослан бара тургъанлай, акъсакъал къарт муджрасы бла джолда ташчыкъланы ары-бери чортлата келиб, Сосланны аллын тыйды:

— Сослан, къайдан чыкыдынг, кесингден бошатаса, солдатла сени излеб айланадыла. «Тахсабызны партизанлагъа билдиреди, юйюне джыйылмай, къайда эсе да тас болуб айланады», — дейди комендант. Къайры къорап эсенг да, къора, марджа.

— Мен нек къорайма, мен элимде-джеримдеме, къорарыкъла жъорасынла, — деб Сослан, Тохтаргъа къайтыб, джолуна азыкъ, герохуна талай патрон алыб: — Дженгилде мени джоракълама, бу эки кюнде кёзлеринден бир джанлайым, адамлагъа сакъ болугъуз, — деб къучакълашыб чыгыб кетди. Элден чыгыб, чегетге таяныб баргъанын эслеб, эки солдат ызындан сюрдюле. Гитчеликден таулада ёсген Сослан, джугъутурча тырнакълаб, къар къонмагъан къая ранлагъа ташайды. Солдатла, бютеу бетни стымлаб айлансала да, ингирге эринлери салыныб къайтдыла.

Кёб сагъыш этиб, Сослан ауушха барыргъа таукел болду. Бизни аскерлерибиз ауушда уруш этген заманда алагъа бу джанында болумну тюзюча айтыргъа, джол уста болургъа адам керек эди. Саулугъуна базмаса да, ол оноу, Сосланны бир къабыргъасындан тюртюб тургъанча, тынчылык бермеди. Къарда ызын билдирмезча, къая ранла бла, къулакъ ичле бла джюрюб, юсюн тер басыб, сылыт болуб, экинчи кече Сослан Тубаны Кёлно кюн чыкыгъан джанында сыртны башы бла ауушха

джуукълашды. Алай а болумну билмей, кече алайгъа киралмады. Таиг аласы бла ауушну джаны бла иги кесек энншгед е ауузлары кюртюню ичине кёкге ачылыб тургъан немча товланы эследи. Тёгерекде адам кымылдагъан кёрмей, кысыр кыяны, кыотурланы юслери бла тырнакълаб бара тургъанлай, тебен джанында пулеметла, тобла атылыб башладыла. Немчаланы мараучулары Сосланны эслеб, ызындан атыб тебретиле. Аллында бир джитиден озгъанлай, немчаланы кёз туураларында ташайыб кытуулукъду. Герохну кюлуна алыб, раплагъа илишиб, джитини арты бла ётуб баргъанлай, бир джанындан эки немча солдат чыкдыла. Солдат ышаннга салгынчы, Сослан герохундан юч кере атды. Бир солдат теңгереб ташайды, экинчи солдат, теитрей кетиб, кыара кыаягъа таяныб, быягы шокну бура тебрегенлей, Сослан гузаба-гузаба атлаб, солдатны юсюне келиб, джарасы ауур болур, джаны саулай кесибизникилеге элтсем, деб, немча тилде «Сау кыалыргъа излей эсенг, кыобуб аллымда тебре» дегенлей, арам-кыарам этмей, Сосланга буруб шокгундан атды. Кыызгъаны бла Сослан, сол билегинден джаралы болгъанын да билмей, секириб юсюне миинди. Солдат бычакъча ишленген джасы, джити сюнсюн кыындан чыгъара тебрегенин эслеб, Сослан герохундан энтда атды. Солдат кыаягъа созулду. Сослан аны джанында кыагытларын, сауутун алыб, кыая арты бла ауушну башындан ол джанына тыюуб баргъанлай, бизни аскерчилерибизге тюртюлдю. Ала автоматларын Сосланга буруб, титнюкъл этиб, сауутун сыйырыб штабха элтдиле. Сослан штабда хапарын толусу бла айтды.

— Тохта, Теберди курортда немчаланы штабларыны кыалайда болгъанын билдирген мен эдимми дейсе? Алай эсе, бизге, немча кере билдиргенинги айтчы, — деди бир капитан.

— Юч кере, юч кере да самолетла келиб, бомбаланы атхан эдиле. Немча комендант, акылындан чыгъаргъа джетиб, джанджанын ашаб, элде халкъгъа соруу алдырыб, кыаныбызны ичиб кыойду да... Не да болсун, штабха бир джерде аякъ урдурмай эдигиз, сау болугъуз, халкъны разы этгенсиз, — деб Сослан сёзюн бошагъанында, капитан, ёрге кыобуб:

— Сен сау бол! Сен бла негеринг болмасагъыз, штабны кыайры кечгенинден бизни не хапарыбыз боллукъ эди... Экигиз да джашагъыз! — деб Сосланы кыучакълады. — Бююн этгенинг да джигитликди. Чыпчыкъл ётмеген быллай тауладан кыыш фронтну юсю бла ётмеклик — махтаулу ишди. Штабны аты бла сенге бюсюреу этеме! Негерингден а не хапар?

— Негерим да сауду. Ата джуртубузну сакълар ючюн, кыаруубузну аярыкъл тюрбюз, — деди Сослан.

Капитан аскерчилеге айтыб, Сосланга ашарыкъл бериб, аны джылы кийиндириб, эки кюшню тыпчайтыргъа буйрукъл берди, Сослан немча солдатдан алгъан кыагытларын хурджуундан чыгъарыб, капитаннга узатыб, саламлашыб айырылды.

Эки-юч кюнден ауушда боллукъл кыанлы урушлагъа хазыр-

лападыла. Сослан, мени джол уста этигиз деб тилегени бла биргелей, партиягъа кирирге да къагъыт берди. Къагъытында ол былай джазгъанды: «Урунган халкъны джетген кюнде керти джакълагъан, халкъны джашауун алапат этер ючюн, джер юсюнде тюзлюк, тенглик, шохлукъ, билим ючюн къа-джыкъмай кюрешген ленинчи Коммунист партияны тизгининде болургъа сюеме, эркинлик ючюн, джуртум, туугъан элим ючюн урушха коммунист болуб кирирге сюеме. Коммунистча уруш этериме ийнаныгъыз». Бюро джыйылгъынчы, Сосланны хапарын билген коммунистлеге соруб, аны тюз иннетлилигин, партизанига ауругъаны себебли чыкъмай къалгъанын, элде къалса да, уллу хайырлы ишле этгенин билдиле. Эки сермешнуде да ол кесини джигитлигин танытды. Сослан аскерге уллу болушлукъ этген эсе да, лыжалы джаяу полкуну партбюросуну секретары Сосланны, бир кесек къарамай, партиягъа алыргъа болмагъанын билдирди.

Комиссар, Сосланны къатына чакъырыб:

— Сен, коммунистча, урушда — джигит, ишде — джигер, школда — билимли болуб, тюзлюк ючюн, коммунизмин иши ючюн кесинги иги кёргозгенсе. Мындан ары да къралыбызны ишинде заран салгъанланы, эки бетлилени, къоркъакъланы, ётсюзлени, хомухланы кечме! Сени аллай коммунист боллугъунга бизни ишегибиз джокъду. Дженгилде сени партиягъа кирлигинге биз ажымсызбыз, — деб кёлю бла айтханын таныгъанында, Сослан кёлюн басды, алай а не айтыргъа билмей джунчуду, сора:

— Мен ёлгюнчю коммунист деген сыйлы атны джерге тюшюрмезге ант этеме! Коммунист бойнуна уллу борчла алгъанын да билеме, алай болса да ол борчланы толтураллыгъыма базама. Бютеу къралыбыздан джаула артлары бла къорагъынчы, шкогуму къолдан иймезиме ийнаныгъыз! — деб Сослан мыдахланганын билдирмей чыкъды.

* * *

Бир талай кюнден ауушда ачы урушла болдула. Сослан ол урушлада асланча сермешди, сора беш джериндеп джаралы болуб, ёпке аурууу къозгъалыб, санбатха тюшдю. Сослан, кюн бла кечени несин да билмей, сандыракъ этиб, кыйюб-бишиб, душягъа кёзюн ачыб къараялмай турду. Экинчи кюн иигир ала эс джыйыб, кёзлерин ачыб, сёлеше башлады.

— Не хапар, ауушдан кетмей турамыдыла? Бир суучукъ джетдиргиз!

Адам арасы болгъан, къарамлы врач Сосланны къатына олтуруб, бюгюн эштген хапарын анга айтды:

— Джигит, къоркъма, ишле онгунадыла. Онбешинчи ян-

варда, ауушда огъай эсенг, бютеу Теберди ёзенде джангыз бир немча квалмай къорагъанды.

— Не-е? Къалай дединг? — деб Сослан, солууун алалмай, къан тюркюрюб джётел эте тургъанлай, башын джастыкъдан кёлтюрюб, къулакъларына ийнанмай сорду.

— Бизни аскерлерибиз немчаланы мулхар этиб тебрегенлерин эштиб, Къарачайны терен ёзенлеринде, мешокга тюшгенча, къапханнга тюшюб къалабыз деб къачхандыла. Алай а джолларын миналадан толтуруб кетген хапар айтадыла, — деди врач. Сослан орундукъгъа олтуруб, бутун да, сыртын да джараларындан къымылдатаймай, дыгалас эте тургъанлай:

— Эх, анасыны, джанымдан сыйген Тебердими эркин солугъанын кёрмей къалыргъамы башладым! — деб терен ахсынды.

— Сенден да ауур джаралы болгъан джюзден артыкъ адамны мен сау этгенме, хомух, джашаудан аллай бир пек умут юзгенсе! Сени сау этген мени бойнума болсун.

— Багъалы врач, бир иги хапар айта тура эдинг, нек тохтадың?

Врач дагъыда къууандырды:

— Бюгюн январны 25-ди, бюгюн радио бла билдиргенлерине кёре, совет аскерле джауну 102 дивизиясын чачыб, 200 мингден артыкъ адамларын пленнге алгъандыла, 13 минг тобну, дагъыда башха кёб тюрю саутларын сыйырыб, 400 километрин алгъа баргъандыла. Сталинградны ичинде къаты урушла барадыла. Сталинградны тегерегинде немна аскерлени бизникле юч къат къуршоулагъандыла.

Сослан, ышара тургъанлай, онгсуз болуб, сыртындан таянды. Врач, аны эслеб, акъ букъу дарманы суугъа эзиб, чай къашыкъ бла аузуна узатды. Шышада дарман бла мамукъчукъну джибитиб, бурнуна тутду. Врач, башын булгъай, башха юйге кирди. Полкну командирине телефон бла сёлешиб:

— Сосланны беш джарасы барды. Аны юсюне да, сууукъда айланнганы себебли, ёпке аурууу ашланнганды, къайгъысыз джерге, госпитальгъа иймесек, джапына ышаныу азды, — деди. Дагъыда бир кесек туруб: — Болсун, сен айтханча этейим, бюгюн огъуна госпитальгъа ашырайым, — деб телефондан айырылыб, ызына гузаба кирди.

1. Фашист оккупантла Къарачайда совет адамлагъа къаллай къыйынлыкъла чекдиргендиле?

2. Халкъ фашистлени кёрюб болмагъанын, алагъа къаршчы тургъанын автор къаллай суратлау мадарла бла ачыкълайды?

3. «Джаугъа халкъ бёрю тонун кийгенди», — дейди Сослан. Ол сёзюу магъанасын автор пейзаж бла къалай келтирдиреди?

4. Сосланнга характеристика беригиз.

РОМАННЫ МЫНДАН АРЫСЫНА СОРУУЛА БЛА ИШЛЕ

XV баш:

1. Бу башда джазыучуну тилге чемерлигине шагъатлыкъ этген джерлерин табыб окъугъуз.
2. Башда биринчи абзацын азбар этигиз.
3. Бу башны аллында урунуу юсюнден не айтылынады?
4. Джандет бла Муссаны, эски, чирик адетлеге тартмай, джангы джашауну тюз ангылагъанларын ачыкълагъыз.
5. Азрет Борхозланы Аскерни юсюнден не айтады?
6. Асланны алгъышыны магъанасы бла къуралыуунда, эски алгъышла бла тенгледирсек, къаллай джангылыкъла кёрюрге боллукъду?

XVII баш:

1. Абдулла оруе совет литературада къайсы геройлагъа ушайды?
2. «Абдулла — джуртубузну батыр джашы» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

XVIII баш:

1. Партизанла фашист генералны тутханларын хапарлагъыз.
2. Партизан отрядны командирин Борхозланы Аскер бла аны комиссары Петренкогъа автор къаллай характеристика бередит?
3. Къасайланы Осман башчылыкъ этген 121 партизан полкуну аскерчилерини этген ишлеринден бу башда не билдигиз?
4. Бютеу совет халкъны Улуу Ата джурт къазауатда партизан кюрешин «Аманат» романында автор къалай суратлайды?

XIX баш:

1. Бу башны «Аманатны» экинчи китабындан толусу бла окъугъуз.
2. Автор былайда Улуу Ата джурт къазауатны къайсы кёзююн кёрюзедит?
3. Днепрни онг джагъасын алыр ючюн кюрешни суратлагъыз, ол кюреште совет миллетлени бир иннетли къарнаш шохлукъларыны хорламгъа болушханын ачыкълагъыз.

XX баш:

Соколовну, Хасанны, Азретни тюбешген хапарларын къысхартыб, юйде «Къарнашланы тюбешгенлери» деб изложение джазыгъыз.

XXI баш:

1. Экинчи китаб Хасанны сёзлери бла бошалады. Ол сёзлени магъанасын къалай ангылайсыз?
2. Совет халкъны шохлугъу бла совет патриотизмни джауу хорлауда къаллай магъанасы болганды, бу повестде ол къалай ачыкъланады?
3. Фашизмни хорлауда Коммунист партияны башчылыгъын автор бу романда къалай кёрюзедит?
4. Ата джурт ючюн джанларын аямагъан Соколовну, Азретни, Бабаевни, Хасанны, Абдулланы характеристикаларын джарашдырыб джазыгъыз.

«АМАНАТ» РОМАН

Хубийланы Османни «Аманат» деген романы бусагъатда къарачай литературада эм уллу чыгъармаланы бириди. Аны басмадан 1959 джыл биринчи китабы, 1962 джыл экинчи китабы, ючюнчю китабы 1965 джыл чыкългъандыла.

Джазыучуну бу романда иннети — совет адамлары Ата джурт кызауатны кёзююнде эмда бусагъатда коммунизм кырауда ишлерин кёргюзюудю, I, II китабларында Кырачайда Уллу Ата джурт кызауатны заманында болумну, III китабында — бюгюнню джашауну суратлайды.

**Сюжети,
композициясы**

Романы экспозициясы кырачай педучилищени бошагъанлары кыуанч джыйылыуларын суратлайды. Джаш тёлю педучилищени бошаб, ишге, джашаугъа, уллу джолгъа чыгъаргъа башлагъанларыны аллы бла талай джылны окъугъан школларында кыуанч этиб, директорну алгъышына тынгылайдыла. Романы баш герою Хасан эмда аны суйген кызы Балдан джёнгерлери кытыш Ахматны сёзюне тынгылагъанларыны ичнде боладыла. Ала кюледиле, ойнайдыла, джырлайдыла, тепсейдиле, эслерине окъуу джыллары кылай ётгенин тюшюредиле. Экинчи кюнюнде уа кызауат башланды деген кыуугъун келеди. Хасанны аскерге барыгъа джылы джетмесе да, суйген кыралын джаудан сакъларгъа джюрегини талнымакълыгъы анга тынчлыкъ бермей, тенглери бла фронтха кетерге излейди. Бу романы сюжетини завязкасыды.

Тюзюм айтханда, Хасан кыралын сакъларгъа оноу этиб бошагъанды. Алай а ата-анасыны сыйларын кёлтюрюм ючюм, Азретге кыйналыб тургъан джюреклерин джазар ючюм, ол ала бла, джууукълары бла сорушады. Хасанлары юйлю оноуларына джууукъ, хоншу кытышханын кёргюзген бла биргелей, автор адамларыны ангыларында, сезимлеринде башхалыкъланы да кёргюзеди.

Хасан, кызауатда джигитлик танытырына толу ийнаныб, ол кёл бла аскер училищеге кетеди. Джашу бла сермеширге ашыгъыб турады. Фронтха келиб, бомбёжкадан, атакада тенглери кырылыб баргъанын кёргенинде, Хасан, кызауат деген не болгъанын толусу бла ангылаб, гитлерчи фашистле кызауатны ал кёзююнде не хыйсабдан алгъа уруб келгенлерине сакъгъыш этеди.

Былайда джаш Хасан, кыарт Асланны айтхан сёзлерин эси-не тюшюрюм аланы магъанасын ангылайды.

Мушу бла «Аманатны» биринчи китабы бошаларды.

Экинчи китабда сюжет кенгередиди. Автор талай кырачай джашны кызауатны джолларында айланганларын кёргюзеди. Хасан Украин фронтда кызауат этеди. Белоруссияда, Могилев шахардан узакъ волмай, Аскер башчылыкъ этген партизан отряд джашу бла кыаджыкымай кюрешеди (Аскерин прототипи Борхозланы Аскер). Бу кёзюнде областны адамлары да кеслерини ишлери бла фронтха болушуб кюрешгенлерин кёребиз. Андан ары Хубийланы Осман таулагъа фашистлени келгени бла биргелей, халкыны инджилгенин, Волгоградны кытында фронтну тюрленгенин, бизни шахарларыбыз, эллерибиз бир-бири ызындан джаудан ариуланыб бар-

гъанын, Львов тегерегинде сермешнулени, бизни аскерлени Германиягъа киргенлерин, Берлинин алгъанларын кѳргюзеди.

Рейхстагны алыуда Хасанны ротасы да болады. Рейхстагны башына бизни байрагъыбызны чанчхан заманда уа къалгъанланы ортасында Таукъан къууаныб, Рейхстагны терезинден къолун узатыб, автоматын булгъайды.

Хасанны анасы Джандет — татлы тилли, акъыллы тиширйуду. Ол джашыны фронтха кетер оноуун джаратады, алай а сабийлерини, эри бла кесини джашауларына бек къоркъады. Уллу джашы Азрет аскердеди да, энтда гитче джашым Хасан да кетсе, джашауубуз къалай болур, не болады, не къалады, деб сагъышланады, аланы бушууларын кѳрюрбюз да деген къоркъуула аны бек къыйнайдыла.

Былайда Джандетланы хоншулары, эри аскерде болгъан джаш къатынчыкъ Сафият да болады. Ол, иште джюрюмей, юйде олтурады, аскерчини юйдегисине колхоз аз болушлукъ этеди деб, кѳлюн къалдырыб сѳлешеди. Хасанны анасны къарнашы Хаджибекир Хасанны аскерге барлыгъына чырт да разы тюрдю. Ол былай айтады:

«Ёлюр тѳбелекке кесин отха атханча, бу нисанланы къазауатны джухим отундан башларын алыргъа излемгенлерин кѳремисе?! Мусса, Азрет азды деб, энди Хасанны да иерге башлагъаныгъызгъа бек уллу сейирсиниме. Бир джашын кетген къаядан экинчинги дамы тюртесе?!» —

— деб Муссаны кесини сѳюне къаратыргъа кюрешеди.

Хасанны атасы Мусса уа башха тюрлю акъыл этеди. Ол къарачайлыланы джашаулары Совет властны ал кюнкюнден игиге тюрленген бла биргелей, аланы ангылары ёсгенин ангылаб, кесини къралыны аллында борчун да толусу бла билиб:

«Къара кюнде къарнашла бир-бирин атмасынла. Анала джашларын урушха иймесе, къралчыбызны теблеб, кюйдюрюб келген джаууу аллын ким тыярыкъды? Къралны, аталаны, аназаны сакълар ючюн, джашла, хомухлукъ этмей, бирден къобаргъа керекдиле», — деб Хаджибекирни тынч этерча джууб береди.

«Джашла, биз аланы хорларыбызгъа ишек джокъду, алай а къалай бла, къачан хорларыкъбыз?.. Хорлар ючюн, къаллай бир тѳюзюм, къаллай бир кюч керекди, аны билемсиз? Дуняны башында къазауатдан уллу къыйынлыкъ джокъду. Къазауат халкъгъа ёлюм, ачлыкъ, джалангачлыкъ келтиреди. Кеси къыйыны бла урунуб джашагъан халкъны ичине чыракъ алыб излесегиз да, къазауатны суйген, анга разы болгъан адам табарыкъ тюрсюз. Къазауат ёлюмдю, ким излейди ёлюмню?! Алай а джаугъа джууб этмесенг, джау хатерсиз болады. Ала урушну бизни джазыкъсыныб башламагъандыла, ала кимге да аяу саллыкъ тюрдюле. Энди не къарыуу да салыб, халкъ бирден ёрге къобса, ол къаушатмазлыкъ кюч бармыды?! «Гитче бармакъ да асууду», къарачай, черкес, тегей деб къарамай, барыбыз бирден къуралыб, къралны къорууларгъа керекбиз. Бююн Украинагъа, Ленинградха — орусха кирселе, тамбла Къарачайгъа, сени юйюнге киредиле. Ол себебден юйю, элин, халкъны къорууларгъа, сакъларгъа излеген, болджал сала турмай барыб къралыбыз ючюн урушда джигитлигин кѳрпюрюге керекди», —

деб къарт Асланлы айтхан сёзлери къазауатны керти тюрсюнюн кёзлерине туура этедиле.

Хубийланы Осман, романда къарачайлыланы уллу Ата джурт къазауатда кюрешгенлерин кёргюзюр ючюн, керти джашауда болгъан затланы салгъанды. Борхозланы Аскер бла Къасайланы Осман партизан отрядлары бла, бу повестде айтылгъанча, Белорус чегетледе кюрешгендиле. 1944 джыл джигитлик этиб ёлген, 121-чи партизан полкуну командири Къасайланы Османнга Белоруссияда Могилев шахарда эсертеме салгъандыла, анга джыр этилгенди, бир уллу элин атына Осман-Касаево атагъандыла. Борхозланы Аскер, къазауатда этген джигитликлери ючюн, карателлени тамадасын — фашист генералны тутханы ючюн, Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланганды. Аны юсюнден романны бир башында айтылады. Романны талай башында оккупацияны заманында Къарачайда керти болгъан затланы тюрлендирмей айтады.

Автор Совет Аскер ауушла таба артха кетиб баргъан сагъатда халкъны уллу къайгырыуун, бушууун, душманны аякъ тюрбюнде къалмаз ючюн, чегетлеге къачханларын кёргюзеди.

Къазауатда джаралы болуб келген Тохтар юч эгечини — чууут къызчыкъланы — юйюне келтиреди. Тохтарны атасы бла анасы аланы кеслерини сабийлеринден башха кёрмей асырагъандыла, фашистледен сакълагъандыла. Сюрючю Умарчыкъ фашистлени, партизанланы юсюне алыб барыб, къырдырады.

Немец фашистле чууутлуланы къыргъанларын эштиб, джаугъа совет адамлары къанлары къайнайды. Фашистле Къарачайны юсюн басыб тургъан кёзюуде алагъа къаршчы джанын-къанын аямай кюрешгенлени ичинде Сослан деген джигит джаш да болады. Сослан рация бла джашыртын фашистлени штабларын билдириб, юч джолда самолётла бомбала атадыла. Биз ол кёзюуде керти болгъан ишледен хапарлы болабыз. Партизанлада айланган Глоуланы Исмаил бла Исмаков Михаилны, коммунистлени — Къанаматланы Напыу бла Алийни, Халилланы Намысланы — фашистле ёлтюргенлерин, Эриккенланы Залихатны фашистлеге къаршчы къагъытланы элдеде чачхан хапарларын повестде окъуйбуз.

Бютеу совет адамла фашист мурдарланы кёрюб болмайдыла. Ала, джаугъа бой салгъан огъай эсенг, ол сёзлени эштирге да кюч кёредиле. Джауну хорланларына толу ийнаныбдыла, фашистлеге къаршчы кюрешге не джаны бла да джанларын, къанларын аямай болушадыла. Алай а уллу юйдегини ичинден бир сакъат чыкъгъанча, Хаджибекир киби бир сатлыкъ да чыгъыб къалады. Аллай кир иннетлиле аздыла. Аз болсала да, чырмауланы кёб этерге, ууларын джаяргъа излейдиле. Хаджибекир, Хасанны уллу къарнашы Азретни ызындан фронт-

ха кетерине чырмау болургъа излегеши бла къалмай, джашагъан джеринден ёрге къобмайды. Аны кесинден башханы сюе билмеген джюрегинде халкъны кырыб келген къанлы джауагъа къаршчылыкъ орун табмайды. Мени урмагъан джылан минг джыл да джашасын, деб къояды. Аны немец фашистлеге эгетлик этиб айланганына да сейирсинну джокъду. Эгоизм бла къоркъакълыкъ аякълашыб джюрюйдю деб чертеди автор. Кесини джанына кемсиз къоркъгъан, кесини джанын къалдырыр ючюн, не итликни да этерикди, не улуу терслик бла да шох боллукъду, бой салыб, ачы мурдар бла да джарашырыкъды. Хаджибекир аллай сатлыкъланы бири болуб суратланды романда.

Къазауат адамлагъа улуу кыйынлыкъ да келтиреди, къб затлагъа да тюшондюреди. Асланны къазауатны юсюнден айтхан сёзлерин адамла кёредиле.

Джерибизни немец фашистледен ариулагъандан сора, адамла ишге алгъындан да бек жанларын салыб, фронтха болушадыла. Аланы ангылары алгъындан да бек ёседи. Гитче джашы Хасанны, джылы джетмей турганлай да, къазауатха башын атыб кетгени тюз болганын Джандет, энди тамам ангылаб, анга разы болады. Хасанны да энди, къазауатда чыныгыб, къёбно кёрюб, керти адам болганы кёрюнеди. Алгын Хаджибекирни хатерин этиб, аны джараусуз сёзлерине джууаб этелмеген Хасан энди, немецлеге башын джарашдырыб айланган Джарашды къолгъа тюшгеннде, анга налат береди, аманлыгын, терслигин айгъакълайды.

Романны идеясы

Романны баш идея магъанасы Совет Союзну халкъларыны бузулмазлыкъ шохлугъун, аланы иннетлерини бирлигин, совет патриотлукъну кёргюзюудю. Хаджибекир, Хасанны фронтха иймез ючюн: «Тамада къарнашынг Азрет аскердеди, бир юдегиден бири барса да, боллукъду», — дегеннде, Муссаны: «Къарнашла кыйынлыкъ кюнде да къарнашлыкъларын атмасынла», — деб айтхан сёзлери шохлукъну байрагыды. Не ючюн десенг, ол сёзле аллында Хасан бла Азретни юсюнден айтылынган эселе да, романны аягына Совет Союзда миллет шохлукъну, къарнашлыкъны бегитедиле.

Романда къарачайлылагъа аслам эс бёлюнсе да, ала Улуу Ата джурт къазауатда къалгъан миллетледен артыкъ махтаулу иш этиб кёргюзмейди автор. Къарт Аслан, къанлы джауну ууатыр ючюн, Совет Союзну халкълары бары да бир джумдурукъ болуб кюреширге керекдиле дей, «Гитче бармакъ да асыуду» деб кесини гитче миллетни къазауатха къатышханыны, хорламгъа салгъан юлюшюню юсюнден айтады.

Эки тенгини — къарачай джаш Азрет бла Соколов деген орус джашны — асланлача къазауат этгенлерин кёребиз. Соколов — джаудан къоркъмагъан, батыр, джигит, тюзлюк ючюн джанын берирге хазыр адамды. Азретни ёлгени Хасан

бла Соколовну джюреклерине унутулмазлыкъ бушуу болуб тюшеди. Китабы биринчи бетлеринден башлаб, Берлинни алгынчы, Бабаев деген азербайджан джашны образы кёрюнеди. Ол бек ачыкъ, халал аскерчи тенгди. Къазауатда Хасан бла бирге айланады. Иван Иванович деген белорус бла аны кызы Мария фашист концлагерден къачхан Аскерни юйлеринде джашырадыла. Аскер бла партизанинга чыгъыб кетедиле. Юч чууут кызыны — эгчлени — Тохтарлары фашистледен къутхарадыла.

Бу китабда къарачайлылагъа — романны героюларына, Совет Союзну миллетлери бла бир болуб джашау, ишлеу, адамгъа солургъа хауа къалай керек бола эсе, алай керекли болгъаны ачыкъланады.

«АМАНАТ» РОМАНЫ 3-ЧЮ КИТАБЫНЫ ЮСЮНДЕН

«Аманат» романы ючюнчю китабында эндиги Къарачайдан, аны адамларындан хапар айтылады. Къарачай совхозланы бирини джашауу кёргюзюледди.

Автор бу китабында совет адамланы, эндиги Къарачайны адеб-намыс, джашау-турмуш халларын белгилеген ишни салады. Джазыучу, талай сюжет ёзекни алыб, адамны адеблигини ёсгенин, джангы затланы орналгъанларын, аны ангысындан керексиз эски затланы къораб баргъанларын кёргюзеди.

Романы ючюнчю китабыны баш конфликт — биз кысхача коммунизмни джорукълары деген: халкъны насыбха, мелхумлукъгъа тартыуну, адамланы бир-бири бла таза, арну джашарыкъларыны, хар адамны игилигин не къадар толу ачаргъа излеу бла меджисуулукъну, эски адетлени, шернатны, джорукъну бузууну, джыртхычлыкъны, къыйналмагъанлай джашаргъа излегенлени арасында баргъан къаты кюрешди.

Сюжет ёзеклени бирини совхозну мал фермасында иш къоратыуну ёсдюрю ючюн кюреш бла байламлыды. Ферманы тамадасы болуб ишлеген Хасанны атасы къарт Мусса элде школну директору болуб ишлеген джашына оноу сора келеди: райисполкомну председатели Джандыу фермада ишлегенлеге толтуралмазча борчла салдыртханды. Алапы толтурургъа мадар болмагъанын билген къарт Мусса, райисполкомгъа письмо джазыб, бу ишни терсге санарыгъын, борчлагъа да джангыдан къарарыгъын излейди.

Андан сора, районну, совхозну башчылары да келиб, джыйылыу бардырадыла, фермада ишлегенле бла ушакъ этедиле, ферманы башчысын, Муссаны, ишден чыгъарадыла. Алай а, марданы тышында алынган борчланы тюрлендирмейдиле. Ферманы иши да тюрленмейди. Романы аягъы сю-

ремде совхозну парторгу Умар ол затланы юсюнден партияны обкомуна письмо джазыб джибереди.

Совхозну мал фермасыны ишин джарашдырыгъа бузукъ болгъан не затладыла? !

Анга уа кѣб зат бузукъ болады. Аланы кѳурутур ючюн кюрешген алай тынч тюлдю.

Ма биз фермада райисполкомну председатели Джандыу, совхозну парторгу Умар, зоотехник Таусолтан, клубну тамадасы Бузджигит, кѳарт Мусса, сюрюучюле, ийнек саууучула болгъан джыйылыгъа бир кѳарайыкъ. Джандыу хар затха кеси энци оноу этерге сюеди. Биргелей оноу этиуню унамайды. Башчылыкъ этиуню буйрукъ этиуча ангылайды. Кесин кѳалгъан адамладан уллу кѳреди. Ол себеден Джандыу фермада керти болумну тюз ангыларгъа излемейди. Тамадалагъа уллу кѳргюзюмлери болгъан отчет бернюю баш ишге санайды. Ол кѳргюзюмле ѳтюрюк огъуна болсунла — ол аны ючюн кѳайгъырмайды. Джандыу халкъны аллында, тамада хатерин этиб, кѳарт Муссаны айтханына тынгылагъанча этгенлигише, былайда, джыйылыуда огъуна, «кѳайгъылы» кѳартны кѳоратырны сатъышын эте турады.

Ишге кѳарарыкъ джыйылыуда арну, кука сѳзле бла коллективни аллында кѳарачай (тамаданы сыйын кѳрюю дегенча) адетленн сакълагъанча этиб, ишни сюзюнюю социалист борч алыуну байрамына бурады. Джыйылгъанла, фермада болумну юсюнден ачыкъ, тюз сѳлешмей, анда айтырыкъларыны юсюнден джыйылыудан сора кѳошбаш болуб сѳлешедиле.

Бу тукъум болумда, бетсиниучюлеге, эки бетлилеге, портфелни кюсегенлеге джол ачылады. Аллайланы бири клубну тамадасы Бузджигит, джыйылгъанланы аты бла: «Биз сауарбыз! Биз толтурурбуз!» — деб уллу сѳлешеди. !

Бу тукъум алдаулу ораторну ызындан, джангыз Муссадан сора, кѳобуб тюзюча сѳлеширге киши таукел болмайды.

Зоотехник Таусолтан, фермагъа зорну тѳбюнде салынган борчланы толтурургъа мадар болмагъанын биле тургъанлай, Джандыуну, Бузджигитни джанында болуб сѳлешеди.

Совхозну парторгу Умар Муссаны джакъларгъа кюрешеди, алай а адамыча сѳлешалмайды. Бу затла бары да энци оноу этпую, бетсиниб табыныучу, эки бетлиликни урунуучу кѳанлы джауу болгъанларын ачыкъ кѳргюзедиле.

Совхозну бир тюрюю адамларыны бири аны директору Тауланды. Биз аны Бийчесын тау джайлыкъгъа келген заманында эсгерезбиз. Анга адамла ат бла барсанг дей тургъанлай, кесини машинасын тикге дюрген сюрюб барады. Тирини, ишни суйген адам бола тургъанлай, Таулан дюргенирекди, кесине керексиз базгъан адамды. Ишни болумун терен ангыларгъа излемейди. Аны баш кѳайгъысы — не кѳадар кѳб сют саууб алыу. Бийчесында адамла бла да Таулан тыйышлысы-

ча сѣлеше билмейди. Алагъа буйрукъ халда сѣлешеди. Адам-ла уа, ишни къалай маджал этерге керек болгъаныны юсюнден хапарлы болгъанлыкъгъа, аны сѣзюп бѣлюб, къаршчы турмайдыла. Ишчиле къалай джашайдыла, не кереклилери барды, не затдан инджиледиле деб къайгъырмайды. Ала ючюп джанын аурутмайды, болушургъа излемейди. Къарт Мусаны ишден чыгъарыр ючюп, чыртда артына бармайды. Адамланы сан этмегени, ишге ат юсюнден къарагъаны мал ферманы къарыусузгъа ийген затланы бири болгъанын ангыламайды.

Хубийланы Осман эндиги заманны излемине джарамагъан ишге къуру къолайсыз башчылыкъ этнуно санаб къоймайды. Бек кѣб затны адамланы энчи джашауларындан, иннетлеринден къоратыргъа тыйыншлы болгъанын ачыкъ кѣргюзеди.

Романны экинчи сюжет ѳезги зоотехник Таусолтанны юйдегисинде къайгъы бла байланыбды. Таусолтан бла анасы Берханны, къатыны Тауджанны — ферманы эм иги ийнек саууучусуну — арасыны иги болмагъаны Таусолтанны ара ишге сансызлыгъыны къайдан чыкъгъанын, таукелсизлигин, тутхучсузлугъун ангыларгъа болушады, кѣргюзеди.

Къарт къатын Берхан (аны аты хаман да «бер» деген магъанада айтылады) ишге, энчи мюлкге, юйдегини арасында болумгъа бурунча къарайды. Уллу кѣллюдю. Оноу этерге суйгешича, кесин да сюеди. Къарт къатын тѣренчи юсюн-башын тозуратмай, кесин джаш тутады. Юйюнден, бачхасындан ѳзге ишни ишге санамайды. Аны келини фермада эм иги ийнек саууучу болгъанын бюсюремейди:

«Насыбы алай болсун, сауа эсе, мени ийнеклеримими сауады, совхозну ийнеклерин сауады. Барыгъыз да Тауланнга махтаныгъыз!»

Таусолтан аны келинин ишден къыстаргъа боллукъдула дегешинде, Берхан былай айтады:

«Таб джаханим юйлериди, къыстамад къойсала. Къыстарыкъдыла, къыстарыкъдыла! — Аны бламы къоркъутасыз экинг да мени?! Биз емюрюбюз, къуллукъну не болгъанын да билмей, къалай джашагъанбыз да? Къыстагъан огъуна этсинле, къулагъымы джанына-ишге кирлик тюлдю. Биз ѳлмеген — сиз да ѳлмезсиз». (174 бет).

Берханны хар затха энчи иелик халда къарауу къуру джашау болумда тюлдю. Джумагъатны байлыгъыны магъанасын чыртда ангыламайды ол.

Ол кесини туугъан джашына да, артыкъ да бек келинине, энчилик, иелик кѣзден къарайды. Ол эки адамны джашаулары бузуб къойса да, стерик тюлдю. Ол, джараусуз адетлеин тутуб, кесини къатылыгъы бла Тауджанны инджитеди. Юйдегиде эри бла кесини арасында джарашыусузлукъ, Тауджанны

ишине заран болгъан къой эсенг, аны джашаууна да къыйынылыкъ саллады.

Ол себебден, Тауджанны, эри Таусолтанны халиси да бизге ачыкъ болады — бир джаны бла, джангы заманны излемине кёре, тегерегинде джангы халили адамладан, окъуудан джамагъат джашаудан чыкыгъан оюмча атларгъа излейди, экинчи джаны бла да юйдегиде юренигени, уллу къатылыгъы болгъан анасы Берханны, айтханына къарамай болмагъаны аны ара ишинде да, энци джашауунда да тентек этедиле.

Аны насыбыны тутханы недеди десенг, зорлукъну, заранылыкъны суймеген, келтирюб болмагъан, аны керти суйюб, аны адамлыгъын, коммунистлигин сакълар ючюн кюрешген тишируу Тауджанны аны биргесине болгъанынданды. Ол бу сагъат заманны адамына къуджур кёрюннюк соруулагъа джууаб этерин излейди эринден. Берханны юйюнде уа ол соруулагъа эртеде джууаб этилиб бошагъанды. Аланы барына да Берхан «огъай» деб джууаб этерик эди. Сёз ючюн, эрини атыц, аны джууукъларыны атларын айтыргъа боллукъмуду? Сени ананга джалымы толусу бла келтириб бере эсем, сора анга саугъа этмей къояргъа боллукъмуду? Анасы тургъанлай, эри бла сёлеширге, юй оноугъа къошулургъа боллукъмуду? Юйге, кесине тыйышлы кёрген затын, кишиге сормай, сатыб алыргъа эркинлиги бармыды?

Ол сорууланы барына да «хо» деб джууаб этерге керекли болады Таусолтан. Ол джууабны этерге анга къыйыныракъ болса да, Тауджанны дунясы джарыйды.

Хубийланы Османни геройлары кеслери аллына тюрлениб къалмайдыла. Аланы психологиялары къыйын халда, акъырын тюрленеди. Ол тукъум тюрленнюну да магъанасы терк огъуна ачыкъ болуб къалмайды. Китабны бетлеринде аны Берханны ыхтырыргъа биринчи кере башлагъанын кёребиз. Ол, аны кесини юйюнде огъай эсенг, таб джамагъат джашауда да заран келтириб тургъан ангыгъа, Берханны ангысына, къаршчы кюрешни аллыды.

Энди Таусолтан совхоз тереклени тонагъан фитнесчы Базарбийни тереклиги айгъакълауда аккыл-тежикл болмайды. Ол гудучулукъ бла кюрешнюну, ара мюлкге сансыз къарауну юслеринден ачуланыб сёлешеди.

Совхозну парторгу кесини мухоллугъун къояргъа, кеси башы бла оюм этерге, ишге джараулу затлагъа тири къошулургъа керекли болады. Ал кёзюуде Муссаны тюзлюгюн сакълалаймагъан парторг, энди ишге заран болгъан затланы барына да къаршчы кюреширге керекли деб, партияны обкомуна письмо джазады.

Романны ахырында Муссаны орнуна салгъанларындаи ханарлы болабыз.

Биз башында эсертген эки сюжет ёзек бир-бири бла юзюлмезден байланыбдыла, авторгъа кёб тюрлю адамны суратлар-

гъа мадар бредиле. Ала да кимледиле десенг, бир джаны бла ферманы ишине къатышмай къалыргъа мадары болмагъан Мусса, Таусолтан, Тауджан, Джандыу, Таулан, Бузджигит, дагъыда башхала; бир джаны бла да алааны эт адамлары Хасап, аны къатыны Балдан, Муссаны къатыны Джандеп, Умарны къатыны Любовь Петровна. Совхоз ишге сапсыз къараялмагъан тюз совет адамла.

Романда белгиле чюгюндюрчю, Баш Советин депутаты джаш тиширчу Джигерханны сифаты аллайды. Джигерханны юсюнде бизни адамны эм иги шартлары кёрюнедиле. Аны сифатында авторну мийик идеялары да кёрюнедиле.

Базарбий бла Сафиятны юйдегисинден хапар айтхан сюжет ёзек башха тюрлю барады. Сафиятны джангы, кеси сюйгенча, адамлыкъ деген затха келишген тыйышлы джашауну башлагъаны бла бошалады роман.

**Идея-
суратлау
магъанасы**

«Аманат» романны ючюнчю китабында эндиги заманы джараулулугъун, анда белгиленген социал-политика проблемаланы психология джаны бла терен болгъанларын, джашауда кертилик бла уллу коммунист идеялыкъны чертерге керекди.

Къайсы эсе да бир совхозну мал фермасында иш къоратыуну юсюнден барыб къалмайды сёз. Романда салынган проблемаланы уллулукълары, терепликлери эндиги кёзюде коммунизмни материал-техника базасын къурау ишни коммунизмге тыйышлы ишнетден, ангыдан, адебден, джорукъдан айырыргъа болмазлыкъыны юсюнден сагъыш этдиреди.

Романы хар герою пасыбны магъанасын бирер тюрлю ангылайды. Къайсы бири да аны юсюнден сёлешмегенликге, аны иги ангыламагъанлыкъгъа, сюжетин барыуу Базарбий, Сафият ангылаб тургъанларын ачыкъ этеди.

Джандыу, Бузджигит, дагъыда алача адамланы коммунизмге барыуу джолну терс ангылагъанларын кёргюзеди Хубий улу. Романы геройларыны кёбюсю, алай толу хапарлы болмасала да, коммунизмге барыуу джолундан тюз хапарлыдыла. Аны юсюнден толуракъ хапар айтхан совхозну белгиле чюгюндюрчюсю Джигерханды. Аны кандидатлыкъ диссертацияны джакъларгъа хазыр бола тургъан эри, пакъырда этиб, шахар джашауну махтагъан заманда Джигерхан былай айтады:

«Аманат» деб мен джюрегим сюйген джерге, амырым тартхан ишге, этгим кёрюнген, игилигим билинген джерге айтама. Мени кёзюм сени театрынга да, сабан ызгъа да, чюгюндюр бачхагъа да тенг къарагъанын билемисе? Ким балны сюер, ким малны сюер.. Мен ишни сюйгенледенме. Мангылайынгдан теринг чыгъыб алгъанынг ичинге джугъады, аны татыуун да ангылайса» (276 бет).

Хубийланы Османы китабы ишнет ёсюмге, адамны творчествосу мадарларын барып да толусу бла ачаргъа, коммунизм-

ни мораль кодекси ючюн кюрешге чакъырады. Къанлы душман бла кюрешде сакълагъанды халкъ кесини насыбха эркинлигини. Бусагъатда иште да, кюрешде да кесини къыйыны бла, къоллары бла къурайды ол насыбны.

«Аманат» романы тил байлыгы Литература чыгъармалада суратланган сыйфатлагъа джан салыр ючюн, аланы ич болумларын, джюрек келтирюлююлерин, ич сезимлерин, акъылларын толу суратлар ючюн, джашау кертликден чыкъмаз ючюн, джазыучу не тилде джаза эсе, ол тилни байлыгъын тамам тикрал билирге керекди, тыйыншлы сёзлени табыуда, аланы керекли оруннга джарашдырууда джазыучугъа тилни байлыгы бла уста хайырлана билгенн болушады.

Суратлау чыгъарманы тилни тинтну деб аны сыйфатларын, ишнетин, магъанасын терен, тюз аныглагъанинга айтылады. Хар адамны тили, сёз уруму аны джашау орунн, джашау сынамын, культурасын, акъылын, психологиясын ачыкълайды.

Сёз ючюн, къарт Асланн айтхан сёзю таза джюрекли, акъыллы, сабыр, тюз ишнетли адам болгъанына шагъатлыкъ этеди. Ол кесини оюмуна адамланы омакъ сёзле бла къаратмайды, туура, ачыкъ, таб сёлешгени бла, джашауда керти болгъан тюз затны айтыб, анылатыб, сёзюне ийпандыра биледи.

Совет адамла, миллетлиги не болса да, барысы бир юйдегидиле деген оюм совет джашау джорукъда бегиген сыйлы сезимди, олду аны акъылына, ишнетине, сёзюне, халисине да башчылыкъ этген. Аны сёлешген сёзю, кёбно кёрюб, кёбно сынагъан къартны сёзюю.

Совет джуртубузну фашист джауладан къорууларгъа бютеу халкъ чыгъаргъа керекди — олду Асланн ишети, анга чакъырады халкъны.

Ата джурт ючюн къан тегюуде бир джанына джанлаб къалыргъа бир адамгъа да боллукъ тюлдю деген акъыл бла джашлагъа былай айтады:

«Тебердини адамлары джыйылыб, оноу этиб Теберди курортха биринчи юйню салдыргъа эркинлик берген сагъатларында мен джыйырма джылдан атлагъан джаш эдим — дейди Аслан. — Ол 1882 джыл чилледе эди. Пашинскеде ишлеген Кузовлев абчарны къатыны Татьяна ёпке ауруудан ауруйду дей эдиле. Эрин иги таныгъанлары себебли, дохтурла да тилегенлеринде, нарат чететни ичинде дача ишлеб, къатынны саулугъун сакъларгъа джыйырма беш десятина джер бергендиле. Ол огъай эсенг, дача ишлерге Кузовлевни кесини къолундан келмегенинде, тебердичиле джыйыб мннг сом болушлукъ этгендиле.

Бизни халкъмыз огъурлу халкъды. Мадар табыб, кишиге аманлыкъ излерик тюлдю. Ол дачада орус къатын кишик сау болуб, дагыда джыйырма джылдан артыккы джашагъанды. Олсагъатда уллу Тебердиде джашагъан юйдегиле тюгел юч дюзге да джетмей эдиле.. Теберди элинде экеуленден сора къагъыт джаза билген адам табылмагъан заманланы бюгюн кишик эсгереме. Эй, джашла... джашай барсанг, кёрмезлик затынг джокъду... Энди бусагъатда элсени, адамланы тюрленгенлерине бир къа-

рачыгъыз... Джашауубуз тюзелиб, ишибиз онгуна тебреген эди... Адам кьандан тоймагъан къанлыла бизге джашауубузну зарланадыла. Алгъын да, сиз туугъунчу огуна, ала дуняны башын къаннга боягъан эдиле...

— Джашла, биз аланы хорларыбызгъа ишек джокъду. Алай къалай бла, къачан хорларыкъбыз... Хорлар ючюн, къаллай бир тѣзюм, къаллай бир кюч керекли, аны билемисиз? Дуняны башында къазауатдан уллу къыйынлыкъ джокъду. Къазауат — ълюмдю. Ёлюмню ким излейди?! Алай а джаугъа джаулукъ этмесенг, джау хатерсиз болады... Энди не къарыуну да салыб, халкъ бирден ёрге къобса, ол къаушатмазлыкъ кюч бармыды?! «Гитче бармакъ да асыуду», къарачай, черкес, тегей деб къарамай, барыбыз бирден къуралыб, къралыбызны къорууларгъа керекбиз. Бююн Украинагъа, Ленинградха — орусха кирселе, тамбла Къарачайгъа, сени юйюнге киредиле. Ол себебден юйюн, элин, халкъын къорууларгъа, сакъларгъа излеген, болджал сала турмай, барыб къралыбыз ючюн урушда джигитлигин кѣргюзюрге керекди» (143 бет.)

Сабыр, хар затны чегиб сѣлеше билген Мусса, аны юй бийчеси Джандет, ишленмеклиги болгъан, оюмлу, акъыллы тиширыу — тюрлю-тюрлю суратлау мадарла бла барысыны сыфатлары ачыкъланады. Элчи адамны тилинде джюрюген нарт сѣзле, накъырдала, чамла бла чалыша, аллай адамланы таб сѣлешгенлери, джашау сезимлери, тюз ангылары, халилери, адамланы ойлашдыргъан магъаналы ауазлары эшитиледи:

«Элинг бла кѣрген къыйынлыкъ байрамды, дейдиле. Халкъдан айырым-мазгъа керекди... (60 бет). «Къарнашла къыйынлыкъ кюнде да къарнашлыкъларын унутмазгъа керекдиле. Къара кюнде къарнашла бир-бирин атмасынла». (61 бет.)

Быллай афоризмле¹ бла Мусса Хаджибекирге къаршчы джууаб береди. Джандетге уа былай айтады:

«Эй, иги къатын, сен алкъын чѣб тубюнде ынгычхай тураса. Сен алкъын кертти къыйынлыкъ сынамагъанса. Джашларынг юйден эшикке чыкъмазларын да сюесе, къралынг сакъланырын да излейсе, хоншуларынг ийлыкъдырмазлыкъларын да сюесе. Бютеу анала сенича этиб тохтасала, кърал боллукъ тюрлю. Джауну аллын ким тыярыкъды? Хар джаш кесни анасына сени джашынгча багъалыды. Джашладан озуб, атала да барыргъа керекбиз». (85 бет.)

Къысхакъыл, сатлыкъ Хаджибекирни джашыргъан да эталмагъан ачыуун, аны Совет къралгъа терс иннетин, душманлыгъын джазыучу, аны кесни ауузун кесине шагъатлыкъ этдириб, ачыкълайды:

¹ Афоризм — терен магъананы тутхан, таб джарандырылгъан къысха айтым (нарт сѣзлени бир тюрлюсю).

«Уллу ауруу бла уллу суудан башыңгы сакъла», — деб сёз барды. Бу ауруудан да, суудан да палахды. Бу джаныб келген ёртенди. Мени уа айтырым: отха кесинги урма, урсанг — ёлюр гёбелеккеча джырымыланырса»,

— деб Хасан бла аны атасын, анасын къоркъутуб, Совет Аскерден баш джанлатдырыргъа умут этеди.

Автор кесини комментарийлери бла Хаджибекирни социал тюрсюнюн, кир джюрегин ачыкълайды:

«Хаджибекир ёмюрге да кесине ауурлукъ джетдирмейди. Хар затны табын излеген, хазыр сокъмакъны, къоркъуусуз джолну джюрюючюдю. Кесине табы болса, къалгъан зат ююн ол къайгъырлыкъ тюлдю. Ол, адамла бла даулаша келиб: «Мен ёлгенден сора джер башына кырдык чыкъмай да къалсын». — деученди. Хаджибекир, Совет властны ал джылларында кёб мал къураб, джалчы джекгенди, джалчыла хакъларын даулагъанларында, ол ала бла сюдюк-джоллукъ болгъанды.» (63 бет.)

Хубийланы Османни тилге чемерлигин нарт сёз, чам, накъырда тенгледирюле, метафорала, эпитетле, бетлендириюле, дагъыда ала кибик тилни джасандыргъан суратлау мадарла бла таб хайырлана билгени кёргюзтуб турады. Алай бла, чыгъарманы геройларын сыфатлагъандан сора да, туугъан джуртуна кесини уллу джюрек сүймеклигин табигъатны ариулугъун сейирлик суратлагъаны, анга джан салгъаны билдиреди.

СОЦИАЛИСТ РЕАЛИЗМ

Социалист реализм совет суратлау литература бла литература критиканы творчестволукъ методуду. Социалист реализмни тамалын салгъан А. М. Горькийди.

Социалист реализмни магъанасы неди? Социалист реализм джазыгучудан, джашауну революцион ёсумде, тюз, историялыкъ ачыкъ суратлау бла биргелей, урунганланы коммунизмни джоругъунда юретиюню излеиди. Социалист реализмни эм баш излеми джашау кертиликди. Социалист реализм джангы социалист келишиюлени бегитиюню, коммунизм ююн къаты кюрешни кесини эм уллу борчуна санайды. Ол метод адам джегиу, хакъ ашау къурутулгъан джангы джамагъатда чыкъгъанды. Ол себебден бизни совет литературабызны баш герою асыл геройду. Павел Власов (М. Горький, «Мать»), Левинсон, Метелица (А. Фадеев, «Разгром»), Чапаев, Клычков (Д. Фурманов, «Чапаев»), Павел Корчагин (Н. Островский, «Как закалялась сталь»), Давыдов (М. Шолохов, «Поднятая целина»), А. Фадеевни «Молодая гвардия» романыны геройлары. Джаш къарачай литературада да революционер Семён (Аппаланы Х., «Къара кюбюр»), Хасан, Соколов, Азрет (Хубийланы О.,

«Аманат»), Мустафа, Кемал, Аслан (Байрамукъланы Х., «Джылла ба таула»), дагъыда башхала.

Бу геройланы хар бирини энчи хал шартлары бардыла. Халилеринде джетишмеген джерлери болса да, ала асыл геройладыла. Бютеу совет адамлагъа быланы халилери юлгюдю.

Социалист реализм, ашхы адاملаны, джашауда иги затланы кёргюзген бла къалмай, бизни джангы джашауубузгъа бузукъ болгъан, ётюрюк, джараусуз затланы ачыкълаб, алагъа къаршчы кюрешни, тири критиканы, хатерсиз сатиралыкъ хыртлауну бардырыб, коммунизм къураугъа зараны болмазча этерге болушады.

Бизни джамагъатда мешанлыкъны, бюрократизмни В. Маяковский кесини «Клоп», «Баня» пьесаларында, самаркъау назмуларында хыртлагъанча джазар ючюн, джазыучу терен коммунист идеялы болургъа керекди.

Джазыучудан дагъыда социалист реализмни методу джашауну тохтаусуз алгъа уруб баргъанын кёргюзююню излейди. Хар ёсюм, хар джангылыкъ эскиликге къаршчы кюреш ачады, эскиликни хорлаб, джашауда алай бегийди. Совет литература, ол кюрешни суратлаб, джангылыкъны эскилик бла кюрешде ёсюб, къарыу алыб, эскиликни хорлагъанын ачыкълайды.

Джашауну тюрлениб, тохтаусуз ёсюб баргъанын чемер кёргозе билгени джазыучугъа джангы джашауну къалай тюрлене тебрегенин, джангыны чыгъа башлагъанын терк аныгъыларгъа болушады. Ма аны ючюндю совет литератураны хар ёсюм кёзююнде келир заманны коммунист болумун суратлаугъа терен эс бёлгени. Совет литература бизни социалист джамагъатны джашауну тюз (реалист джолда) кёргюзеди, джигитлик ишлерибизни суратлайды, бизни джашауубузну хар тюрлю болумун коммунист иннетни джарыгъы бла джарытады. Социалист реализм кесине джангы революцион романтиканы шартларын джыйыбды.

Революцион романтика эски романтика традицияладан узакъ кенгдеди. Бу джангы романтикады. Болмагъан джашауну, болмагъан геройланы, ёмюрде болмазлыкъ дунияланы утопиясына элтмейди ол, джашауну керти болумуча суратлайды. Коммунизм къурауда партия башчылыкъ этген пролетариатны джигитлик ишлерин, керти кюрешни перспективаларын суратлайды ол. Совет литератураны революцион романтикасы джашау кертилик бла юзюлмезден байланыбды.

Социалист реализм джашауда бола тургъан процесслени терен аныглагъандан башланады. Бизни творчестволукъ методубуз, керексиз фантазиялагъа къаршчы болгъаныгъа, бир къауум фактладан сора башха джукъ кёрмеген натурализмге да къаршчыды.

Социалист реализм кенг джорукълауну (обобщениени) излейди. Джорукълау типизацияны юсю бла болады. Джазыучу,

фактланы сайлаб, аланы къауумлагъа бѣлюб, бирин айырыб, къалгъанланы къоюб, джорукълаб, джашау кертиликге кѣре типизацияны этеди. Совет джазычу коммунизм къуарар ючюн кюрешге тири къошулады.

Суратлау литератураны бизни джамагъатда бек уллу магъанасы барды. Бизде джазычу эм сыйлы борчну толтурады— адамны дунья сезмин, акъыл байлыгъын ёсдюруге болушады.

Социалист реализм джазычуланы тюрлю-тюрлю творчестволукъ излемлерине, суратлау байлыкъгъа; хар тюрлю жанргъа, стилге, лагъымлагъа, формалагъа кенг джол ачады.

Бизни совет литература джангы литературады. Аны иннети, методу да революцияны, социализм къурауну сынамына, илму, коммунизмни идеяларына таяна къуаралгъандыла.

1. Совет литератураны методуну — социалист реализмни баш шартлары айтыгъыз.

2. Совет литератураны джангычылыгъы недеди? Орус совет эмда къарачай литературадан юлгюле келтиригиз.

ЭПИКАЛЫКЪ ЧЫГЪАРМАЛА

Эпос Эпос — урум (грек) сѣздю; *επος* — сѣз, айтыу (повествование). Эпос суратлау литератураны юч тюрлюсюнден (лирика, драма, эпос) бириди. Лирика бла драмадан эпосну башхалыгъы — джашауда болгъанны терен кѣргюзюб, аягъына дери джетдириб, халкъны джашауун не тюрлю джаны бла да суратлауду.

Эпос кирген чыгъармала: эпопея, эпикалыкъ поэма, таурухла, джомакъла, айтыула. Бу чыгъармала джамагъатны джашауунда дунягъа белгилли историялыкъ тюрленуени, халкъ къозгъалыуланы юсюнден хапарлагъанлары себебден, деулюк, ёхтемлик, джигитлик, ётгюрлюк суратланмай болмайды.

Сѣз ючюн: Гомерни — «Илиада», «Одиссея»; Вергилийни — «Энеида»; Фирдоусини — «Шах-наме»; Ш. Руставелини — «Витязь в тигровой шкуре»; «Слово о полку Игореве», д. а. к.

Эпопея Эпопея деген да урум тилден алыннган сѣздю (*επος*—сѣз, *ποιω*—этеме, творю). Джашауда болгъан талай уллу магъаналы, белгилли историялыкъ тюрленуени бирге джыйыб суратлагъан уллу чыгъармагъа эпопея дейбиз.

Сѣз ючюн, Л. Н. Толстойну «Война и мир» романы.

Граждан къазауатны юсюнден джазылгъан уллу чыгъармаланы бирикдирсек, граждан къазауатны эпопеясы болады. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден джазылгъан чыгъармала да Уллу Ата джурт къазауатны эпопеясына киредиле.

**БАЙРАМУКЪЛАНЫ
ХАЛИМАТ
(1917)**

Байрамукъланы Башчыны кызы Халимат 1917 джыл Хурзукда, агъач устаны юйдегисинде туугъанды. Кесини туугъан джылын къалай тюзетгенлерини юсюнден Халимат былай джазады:

Мени туугъан джылымы ажымсыз былайды деб айталмайдыла. Алай болса да тюзетиулери бу затла бла болады: «Байрым кюн, кюз аллында, чалкыны кёзююнде туугъанса. Ол джыл патчах тургъан шахарда аны тахтадан тюшюрген эдиле», — деб.

Атасы эртде ёлгени себебли, Халимат аны танымайды. Агъач усталыгъы болгъандан сора да, кеси этген къыл къобуз-да не тюрлю джырны, кююню да уста согъа билгенди.

«Атам ёлгенден сора да, къобузу бек кёб заманны къабыргъагъа тагъылыб тургъан эди. Арта анам кимге эса да бериб къойду», — дейди Халимат кеси.

4—5 класслада Хурзук элни ортасында улуу школда окъугъанды. Устазы Федор Фёдорович Фисенко болгъанды. Халиматны окъургъа талпыгъанын таныб, Лермонтовну «Бэла» деген китабыгъын береди. Бу Халиматны биринчи энчи китабы болады, литератураны, кесини айтханына кёре, ангылаб окъуб башлагъаны андан тебрениди.

Халимат эл клубну тамадасы, комсомол ячейканы секретары болуб ишлеб башлайды.

«Клубха тамада болуб ишлеген заманымда, пьесала салыргъа амалсыз керек болгъанын ангылаб, джазыб башлагъан болур эдим пьесаланы, инсценировкачаланы, живгазеталаны. Биз ол пьесаланы бек сюйюб хазырлай эдик. Бизден да бек эл сюйюб келе эди. Комсомол ишлени барыбыз да бек кыуаныб эте эдик. Берилген ишинден артха тургъан бир комсомолчу да болмаучан эди.

Ол джыллада, келин келген джерге Советни кыагъытчысы бла комсомол ичейканы секретары барыб, келиннге закон бла загс этнучен эдик, берне берген, къалын деген затланы тохтатыр ючюн кюреше эдик», — деб эсине тюшюреди Халимат.

Бу кёзюуде Халимат, къарачай литературагъа эс бёлюб, окъуб башлайды.

1933 джыл Микоян-Шахарда ачылгъан медтехникумгъа кирирге сюйгенлени джыя адам келеди. Халимат ары киреди.

Медтехникумну бошагъандан сора Халиматны 1937 джыл февраль айда Гитче Къарачай районну Кичибалыкъ элине ишлерге недиле.

1936—1937 джыллада Халимат «Красный Карачай» газетге назмула, статьяла, информацияла джазады. Виктор Гюгону чыгъармаларын окъуб кюрешеди. 1928 джыл джай «Къызыл Къарачай» газетни редактору Байкъулланы Абдул-Керим, Халимат бла сёлешиб, аны редакцияны штатына литература къуллукъгъа алады.

«Ол кюн меннге эм насыблы кюн эди. Энди мен кесми орнуму, джарар джерими табдым», — дейди Халимат.

1939 джыл Халимат литература секретарь (бусагъатдача литературный консультант) болуб ишлейди. Ол джыл огъуна китаб басмада суратлау литератураны редактору болады.

1939 джыл Орджоникидзе шахарда Совет джазыучуланы союзуна правлениесини Коста Хетагуров туугъанлы 80-джыллыкъ юбилейине аталыныб пленуму болады. Ол пленумгъа Совет джазыучуланы союзуна Къарачай областда келечиси Бостанланы Хасан Халиматны Къарачай областдан барлыкъ джазыучуланы делегациясына къошады.

Халимат мында М. С. Шагинян бла, Совет джазыучуланы союзуна башчысы А. А. Фадеев бла танышады, кесини назмуларын окъугъанды. Андан сора Халимат Совет джазыучуланы союзуна член болгъанды. Аны членлик китабчыгына Фадеев къол салгъанды.

1939 джыл Халиматны биринчи китабы — «Эки джюрек» деген пьеса — басмадан чыгъады.

Чыгъармачылыкъ джолу

Литературагъа келгенинде, Халимат, анга дериги джазыучулагъа ушамай, аланы къайтармай, кесини джолу бла барады, кесини ауазын халкъгъа танытады. Окъуучу аны назмулары, хапарлары «Известия», «Правда» газетледе, журналлада орус тилде, «Советская женщина», «Советская литература»,

«Женщины мира» журналлада уа европа эмда япон, кытай, корей, хинди, монгол, болгар, поляк тиллеге кечюрюлгендиле.

Халимат кырачай литературага талай жангылык келтиргенди: лирикалык поэзияны, хапар жанрыны, хапар халда назмулары, философия эсселени чыккыанлары аны кычкынденди. Кесини чыгармаларында сонет чалышыну классикалык формасын хайырландырып, «Эртден» деген сонет чалышыу джазганды.

«Джылла бла таула» деген китабында уа Совет власты ал жылларында коммунистлени сыфатларын Халимат арну, таб кыргюзе билгенди.

Халиматны чыгармаларында персонажлары кыблыгу, джашауу не тюрлю джаны бла да ачыклагганы бу джазыучу тинтмеген, суратлаб кыргюзмеген адамны халисинде бир шарты да кыалмагганды деб айтыргга бизге толуг эркинлик береди.

Байрамкылары Халимат талай жылны областда джазыучулары организациясыны башчысы болуб ишлегенди.

Халимат РСФСР-ни джазыучуларыны II, III, IV съездлерини ишине кышулгганды, СССР-ни джазыучуларыны IV съездине делегат болгганды.

Халимат А. М. Горький атлы литература институтну, СССР-ни джазыучуларыны союзуна баш курсларын бошагганды.

Литературада джетишимлери ючюн Халимат «Хурмет белгиси», «Миллетлени шохлугу» орденле, Ленини юбилей медалы бла саугаланиганды.

**Кызауатны
заманында
джазган
назмурлары**

Уллу Ата джурт кызауат башланганында чыккыан «Ата джурт ючюн» деген назму китабда Ата джуртубузну джаудан кыоруларга чаккыргган назмулары басмалайды («Сен фронтха болушамыса?», 1941; «Джукыла кыойнумда», 1942 дж.; «Фронтда кече», 1941; «Кыаракетланы Иссага», 1943 дж.; д. а. к.). «Сен фронтха болушамыса?» деген назмуда поэссеса Совет Союзуна хар бир адамдан кыыйын кюнледе джуртубузга не бла болушканын сорады. Халимат аналаны кеслерин кыатдырыргга, джигитликге чаккырады. Сабийлени эркелетирге, мюрзеу есдюрюрге джаратылган джумушак ана кыолла, кыурчдан кыаты болуб, кыанлы джаугга кыаршы сауут келтюредиле. Бизни Ата джуртубузну кыоркыуулу кюнлеринде анга кыайгырыргга, болушлук этерге, джаудан кыан алыргга чаккырады:

Бютеу халк келтюрюлген заманда,
Джуртну сыйын саклар ючюн, сауутланыб
Кыоб сен да, артха бедилли турма да,
Кыргюз кишликни, джаудан кыан алыб.

(«Сен фронтха болушамыса»)

Назму хорламгъа, джарыкъ тыпчылыкъ кюплени келирлерине, къууанч джырла джырланырларына ышануу бла бошалады. Хорламны, рахат джашауну келтирир ючюн а, бююнню ишинг, джигитлигинг сени атынгы айтдырыча болур-гъа керекди, дейди джазычу:

Къоркъуу кетер, кърал энгда тынчайыр,
Насыб джырла джырланырла хар джерде:
Бююнню ишинг ол кюн атынгы айтдырыр,
Ол заманда бедниш келмез кесниге.

Зорлукъда джашагъандан эсе, ёлген ашхыды — деген сесим Байрамукъланы Халиматны бютеу къазауат лирикасыны ортасы бла ётеди. Болушлукъгъа бююн анга не этесе деб, къайтарыб-къайтарыб сорады поэтесса.

Къазауатны заманындагъы чыгъармаларында джазыучуну патриотлукъ сезими ачыкъланады. Поэзияны халкъ кюрешде сауутсундурады.

Ол кёзюуде Халиматны агитацион-чакъырыу назмулары бла бирге къазауатчы тиширыуну джюрек джарсыуларын суратлагъан чыгъармаларын да кёребиз. Алада Халиматны поэзиясында танылыб тургъан энчи ышанла: тиширыу джумушакълыкъны, джюрек джылыу бла аралаш келген джигитликни, ётгюрлюкню кёребиз. Анга шагъатлыкъ этген «Фронгда кече» деген назмусу:

Ай тийгенди, къач кечени джарытыб,
Джюрегими бир тюрлюле джарсытыб;
Окъ да джюзед къулакъланы сасытыб,
Тёрт джанымда ууахты-ёлюм чачыб.

Уруш тенгле къатымдадыла мени,
Джюрегим а талпыб излеиди сени...
Сени табсам, айтыр эдим къайгъымы,
Кёкюрегинге салыр эдим башымы.

Мен билеме, сен да мени кюсейсе.
Къанлылагъа ачы ёлюм элтесе.

(«Фронгда кече»)

Поэтессаны патриотлукъ сезими фронгда бла тылдагъы джигитлеге аталгъан назмулада да ачыкъ танылады. Къарачайны белгили джазыучусуна, назмуларында джазгъан затлары джашауда бегитген, Ата джурту ючюн фронгда джанын берген Къаракетланы Иссагъа этген назмусунда Халимат поэтни аты ёлюмсюз болгъанын ачыкълайды:

Джауну танкалары юрюлюб юсюне,
Бары бирден отну бюркгенлеринде,

«Джырчы болмасанг да, джокъду хата,
Къралынгы уа сен таукел сакъла», —

Дeб аны джюреги тебе,
Башлады джаугъа ол ёлюм себе.

Онг къолу бла силкди гранатаны —
Къысха огъуна бошады танканы...

Тенглери къабырын анда къаздыла,
Полкда ёмюрлюкге сауча джаздыла.

Елсе да, энтда сау кибик турад,
Хар эртден сайын аты айтылад.

Учундургъанча джыры джашаугъа,
Аны ёлюмю да юлгюдю халкъгъа.

Къарачайны башха джазыучуларыча, Халимат да Ата джуртну темасына кесини чыгъармаларында баш орун айырады. Ленин къурагъан Социалист джуртубузну бютеу халкълары бла кесини, миллетини айырылмазлыкъ бирлигини суратлагъаны джазыучуну тереи патриотизмине ачыкъ шагъатлыкъ этеди. Кесини къралыны адамларына, къралына сюймеклигинден айырмайды.

Сен сюесе кенг тюзлени.
Махтайса сабанларын,
Мен да айырыб къалгъан джерледен
Сюеме Кавказ тауларын.

Сен терссе, мен а тюзме, дер кибик,
Бармыд дауубуз ортада;
Сен сюйген джер да, мен сюйген джер да
Ата джуртумду, сора уа!!!

(«Ата джуртубуз»)

Байрамукъланы Халимат ана литератураны поэзиясына кючюн аямай береди. Хар джангы чыкълган къитабы аны кесини эстетикалыкъ эмда гражданлыкъ идеалына туура келишгенине шагъатлыкъ этеди. Поэтессаны назмулары окъуучула бла ачыкъдан ачыкъ ушакългъа кёчюб барадыла.

Адамны ичии, джюрегини ачаргъа излегеи, окъуучула бла ачыкъ сёлешнуу, аны джюрегини, акъылын — ич джашауун билинуу Халиматны «Исповедь» деген къитабыны баш магъанасыды. Ол къитабы Москвада 1965 джыл орус тилге фахмулу орус поэтессала Римма Казакова, Инна Лиснянская, Новелла Матвеева, Ирина Озерова кёчюргендиле.

Халиматны чыгъармачылыкъ сыфаты, энчи хаты недеи да бек аны поэт бла поэзия деген теманы ачыкълагъанында белгилли болады. Джазыучу джюрекини кесек къымылдагъанын кёрюзген бла бютеу адам улуну юсюнден болумну суратлаб къояргъа излейди («Зримым мне хочется сделать незримое»), биледи кесини ол муратыны къургъакъ сёз бла толмазлыкългын, аны толтурур ючюн, халкъ бла бек джууукъ, бир ишнетде, бир акъылда джашаргъа керек болгъанын.

СЮЙГЕН ТАУЛАРЫМ

Сюеме сизни, туугъан тауларым,
Сизни блады джашауум, джаным.

Анамы сютю мени саныма
Сингигенди сизни хауагъыз бла...

Сюйгенме шоркъа сууларыгъызны,
Къыл кёпюрча, тар джолларыгъызны,

Джюрек къоркъарча джарларыгъызны,
Кёкге тирелген башларыгъызны,

Аман Ныхытда Къобан тауушну,
Елмез Тюбюнде Айры ауушну.

Сюеме сизни рысхыгъыз ючюн,
Ауруула бакъгъан хауагъыз ючюн,

Сизни нчигизде туугъаным ючюн,
Джашлыгъым сизде къалгъаны ючюн.

Сюеме сизни, сюеме сизни
Совет джуртха файдагъыз ючюн!

1956 дж.

1. Назмуну экиге бёлөб, биринчи кесегинде — джазыучуну туугъан джуртуна, джерине сүймеклигин, экинчисинде — тау джуртну табигъатын суратлаун окъугъуз.

2. Назмуда тенгешдириулене, эпитетлене, метафораланы, гиперболаны табыгъыз.

3. «Сюеме» деген сёзю поэссеса айландырыб айтханыны не магъанасы барды.

КЪРАЛЫМА

Уруш оту ачылгъанлай,
Джолгъа атландым.
Джанны-къанны артха салмай,
Сени сакъладым.

Талай джеринг, элек кибик,
Джарадан толду,
Ёхтемлигинг джер башына
Белгили болду.

Къыйынлыкъ кюн, орун алыб,
Мен да джарадым,
Окъла тешген джараланы
Мен да байладым.

Джараларынг бителдиле,
Къууатынг келди.
Бу тынчлыкъны, бу насыбны
Партия берди!..

Уруш тюлд бизни къайгъыбыз,
Къаршчыбыз анга,
Излемейбиз кишини да
Бояргъа къаннга...

Джангы бешджыллыкъгъа биз
Киргенбиз таукел,
Джашауда бизге эриширик,
Айтчы, бери кел!

Хар адам да махтанады
Къралы бла.
Мен да махтау чакъырама
Сени атынг бла.

1956 дж.

1. Джазыучу къралыбызны сыйын къаллай сёзле бла чыгъарады?
2. Социалист Ата джуртубузну тышхы политикасын ачыкълагъан тизгинлени табыб окъугъуз.

СЕН ФРОНТХА БОЛУШАМЫСА?

Сен джуртунгу байлыгъын ёсдюргенсе,
Он бармагъынг хар элисин ийнакълаб,
Ач бёрюле джан-джанындап чанчакълаб
Юзген кюнде сен дерт джетдиремисе?

Джай иссиде, кыш боранда колхозда
Кёз гинджингча, сакълаб малны кютгенсе,
Аланы чачыб баргъан кюнлеринде
Къанлылагъа сен дерт джетдиремисе?

Кюн тюбюнде гокка хансча, ышара,
Кюле-ойнай джашнаб баргъан кызынгы
Мууал этиб, бирден бирине ата
Баргъанлагъа сен дерт джетдиремисе?

Тѳрге салыб сыйлы олтуртхан анангы
Кѳз аллынгда кѳаннга бояб тюрсюнюн,
Ешюнюнгден тартыб алыб, балангы
Эзгенлеге сен дерт джетдиремисе?

Асланлача, урушда джашларыбыз
Джауну бойнун батыр буугъан кюнледе,
Ачы урушда кѳан тѳгед кѳралыбыз,
Болушлукъгъа бюгюн анга не этесе?

Табхан баланг, от ырхыланы ичин
Батыр джырыб, джаугъа ёлюм элтген кюн,
«Сен не этгененг анга болушур ючюн?» —
Деб туудугъунг сорса, анга не айтырса?

Бютеу халкъла кѳлтюрюлген заманда,
Джуртну сыйын сакълар ючюн, сауутланыб
Кѳоб сен да, артха бедншли турма да,
Кѳргюз кишиликини, джаудан кѳан алыб.

Кѳыйынлыкъда тенгин атхан бедншди,
Кѳыйынлыкъда джуртун атхан а—сатлыкъ!
Совет адаыгъа хомухлукъ келишмейди,
Бизден тюлдю бюгюн кесин аярыкъ.

Кѳоркъуу кетер, кѳрал энтда тынчайыр,
Насыб джырла джырланырла хар джерде;
Бюгюннгю ишинг ол кюн атынгы айтдырыр,
Ол заманда беднш келмез кесинге.

1941 дж.

1. «Сен фронтха болушамыса?» деген назму кѳачан джазылгъанды?
2. Хар строфаны арт тизгинлери соруула бла бошаладыла. Кѳазауатны заманында ол соруула окъуучуну неге борчландыргъандыла?
3. Кѳазауатны кѳыйын кюилеринде поэтессаны совет халкъ джауну хорларына ажымсызлыгъы кѳайсы тизгинледе ачыкъланады?
4. Ётгюрлюкге чакъыргъан тизгинлени табыб окъугъуз.

СЮЕМЕ ДЖАШАУНУ

Кѳуунама джерден чыкъгъан ханслагъа,
Кѳекде айланган эркин кѳанатлылагъа.
Ышарама джюрекден мен алагъа,
Дуния джашаугъа кѳел сала, учуна.

Кюн чыгъады эртден сайын бизни ючюн,
Джашнатыргъа джарыкъ бериб джерни юсюн:

«Бир-биринги сүйюгюз, урунугъуз,
Къара тутмай эгеч, къарнаш болугъуз.

Кечегиз да, кюндюз кибик, джарысын,
Джюрегигиз, мыдах болмай, къууансын», —
Деб, ай кёкде кече сайын рахат,
Джарыкъ тёге, арымайын айланад...

Мен сюеме — джашау кюрешча болса,
Багъасы уллу, сыйы мийикде турса,
Къоркъмай анга не болуб туругъа,
Аны халкъгъа керек джары буругъа.

Ёлюрге мен алай кемсиз къоркъмайма;
Ол кюнюме таукел атлаб барырма.
Нени къоюб кетерикме джашаугъа,
Айтмаз кибик киши атымы аман бла?!

Олду мени сагъышым кече, кюн да,
Муратым да, ишим да, джашауум да.

1956 дж.

1. Поэтессаны джашауну багъалы кёргенин, джашаргъа сүйгенин наз-
мусунда айтхан сёзлерине таяна ачыкълагъыз.

2. Джашауну магъанасын къалай ангыларгъа керекди, адам джашау-
да къаллай орун алыргъа керекди, дейди автор?

ЭРТДЕН

Сонетлени «Эртден» деген чалышыуун авторну чыгъарма-
ларында табыб окъугъуз. Тюбюнде берилген соруулагъа
джууаб этигиз.

1. Тангны сыфатын джазыучу къаллай суратлау джорукъла бла кёргю-
зеди? Ол суратлау джорукъланы табыб, къалайда, не магъана бериб кел-
генлерин айтыгъыз.

2. Тангны сыфаты бла аралашдырыб не затны, кимни сыфатларын
кёргюзеди автор? Ол байланышыуну магъанасын къалай ангылайсыз?

3. Джашауну тутуругъуна — урунуугъа джазыучу къаллай орун береди?
Аны сиз назмуну сёзлери бла айтыгъыз.

4. IV строфада:

«Биз да аулайыкъ джолсуз джолланы —
Джурт джангы ишлеге билим бергенди,
Къайры эсе да быргъаб джылланы,
Къуру онджетишерчик этиб ийгенди», —

— деген сёзлени муратын ачыкълагъыз.

5. «Эртденледе болалла эртденле: Хулнан Гримау эртденде асылганд, джолдаш Гагарин лагыда эртденде Космосха джолсуз джолланы ачханды», — деген сёзлени магъанасы неди?

6. Хар строфагъа ат атагъыз.

7. Байрамукъланы Халиматны бу сонетлени чалышдырыуун биз берген формагъа кёре тинтигиз.

СОНЕТЛЕНИ ЧАЛЫШЫУУ

...Сонет деб 14 тизгинден къуралыб, ол 14 тизгин да 2 тёрттизгинлик бла 2 ючтизгинликге юлешинген лирикалыкъ назмугъа айтадыла.

Сёз ючюн, сонетлени «Эртден» деген чалышыуу (веногу) бу сонет бла бошалады:

Ашчы кёзюнгю, сагъай джукъудан.
Танг булбул джырланы алыб келгенди.
Ол ашыкъса да, тохтаб джолундан,
Бизни пйнакъларгъа юйге киргенди.
Къарачы, джаным, къар тёппелеге,
Къысханды кесни пиримпук шарфын.
Чолпан джулдузму джукълатмай, бизге
Джарыкъ берген зат, дегени, джашасын,
Танг хар кюн сайын туумайды джангы,
Джаратылгъанды дунягъа бир кере,
Къарт болмагъаны ёмюрде аны
Къуугъаны ючюнгед кечени керн.
Не алыб келдинг, демейик тангнга —
Танг — тангды, кеси болады саугъа.

Муну ызындан да 14 сонет барады. Хар сонетде ал эки строфаны рифмалары бир джорукъ бла джарашыбдыла. Сёз ючюн, бу биз юлгюге келтирген сонетдеча, къалгъан сонетледе да биринчи тизгин бла ючючю тизгинни рифмалары (**джукъудан—джолундан**), экинчи бла тёртючюнюкюле (**келгенди — киргенди**) байланышыбдыла. Сонетни экинчи строфасыны рифмалары да биринчиникича къуралыбдыла.

II. Сонетлени чалышыуу (веногу) деб 15 сонетден къуралгъан, назму бла джазылгъан чыгъармагъа айтылады. Хар сонет аллындагъы сонетни арт тизгинни къайтарыб айтыу бла башланады. Сёз ючюн, экинчи (II) сонет биринчи (I) сонетни арт тизгинни къайтарыуу бла башланады. («Танг булбул джырла алыб келгенди»).

Башлаучу неда бошаучу сонетге магистрал дейдиле («Эртден» деген чыгъармада магистрал башлаучу сонетди).

Магистрал сонетни тизгинлери къалгъан 14 сонетни биринчи тизгинлеринден къуралыбдыла.

XIV сонет, магистраллы арт тизгини бла башланыб, биринчи тизгинни къайтарыб айта бошалады.

Сонет чалышыну формасы биринчи кере XIII ёмюрге Италияда чыккыганды.

Къарачай литературада бу форма бла Байрамукъланы Халимат джазыб башлаганды.

1962 джыл Черкесскеде джаш джазыучуланы чыгъармаларыны «Шохлукъ» деб чыккыгъан джыйымында Чотчаланы Магомет В. Шексирни 152 сонетинден 44 къарачай тилге (орусчадан) кёчюрюб бергенди.

АЙРАН

Мен Москвада джашагъанлы джарым джыл болады. Мында мен хар нени да джаратама: театрланы, мийик юйлени, ариу орамланы. Мында болмагъан зат джокъду, не суйсенг, ол барды, алай а бизни айраныбыз, ол Минги Тауну этегинде этилиучю айран, джокъду. Сютню ачитхан, саулукъгъа эм алаMAT джарагъан сют грибок бизде, Къарачайда, джашагъаны ючюн иги бола болурму айран? Аны юсюнден мен китаблада да окъугъанма.

Биз, къарачайлыла, ариу адамлабыз деб къайда да айтадыла. Ариу этген айранды, дейдиле.

Къарачайлыла узакъ ёмюрлю адамладыла, дейдиле.

Ол затны да айрандан кёредиле.

Мында эсге тюшюрмейме десем да, айран эсеме тюшеди, тансыкъ болама. Юйюбюзден не зат нейик деб, хаман письмоларында сорургъа къалгъанларында, «айран» деб джууаб джазгъан эдим, мен накъырда эте эдим. Тюрлюдюле мени атам, анам: бюгюн дерследен келгенимде, общежитиени вахтёрлары бир гёгенчикни да, бир газет чырмалгъанны да бердиле. Газетде уа мени тукъумум джазылыбды. Айран юйюбюзден тюл эсе да, ким биледи. Алайда огъуна газетни ачыб къарагъанымда, ичинде мен ёмюрюмде кёрмеген, танымагъан бир джашны сураты. Билмейме, бу не ишти. Суратны артында уа: «Къыз, мени ючюн ёледн да, узакъ Кавказдан гёген айранны ара шахаргъа аны ючюн кёлтюрюб келгенди деб кёлюнге келтирме. Болмагъа эди алай, хо! Мен аллайладан тюлме. Суратны уа, айранны аллай бир суйюб ёле эсенг, бир затланы эсинге тюшюрюрге деб къояма... Суйген затын адам билирге да керек болады...»

Суйген затын билирге! Бу тюрлю ишге къара, ха... Кимди бу? Не сёзледиле была? Менмеми суйген затын билмеген... Тохта, не суйген затха айта болур эке? Хы, да айранга айта болур... айранга айтырыкъды ансы... айранга... Мен билмегенча. Башханы, айрандан башха... суйген затымы билмейме, алаймыды? Билмеймеми? Мен билгенча билге эди биллик... Къуру мен билгендеи не хайыр, бир джаны билиб къалмай, эки джаны да билирге керекдиле. Алай а биллик билмейди

деб мени кѣлюм кѣалай кѣалсын, мен эршиме сора. Эршилгими уа билеме. Мен дунняда джашагъанлы джыйырма джыл болду, меннге уа ариу деб киши айтмагъанды, «Сафият иги кызды, сабыр кызды» деген болмаса. Ариу деген сѣз сени джюрегинге джауча джагъылгъанын адамла кѣалай билмейдиле экен, бир да кѣуруса да бир джангыз кере, джашланы кѣатында бир айтсала, не болады да... Ансы «сабыр кыз, сабыр кыз». Айран ариу эте эсе, мени да бир этсе уа! Ким биледи, аз ичген болурмамы ъмюрюмде... Кертиси да, кюзюге кѣарасам, меннге ариу деб айтыр затым болмагъанын билеме: бизни таулу кызлача, узун, кѣалын, табанга джетген чачым джокъду, киштик кѣуйрукълача, эки эшмечигим, бетим сепкил, мангъылайымы кенглиги эки эли. Бурнум а эрши болмаз дейме... Сюегим ариуду, дейдиле, «Кызла» деген кинону кѣргенли уа, кесиме кенгден кѣарагъанча, кѣаллай болгъанымы билгенме. Анда бир кыз барды, ол артда Рыбниковгъа баргъан кыз тюл, башха. Клубда тепсеген заманда ол кызны киши чакъырмай кѣояды тепсерге. Киногъа кѣарагъанла ол кызны эслеген да болмазла, кинода ол бир джангыз сѣз да айтмайды, мен а аны кѣзюмю кѣыйыры джетгенлей огъуна ангылагъанма — ол бла мен бир-бирибизге тамам ушайбыз. Мен, бютеу Кавказны адамларыча, кѣара шинли, ол а акъ шинлиди ансы. Кинодан тышында уа бек ариу кыз болур, артистлиги уа алааматды, не ючюн десенг, джангыз бир кѣрюнгени бла да кѣалай кѣб затны бере билгенди! Мен а джашауда да эршиме. Аллах хар таулу тиширыуну ариулугъундан бирер кесек алыб меннге нек бермегенди эке? Алгъан огъай, хар бирини эрши затчыкъларын алыб меннге бериб кѣойгъан болур дейме.

Лифтге олтурмай, джаяу чыгъыб нек барама эке... Неллай бирни келеме. Ма комнатабыз — 92-чи. Кызла юйде болурла.

Эшикден акъырын кириб, гѣгенин столгъа сала, «айран» деб мыдах айтама. Тешинген да этмегенлей олтурама. Кызла айраннга чабадыла — мен алагъа айранны кѣуру да сагъына туруучанма, биледиле. Башым бла кѣргюземе: кѣаллай бир суйсегиз да ичигиз, сизге халалды.

Ала ачыб стаканлагъа кѣуядыла — кеслерине, меннге да. Алмагъанымы эслѣб, меннге айланадыла:

— Не болгъанды сенинге, Сафият? — деб Катя бир кѣолу бла бойнумдан кѣысады.

— Былай нексе, Софо? — деб Бибигюль кѣзюме битеди.

Гюлле тигилген кѣксюлдюм палтону хурджуунундан суратны чыгъарыб столгъа гѣгенин кѣатына, бетин энишке буруб атама; кызла бирден узаладыла. Бибигюль алады. Тышындан окъуйду. Ачыуланадыла. Сора столгъа бетин ѳрге айландырыб атадыла. Джюзле бла километрлени бу айранны кѣлтюрюб келгеннге арлакъ туруб, кенгирекден кѣарайдыла.

Ол а меннге, бу ючеулепде эм эршиге, кѣарайды дейме.

Алай а, бош къарагъан болмаса ариугъа къарагъанча, кёзю-башы джарыб къарамайды. Да меннге андан башха къараргъа да боллукъ болмаз... Къалай аманды эршилигин эсгерген. Къарайды кёз алмай. Къоярыкъ эдинг, тоба!.. Омакъ галстунг. Костюмунг да къап-къара болур дейме. Чачы уа, чачы? Бурма айланыб. Ары бурул, ма ол къызлагъа, мени тенглериме, ала, кёремнсе, къалай ариудула: Катяны кирпиклерн—джамчы-лача, бал бетли чачы сенича—бурма. Бибигюлю чачы уа табанына джете. Къыл джыланчыкълача, ол къашлары уа къалай ариудула! Сюеклери, санлары да къагичлеча. Мен бу тенглеримн бир да бек сюеме. Сени насыбынгды бусагъатда былайда болмагъанынг ансы, ала сеннге мени ючюн буз къабырдыр эдиле. Кёресе, Катя къалай тиш къысады.

— Сурат алыу дуняны башына чыкъгъанлы бери адамла суратланы бир-бирине ариу сёзле джазыб бередиле, бу уа, грубиян: «Мени сюеди деб кёлюнге келтирме, къыз», — деб. Ким къюейди да сени сюймеклигинги, ха, айтчы бир?! Сафиятны сенден джюз кере ариу джашы болур, билемнсе сен аны?! — деб Катя суратха джумдурукъ тутта ачыуланады.

Джаш столда джатады. Эки кёзю эки кюнча джарыкъ тегедиле... Мени кёлюме келген Бибигюлю кёлюме да келген эди:

— Къарагъыз ол кёзлеге. Эки кёзю эки кюнча джарытадыла. Сёзю бла кёзю бири бирине ушамагъан!—дейди.

Къобуб палтонуму тешеме. Къызла не айтыргъа билмейдиле: ким болду бу джаш, айранны кесими келтирди, огъесе Сафиятны анасымы ийди...

Айран... Аны унутуб къоя эдим. Ол а, шуулдаб, гёгенден чыгыб башлагъанды: къалай эсе да ол бир ариу ханс ийис этди, тау ханс ийис. Тауларыбыз эрлай эсиме тюшедиле—аламат джайлыкъларыбыз.

Ким келтирген эсе да, ичерге сюеме:

— Къызла, келгиз, ичсйик, ансы тегюлюб кетерикди станкадан.

Ючюбюз да ичбиз. Ичесе, ол айран а, сеннге пени эсе да шыбырдагъанча, шуулдайды, джайлыкъланы ариу ийиси да урады. Къалай эсе да, санынга бир тау аязчыкъ ургъанча, сууукъсуратады. Шуулдайды. Къарачайдан хапар айта болур. Тыгылайма. Ичеме. Ичбиз. Стаканда уа, чыпчыкъ кёзчюк-леча, бир ачыла, бир джабыла, айран кёмюкленеди. Ичеме. Ичбиз. Катя бла Бибигюль энтда ичерге излейдиле. Мен аланы тыяма:

— Тохтагъыз, къызла. Гёгенде, эшта, юч литрден кёб айран болмаз эди. Бир литрин ичген болурбуз...

— Сора уа? Неге айтханлыгъынгды эке алай? Ахырсы, ма анга, ол айранны келтиргеннге, къояргъа дей болурмуса, ол грубияннга? — дейдиле къызла, стаканларын столгъа салмай.

— Огъай, — дейме мен. — Аны ким болгъанын, къайда болгъанын билсем, «Ма айранынг, ал, суйген затынгы кесинг бил» деб ызына берлик эдим. Энди уа, биз ичгенден ары, бизни общежитиеде къызларыбыз да ичсинле дейме бирер кесек, джетгенне кёре.

— Ала ичмеселе да, джетерикди анга кесибизни къарыуу-буз, — дейдиле къызла.

— Огъай, къалай иги адамса сен, Сафият, арну да адам, — деб къошады Катя... Бу артдагъы сёзню джашла айтсала игиди ансы, кесинги тенглеринг алайсыз да сюедиле сени. Билеме.

— Келигиз, кимден башлайбыз? Аны тогъургъа бары да хазырдыла, алай болса да хар бирине бирер чыпчыкъ кёзчюк джетсе да, игиди, — дейди Бибиюл.

Бибиюл да айранны кёмюклерин чыпчыкъ кёзчюкlege ушатхан кёреме. Тамам алайды. Ма, гёгенде, ачыгъап тылыча, кёлтюрюлюб келеди. Москваны адам эм кёб джюрюген орамында, сёз ююн, Горький орамда, сюелиб, хар озгъаннга чёмюшчюк бла бирни ичириб баргъаннга: «Магъыз, муну бир уртлагъыз, бу адамны джашаууна джашау къошады, деб бизде айтыу алайды», — деб. Бир къауум москвачыла аны ююн ачха узатырыкъ болур эдиле. Телле! Къарачайлыла суу орнуна айранны ичиргенлерин биле болмазла. Айран а тынч этилмейди...

Биз ючюбюз къызлагъа айран айландырабыз. Бары суйюб ичедиле. Бизни кёзюу-кёзюу уппа этедиле.

— Кёб джашагъыз, — дейбиз биз алагъа. Бизни къралда адамны ёмюрю узакъ болгъанын биз билебиз, айран, аймысына, андан да узакъ этсин. Бизде аны Теберди курортжа келгенлеге да ичиредиле.

Кесибизни юйюбюзге келгенден сора, Бибиюл:

— Келигиз, бу къалгъанчыгъын да ичейик да къояйыкъ, — дейди. — Бир игиди. Алай а ашарынгы келтиреди ансы.

Ичебиз. Ашаргъа ачханын аман этеди. Бизге кёб ашаргъа боллукъ тюдю: семирив, сюегибиз эрши болуб къаллыкъды.

Энди хар бирибиз да ишине джарашады: мен француз тилни окъургъа керекме. Бизде, бу технология институтда, тыш къраллы тилледен да улуу «сюредиле». Иги кесек сёз билеме, француз тилден дегенлигимди. Бибиюл бизни ючюбюзню да ченкенлирибизге итиу урады — тамбла, шабат кюн, театргъа барлыкъбыз. Малыйгъа. Быстрицкаягъа къараргъа. Царёвгъа да. «Маскарадда». Малый театры мен бек сюеме. Ол былай бир игиди, юйюнгдеча, дегенлигимди. Белгили артистле бары андадыла. Катя Хэмнгуэйни окъуйду. Ол а, айранны келтирген — столда. Тохта, аны ёшюнюю сол джанында ол кёлделен джазылгъан не затды? Катяны къол ызыды: «Грубиян! Сеннге бир къыз да барлыкъ тюдю!». Тюзю Катя, Катя ма алай табышлыды. Анга алай керекди. Бир къыз да бармаз. Ой, окъургъа керекди: «Деликате ме — деликатный,

декабре — декабрь. Бёлль — красивая...» Билмейме, дейди, хо, мен суйгеними, кимши суйгеними! Мен айраидан сора джукъну суймейди дебми турады экен?! Таб, алай огъуна болсун. Алай эсе уа, мен айранны бир билеме да! Айран этер ючюн, сют керекди. Сютню къалай табылгъанын а ол менича бир билсин. Аны уа биз билебиз... «Деликатеме. Декабре. Бёлль...» Узакъ тау джайлыкъда ол джангурлу кечени огъуна эсге тюшюрсем... «Ма шер — моя милая. Камараде — товарищ...» Ой, Бибигюл, раднону бир кёлтюртчю! Эштемисе, Робертино джырлайды. Робертино Лоретти!

Ючюбюз да ишибизни тохтатабыз. Ючюбюз да бусагъатда анда, Италинядабыз. Италиняда пекбиз да сора? Робертино къуру Италиняда джырламайды, эсе да... джырламагъанды. АлаMAT джашчыкъ, сени тамагъынг энгда биягъынлай джырлары, ой, биз къалай сюебиз!

Ол джырлаб бошады. Биз энди Москвагъа къайтдыкъ. Джети этажлы юйню төртючю этагына. 924чи юйге. Ингир кеч болгъанды. Москваны тюрлю-тюрлю чыракълары терезеден кёрюнедиле. Ой, алада бир ариулукъ барды! Мен бу чыракъланы къалай бек сюеме! Алагъа къараб кёзюнг тоймайды. Огъай, таб айталмайма, ала бла джюрегинг махтанганча боласа. Ол чыракъла къалай эсе да бир уллу сезимле туудурадыла джюрегингде. Сезимле, сезимле, сезимле. Бир уллу джигитлик этеринг келеди сора. Махтапыр ючюн тюл, алай бош, кесинги джюрегинги къандырыр ючюн.

«Моп ами, ма шер, камараде...» Бу айран бла ол грубиян башымдан кетерге унамайдыла. Ол джангурлу кечеден сора айранны мен унутмагъанма. Мен ол джыл джайлыкъгъа биринчи кере баргъан эдим. Онунчу классны бошагъанымда баргъан эдим. Ийнек сауа адамыча билмей эдим. Юйде уа сауа эдим, алай а фермада юйдечамыды санга. Анда неллай бир ийнек барды! Мени оналты ийнегим болур эди дейме. Ол заманда «Ёлочкабыз» джокъ эди фермада. Къол бла сауа эдик. Артда уа болду «Ёлочка» да. Юч ийнегим чыртда унуталмайма: Алакёз, Сарыкъулакъ, Кёкбаш. Къалгъанладан башха эди халилери да. Мени бир да унамай турдула. Эшта, ала да ариуну сюе болурла, кеслерн уа аллай ариула эдиле, къошакълыла огъуна. Мениге бой бермей тургъанларына мени, ахырсы, аладан кёлюм къала эди, игитда дейсе, сен ала ючюн ёле тургъанлай сени сан этмеселе! Да джашауда да алай болады кёбюсюне: сен сюесе, сени уа суймсидиле... Артда уа алай суйдюле мени, налатла, мени кенгден эслегенлей, ёкюрюб, аллыма чабыучан эдиле боюнларын къашытыр ючюн. Бир джолда уа бизни зоотехник меннге: «Хайуанла аланы кертн суйгенни, айырыб къоядыла»,—деди. «Сен а нек билмейсе сени кертн суйгенни» дерге уа киши джокъ анга. «Сен малланы бек сюесе да, ала сени аны ючюн сюедиле»,—деди. Игитда сюесе аланы. Мен не газетге эсе да суратха алыргъа келген коррес-

пондегте да айтханым ол эди мени. «Сени кѣб сют саугъанынгы себеби недеди?»—деб соргъапында, мен анга: «Хайуанланы да, адамланы суйгенча, сую билирге керекди», — деген эдим.

Ах, джетн сагъат болуб бара кѣреме. Джюз сѣзню азбар этерге керекме. «Ле камарад... Мон ами. Оревуар».

— Бу джашны, милиция бла излетиб, ма былай келтириб, арабызгъа суюб: «Гражданин, ол сѣзлеринг бла не айтыргъа излегенсе, бир айтчы?! — дерге керекбиз», — деди Катя, башын ѳрге кѣлтюре. Катя Хэмнгуэйден башын айырды эсе, сора аны джюрегине не зат эсе да къатылгъанын бил да къой.

— Тюз айтаса. Биз бир-бирибизни джакъларгъа керекбиз, бир джангыз джаш бурну кѣлтюрмезлей! — деб къошду Бибигюл да. Мен а ол затны унутургъа кюеше эдим... Марджайды тохтаса, ким эсе да. Тас болду эсе, болсун. Мени тенглерим а иги затладыла. Къалай суюме мен сизни, джанчыкъларым, бир билге эдигиз сиз. Билген да этесиз.

Суйген заты къаллай болгъанын билмейди деб меннге, ол джашны кѣлюе нек келеди экен. Ол айтыудан, мени суйген затым айран огъуна болсун. Ол джангурлу кечеча, кѣб кюн ѳтгенликге, ол кече мени эсимде алай къалгъанды, баурну къыргъанча, бычакъ бла къырыб кюешсенг да, кетерик тюлду ол кюн. Кюнортагъа дери кюн арну бола туруб, андан ары джауду. Бизни джайлыкълара, хансны арнулугъундан болур, джангур да дух ийне этгенча алайды. Булутла уа тюз тѣппеге джете, сагал-сагал болуб! Былай, ийнекни эмчегин саугъанча, тут да, аланы сууларын челекке сау да тебре...

Ферманы тууарчысы ол кюн элге эинген эди. Эл молк институтха къагъытларын не болур эди дейме, аны орнуна уа ферманы сакълалуулу, къарт Керти кютерге кюешген эди. Ингирде, ийнекленн сауаргъа келтиргенинде, мени Алакѣзюм джокъ. Къалгъан ийнеклерими дженгил сауаргъа кюешиб, аны излерге чабдым. Тюзю, мени акъылым, ол къайда эсе да, былайлада болур, узакъ кетген болмаз, мухар, деб тура эдим. Къарт Керти уа къайры барлыкъ эди!.. Къызлагъа да былайчыкъгъа къарайым деб кетген эдим. Барама, чабханлай барама. Джукъ да джокъ. Кеч къарангы болду. Барама: «Алакѣ-ѳ-ѳ!» — деб къычыралгъанымы къычырыб. Алай болгъанлыкъларгъа не таууш чыкъмайды, не къарантха кѣрюнмейди. Ызыма къайтыб, нѳгерлерим бла чыгъаргъа эсиме да келмейди. Джыларым келеди. Алакѣзю, мени Алакѣзюмю бѣрюле... деб джаным чыгъады. Барама, чабалгъанымы чабыб, фермадан узакъ кетгенме, алай а кете, къала эсем да, эсимде-бусумда да джокъду. Бир заманада мени бу къычырыгъыма бир ынгырдагъан таууш келди. Къулагъымамы келеди экен деб тынгыласам, — Алакѣ! Ийнеклерими тауушларын а минг ийнекни ичинде да ангылайма. Таууш чыкъгъан джанына мыллык атдым. Дуппурну джанында бир агъаргъан эслеб, аны таба тебрелим. Къычырама. Ол да мурулдайды. Бир акъсылдым

затдан айырылыб, мени таба атлады. Дагыда сора, мени ары чакыргъанча, ызына атлады. Ах мен джарлы, не затды бу? Бузоу ханса джатыб турады да! Биз а Алакёз алкъын къозларыкъ тюлдю деб тура эдик. Аллай джангылыула бола-бола турадыла. Бу затда бизни зоотехник да, мен да терсбиз. Не этгин... Энди къалай этебиз? Тур, эричек, — дейме бузоугъа, — юйюбюзге. — Ол а кертиң да эричек, къобар акъылы чыртда джокъду. Къоркъуб а джаным чыгъады. Онг джапыбыз чегечикде терекле къарангыда эрши кёрюнедиле. Алакёз а, хариб, бир меннге, умут этгенча, къарайды, бир бузоуна мыллык атады. Не этсин, хариб. Бузоуну кёлтюрдюм къойнума, айхай кёлтюралсанг а, бир тарпан зат болур дейме, бир ауур, огъесе кечегиде, къоркъгъанымамы кёрюнеди, билмейме. Тюгу тайгъакъдан къолларынг тутсала уа.

Алай болса да, кесими къатдырыб, бир 50 атлам чакълыны элтген болур эдим. Къолларым талгъандан кёлтюралмайма, болгъа эди да, анасы да бурну бла бир меннге, бир бузоугъа тиеди, ол алай этгени сайын экибиз да тентиреб, джыгъылыргъа аздан къалабыз. Къарангыдан а кёзге тюртгени кёрмейсе. Джангур тохтагъанды, кырдыкъ асыры мылдан аякъларынг таяды. Фермадан келген заманда къалайтын, къалай келгени билмей келгенме да, энди уа терс-тюз бара эсем да, билмейме. Къоркъгъандан джаным чыгъады. Юйде огъуна да асыры къоркъакъдан ашхамдан сора арбазгъа чыгъалмаучума.

Бузоуну джерге салдым. Къолларымы къалтырагъанлары уа тохтамайды. Къычырыргъа кеси кесими тауушумдан къоркъама. Сора джылаб тебретим. Акъыллы Алакёзюм, мени джылагъанымы билди дейме, зыбыр тили бла бетими джалады. Джыламукъларымы барын сюртген болур эди. Мен да джюрегим асыры халалдан аны бойнун къучакълаб, бурнун, кёзлерин уппа этдим...

Бир-бирде, озгъан затла эсинге тюше тебреселе, тыйыла билмейдиле. Неге тюшедиле, озгъан джангурну джамчы бла уа... Ма шер ами, бёлль, оревуар...

...Къолларымы бир кесек солугуб, бузоуну энди хотам бла кёлтюрюрге билгенимде, ызыбыздан не зат эсе да бир къаралды келе тургъанын сездим. Ах, мен джарлы, ийнекден, бузоудан да бошатыргъама айланама!...

Алакёз да сезди. Бузоуну къолумдан ийдим да къойдум. Насыбха, ханс джумушакъ эди. Къычырыргъа уа энди къоркъарыкъ тюл эдим, алай а тилим тутулгъанды да къалгъанды. Бузоуну да бнягъынлай къойнума къысыб, атлайлгъанымы атлаб барама, къалай баргъанымы, аякъларымы къалай алгъанымы билмейме. Алакёзю артха къалгъанын хырылдагъан тауушланы, къызыу солугъан тауушланы эштеме. Ийнек бла бёрю сермешедиле. Ийнек энгда бизни джетди. Дагыда ол ызындан сюйреле келгениге мыллык атды. Дагыда джетди.

Саумусуз дегенча, бизге бурнун ышыды, огъесе болушлукъму излей эди, хариб бизден. «Алакёз, джанчыгъым, бизни, кесинги да джакъла!..» — деб ичимден шыбырдайма.

Къолларым, бутларым бар-джокъ эселе да, билмейме, барама. Абына-сюрюпе бара тургъанлай, бузоу бир да бир ачы кычырды да, бнягъы мен ийнб къоя эдим джерге. Ол а, хариб, мени бармакъларым асыры бек ачитхандан кычыра кёре эдим. Аны кычырыгъына Алакёз джедди, беру бу джол кёрюмеди. Эшта, Алакёз аны бошагъан болур.

Мен да кёл баса башлагъанлай, онг джаныбыздан, тюз мени къатымдан, отча кёзлери джана, бир джаныуар чыкъды. Ах, мен джарлы, саудап ёлеме, алай а олсагъатда, тоба, мен атдан эсе бек джортув бара болур эдим. Бёрю кысылгъандан кысыла келеди, бузоу бла мени къарысуз кёрген болур дейме. Къалай кычыргъанымы да билмей, ачы кычырдым, кычырмай, кесп кесиме алай кёрюндюм эсем да, билмейме. Алакёз, джарлы, энди бу бёрюге айланды. Хырылдайдыла, ауур солуйдула. Бир-эки айланыб да ийнек ачы кычырды. Бузоуну кёлтюрюб барама. Алакёзге уа къоркъуб джаным чыгъады.

Бу кёзючюкде мени атымы айтыб кычыргъан тауушланы эштим, бираздан чыракъла бла келгенлени кёрдюм. Аланы кёргенлей, бёрю, хырылдай-хырылдай, артха къала башлады. Адамла келиб, бизни тегерегибизни алгъан заманда да бузоуну джерге нерге билмей, къаты кысыб тура эдим. Къолларым къарышыб къалгъан кёре эдим бузоугъа, артда тартыб кючден алдыла. Алакёз да, хариб, ахырына джетиб, ауур солуй, къатыбызда сюелди, мюйюзлеринде бёрю тюклени, тери кесеклени ариулагъанларын кёрдюм. Бутунда уа уллу джарасы — ол худжу тишлери бла этин къобарыб алгъан кёреме, аман кюн келлик, фермада кызыла уа бизни кюндюз ийнекле кютюлген таба джанында излеб айланган кёре эдим. Ол бузоу менден аллай аламат болуб къалды, тоба.

Айран ма алай бла этиледди. Бу джаш а биле болмаз аны. Ол кече сютню бек кеч уютхан эдиле кызыла, хариб. Эртден-бла, эсимдеди, бизни ферманы къаты бла джашла, озуб бара, тохтаб, суусаб изледиле. Эшта, ала геологла болур эдиле. Алкъын иги уюб бошамагъан айранны чыгъарыб суусабха бергенimde, аланы бири:

— Айыбды, а кызы, айран эте билмегенинг, — деди.

— Ах, мен джарлы, бу сурат ол джашды да! — деб кычырдым мен. Катя бла Бибигюл меннге сейирсиниб къарадыла. — Билдим ма муну, бу грубиянны, эсиме тюшдю. Ма ол кюн да ма былай къарагъан эдиле муну кёзлери, эки кёзю — эки кюнча!

Ким эсе да эшикни къакъды. Ючюбюз да бирден: «Киригиз!» — дедик. Ол кириб, биз эшик таба къарагъаныкъда, ма муну, бу столдагъын, таныдыкъ.

Эки кёз — эки кюн — юйню джарытдыла...

— Салам, кызыла. Мени атым Айтекди. Горныйде студентме. Сафийатны анасындан сизге айранны келтирген менме. Вокзалда адам излеб айланиганын эслеб, алгъан эдим.

Джаш столда кесини суратында Катя джазгъан сёзлени кёрмез ючюн, суратны тайдырыгъа умут этдим, алай а Катяны кёлу, столдан тая келиб, мени кёлуна джетиб чимдегенлей, мен суратны ызына ийдим...

— Олтуругъуз, — деб Бибигюл, эрнии кымылдатмагъанлай, тиш орталары бла айта, джашха шиндикни стол таба тюртдю.

Айран столда, гёген ичинде, къайнаб, тёгюльорге джетгенди...

Кызыла артда айтханларына кёре, ала да, мен да къалай эсе да бир кёзючюкге джашны кёзлерине эс бёлдюк. Алагъа адам эс бёлмей къаллыкъ тюлдю. Ол кёзле меннге къарабдыла. Алада: «Сафийат, мени ариуум, сен таньмагъанлыкъгъа, мен сени эртдеден билеме. Сюеме сени, алай а омакъ селеше билмейме да, атым хыныгъа чыгыб къалады. Хыны уа чыртда тюлме. Ангыла мени, ариуум. Сюеме сени» деген сёзлени окъургъа боллукъ эди.

Кёзле кыбламадыла, деген кертиди...

Айранны къайнагъаны чёге башлады...

Мен да, къалай эсе бир башха болганча, кесиме алай кёрюндюм: къабыргъада кюзюге къарагъанымда уа, кёзлерим, Бибигюлню къулакъларында накъут-налмаз сыргъалача, джашнай тура эдиле. Энди, ахырсы, ол ариу керти да менмени... Тишлерим да чыммакъ акъ инджилеча... Керти менмени?!

Столда айранны къайнагъаны тохтады, алай а аны чыпчыкъ кёзчюклери къуру меннге деб кёз кысадыла...

Москва, 1962 дж., декабрь.

1. Бу хапарны баш герою кимди? Аны юсюнден не билдигиз (хали шартлары, джюрек сезими, адамлыгъы)?

2. Бузоучукъну берюлен кьутхаргъаны, айранны тенг кызыла бла тептенг этиб ичгени, мосвачылары барына ичпиррге излегени героиняны халисинде къаллай шартланы кёргюзеди?

3. Хапарны идея магъанасын ачыкълагъыз.

4. «Айран» деген хапаргъа лирикалыкъ чыгъарма деб не ючюн айтабыз?

ГЫРДЖЫН

Кызыгъа гырджынны юсюнден селешинюю бизде айыбха санайдыла, алай а селеширге керек болса, селешмей не этериксе?!

Сёз ючюн, ма бююн да мени кёзюмю аллындан, папирос кьагъытча, ол саз гырджын, сегиз туурагъанчыкъгъа юлешиниб тургъан саз гырджын, кетмегенди. Гырджынны джанын-

да — джетиджыллыкъ кызычыкъ. Къуру кёзлери, гырджынгга кирпич къакъмай къараб тургъан кёзлери болмаса, аны джугъу барды дерикъ тюлсе. Ол тукъум къарау, табадан бу джугъа гырджынчыкъны огъай, таулары, таб Минги Тауну да кесине тартыб, орнундан тебдирир эди...

Ол кюнледе алай эди. Ол кюн меннге джер джюзю мазаллы бёчке болуб, аны башына гырджыны бла бир мазаллы таба джабылыб тургъанча, алай кёрюне эди. Ичинде уа мен. Мен ол гырджынгга джетиб алыргъа боллукъ эдим, алай а къолум кёлтюрюлмей эди, къолуму уа кёлтюраллыкъ эдим, алай а кёлтюрюрге боллукъ тюл эди...

...Купеде мени нёгерлерим кюнорта шхууур ашаргъа джараша айланадыла. Мени да чакъырадыла, ашарым а келмейди. Мени кёб болмай озгъан кюнлерим мени бла эгич къалыргъа излейдиле, ма, къолумдан тартыб, купеден чыгъарыб барадыла. Мен да, арысам да, бойсунуб чыгыб барама...

— Да ма чыкъдыкъ, озгъан кюнлерим, олтуругъуз, ма шиндикчик, мен терезени джанында сюелейим. Кишини джунчутурукъ тюлбюз. Айтыгъыз, менден энди уа не излейсиз? Ахырысы, былай тюзюн айтсакъ, неге керексиз, ха? Оздугъуз, кетдигиз. Бюгюн кюннге къарачыгъыз терезеден: артда къаладыла, огъай, бош айтама, къалмайдыла, бизни бла чыгыб барадыла алтыпча будай сабанла, субай санлы акъчепкен къайышла амма-чукка эте келедиле... «Субай санлы къайын терекчигим» деб кесими юсюмден нечча эштген болурма...

Майна, темир джолдан узакъда уа — таулача терриконла. Алай а мен ангылаялмайма, кёмюр чыгъарыу кёбден кёб бола барады. Кёмюр чыгъарыуда джараусуз тонракъны алай къалаб таула этиб барсала, сора ала къаллай бир джерни аллыкъдыла? Ма энтда сабанла, Бу экспресс поезд не дженгил бара эсе да, сабанланы озалмайды. Алада мычымай комбайн теберер. Мени сартын, мюрзеую алтын бла бош тенгleshдиреди, тенгleshдирмей бир да амал болмаса, анга дюн-дунияда болмагъан бич сёз табаргъа керек эди, ёзге уа анга тенглик этер зат джокъду.

— Да энди болдуму олтургъаныгъыз, озгъан кюнлерим? Сизни атыгъыз джашауду, сиз джашауну бир кесегисиз, мен аны билеме. Бусагъатда былайда бир кесек чёкдююз эсе уа, мени энтда бирегизге элтирге чёкенигизни билеме...

...Кёзюмден ол бир кёзле чыртда кетмейдиле. Уллу кёзле. Ол кёзле меннге кеслериши уллулукълары бла Минги Тауну этегинден башланган ёзени барын толтургъандыла. Ала болмаса, бу тегерекде джукъ джокъду — не чегет, не шуулдаб ашыгыш баргъан Къобан, не кёк. Бары ол эки кёзю. Мен кёрген къуру ала эдиле, кирпич къакъмай меннге къарагъан ол эки кёз... Тенгим да, мен да колхоз бригададан элге, юйюбюзге, келе тура эдик. Экинди тюгел болмагъан эди. Улоу джолчукъда мен аллында, тенгим мени ызымдан бара-

быз. Алда мен — аузумдан сёзюм чыкьмай мыдах. Джолчукь мени аллымда чынгаб, джортуб барады. Бир, камсык сабийча, кёкенлеге бугьа да, сора аланы орталарындан мени кьозуй, тилин чыгьаргьанча, чыгьыб, аллымы сакьлайды. Мен аны джестер-джетмез, биягьынлай, чынгай-чынгай кетиб, тёнгерев тюшгенча, чегет дуппурчукьдан энишге тюшюб, сора мен аны джетгинчи, суучукьгьа кириб джууунуб, ол джанында меннге ышара, мени сакьлайды. Меними? Огьай, тенгим да... алай а мен ол кюнледе не аны, не башханы кёрмей эдим...

Джолчукь а таб мени джарытхан да этди, камсык джолчукь. «Менден чыкьмай, мени бла бар» деб ол меннге алай айтханча барады. Таб, айтханьча, андан башха бир джертин да бараллыкь тюлсе: Кьобанны тик джагьасы—бир кьыйыры, бир кьыйыры да — салыныб тургьан мазаллы кьаяла. Джолчукь, кьоркьгьан, юркген да зтмей, джарыкь барады, меннге ишексиз бол, мен сени уллу, керти джолгьа алыб барама, дегенчады. Келтирген да этди...

Бир джанындан — мени.

Экинчи джанындан — Аны.

Алай бла бизни бир-бирибизге тюртюб, кеси да джортханын кьоюб, бу болумну арты неде тохтарын билирге суйгенча, кьулакь салыб сирелди...

Андан, джолчукь баргьан джанындан, мен Аны келе тургьанын эследим. Тикчикден бери чыкьгьанлай. Ол, ызына туракьлаб, сабыр болду, огьесе мен кесимми болдум сабыр, билмейме.

Айтыргьа, ол заманчыкь сау бир ёмюр тенгли бир кёрюндю...

Ол келеди. Алгьа. Джанламай.

Джолчукь энди табалагьанчады: энди кёрейим кьалай этерик эсегиз да! Менден тышына чыгьар амалыгьыз джокьду — мени кенглигим кьуру эки аякьгьады, дейди.

Кьуру эки аякьгьа...

Ол джанындагьы бир атлам этди.

Мен да этдим.

Аны кьарагьаны кьуру меннгеди.

Мени да кьуру ангады.

Атлам. Энтда бир.

Болду. Энди атлар джер джокьду. Не анга. Не манга.

Ол тохтады. Мен да тохтадым.

Арабызда джолчукьну бир кесеги. Ол, бизни тьобюбюзден ёрге кьарай, кьалай этерикдиле деб, ашыгьыб сакьлайды. Мени артымда — тенг кьызым. Аны артында — уллу джолну бир кесеги...

Мен кёрген кьуру кёзледиле. Кирпик кьакьмагьан мазаллы кёзле. Ала кеслерине кёкню бютеу кёгю бла мындагьы хауаны кёгюн алгьандыла, алай а Минги Тауну суугьун да

алгъандыла. Аланы ичлеринде мен кесими кюзгюдеча кёреме, деб акъылым алайды. Майна, алада мени кёзлерим. Ала да анга дунияны джабхан болурламы? Майна мени кёзлерим тюз былайчыкъдагы чёртлеуюк бояулу. Айтхажымча, апы кёзлеринде кесимикилени кёргенчама. Майна, ачуулу кёзлерим, тенгиз тенгли бир джыламукъ тегерге хазыр кёзлерим. Огъай, мен анга кёз тамчымы кёргюзтмем! Не этейим да сора?! Былай бла кёбге бараллыкъ тюлсе. Кёзле кёздеде. Джюрек кесими ишин этеди; сагъышла, бораида къар бурчакъла къатышханча, къатышыбдыла, алай а кьолум, онг кьолум, кеси аллына ёрге дженгил кёлтюрюлюб, аллымдагы аманны джаягына салды.

Энди уа джолума барыу кыйын болмады — аякъларым кеслери кетдиле. Бир аягым, аны аягын баса, юсю бла атлады. Мен сора, бир джары да бурулмай, аллыма, джолума, кетдим. Ол а, кьолун кёлтюре келиб, дагыда эпинше ийиб кьойгъанын эследим.

Сан этмедим. Тенгим ызымдан не затла эсе да айта келеди,— меннге уруша эсе да, огъесе иги этдинг дей эсе да, билмейме. Мен эслеген — джолчукъ биягъындача чынгай, камсыклана тебрегениди.

Энди башымда бир тукъум бир сагъышым барды деб билмедим, кирпик къакъмай меннге къарагъан кёзле да энди кёзюмден кетдиле. Мен сезген, аны сакъалыны зыбыр тюгю чанчылгъанча, онг кьолуму кыызгъаныды...

Джолчукъ бла биз дуппурчукъгъа ёрледик, дагыда эниб таш тешелген уллу джолгъа чыкъдыкъ. Бизни юйюбюз да аны джанындады...

Былай нек болады экен — не сен ураса биреуюно, неда сени биреу урады. Урмай джашаргъа амал бола тургъанлай...

Урсанг а, джюрекини ачитхандан эсе, этни ачитхан игид да игиди...

Купеге кирирге керекди.

Ичиндеги негерлерим кюнорта азыкъгъа джарашхандыла. Мени юч негерим да, кьолларына бирер кесек тауукъ этни алыб, ипин эсе да юсюнден джарыкъ хапар айтадыла. Столчукъда болмагъан ашарыкъ джокъду. Ортасында уа — тегерек орус ётмек.

Мени олтуртхунчу кьоймадыла. Эки джашны къайсысы эсе да бири меннге терезени джашында орун кьойду. Ол джарыкъ адамлаи къатларында мыдахлыгъымы танытмазгъа кюеше, мен да къабаргъа узалдым. Бизни тёртюнючю негерибиз — улайгъан орус тишируу, уллу тегерек ётмекки кесине тартыб, туурай башлады. Ётмек а асыры джумушакъдан бычакъ джетер-джетмез кесилиб барады.

Хар замандача, бу джол да, мени кёз аллымда ол мени кесине тартхан, алай кьолуму тийиралмай къалгъан, ол биягъы гырджын турады. Ол кюледе мени бла ол гырджынны арабыз-

да — ауруб джатхан анам, гитче эгешчигим, къарт анам сюелиб эдиле. Ол эм арт гырджыныбыз эди — юйде андан башха бир хулгу уи къалмагъан эди.

Ол кюнле урушну къыйыш кюнлери эдиле.

Гырджын арты. Мен, джетиджыллыкъ къызчыкъ, къалгъан уччукъну сибириб, гырджын этиб, ауруб тургъан анам бла сабий эгешчигиме, къарт анама юлеширге керек эдим. Аны бла бирча, ол гырджыннга кесим тиймей къалыргъа кесимде къарыу да табаргъа керек эдим. Билмейме, ол къарыуну къалай табалгъан эдим...

Поезде — узун джолда башынга келмеген зат джокъду. Алай а, беллау айтханча, поездде джукъларгъа да ити болады. Ма, биягъы къол, мени онг къолум чырт джукъларгъа къоймайды. Андан бери неллай бир замаи кетди, алай а бу къолгъа юреналмайма — киши къолчады, огъай, киши къолча деб бош айтама — къолумдан кълум чыкъгъанды...

...Да, ол ингирде мен юйге келдим. Ол кюнледе мени мыдахлыгъымы анам биле эди, мени джюрегими джазаргъа кюреше эди. Алай этгенликге уа, кеси менден эсе бек ачыб эди.

Анам хычышла бишире тура эди. Хоншубуз Сосланнга къызчыкъ тууб, аланы алгъышха элтирге. Игидда дейсе, бизде гырджыннан иги саугъа, огъай, саугъа тюл, андан огъургъа саналгъан не барды! Гырджын, не тюрюсю да, не зат ундан да, насыбны башына саналгъаны къалай иги ышанды!

Сосланны къызчыгъына тойну, оюнну уллу этерик болурла. Игидда дейсе! Алгъынлада тойну, оюнну джаш тууса этгендиле, энди уа ал сабийге къуру да этедиле.

Той, оюн... Унуталмайма... Къайдан унутхун...

Аш юйде, ол ингирде, кесиме чъмюшчюкге джангы ауланган сюбашыны къуюб, къызыл бишиб тургъан гырджыннан да бир туурагъанны сындырыб, башха юйде, олтургъан да этмегенлей, аууланыб башладым. Мени аллахым! Гырджынны биягъы къолум бла тутуб турама! Эрлай сол къолума алыб, сюбашы бла андан кёзюу кёре, къуру бир къолум бла ашадым. Эки кёзюм терезеге къараб тургъанлыкъгъа, джукъ кёрмедиле.

Джукъ да кёрмейме. Мени тенглерим Даута бла Сеир бири бири къолларыш тутуб ишден келгенлерин да, къызгъылдым мазаллы кюн тауладан ол джанына аууб, тамблагъы кюнню ару болурун таныта, артында сейир бояуланы къюуб кетгенин да кёралмадым. Кёре эдим, кёрмей эдим. Кёзлерим кёргенликге, эсим ангыламай, кесим къайгъыма кетибме.

Къысхача, мени кёрюр къарыуум болса, уллу тау элни экнидинн аллы бла джашауун кёрюрге боллукъ эдим.

Мен кеси кесимде не эсе да, бусагъатха дери болмагъан бир шартны ангыларгъа кюреше болур эдим дейме. Ол адамны, эркишини, джаягъына ургъанымы сагъышыш этмей эдим, огъесе этергеми суймей эдим, къайдам. Да сора неши сагъы-

шып эте болур эдим?! Кесими сыйымы юсюнденми? Огъай, аны юсюнден да энди сагъыш этмей эдим. Да сора неге? Неге да эте болур эдим. Джашаума эте болур эдим. Алай а мени джылымда джашаума сагъыш этерча да не. Айхай, алай айтханым ючюц, сагъыш этмей не этгин, джашауунг бузулса...

Ол кече мени кезюме квалкыу кирмей чыккыдым. Ишден келген кярнашым бла эгечим джукъламаймыды деб, башымдан джууургъанны ачыб-ачыб кярадыла, алай а джукъламагъаным алагъа билдирмедим. Бу арт кезюуледе бизни юйде бары да мыдахдыла — меннге болгъан зат барына да бек ауур тийибди, алай а мыдахлыкъларын меннге билдирмезге кюрешедиле ансы.

Мен тешиниб орунга киргенлей, биягъы кълум эсиме тюшюб, титиредим—кълум мени бла бирге джууургъанны тюбюнде тура эди! Бери чыгъарыб джууургъанны юсюне салдым — алай турсун, мени этиме джетерик тюлдю.

Бу кълдан быллай бир нек къркъама экен?! Къркъанмы этеме да! Джийргенген эте болурмамы? Мен ёмюрюмде итни да къкмагъанма. Къалай алай эсе да, кълуму кёрюб болмайма. Сейир тюлмюдю! Ёмюрюнде бир таулу тиширыу бир эркишни къкмагъаны ючюц болурму? Тиширыгъа къл кёлтюрген эркишиле уа болгъандыла. Аллай эркиши кесини кълундан джийиргене да болмаз...

Кече тангига дерн мени джукъум, мени унутуб, къайда эсе айланыб турду, мени эсим а болгъан затланы чакъыргъанлай тангига чыккыды...

Ма бюгюн, Сослангача, эки джылны мыдан алгъа бизни хоншубузгъа сабийчик тууду. Ал сабийчик. Бютеу эл ала бла бирге къууана, сынджыр салгъанча, алгъышха барады. Корзинкалада, сеткалада, чыммакъ акъ джанджаулукълада бары алагъа гырджын элтеди. Гырджын —

отда бишген,

духовкада бишген,

джауда бишген.

Гырджын —

ичине гаккы, бышлакъ, халыуа салынган.

Гырджын —

Тегерек, ючгюл, тюрлю-тюрлю окулары бла.

Гырджынны чыгъара;

— Бу гырджында пенча бюртюк бар эсе гитчечикни аллай бир насыбы болсун;

— Бу гырджында пенча бюртюк бар эсе гитчечикни аллай бир тенги, джууугъу болсун;

— Бу юй ёмюрде гырджынсыз болмасын;

— Сизни гитчечигигиз халккъа бу гырджынча керекли болсун, — дейдиле.

Гырджын бла бирге сабий кийимчикле да элтедиле.

Сабийни ийгытынчы кюнүне джау джибге деб юнню арбазында, кязыб мийик столбаны бегитдиле. Аны чынг башына уа оюу тигилген джанджаулукукга чырмаб гырджыны, кюз бёркнү, аны кьатына — малгар тюймеле тигилген эркиши тыш кёлекни, кьол керекни, чыммакь акь капрондан шарфны да такьдыла.

Столбаны тёпесине уа бу зат ючюн колхоз складдан алынган ёгюз териден этилген манс джибни бегитгендиле. Аны берри тагьардан алгьа талай кюнню челек бла джауда джибитиб тургьандыла. Кьайсы болса да джашладан бири аны бла миниб, башында гырджыны алыргьа керекди. Билгенле, анга минну бир да кьыйынды, дейдиле, алай а аны кьыйынлыгы джаш кьауумну кесине тартады.

Аланы арбазлары бек уллуду, ол арбазны ичи адамдан тыкь-тыкьлама болгьанды. Кьалач такьган бу оюн кесине кьартны, джашны да тартады. Майна, кьартла таякьларына сакьаллары бла таяныб, кьайсы джигит башларыкьды деб сакьлайдыла; огьурлу кёзлери ышара, кьарт кьатышла сакьлайдыла; кёллерине келгенни кьычырыб айта, сабийле сакьлайдыла. Кьызла уа кимден да бек ашыгыб сакьлайдыла — хорлагьан джаш шарфны алыб кьайсы кьызы башына кьысар — столбадан шарфны алган джаш аны суйген кьызына халкь тургьанлай берликди, алай бла, суйгенни халкьны аллында ачарыкьды...

Мен да ол кюн анда эдим. Мен да, алайда кьызыланы барысыча, кьоркьуу бла умутну ортасында ол затны сакьлай эдим...

Башланды. Биринчи болуб джау джибге колхозну шоферу Исмаил барды. Кьобузчу Айшат эрлай бу болумгьа тыйыншлы тартыуну согьуб башлады, аны бла Исмаилны атын айтдырады.

Исмаил ашыкьмай кесини чыммакь акь кёлегин тешди. Аны сакьлаб турган джаш кёлекни кьолуна алды. Исмаил, биягышлай ашыкьмай шиндикге олтуруб, кьара туфлилерни, чындайларын да тешиб, кьолларына тьюкюрюк мылы да этмей, джибден тутду. Аны бир джангыз кьымылдауун ычхындырмай, солууларын алмагьанча, хар ким алай кьарайды. Бары сакьлайды.

Исмаил бла джибни бир-бирине эзеулуклерни сакьлайды. Исмаил джибге бой бермейди. Джиб да Исмаилгьа бой бермейди. Аякьлары таядыла. Кьоллары таядыла. Аны бетинде, имбашларында (майкасы джабмагьан этинде) тери чирчик-чирчик чыкьгьанды, алай а ол, тёрт-беш метрден ёрге чыгьалмай, тамам кьарыуун тауусуб, джерге тюшдю. Бир уллу аманлыкь этгенча, адамлагьа кёзюн кёлтюралмай, джерге кьарангьанлай, бет-кьол джууаргьа ичгери кетди. Кьобуз а ызындан, керти да ийлыкьдырырча, бир мууал, бир кьолайсыз тартыуну согьады. Тюзю, тартыу деб да айталлыкь тюлсе анга — не зат эсе да бир селеке тауушладыла.

Алай а ма бир башха джаш тешине айланады. Ол Асланды.

Къойчу. Къобуз олсагъат бнягъы джарыкъ тартыуну согъуб башлады.

Аслан да, ол джашча, тешииб, ёрлеб тебреди. Джибни джалан аякъларына чырмады, алай а джиб да, аякълары да таядыла. Джибни къолларына чырмайды — чот бнягъынлай болады. Сылдыраб, кесни тыялмай, джерге тюшеди, дагъыда ачюдан, бой бермей, ёрге биразны кёлтюрюледи. Исмаилдан сора да джибни джаугъа ургъандыла. Не этди эсе да, Аслан биринчиини озду. Ол бираз кёллю болгъан болур эди — джаныдан кесинде къарыу табыб, къалай этди эсе да, мийикге чыкъды. Къобузчу къобузну дженгилден дженгил согъады. Ма, Аслан энди чынг башына чыкъды. Майна, къолу джанджаулукъга джетди. Тешди. Тюшюб келеди. Джерге тюшдю. Къобуз да, халкъ да къууанч аллыдыла.

Хар ким харс урады. Аслан, джанджаулукъ бла гырджынны алайдагъы шидикге салыб, бет-къол джууаргъа, кийинирге кетди.

Кирсиз болуб къайтды. Джанджаулукъ бла гырджынны эки къолу бла тутуб, кёзлери бла кимни эсе да излейди. Табды. Алайда эм къарт тиширыуну табды. Анга эншге ийилерек болуб черс берди. Аслан юйдегилиди, ол себебден ол гырджындан башха джукъ алмады.

Сора, къарт къатынны аллына сюелиб, былай деди:

— Сен элиң анасына. Гырджынны багъасын сен кимден да иги билесе. Ма, джаным, не сюйсенг да эт.

Кёзюме кёрюне турады — къарт тиширыу къалай эсе да, олсагъат джаш болуб къалгъанча, белни да тюзете, адамлагъа джарыкъ кёзлери бла къарады. Билир-билмез къалтырай тургъан къоллары бла гырджынны алды, ачды. Ол гырджын бююн да кёзюме кёрюне турады: уллу тегерек гырджын, къыш-къызыл бишген, джумушакъ, будай гырджын. Ол да бу къууанчха къууанганча, бетине къызыл ура болур эди дейме. Тохта, бу уа неди? Къууанч гырджынны къатында ол эртеги гырджын, мени кёзюмден кетерге унамагъан гырджын. Аны сазлыгъы — бишерге къоймагъанлары ючюндю, джукъалыгъы уа — ун болмагъаны ючюн. Майна, келеккеча, ол джыллада айланган бушууну кесича. Нек унуталмайма мен ол гырджынны быллай къууанч кюнледе да...

Ол сазбет гырджын, мен къарт тиширыуну сёзлерини эште башлагъанлай, кёзюмден тайды.

— Сабий тууса, гырджын бла алгъышлайбыз. Къыз эрге чыкъса, джаш къатын алса да, гырджын бла алгъыш этебиз. Адам ёлсе да, гырджын бла къайгъы сёз беребиз. Балаларым, таулу гырджындан башха джугъу болмай этмейди алай. Гырджыны болгъанны песи да болады. Ма къыркъ джыл, таулу эркин гырджын ашагъанлы. Аны песи да, аллахха шукур, барды, алай гырджынны сыйы бир тукъум бир затда джокъду да, бизни бу огъурлу адетибиз аны ючюн барады.

Насыб гырджындады, нек десенг, адам улуну кыйыны гырджынга киреди. Шохлукъ, къарнашлыкъ да гырджынны юсюндеди — аны бирикген къолла этедиле. Ауузугъузгъа бирер джетдиригиз, балаларым! Бу гырджынча, насыбыгъыз кѳб болсун!

Эсимдеди, гырджынны тууаргъа тиширугъа болушдула, сора хар адам аны аллына барыб, бирер кесекчикъ къабыб, керти да олсагъатлай насыбына насыб къошулгъанча, кесин алай кѳреди.

...Сен а къабхан эдинг, кѳзюнгю айырмай къабхан эдинг, алай а мен сени нек къарагъанынгы ангылаялмагъан эдим...

Мен да къабхан эдим. Къабханлай, керти да насыблы болгъан эдим...

Дагъыда оюн башланды. Къобуз согъулду. Столбаны къатына энди башха джаш, Ахмат, барды. Джиб бла кѳб къазауат этди, алай болса да минди. Ол джелде тарала тургъан акъ шарфны алыб тюшдю...

Халкъда тѳзюм къалмагъанды: кимге берликди эжен шарфны? Къайсы кыызгъа?

Ахмат шарфны берди. Манга. Хар ким бизден кѳз алмай, харс ура, къарайды. Къобуз джарыкъ, тартыуну согъады. Мен джунчудум. Бетим кыйюб барады. Джерге кириб кетерлай болгъанма. Игидда дейсе, халкъны аллында, сени сюеме деб кычырмагъанлыкъгъа, сюйгенин билдирсе! Къайсы эсе да шарфны мени башыма атды. Мени бурмаракъ чачым аны, унамагъанча, кѳлтюрюб, башыма джарашыргъа къоймагъанын сеземе. Джюрегим а, чыгъыб кетеди дерча, алай урады. Аны ургъанын мен кесим бла ол шарфны берген болмаса, киши эште болмаз, алай а эште да болурла, къайдам.

Биз экибиз, айхай, тепсерге да керекбиз. Къобузчу эм аламат тартыуну согъуб башлады. Ахмат бла мен чыкъдыкъ. Адамла джанлаб, тепсерге джер къойдула. Харс уллуду. Бираздан Ахмат бла мен, тепсеуге асыры джарашхандан, дунняда, биз экибиз болмаса, адам джокъча, кесибизге алай кѳрюнебиз. Дунняда экеулен барды: Ол меннге, мен — Анга. Экибиз а — тепсеуге. Хы, бизни бла дагъыда — къобуз. Къобуз бизни кыыздыра, аякъларыбызны бизге дерп ѳмюрде бир киши алмагъанча, алай алдырады.

Мени башымда шарфны учлары мени ызымдан сюзюле, мен кымылдагъанча кымылдаб джетдиралмайла. Биз бир-бирибизге джууукъ барсакъ, шарфны учлары Ахматны бетинне джетедиле. Биз экибизни арабызда уа къуру — шарфны дженгил къанатлары. Ахматны бетинне джетиб, ала меннге къайта, аны джылыуун, неда къуру да ышара тургъан эринлерини ышарыуун меннге келтире болур эдиле. Мени да эринмендеп ышарыуум къурумагъаны аны ючюн болурму эди?! Игидда дейсе! Аллаи джаш! Чырайлы, сюйюмлю, иги! Аны бетинне кѳзюм джетсе, кесими да ангылайма. Кѳзлери джа-

рыкъдыла. Аланы джарыгъанлары мени кёзлерим джарыгъанлары ючюндю. Ол ышаргъапплай, къууанчдан джарыгъапплай турады, алай эсе уа — мен аны бла болгъаным ючюндю. Кёзлери: «Суу суратым, дюн-дунияда сеиден арну джокъду» дейдиле. Мен да ийпаныбма. Мени ийгимке табанлы туфлилерим кеслери алларына мени алыб барадыла. Анга элтедиле. Къуру анга. Къап-къара бурма чачым энди шарфны иймей тыяды. Мени кюйюб баргъан джаякъларым шарфны кюйдюрюб къоярла да? Ахмат бла мен мени шарфымы къанатларында — насыбны къанатларында, учуб кетерик болурбузму?

Биз энди стемеге берилген заманы озуб барабыз. Къояр заманыбыз эртде болгъанды. Алай а тохтамай тангига дери да тепсерикбиз. Бизни ызыбыздан быллай сёзле джетедиле:

— Была тамам бир-бири ючюн джаратылгъандыла...

— Къалай бек джарашадыла!

— Ахмат биледи кимни сайлагъаны!

Менгеча, Ахматха да бу сёзлени татлы тийгенлерин сеземе. Аны ала кёзлери ол сёзледен бютюн да ала болгъанчадыла. Аны арну сюеги, къуш учханча, тепсеуде учады.

Алай бла бютеу элни аллында ол меннге суймеклигин ачды. Мен а? Ол кюннге дери да мен аны таний, биле эдим. Биз бирге окъугъан эдик. Школда мени тенглерим мени «джазыучу» деб къозуучан эдиле. Мени джукъчукъла джазарга къорешгеним ючюн айта эдиле. Мен а, алай айтсала, суймеучен эдим. Сен алай болмагъапплай айтсала, ачыу тиеди. Бир джолда меннге алай айтхан бир джашха Ахмат мени ючюн бек къаты урушхан эди, джетдирген да этген болур эди дейме...

Орта школну бошадыкъ. Мен колхозда сабанчы звенода ишлеб башладым. Ахмат алгъы бурун суу ташыучу, артда уа — сабанчы бригадирни болушчусу болду. Заочно окъургъа да сельхоз-институтха кирди...

...Джукълаялмайма. Купеде багы джукълайдыла. Мени кёзюме уа къалкъыу кирмейди. Терезени тышында джулдузла ойнагъанча кёрюнеди. Джарыкъдан, ламначыкъладаи боладыла ол джулдузла. Ол джулдузла джолну узуну мени бла барадыла — джулдуз джол...

Ахмат меннге къагъытчыкъла джаза турду. Керти джюреги бла суйгениңе ант эте эди, бир юй болайыкъ, дей эди. Мен ол затны суймейми эдим да? Кече, кюн да экибиз къалай джашау этерибизни оноуларын къура эдим. Мен аны сюе эдим. Анга ийпаныб эдим. Кенгирекден болса да, ол кесини ышарыуу бла мени джюрегими джылытмагъан бир кюню кете болмаз эди.

Сау эл бизни тоюбузну сакълайды. Хар кимни ауузундагъы олду. Эки джанында да атала, апала огъай демейдиле. Алай а бары да оюлду.

...Былтыр джылны къачы тюшдю. Мени звоному джеринде болмагъанча кёб партох битди. Биз, звоному членлери, джыйырма кюн бла кечени сабандан чыкъмагъанлай кюрешиб, партохню джыйдыкъ. Кюн арну заманда бир бюртокню джерде къоймай джыаргъа керек эди. Алай бла джыйырма кюнге мюрзеуню джыйдыкъ, ол кёзюню ичинде Кюн бизден алгъа джангыз кюнню къобмады.

Мюрзеуню джыаргъа колхозгъа шахарчыла да болушдула. Микроскоп бла къарасанг да, джерде джукъ табмазча, колхоз мюрзеуню алай ариу джыйды.

Хар не джыйылыб бошалгъандан сора колхоз кесини алчылары бла мени да алчыланы кенгешиуюне ийди. Поезд бла барабыз. Къалай игиди кыйынына къууанган! Къалай игиди багъалы адамы болган.

Ахмат! Ол энди районда ишлейди. Заготзернону тамадасыды. Джаш ишинде кёлтюрюлюб тебегенди. Джаным, наным, игим! Дженгилде бир юй боллукъбуз. Институтларыбызны бошасакъ а, къалайы таб болса, алайда орналырбыз...

Поезд бла барабыз. Тенглеринг бла ишлеген, джюрюген да къалай игиди! Сёлешгенибизни, кюлгенибизни тохтатханлай, кёзюме Ахмат кёрюнеди. Ала кёзлери меннге кюледиле, бурма башын джелчик сылайды...

Ма бусагъатда да мен терезе таба олтурдум. Мюрзеуню джыйылгъан сабанны башында къанатлыла учуб айланадыла. Тёгерек айланыб, сабаннга къонуб, сора тамам насыбча, учуб кетедиле...

Поезд бир гитче станциячыкъда аз сабырчыкъ болду. Алайда бир тютюнню эследим. Юй кюеди деб акъылым алай болду, алай а тютюнню мазаллы партох къалаудан чыгъа тургъанын кёрюб, тенглериме да не эсе да бир затла айтыб, эшик таба мыллыгъымы атдым. Чынгаб кюден тюшдюм — поезд тебеген эди. Аны кетгени къулагъыма да кирмей, солууму кюден ала тютюн таба мыллык атдым.

Алайгъа джетиб, Ахматны кёргенлей, не айтыргъа билмей, сын болдум. Ол адамла бла рахат сёлеше турады. Мени кёргенлей, аллыма чабыб, жарыучусуча, бети жарыды. Джукъ билмей тургъанлай мени кёргенине ол да сейирсинди.

Тамагъыма тылпыуум тыгъылыб, ауузумдан сёз чыгъаралмай, биразны турдум, къолум бла кюе тургъан партохню кёргюздюм. Ахматны да кесиме негер эте, кюден-бутдан:

— Ахмат, бу-бу-бу не затды? Мюрзеу кюйюб бара турады! Кел, бир амал этейик! — дедим да анга къарадым.

— Сора сен муну ючюн тюшгенсе поезден, алаймыды? Муну ючюн? Менге мынга не! — деб ол, энди хыны къан алыб, джууаб этди.

— Огъай, сенки тюлдю, сен не тюлсе, халкъды не, бизбиз! Аны къалай битдиргенлерин унутханмыса?! — деб джыларым келиб айтдым.

— Мариям, кесинги бош кыйнайс. Аны кый да, бери кыйдан чыккынг, аны айт. Муну юсюнден (кюе тургбан мюрзеу кылаулары кезлери бла кергюзе) мен тамадалагыа билдирликме. Мюрзеуну былай кёб болуруп ким биле эди. Андан сора да мени аккылым, машинала дженгил-дженгил ташыб барыра деб алай эди, ол себебден кышбаккыла этмегенбиз, — деб кески арнулаб кюрешеди. Сторож, башын булгый, аны сёзлерин онгунмай, мениге кырайды.

— Андан эсе, Мариям, джаным, джюрегинги саккыла, ол бизни экибизге да керек боллуккыду, — деб Ахмат ышарыгыа кюреше айтды.

— Бу джана тургбан мени джюрегимди. Аны бла бирге башха джюрек да джанмай эсе, сора ол джюрек джангызлай кыалса игиди, — деб, джыларымы тыя, былайкыа джыйылгын энди кёб адамны аллында алай айтыб, кетерге ашыккыдым. Ол да, дуняны башында мениге эм багыалы адам, эки кыолун да джан сюеклерине салыб, не этгенми кимден да иги билеме дегенча, кыалкыацлагкыа огкыартын кырайды.

Джангурла джибитиб, кюн кызыдырыб, энди уа тюбюнден кыара кыйюб келген мазаллы нартык кылаулагкыа джюрегим асыры аругкыандан, кыараялмайма.

Ол кюе тургбан нартыккыо аллында уллу терслигим болгынча, кыарасам, ол мени бетиме тюкюрлюкча, ацга кёзюмю кёлтюралмайма. Ол а, дуняны тутуругкыу, кески башына кыарыуу болмай, кюе турады. Джюреги кюеди. Ол кески ышаныб бергенле аны сансыз этгенлерине джюреги кюеди...

Мен поезд тохтаучу джерге ашыккыдым. Ашыгыргкыа керекме. Кенгешнуге дженгил джетерге керекме. Бир машина нек тюбемейди?!

Ахмат ызымдан джетиб, кыатымда сюелди. Ол мени аллымдамы, кески уягыны аллындамы, кески арнулаб кюрешеди.

— Билемисе, Мариям, мен...

Мен аны кёзюне кыараялмайма, Насыбха, мени кыол кёлтюргениме бир машина тохтады. Олтуруб кетдим.

...Ахырысы, ол халкыны байлыгына алай сансыз некди? Мен джюреги кыйгысыз адамнымы сюеме экен! Огкыай, ол джацгылгын этгенди, ансы, иги адамды...

Аз затмы келди мени эсиме кенгешнуге джетгинчи...

Мен барыргкыа доклад бошалыб, сёлешнуге кириб тура эдим. Дженгилде сёлешсем, нартыккыо дженгилде кыутхарыккыдыла дегенча болуб, баргынлай, сёз тиледим. Сёз бердиде. Сёзюмде ол нартыккыо бир минут мычымай кыутхарыр мадарны этиуу тиледим. Бары мени тюзге санадыла. Сёлешген заманымда да кюе тургбан нартыккыо кыатында гырджын, ол биягы гырджын, сазбет гырджын, джуккыа гырджын кёзюмю аллында сюелди. Аны ючюмю эди, билмейме, сёзюм да тыйыла, джангыла, алай сёлешдим. Кыачан кыоарыккыды экен мени ол гырджын?

Кенгешинден кыайтыб келе, заготзернону кыатына джетеникде, биз барыбыз да терезеге джабышдык — тютюн джокъ эди, нартюхню да бек азы кыалгъан эди, машинала алайдан нартюх джюклеб, сынджыр салгъанча бара эдиле.

Ахматны уа ишден чыгъардыла. Меннге да кыйынлыкъ аны бла башланды. Элде, Ахмат Мариямны алыргъа унамагъаны ючюн, Мариям аны ишден кыстатханды, деб сёз джайылды. Бир кыауумла уа ол сёзге талай затны кыошуб джайдыла. Ахмат а ол адамлагъа «Огъай, ётюрюк айтасыз» дерге кесинде кюч табмады.

Элде мени сюйгенлерин, аманнга санамагъанларын мен билеме, алай а не алаамат адамгъа да бир кир затны айтыргъа хазыр тургъан кыауум кыуру да чыгъады.

Бу затланы барындан сора уа — джолчукъда тюбешнюю-бюз...

Джолчукъда тюбеш ол кюн юйюбюзге баргъанымы кечесинде бир кыуджур тюш да кёрдюм: мен джер джюзюню тюз киндигиндеме. Халым джарыкъды, насыблыды. Кыолумда тамам джер джюзюню кесича бир мазаллы гырджыным — кыып-кызыл бишген, кёбген, джылы гырджын. Алайда бузланы ол гырджынны джылыууму эрите болур эди экен?! Аллым бла менича джарыкъ, насыблы адамла хаман озуб барадыла. Ол мазаллы гырджынымдан бирер кесек аланы хар бирине береме:

— Кыабыгъыз, марджа, бу гырджында мени, тенглери кыйыны барды, мында насыб бюртюгю барды!

Адамла ышара-ышара аладыла, гырджыным а бир да гитче болмайды. Мени аллахым! Адамланы ичинде Аны, джюрегини ургъанны, мен а джаягъына ургъанны кёрдюм. Гырджын кесеги бла кыолум, не ары, не бери болмай, хауада тагъылгъанды. Адамла бизге кыарайдыла. Сора мен, кыолуму ызына ала:

— Гырджынны ашарыкъ гырджынны сыйын кёрген адам болургъа керекди! — деген кёб адамны тауушун эштиб, андан уяндым. Ол джол а Кюн менден алгъа кыобхан эди. Ол мени тереземе кыабланганды, таякълары уа мени таш тешелген уллу джолгъа алыб келген гитче джолчукъну джарытдыла...

Артада не болгъанын мен кеси кесиме айтмай, бюгюн баргъан заочно окыудан кыайтсам, башхалагъа да айтырма, алай ол неге керекди — сынган гырджынны экинчи джабышдыралмасза, деб сёз барды.

Декабрь, 1963 дж.

1. Бу хапарны темасын, идеясын айтыгъыз.

2. Хапарны, магъанасына кёре кесеклеге бёлююз.

3. Автор адам улугъа джюрегини халаллыгъын, сюймеклигин кыалай ачыкълайды?

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТНЫ ХАПАРЛАРЫНЫ ЮСЮНДЕН

Бусагъатда къарачай литературада хапар жанр ёсюб башлагъанды. Уллу Ата джурт къазауатны темасындан сора да хапарлада юй, юйдеги, адет, намыс, адамлыкъ деген темала ачыкъланадыла. Бу темалагъа Байрамукъланы Халиматны «Къара чепкен», «Тишируну хапары», «Джашым Элдар» деген хапарлары джазылгъандыла. Ала эски чирик джашау бла, керексиз адетле бла джангы джашау, джангы адетле бир-бирине къаршчы кюрешлерини юсю бла бериледи.

Сёз ючюн, «Къара чепкен» деген хапарда келинни эрге барыргъа тигилген къара чепкени амалтын эринп адамлары анга чекдирмеген кыйынлыкъ къалмайды: юйдегини чачадыла, эки суйген адамны бир-биринден айырадыла, хапарны героинясы Салимат берне чурумну юсю бла суугъа башын атыб ёледн. Бернени юсюнден чыкъгъан кыйынлыкъны школгъа джюрюген кызычыгына джомакълайды апасы.

Ол а бернени онгсунган анады, эски, джараматгъан адет джанлыды. Анга ол адетлени суйдюрюб тургъан — юсюнден алкын кетиб къалалмагъан къарангылыкъды. Ол бушууну байрагъып, къара къатапа чепкенни кесни кызычыгына бернеге берирге мурат этиб, кюбюрден чыгъармай турады.

Кызычыкъ, бу къара чепкен амалтын тегюлген джыламукъланы, бушууну кезюне кергюзюб, чепкенни кюйдюреди. Алай бла сохта кызычыкъ, адамлыкъны джойгъан адетлеге джаш джюрегинде орун болмагъанын танытады.

1962 джыл 30 декабрда «Известия» газетде, 1963 джыл «Дружба народов» журналда орус тилге кечюрюлюб Байрамукъланы Халиматны «Айран», 1964 джыл «Ленини байрагъында» «Гырджын» деген хапарлары чыгъадыла.

Джазыучу бу эки хапарда да урунуугъа махтау салыб, аны сыйын келтирюб, багъалатыб джазады. Джашауну тутуругъу урунуу гырджын бла айранны — Къарачайны ёмюрден бери келген туз-дамыны — сыфатыны юсю бла бериледи. Автор бютеу джерни юсюнде урунуб джашагъан тюз джюрекли адамла бла айранны да, гыржынны да тенг этиб ашаргъа нзлейди.

«Биз, къарачайлыла, арну адамлабыз деб да айтадыла.

Арну этген — айранды, дейдиле.

Къарачайлыла узакъ ёмюрлю адамладыла, дейдиле.

Ол затны да айрандан кередила.. Москваны адам эм кёб джюрюген орамында, сёз ючюн, Горький атлы орамда, сюелиб, хар озгъаннга чёмюшчюк бла бирни ичириб баргъаннга: «Магъыз, муну бир урлагъыз, бу адамны джашауна джашау къошады, деб бизде айтыу алайды», — деб. Бир къауум москвачыла аны ючюн ача узатырыкъ болур эдиле. Теллиле! Къарачайлыла суу орнуна айранны ичиргенлерин биле болмазла. Айран а тынч этилмейди...»

Халимат джерни берекетни, адамны кыйынын сыйлай билмегенлени керюб болмайды. «Гырджын» деген хапарны герониясы кесини суйген джашын эрши не ючюн керюб тохтайды? Хар бюртюкню ёсдюрю ючюн, адам неллай бир кыйыи салады. Ол кцадар кыйыини аны суйген джашы баггалата билмейди, сан этмейди. Бу хапар, джашауну болу-муча кергюзген болмаса, бир кцошакъ кцошмайды.

«...ма бюгон да мени кёсюю алтындан, паирос кбагытча, ол саз гырджын, сегиз туурагъанчыкыгъа юлешиниб тургъан саз гырджын, кетмегенди. Гырджынны джанында — джстиджыллыкъ кызычыкъ, кыруу кёзлери болмаса, аны джугу барды дерик тюлсе. Ол тукъум кырау, табадан бу джукъа гырджынчыкыны огъай, тауланы. таб Минги Тауну да кесине тартыб, орундан тебдирир эди.

Ол кюнледе алай эди.. Мени сартын, мюрзеуну алтын бла бош тенг-лешдирёдиле. Тенгleshдирмей бир да амал болмаса, анга дюн-дунияда болмагъан бир сёз табаргъа керек эди. ёзге уа анга тенглик этер зат джокъду».

Гырджын бла айранны сифатлары кёб затла бла байланышыбыды: авторну кесини туугъан джерни Къарачай, урунуу, къарнаш шохлукъ, адамлапы халилеринде энтда джоюлалмай тургъан, эски джашаудан къалыб кетген тамгъала.

«Эки джашау» деген хапарда Халимат таулу тиширыууу ангы ёсююн суратлайды. Дин ахлу, кюркцакъ, буюрулгъандан киши квалмайды деб тургъан Сурат джашауну теренирек сезиб башлайды. Тирлик этмесе, тюзлюк джашау юнюн кюрешмесе, насыб табмазын ангылайды. Бу затлагъа аны джашау кеси юретеди: кызауатда эри, джашы да ёледиле. Кызы бомбёжрагъа тюшюб ёледи. Сурат, джюрегине бир кюркыуу келтирмей, фашистлени телефон чыбыкцларын кеседи.

Кёрген кыйынкыларыны ачыуу сынаса да, Сурат, насыбны кеси табмаса, анга киши да бермезлигине ажымсыз болуб, экинчи юйдеги кыурайды, башына джашау ачады.

Халиматны «Мени джашым Элдар» деген хапары да бу темагъады.

«ЗАЛИХАТ» ПОЭМАНЫ ЮСЮНДЕН

«Залихат» — керти болгъан затны юсюнден терен фахмулу, суратлау тилни тамам билген джазычуу чемерлеб чыгъаргъан поэмады.

Поэмада айтылгъанча, Уллу Ата джурт кызауатны заманында фашист аскерле бизни областха джууукълашапларында, партияны обкомуну башчылыгы бла партизан отряд кыуралгъан эди. Эриккенланы Залихат, партияны члени, гитче сабийчигин кцарт анасында кцоюб, партизан отрядха кцошулгъан эди. Отрядда ол кесини джигитлигин, халкъ ючюн, кцрал ючюн, туугъан джери ючюн не кыйынкы да сынар-

гъа хазыр болгъанын кѣргюзеди. Партизан отрядны командири берген буйрукъланы толтуруб айланады.

Бир кюн, аны буйругъу бла, Залихат, бир нѣгери да биргесине, Къумуш башына фашистледен тахса джыяргъа келгенлей, фашистлени къолуна тошеди. Фашистле анга чекдирмеген къыйышлыкъ къалмайды, сорууда партизантаны юсюнден джукъ айтдыралмайдыла. Нарсанада ѳлтюредиле.

Джазыучу Залихатны кеси иги билгени, таныгъаны себебли, Залихатны образын терен сыфатлайды.

ЗАЛИХАТ

Поэмадан юзюкле

СЕРМЕШИУ

IV

Сол джанында дордан чыкыгъан къаяны
Тѣписинде орналгъанды Залихат.
Пулемѣту джерленгенди, хазырды,
Джауу сакълай, джолгъа бурну бурулгъанд.
Джандан суйген тору аты кѣкенден
Иесине сескеклирек къарайды.
Ючгюл хансха эрин тийирмей, джерде
Не эсе да ол да бир зат сакълайды.
Партизанла бирер бетджап джанында
Орналышыб, хазырдыла сермешге.
Косьмина да тар кѣпюрю алтында
Бауурланганд Надя тенгише.
Пулемѣтну бурну джетген джерчикде
Къызыл гюлчюк эртденнгиде джашнайды.
Залихат да, сагъыш кючлеб джюрегини,
Эки кѣзюн андан алмай къарайды.
Ким биледи, къызынамы ушатды
Назниклигин, сыфатчыгъын ол аны,
Джюрегини къайгысышмы уятды
Джашау суйген батыр къызын тауланы...
Пулеметун ол джанлатды хансыкъдан,
Сакълар ючюн аны ѳлюм аджалдан...
Джаугъа окъла ашырлыкъды
Арыу болмай.
Кѣрюндюле джау аскерни
Алчылары.
Бизге ким да не дегенчад
Бет къанлары.
Терк джетдиле тар кѣпюрю

Къулагъына,
Дордан къаядан ётдюле
Бу джанына.
Партизанла, хазыр болуб,
Келген джауну марайдыла,
Буйрукъ сакълаб,
къарайдыла.

Дженгил-дженгил
комиссаргъа
Буйрукъ болду.
Олсагъатлай партизанла
Тутуб бирерни ышаннга,
Джолну кесиб алларына,
От къуйдула джолларына,
Буз джаугъанча, джаудула
Джаугъа окъла..
Бирн къалмай, джыгъылдыла
Джау солдатла,
Алай а ол келген неди
Алгъа атлаб?
Майна, майна джау танкад ол
Ары къара..
Сауут джокъду партизанда
Аны атаргъа,
Сууукъ ёлюм ёрлеб келед

Бу ёзеннге.
«Ий, комиссар, эркинликни
Берчи меннге!» —
Деб Залихат бек тиледи
Комиссардан.
Бир мычымай дженгил
тюшдю

Ол къаядан,
Шышаларын алды эрлай
Белибаудан,
(Хансда ызчыкъ къала бара
Къызыл къандан).
Сора чыкъды Заллюю танкны
Тюз аллындан.
Кесн эрлай джанлаб кетди
Бир джанына,
Джау танка кюе, джана
От джалында,
Суугъа тюшюб барады терк,
Джолну оя.
Хорлам келди, джау тигилди
Джарты джолда,
Кесн берди сау къалгъаны
Бизни къарлгъа.

1. Партизанланы фашистле бла сермешулерин айтыгъыз.
2. Залихатны этген джигитлигин джарашдырыб хапарлагъыз.
3. Кесигиз сайлагъан тизгинледен 20 тизгинни азбар этигиз.

ПАРТИЗАН ДЖОЛЛА

VIII

Алапы тюбю — суугъа дерп джар.
Джанына къоркъмай, андан ким чынгар...
Ёлюмге бойсунма, къол берме анга,
Сеннге тюбсюз джол олд, ийнан анга!»—
Дей, таулу тиширью, орус эркиши,
Дуппургъа чыкъдыла чабыб экиси:
Барадыла бугъа таша джерлени,
Ичлери бла орулмагъан партюхлени.
Бир-бирде белене букъугъа, чарсха,
Бир кире чегетге, мийник хансха,
Бир дорбунлада, чатлада бугъа,
Бир, оджакъ кибики, тикледен чыгъа,
Къумуш башына джетдиле бирге,
Кирдиле солургъа кёксенлеге.
Ала болгъан бачхада оракъ ора,
Юслерине эки къыз чыкъдыла.
Къатангыла, экиси да арну.
Бирин таныды Залихат — Балыу.
Айтдыла къызла болумну Къумушда:
«Сакълайбыз партизанладан болушлукъ.
Ингир ала бола эсе, биз сизни
Алыб барыб, таша джерге салайыкъ,
Не бла десегиз да, болушайыкъ».
Алай а, майна келед бир арба...
Огъай, тохтады ол алай анда...
«Сора уа, Балыу, бизни школлада
Зор бла молла къуран окъутуб
Турадымы дейсе сабийге-джашха?
Билелле джаула ол болушурун
Халкъны алдаргъа»...
Бир ачы сызгыргъан келди къулакъгъа
Тюз къатларында.
Аугъа тюшген чибиннге гыбыла
Басынган кибики, басынышдыла.
Эртдеден ызлаб келген полицайла.
Кимини эрни къыйгыгына кетиб,
Кимини кёзю чыгъаргъа джетиб,
Джигитликлерине махтапыргъа,
Саугъа ачханы дженгил алыргъа
Ашыгъыб, экисин, байлалла,
Атдыла арбагъа,
Мукъут этдиле Къарачай шахаргъа...

Фашистлени къолуна Залихат къалай тюшдю?

Бирн ётлю, бирн ётсюз
Некди адам?
Бирн эсли, бирн эссиз
Некди адам?
Кёб джууабла табылырла
Бу соруугъа,
Меннге сорсаңг, ма джууабым
Мени анга:
«Кёрюб болмау, не

сүймеклик
Бир затны —
Сүйген затын сакълар ючюн,
Олду дейме ётлю этерик
Адамны». —
Отха, суугъа
Киралмаса, суюд деме
Сен адамгъа.
Сүйген затын сакълаб, кесин
Сакъламайын,
Кынын кюнде башын алыб
Джанламайын,
Ётлю адам кёргюзеди
Адамлыкъыны.
Джетген кюнде дагъапыды
Ол халкъыны.
Дуниягъа джангы туудум
Деб къууана,
Герох алыб, аны бла
Бир джубана,
Гестапоу урлукъ эди
Залихатны.
Алай а нек айта болур
Арну затны?
«Огъай, огъай, мени сенден
Къалмаз кёлюм,
Тыйышшыды деб ким айтыр
Сениге ёлюм?
Билмегенме, ким джетдирди
Бу болумгъа...
Аны уруб къояйыммы
Сени аллыңгда? —
Деди фашист,—джара некди
Бууунларыңг?
Полну къолаң этгенди да

Къан ызларыңг,
Джыгъылыбмы бузгъанса сен
Бетин алай?
Танылмайд да сенде сыфат,
Тюрсюн, чырай.
Атанг кибик, джазыкъсынад
Тюз джюрегим,
Мен айтханнга къулакъ
ийсенг —

Олд излерим.
Сен джыйгъанса гер Веберни
Дейле ууучха,
Сен асдыңг деб айталла
Аны асмакъгъа.
(Тыйышшысы алай эди,
Тюзю, анга...)
Мен сүймейме аны ючюн
Дерт алыргъа.
Барыбыз атланшыкъбыз
Ол дунягъа...
Тиширыуса, сабийшиги
Тюшюр эсге,
Керекмиди санга, Заллсу,
Бу эр ишле?
Бютеу Россей, джукъ

къалмайын,
Тюшгенд къолгъа.
Аны салгъанд бизни фюрер
Джангы джолгъа,
Совет Аскер чачылгъаңлай
Юйлерине...»
Кюлкю алды олсагъатлай
Юйню ичин,
Тартыңдырыб ит фашистин
Джылан бетин.
«Къалай арну сёлешесе,
Тол ауруудан,
Хайыр джокъду, сен бил аны,
Алдаууңдан?!
Бир тутумду ётюрюкню
Дейд къуйругъу.
Азабланы чекдиргенди,
Гер, буйругъуңг.
Бир аямай мен этгенме

Этерими,
 Аямагъыз, ит фашистле,
 Энди мени!»
 Биледи ол энтда къуру
 Къайтмазын,
 Гестапочу да биледи
 Тюб табмазын.
 Башлады ол бир къамчнин
 Терк ойпатыб,
 Тиширыуну къанын тѣгюб,
 Къайнатыб.
 Къызыл къаннга терк боялды
 Уу къамчиси,
 Арыгъынчы туйдю аны
 Ол бир кеси.
 Джюрек тебсе, джаш чыгъад
 Сокъур кѣзден —
 Къарыу кыайдан
 табылгъанын
 Билмезсе сен,
 Алды сермеб бир шиндикни
 Заллюу къолгъа,
 Уруб джыкъды ит фашистни
 Тюрме полгъа.
 Къычырыкъгъа терк джетдиле

Эгетлери,
 Кетиб-кетиб фашистлени
 Уу бетлери.
 Залихатны къаты тутуб,
 Ура-твое,
 Камерагъа джетдирдиле
 Джерге сюйреб.
 Тюртюлгенлей, ол
 джыгъылды,
 Эси кетиб,
 Тишлери да къырылдыла,
 Ташха джетиб.
 Эрлай джетиб,
 Надя тенги
 Къолгъа джыйды.
 Намыслы да джарасыны
 Къанын тыйды.
 Юсюндеги габрайын
 Тешиб алыб,
 Надя Заллюуну тюбюне
 Элтиб салыб,
 Таяндырды, башын сылай,
 Сюрте къанын,
 Къойнуна къысды сора
 Сюйген джанын...

1. Бу башны аллында джазыучуну соргъан сорууун, анга джууабын сиз къалай англайсыз?
2. Залихатха гестапочу фашистле къаллай къыйынлыкъ джетдиргендиле?
3. Гестапочу къаллай сѣзде айтыб алдаргъа умут этди, Залихат анга къаллай джууаб берди?

НАРСАНАДА

XI

Джуртума тапг белги бере
 Башлагъанды.
 Тюрмеде да темир эшик
 Ачылгъанды.
 Кимге келгенд былай эртде
 Джан алыучу,
 Гау халкъымы деулеринден
 Къан алыучу?
 Эрши санлы мурдар къашлы
 Бир полицай
 Тутмакълагъа, хыны къараб,

Айтад былай:
 «Чыкъ, Залихат, заман
 болгъанд
 Сѣлеширге,
 Оберлендер талныб сакълайд
 Тюбеширге,
 Кецеровна Надя, сен да
 Терк къоб ёрге,
 Оберлендер тил ачдыра
 Билир сизге!»
 Камерада иѣгерлери,

Къозгъалышыб,
Ашырдыла джан тенглерин
Къучакълашыб.
Биледиле ёлюм джолгъа
Баргъанларын,
Бу ёзеннге ахыр атлам
Салгъанларын...
Къуршоу тутуб машинаны
Тёгерегин,
Джыйылгъанды фашистлени
Бир бёлеги.
Кёб кюрешиб, Заллюгъа сёз
Айтдыралмай,
Элтедиле генералгъа,
Мадар табмай...
Гестапочу гестаподан
Джокъ башхасы.
Къалайда да Залихатха
Бирд барысы.
«Нек чыкъгъаненг
партизанига
Бизге къаршычы?
Къайдадыла пёгерлеринг,
Дженгил айтчы!
Веберни, ол бирин, бирсин
Нек асхансыз?
Кёпюрлени, мюрзеулени
Нек чачхансыз?!»
Ташла кибик тюшедиле
Соруулары,
Джууаб табмай, башлайдыла
Азабларын.
Къалмагъанды Заллюу дерча
Чырт сыфаты,
Ёмюрде да тюрленмезлик
Бард бир заты. —
Ата джуртха, Партиягъа
Сюймеклиги,
Джюрегини ётгюрлюгю,
Болмай чегни.
Оберлендер кеси келиб
Соруу алды,
Къалгъанлача, ол да джууаб
Табмай къалды...
Заллюу отун ташый тура
Тюрмесине,
Глоу улу Идрис да
Биргесине,

Кёзю джетди бир сауутлу
Токъ адамгъа.
Шагърейча ол кёрюндю
Сыфатындан.
Къараб турду ол да бираз
Залихатха,
Тюшгеннен сейирсиниб
Бу азабха
Сора келиб ол эркиши
Къатларына,
Кёз джетдире часовойгъа
Артларында,
Шыбырдады Залихатны
Къулагъына:
«Не зат этиб болушайым,
Айт, мен санга?»
Бизни Заллюу ол адамны
Сёзлеринне
Толу ийнаныб, джиги къараб
Кёзлеринне,
Кёзю джумуб ачхан чакълы
Бир заманига
Сагъыш этиб, былай айтды
Ол адамгъа:
«Ючеуленбиз къачаллыкъла
Бюгюн туруб,
Къалгъанлачы сойгъандыла,
Тюйюб, уруб.
Не десенг да, разыбыз
Сен айтханига.
Къачалмасакъ, биз
чыкъмайбыз
Бюгюн тапгнга...»
«Эрлай джетиб селешейим
Тенглериме,
Болушлусун бир сагъатдан
Билдириме», —
Деб ол адам терк джаплады
Залихатдан,
Ашхы хапар келтирирге
Бир сагъатдан...
Заллюу, джарыб, ауур
джюкшю
Тынч кёлтюрдю,
Хапарын да тенглеринне
Терк билдирди.
Умутчулукъ дженгил сингди
Эслеринне,

ПОЭМАНЫ КОМПОЗИЦИЯСЫ

Композиция латин тилден кирген сөздү. Латинча композиция — кзурау, тюзетпү, джарашдыруу.

Литература чыгъарма окъуучулары сейрсиндирп ючюн, аны джазгъан адам кесин оюмуна (идеясына) ийшандырып ючюн, авторну борчу кзуру теманы, баш ишин неда чыгъармагъа кирлик адамланы белгилеген бла бошалыб квалмайды. Окъуучугъа чыгъармасында кёргюзтюрюк ишлени терен ангылатыр ючюн, ол ишлеге джашау кюч берир ючюн, автор аланы бир-бири ызындап таб тизерге, джарашдырыргъа керекди.

Байрамукъланы Халиматны «Залихат» деген поэмасында совет халкыны джигит кызыларыны бирини — къарачай кызыны Эриккенланы Залихатны джашауу, фашист оккупантла бла кюрешюде аны джигитлиги — поэманы темасыды. Ата джуртну эркинлигини къаплы джауладан къоруулауда совет адамланы мардасыз уллу джигитликлерини кёргюзтюу — поэманы идея магъанасыды.

Поэманы композициясы толуду, таб джарашдырылгъанды. Автор, поэманы лирика туракълау бла башлаб, ол анда поэманы джазаргъа кваллай оюм келтиргенин, поэманы мура тын (джигитге сый берну, аны адамлыгын туру этну) ачыкъллаб, анга кесини халкыны сезимлерини кёргюзтеди.

Халк унутмаз онсуз кюнде
Джакъллагъанны,
Къартын, джашын, от бауруун
Сакъллагъанны.
Халкыны атындан сын ташынгы
Аягъына
Мен салама джазгъанымы,
Тобукълаана.
Мушу юсю квалын болуб
Тауча ёссе,

Узаймай бу тюбюнде
Чириб кетсе,
Топрагъы гокка хансны
Ашы болса,
Сыйлы кёрге ол салкын
Тартыб турса,
Боллукъ эди джазыучуну
Кыйынына,
Андан уллу сый излерге
Меннге кыйда!

Бу композициягъа поэманы онбир башы киреди, алада поэманы сюжети ачыкъланады, кеси да лирика туракъллаула къатыш джазылады. Биринчи башына «Рахат кюнле» деб аталгъанды (поэманы экспозициясы). Ол башда автор таулада сейрлик джашауну кёргюзтеди. Бир къауум кыыз чегетге кегет джыяргъа барадыла. Тауланы адам унутмазлыкъ сейир табигъаты, чууакъ кекде алтын бетли, ышара тургъан кюн, ала кюйюзча, гокка ханслы талала, тишлерини джызылдатхан чокъракъ суула, джюз тюрюк бояулу кегетле, кюкю, чам, оюн — бу затланы автор кеси кёргенди, ала бла кеси хайырланганды. Алай авторну кесича бу ариулукъну татыуун, джашауну алапатлыгын Залихат сынамагъанмыды? Залихатны быллай кюнлери болмагъанмыды? Былайда автор этген затла поэманы героюну образы бла кысха байланыбдыла.

Ма бу алакат табиғат зауукъну, рахатлы, къууанчлы джашауну, джигер урунууну кѣргюзтгенден сора, автор поэманы экинчи башын джазады. Аны атына «Къара кюнле» деб атайды. Къууанчлы джашагъан тау элlege къара кюнле киредиле. Биз кесини тыбырында джангыз къалгъан тиширыуну кѣребиз. Уллу къыйынлыкъ аны босагъасын сакълайды. Былайда окъуучу Хауаны бир джашы фронтда ѳлгенин, экинчи джашы башсыз болуб къалгъанын, къызы Залихат, гитче сабийчигин да къюуб, партизаннга чыкыгъанын кѣреди (бу поэманы завязкасыды).

Андан ары келген башлада биз Залихатны кесин бла танышабыз, аны биографиясында бир бѣлек уруш эпизодну кѣребиз: таулада уруш этиуну, тирмен ючюн сермешиуну — кюрешиуну къатыдан къаты болады. Фашистле Залихатны тутаргъа неда ѳлтюрюрге Оберлендерни буйругъун аладыла. Разведканы кѣзююунде Залихат гитлерчилени къолуна тюшеди (бу поэманы кульминациясыды). Залихат гестапчуланы аллында адамлыкъны сыйын тюшюрмегени, кесин тамам джигитча джюрютгени, анасыны фахмулу сѣзю аланы джюреклерин сындырлыкъ кюч болмагъанына, джау, не этиб кюрешсе да, аланы бюгалмазлыгъына, ала къанлы джауну кѣрюб болмагъанларына шагъатдыла. Экин лирика туракълау — бири тогузунчу башны аллында, экинчиси онбиринчи башда — поэманы кульминациясын кесинлейдиле. Аланы биринчисинде поэтесса соруу салады:

Бирин ѳтлю, бирин ѳтсюз
Некди адам?
Бирин эсли, бирин эссиз
Некди адам?

Автор адамланы арасында быллай башхалыкъны нек болгъанын суймекликде бла кѣрюб болмауда кѣреди. Сюе билген адамны къолундан кѣрюб болмазгъа да келликди, джигит да, ѳтгюр да аллай адамла боладыла, дейди.

Кѣрюб болмау, не суймеклик
Бир затны —
Олду дейме ѳтлю этерик
Адамны.
Суйген затын сакълар ючюн,
Отха, суугъа
Киралмаса, сюед деме
Сен адамгъа.

Суйген затын сакълаб, кесин
Сакъламайын,
Къыйын кюнде башын алыб
Джанламайын,
ѳтлю адам кѣргюзеди
Адамлыкъны,
Джетген кюнде дагъаныды
Ол халкъыла.

Поэтесса, поэманы кульминациясын бошай, онбиринчи башында быллай айтады:

Къалмагъанды Заллюу дерча
Чырт сифаты,
Емюрде да тюрленмезлик
Бард бир заты —

Ата джуртха, партиягъа
Суймеклиги,
Джюргинни ѳтгюрлюгю,
Болмай чегин.

Кульминацияны ызындан бу башда огъуна развязка башланады. Кеслерини джашауларын джаугъа алай тынч бериб къоймай, кеслерине къазылгъан чунгурну аллында Залихат бла тенглери кюреклени алыб джаугъа чабыб, автомат очерделе тийиб ёледиле.

Поэманы эпилогу (XII башы) эпистоляр формада джазылгъанды: Залихат бла бир кёзюде гестапода ёлген Намыслыны къызы фронтха Залихатны эрине Залихатны джигитлигини, эрча ёлгенини, джюрегини уллу бушуу этгенини, адамла фашистле кетгенден сора туугъан джерлерине къайтыб, ишге джарашханларыны юсюнден письмо джазады. Аны келюн кёлтюрюрге кюрешеди, халкъны насыбы ючюн, джангы джигитлик этерге чакъырады.

Поэманы башланганы бла бошалгъаны окъуучуну акъылын аны толу ангыларча этедиле. Залихатны фашист оккупантла бла кюрешгенин суратлауда, эпизодлада кёргюзтгени теманы эмда поэманы идея магъанасын ачыкълайды.

Джашауда болгъан затланы керти болгъанларыча ангылатыр ючюн, аны бютеу кесек-кесеклерин окъуучу тамам иги ангыларча джарашдырыу поэманы (литература чыгъарманы) композициясыды.

ПОЭЗИЯ ТИЛНИ ТЮРЛЮ-ТЮРЛЮ КЪУРАЛЫУУ ИНВЕРСИЯ

Назму къурагъан заманда джазыучу айтымда сёзлени грамматика излеген джоругъун бузса, анга инверсия дейбиз.

Сёз ючюн, хапарчыны алгъа джазыб, башчыны андан сора джазса, неда айгъакълаучу сёз айгъакъланыучу сёзден артха келсе, д. а. к.

Хубийланы Османни «Шохлукъ» деген поэмасындан:

Чарламаед жан нёгеринг —
— Автоматынг.
Джюрегиме джазылгъанды,
Тенгим, атынг.

Мында хапарчы башчыдан алгъа келиб турады, грамматика джаны бла тюз джазсакъ, былай джазыллыкъ эди:

Джан нёгеринг — автоматынг чарламай эди. Тенгим, атынг джюрегиме джазылгъанды.

Назмуну магъанасын кесгин ачыкълар ючюн, джазыучу бир-бир сёзлени къайтарыб-къайтарыб айтады, анга биз къайтарыу дейбиз.

С         :

К  к кюкюр  б, к  аты джашнаб,
Залимликни узак   ташлаб,
Келген джангы   мюр башлаб,
Октябрса сен, Октябрь!

Халк   байрагы  н тутхан   рге,
Алг  ан махтау, сый да бирге,
юпча тийген юсюбюзге,
Октябрса сен, Октябрь!

(Байк  улланы А.-К.)

Бу назму эки строфасында да «Октябрса сен, Октябрь!» — деген тизгин к  айтарыу болуб келеди.

РИТОРИКА СОРУУЛА

Джазыучу назмуда айтхан затын соруу халда бегитеди. АллаЙ айланчлаг  а риторика соруула дейбиз. Риторика соруулаг  а джууаб изленмейди. С  з ючюн: Байрамук  ланы Халимат «Залихат» деген поэмасыны бир джеринде былай айтады:

Насыб джерге к  айдан келди
Джаханим от  ..
Сабийими айырдыла бауурумдан...
Мен джарлыны келмед тыяр
К  арыуумдан.
Ана джюрек, мадар табмай,
Бишиб, кюйюб.
Джер тырнайды, чачады ол

Чач тюклерин,
Джылай-джылай, к  бгендиле
К  з тюблери,
Не зат айтсын Хауа анга
БыллаЙ кюнде?
Таралады ол да кюйюб
Сабийине...

ЛИРИКА ТУРАК  ЛАУ

Чыг  армасында айтылынган затны толтура, ачык  лай, бир-бирде джазыучу кесини джюрегинде, акылында болг  ан затны джазады. Анга лирика турак  лау дейбиз.

Лирика турак  лау, чыг  арманы маг  анасын, аны геройларын ангыларг  а болушхан бла биргелей, авторну кесин танырг  а, муратын терен ангыларг  а болушады.

С  з ючюн, Байрамук  ланы Халимат «Залихат» деген поэмасын лирика турак  лау бла башлаб, лирика турак  лау бла бошайды. Бу турак  лаулада джазыучу героюна бла джашауг  а кеси к  алаЙ к  араг  анын, аны бла биргелей, Залихат джумушак   джюрекли болг  анын, адамны джазыкысынган халисин, аны муратлары толуб, коммунизм к  уралыб барг  анын ачык  лайды.

БАЙРАМУК  ЛАНЫ ХАЛИМАТНЫ «ДЖЫЛЛА БЛА ТАУЛА» ДЕГЕН РОМАНЫНЫ ЮСЮНДЕН

«Джылла бла таула» деген роман к  арачай литератураны суратлау прозасында К  арачайда социалист к  урулушну барг  анын, аны джетишимлерин, к  арачайлыланы джангы, Совет власть берген джашауда ангыларыны, коммунист сезимлери-

ни ёсююю, эскиликден, джахилликден бошлана баргъанларын суратлайды.

Бу затла романны геройларыны сыфаты бла, аланы джашау болумларыны ачыкълау бла кёргюзюледиле...

Джазыучу джашауу иги кесек заманын суратлайды. 1927 джылдан башлаб, Уллу Ата джурт къазауатны джылларын алгъан бла романны I кесегин бошайды.

Халимат сабий-джаш джылларында кёрген, эштген, билген затларын, джюрегинде, эсинде унутулмай, тюрелиб сакъланган затланы эндиги сезимине, ангысына кёре сюзюб, суратлау сыфатлагъа джыйышдырыб, кёзюбюзге туура этиб джазады:

«Заман элекди. Джашауу элб кебегин учхун эте, игисин къойнуна алады. Мени сабийлигим да ол джашауу эленген кёзюге тюшгенди. Кёб затха сабий кёзлерим шагъат болгъандыла. Кёб зат сабий эсиме сурат болуб, бююцлеге дерк турады. Сабий джюрегим адамлагъа «бу иги», «бу аман адам» деб багъа бергенди. Не ючюн «аман», не ючюн «иги» дегеними мен, акъылым бла билмей, джюрегим бла биле эдим. Артдан ангылагъаныма кёре, джангылгъан да этмей кёре эдим...»

— дейди Аслан, романны баш герою. Аны бу сёзлери джазыучуу кесини кёлюн ачыкълайдыла, дерге боллукъду.

Романы башындан аягъына дери аны баш героюу — Асланны, сабийликден башлаб, Уллу Ата джурт къазауатха барыб, социалист джуртубузну къорууларча болгъанына дери аны тохтаусуз ёсююю, джашауда ишин, иннетин, муратын сынайбыз.

Кесини къуру джашауу сынамына таяныб къалмай, Халимат бу романы джазыб кюрешген заманында кетген джыллада (20— 30-чу) басмаланган газетлени, журналланы, китабланы, архивледе сакъланган материалланы, Совет правительствону джерни, всеобучну, коллективизацияны юсюнден декретлерин, указларын, белгили совет-партия къуллукъчуланы айтханларын тинтиб, излеб, табыб, тенглештириб къараб, ала бла хайырланганды.

20-чы джыллада Россияны эллилерини джашаулары бла ангыларында эм уллу тюрлениу болгъанды: ёмюрледеги бери мюлкню энчи джюрютюрге юрениб тургъан адاملаны ангыларын джангы социалист колхоз джашауу, ара мюлке бургурга керек эди. Алайсыз биреу биреуно унукъдурмагъан, джангы, тюзлюк джашауу къурауу боллукъ тюл эди. Быллай уллу, къыйын ишни бардыргъан Ленин къурагъан Коммунист партия болгъанды.

Къарачайда социализм къурауу бардыргъан коммунистле бла комсомолчуланы сыфатларын, аланы ишлерин Халимат «Таула бла джылла» романында тыйыншылы орун бериб кёргюзеди. Романда берилген сыфатла, терекни бутакълары джайылгъанча, бек кёбдюле, бир-бири бла чалышыбдыла.

Романны идея магъанасын ачыкълауда табигъат суратлау, лирикалыкъ туракълаула, документледен эюзюкле, джазыучуну тил усталыгъы, хар бир персонажны энчи тили — бек болушадыла, магъанасын кесгин этедиле.

Роман толусу бла джазылыб бошалмагъанды. Баш геройну джашауун, аны бла биргелей Уллу Ата джурт къазауатдан сора джашауда тюрленюлени кёргюзюргеги джазыучуну мураты.

20—30 джыллада Къарачайда болгъан кёб историялыкъ затны автор талай геройну сыфаты бла кёргюзеди. Алай а авторну иннети бла чыгъарманы идея магъанасы бу романны башында аягъына дери не джаны бла да толу суратланыб чыккыган бир юйдегини историясында ачыкъланады.

Ол юйдеги Къарачайны эски эллерини биринде, Хурзукда джашагъан Кеминатны юйдегисиди.

Окьюучу бу юйдеги бла алгъы бурун ала ёмюрден бери джашагъан элде — Хурзукда шагърей болады. Къарачайны башха эллерин да, джангы ишлениб башлагъан ара шахарын да (Микоян-Шахар), дагъыда башха джерлерин автор толу суратлайды, геройланы джашау ызларын сынагъаны себебли.

Китабны аягъында уа Аслан Смоленск шахарда, Белорусияда Уллу Ата джурт къазауатны фронтларында болады. Къысхача, романда болгъан затла кёб джерлени кючакълайдыла. Романны алтындан артына дери Кеминатны юйдегисини юлгюсюнде Къарачайда ол кёзюуде джангы джашаугъа кёре адамланы сезимлеринде, ангыларында къаллай тюрленю болгъанын кёребиз.

**Романда
коммунистле**

Бютеу Совет Союздача, Карачайда да коллективизациягъа башчылыкъ этиб бардыргъан коммунистле болгъандыла. Коммунистлеге бу иште комсомолчула бла джар-

лы халкъдан чакъгъан актив болушхандыла.

«Джылда бла таула» романда автор Коммунист партияны, къралны коллективизацияны юсюнден политикасын бардыргъан коммунистлени партячейканы секретары Мустафа бла эл Советни председатели Кемалны сыфатларында суратлайды. Экиси да джарлы юйдегиден чыккыгъандыла. Окьюулары терен болмаса да, ала, Коммунист партияны излемин джюректери бла ангылай, аланы джашауда бардырыр ючюн, элни джаш тёлюсюн, комсомолчуланы, совет интеллигенцияны (устазланы), эллиледен активни бирикдириб, кючлерин аямай кюрешгендиле.

Халкъ къарангы болгъаны себебли, класс джаула Совет властха къаршы агитацияны джайыб, кеслерини сёзлерини ийнандырыр ючюн, не аманлыкъдан да артха турмай, контр-революцион ишлени бардыргъандыла. Коммунистлени тюз ишдери класс джауну кир иннетин халкъгъа айгъакъ этгенди.

Ёмюрледен бери энчи мюлк джюрютюб келген эллилеге

ара мюлкню онг болгъанын кысха заманны ичинде ангылатыб, колхозгъа джыймакълыкъ деген бек ауур иш болгъанын джазыучу, къошмай-къоратмай, уста тил бла ачыкълайды.

Кемал бла Мустафагъа бу кыйын ишни бардыргъа болушхан аланы халкъ бла селеше билгенлери, халаллыкълары, адамгъа терен джан аурута билгенлери, болушургъа излегенлери, басымлылыкълары, революцияны иши ючюн джан аямагъанларыды. Ата джуртубузгъа терен соймекликлериди.

Пионер Аслан, Кемал бла партияны, сагъыш этиб, былай байланышдырады:

«Пионер деб партияны болушчусуна айтханларын, партия деб а партиягъа айтханларын билдим. Мен кеси башымда партиягъа Кемалны санадым. Партия Ленин айтханча ишлегени себебли, партия — Кемал джарлылагъа байланы джерлерин юлешди... Балдашлагъа ненча барсам да, партия — Кемал юйде болгъан заманда, анга хаман адамла келгенлей, инджилерин, тарыгъуларын айтханлай турадыла. Ол огъай, эртденбла Кемал тургъунчу, юйлерини аллы адамдан толады» (Романы 156 бет).

Кемал адамланы ортасында пропагандист-агитатор къулукъну да бек таб бардырады. Адамланы къалын джыйылгъан джерлеринде алагъа коммунист сезимни ангылатхан бла биргелей, окъуйду.

«Юйлерине адам алай аслам джыйылгъанлай, Кемал газет окъуб да башлауцанды. Бир джолда былай бир хапарны окъуду: «Джарлылагъа шернат джыйну не берди». Гум-Лоу къабакъда 3286 пуд гардош, 685 пуд нартюх, 45 сом джыйылгъанды. Къалгъан затланы айтмай, къуру гардошдан хар джарлы юйдегиге 10-дан 80-шер пудха дери джетгенди. Моллала кеслерини моллалыкъларын къоядыла», — деб окъуду (романы 157 бет).

Мустафаны, Кемалны да керекли окъуулары болмагъанлыкъгъа, халкъгъа сёзню ётдюре билгенлери, аланы сёзге усталыкълары эл джыйылыуда, байрам къууанчалада ачыкъ болады. Биринчи майны кюнюнде къууанч митингде бютеу хурзукчуланы джюреклерин къууандырады, Совет власть ючюн кюреширге учундурады.

«Джамагъат, — деди Мустафа, эки къолу бла да трибунаны агъачындан тута, — бюгон бютеу элни урунганын, тишируун, эркишини, уллу-сун, гитчесини да Биринчи майны къууанчы бла алгъышлайма! — дегенлей, биз (сабийле) «Ура!» — деб къычырдыкъ, уллу адамла уа харс урдула. — Совет власть сени, джалчылыкъдан къутхарыб, джерли этиб, аллынга мал къууаргъа амал бердим?»

— Тюз айтаса, Мустафа, тюз айтаса! — дедиле.

— Ма кёремисиз бу сабийлени, — деди Мустафа, кенг акъ мангылайын къол джаулугъу бла сылай. — Была Совет властны кючу бла хакъсыз окъуб, дунягъа кёзлери ачытыб барадыла. Къартла да, джашла да къара танырлай ликбезле ачылгъандыла. Хар ким, нц зат да тенг болуб, джашау кюнден кюннге игиге барад. ТОЗ-лагъа бирлешген юйле уа, кенг джерлеге чыгъыб, сабан сюредице. Энди мындан ары бизни мюрзеу къытыкъ кысарыкъ тюлдю.

Мустафа, Кемал да кѣб сѣлешдиле.

Коммунист халини эм иги шартларыны бири — сакълыкъ, джауну дженгил сезген бла биргелей, аны аягъындан алыб, айгъакъ этиб, джыгъыб къоймакълыкъ Кемалны, Мустафаны да юслериндеди: бай Бекмырзаны джашы Аллийден Аслан Совет властны джаулары (Сюлемен афенди, Бекмырза) гардош бачхала акъ чакъгъан заманда, кече сюрюб, къатышдырыб къояргъа оноу этгенлерини эштгенлей, Кемалгъа билдиреди, Кемал комсомолчуладан кече къарауулла салады. Бекмырза да, Сюлемен да, афендини джашы да ёгюзле бла къаладжюк алыб, бачхаланы кыйырындан киргенлей, комсомолчула тутуб къоядыла. Алай бла талай юйдегини аууз къабынын сакълаб, Бекмырза бла нѣгерлерини джууабхна тартадыла. Адамлагъа Мустафаны бек суйдюрген аны сабырлыгъы, акъыллыгъыды. Джангылгъан адамны ойлашдырыб, тюшондюрюб, тюзлюкню алай ангылатхан болмаса, къыджыраб, къоркъутургъа излемейди. Колхозгъа кирирге унамай, кеси энчи мюлкюн ёсдюрюб, бай болургъа излеген Джанакъайитни комсомолчу Мухтар, Мустафаны кабинетине алыб келиб, колхозгъа кирмей, контрреволюционерлени сѣзлерине къарагъанын айтады. Мустафа, ол кишиге ачыуланмай, ауазын кѣлтюртмей, терслигин сабыр тукъум ангылатады.

— Джолдаш, къарнашым, джаным-кѣзюм, Совет власть бизге, джарлылагъа, иги болсун деб кюрешеди. Колхозгъа киргенде бары да бир джуургъанын тюбюнде джатарыкъдыла дейдиле, къайда ол джуургъан да, къайда аны тюбюнде джатханла да? Бары да властха къаршчы сѣзледиле. Хар ким юйюнде кесини джуургъанын тюбюнде джатханын кѣресе да.

— Малынгы сибириб алгъанлары уа колхозгъа?! — деди бнягъы киши.

— Малланы алай сибириб алгъанларын ким айтды сеннге? Кѣзлеринг бар эсе, кѣре болурса да? — Мустафадан алгъа анга бир колхозчу къарт джууаб этди.

— Бизни тийреде ма буду колхоздан артха тартыб тургъан. Къайсы контрагъа аядатханды кесин, къайдам! Мен сени бек дженгил этерме колхозчу, тохта! — деб Мухтар джанды.

— Тохта, сабыр бол, Мухтар, сабыр бол, — деб Мустафа анга алай айтыб, Джанакъайитге уа:

— Сен ёмюрюнг джалчылыкъ бла келген бир адамса, алаймыды?

— Алайды.

— Зауукъ бламы джашай эдинг?

— Мени джалчылыкъда джашагъан заманымдан бек зауукъ этмесни сени бла мени къаргъагъан, ким эсе да...

— Совет власть сени, джалчылыкъдан къутхарыб, джерли этиб, аллынга мал къуараргъа амал бердимиз?

— Берди. Ленин берди.

— Ленин да, Совет власть да бирди.

— Огъай, бир тюлдю. Ленин сау болса, ол хар неде да кеси эркинлигибизге бошлар эди.

— Эркинликин ангылай билирге керекди, Джанакъайит.

— Джанакъайит эркинликин къуру кесини хурджууна ангылай биледи, — деди къайсы эсе да.

— Сабыр болугъуз, джолдашла, — деди Мустафа. Алагъа алай айтыб, сол аягъын да шницкин кѣнделен агъашчыгына сала, бнягъы Джанакъайитге айланды. — Сен, Джанакъайит, Совет властны кюнден, джерли

да, маллы да болгъанында, джашлары, кызылары джетиб, джерине кыраялмагъан, малын ёсдюралмагъан Дадашны джерини джартысын тартыб алыб, кесине да ууакъ-ууакъ джумушунгу этдире башлагъанса. Биз билмей-биз дебми тураса? Комсомолчула барын да кёредиле, биледиле. Кесинг тюненеги джалчы, бююн джалчы джегерге кюренгенинги тюзмю этесе? — деб Джанакавайитни секретарь (Мустафа) кёзюне джити кырады.

Ол да, джунчуб, тегеренде адамлагъа кырады. Алада кесине пегер болурча киши кёрмеди. Мустафа уа, андан дугъум кёзлерни алмай кырай, сакълайды.

— Тюз этмейди, Мустафа. Аллайгъа бизни ичибизде орун болмазгъа керекди, — деб бир талай адам бирден айтды.

Мустафа бла Кемал башчылыкъ этмеген, аланы кыйындары кирмеген бир иш да болмайды, аланы сёзлери джаш тёлюню кыанатландырады, кыйын иште таукеллик береди, кызындырады.

Юч ёзениге джарыкъ берир ючюн, Учкуланда электростанция ишлерге деб, Хурзук элли комсомолчуларын джыйыб, Кемал бла Мустафа бу уллу ишни юсюнден сёлешедиле. Комсомолчула каналны ишлерге сёз бередиле.

— Мустафа, бу сорууну сен бизге сормасанг да боллукъ эди. Бизни джюрегибизни партия, былайда уа партияны ишин бардыргъан — сен, билмей, ким билликди? Ма бу джюрегибизни тюз хар ургъаны да комсомолнукъуду, партияныкъыды. Алай демеклик а — халкыбызныкъыды. Кертими айтама, ётюрюкю айтама? — деди Джамал, бизге айланыб.

— Биз апырыкъны айтаса, — дедик барыбыз да.

— Не заманда десенг, ол заманда хазырбыз, — деди Джамал, красноармеецка, эки кьолун сир кьатдырыб.

— Сау болугъуз, джолдашла. Биринчи майгъа хар юйде Ильичи лампасы джанарча этерге керекбиз. Кышыны кыыямытында джер кызгъан тынч болмагъанын билебиз, алай а комсомолчу тынчы бла бир заманда да бармагъанды. Бешджыллыкъны — тёрт джылгъа! — деб сёзюм бошады Мустафа.

Мустафаны кыйын иште джанын бериб ишлегени, тынчлыкъ излемегени аны башын чал этгенди.

«Кёзлери бираз тереңден кырайдыла, алай а аланы джарыкълары бек узакъгъа джарытады. Кытангы санларына джангы кюч киргенча, тиридиле. (417 бет.)

Аслан бек агъаргъанса дегенинде, Мустафа анга джаубха:

«Сен меннге тюрленгенсе дейсе, Аслан. Игитда тюрленесе. Эртдеден окъуунг болуб, кыралгъа оноу этерча болмасанг, сеннге дери социализм ишлеген кырад болуб, сен да аны юлгюсю бла барырча болмасанг — хар нени да кесинг табаргъа, кесинг билирге керек болуб бараса. Ленинизмни китабла бла билмей, джюрек бла билиб, джашауну биз алай ишлегенбиз, Аслан. Энди уа, ма кёресе, «Капиталны», ленинизмни билирге, китабла бла билирге керекбиз, — деб аллында «Капиталны» кёргозю. — Бу китабланы мен алгъын билсем, ишимде этген бир кыауум джангылычымы этерик болмаз эдим, — деб кьошду.

Мустафа, билим алыргъа талпыса, термилсе да, кыйыын кёзюуде ишни атыб, билим ёсдюрюрге, окъуу алыргъа кетиб кыдалмайды. Совет власть тамам бегиб, джаш тёлю билим алыб, Хурзукда баш неда орта окъуулу адамла кёб болгъанларында, ишни джарсымазына Мустафа ажымсыз болады.

Окъуб, термилген муратына джетерге излейди.

«Окъургъа барама, Аслан, партшколагъа. Область неди, — деб Мустафа джарыб айтды. Сора дагъыда, мен джукъ къошхунчу: — Барынгы ийдим, окъутдум, орта окъуу бла улуу окъуу алгъанланы кыруу Хурзукда саны эки мингге джете болур. Андан къалгъанлада да къол сала билмеген, къара танымагъан адам джокъду. Айт, аланы алай этгинчи кесим окъуй-ма деб кетсем, къалай боллукъ эди? Энди мени орума менча бир табылмай къалмаз эди, алай а, юйдегими атыб кетгенча, атыб кетерге чыртда болалмадым ансы, ма сизге, окъургъа кетгенлеге, кесим окъургъа ийгенлеге, джюрегим бла сукъланыб тургъанма. Энди уа кетеме. Бир тукъум бир иш джарсырыкъ тёлю мен кетгенликге! — деб биягъынлай джарыб айтды (роман, 418 бет.)

Мустафа табигъатны ариулугъун терен сезе биледи, туугъан джуртун кемсиз сюеди. Ма бу сёзлери анга шагъатлыкъ этдиле:

Джерни тамам ариуунда джашагъанлыкъгъа, оллахий, кёре билмегенбиз, — деб улуу терслик этиб тургъанча айта, хунадан айырылды.

Джазыучу романда таза иннетли коммунистлени джамагъат ишде, къуллукъларыны юсю бла сыфатлагъан бла бирге, юйлеринде юйдегилери бла таза коммунист болумларында чертеди: Кемал, къарангы, джашауда джарамагъан адетге — эркиши юйге суу алыргъа болмайды, ол тиширыуну джумушуду, дегенге къарамай, юйлерине суу алады; Мустафа колхозну конторуна киргенинде, юй бийчесини иш кюнлерин сорады, арт айда кыруу 25 кюню барды деб къайгырады, Джамал Даутаны сыйып кёргенча уа ол кёзюуде Къарачайда тиширыун ким сыйлай билгенди!

Къысхача, романны бетлеринде биз халкъны башчысы болуб коллективизация ючюн джигер кюренген коммунистлени адамла бла эблери келишгенин, татлы тил бла коммунист идеяны ангылата билгенлерин, кеслерини халилери юлгю болгъанын кёребиз. Ала класс кюрешни отунда чыныкыгъан урунчган элчилени кертти башчыларыдыла, джангы джашауну деменгилли орнатадыла.

Кемал бла Мустафача коммунистле болмасала, бизни бююннюгю кыууанч джашауубуз боллукъ тёл эди.

Романны баш герою Асланды. Бу Кеминатны юйдегисинде эм гитчесиди. Он джыл толгъан джашчыкъ болуб Аслан бла романны биринчи бетинде огъуна шагърей болабыз. Андан ары уа аны джашауун, ёсююн, иннетин китабны ахыр бетине дери сынагъанлай барабыз.

Аслан

Аслан атасындан 7 джылда ёксюз къалыб ёседи. Школгъа джюрюген джылларында фахмулу сабий болгъаны ачыкъ-ланады. Артыкъ да бек сурат салган бла окъуу дерследен аны бла бир тенгчиги да тенглешалмагъанды.

Аслан тюзлюк ючюп джанын аямазлыгъы, тутхан ишин биширлиги, ётюрюкню кёрюб болмагъан кылыкълары гитче заманчыгъында огъуна белгили болады. Бир джолда устаз Ибрагим Асланны школгъа излеб келгенинде, къарангылыкъдан окъутургъа суймеген анасы, ауругъан этеди деб, баш алыргъа излейди. Аслан ётюрюкге чыдаялмайды.

— Эй аферим. Энди ауругъанынг иги болдуму?

— Мен аурумайма, — деб алай айтыб, сора анамы билегинден тарта, — анам, шекер бер, бермесенг, энди джатарыкъ да, аурурукъ да тюлме, — дедим. Анам суу къуарыкъ болду. Асыры джунчугъандан айтхан болур эди:

— Ауруу башчыгъына чабханды да, башчыгъы кысыб, неси да билмей селеше турады, — деди.

— Хы, къайда ауруйма, ауруйма деб джатсанг, шекер бериб турлукъма деген эдинг да кесинг. Энди шекер бермесенг, джатарыкъ тюлме, — деб анам ол адамланы къатында белимден тебеннгиме, ол джетдириучосюча, къол джетдиралмазын билиб, айланьргъа тансыкъ болуб тургъаным бла тийреге джумулуб кетдим» (романы 15 бети).

Асланны джашау сезими школдан башланады. Школну бошаб, техникумгъа киргенинде, аны ангысы кенгереди. Мынга файда болгъан — устазла, тенглери. Баш магъаналы назмуларын медтехникумда джазыб башлайды, музыка бла шагърей болады, орус тилге юренеди.

Джазыучулукъ джолунда Асланга къанат битдирген Къарачайны белгили джазыучулары Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Къаракетланы Исса бла шагърейлиги бу кёзюуде башланады. Аны юсюнден Аслан былай айтады:

«Джазды, 1934 джылны джазы. Бизге къонакъгъа джазыучула, къарачай джазыучула, келликдиле, деб школда хапар болду. Мен аланы джазгъанларыны бирин да ычындырмай окъургъа кюрешеме. Ала ючеулендиле. Сары бухар берклю Ёртенлаы Азрет болуб чыкъды. Аны кёзлери, башхасы болмай Маяковскийни кёзлерине ушайдыла. Джукъа бетинде аны къалай эсе да бир тукъум бир сейир кюч танылады. Ол джигер ауазы бла назмуларын окъуб башлагъанында уа, къалай эсе да хар сёзю джюрек тамырынга ётюб, семиз джерге урлукъ тюшгенча, тюшюб барадыла... Ол кюнден башлаб мени джашауум тюрленди. Даут, Азрет, Исса, кёзден ычындырмай, болушуб башладыла.

Медтехникумда окъугъан кёзююнде къуру дерсден сора да, Къарачайда олсагъатдагъы джаш тёлюню эм ангылысы не бла кюреше эсе, аны барына Аслан да талпыб кюрешеди. Бир ишни этдим деб бирин кёймайды, эринмейди, джигерди.

«Эртден тогъуз сагъатдан кюн ортагъа дери дерсе болабыз. Кюнортада, ауузылаыб, сахарны ташдан, агъачдан ариулайбыз. Джазда, къачда терек орнатабыз, водопроводха канал къазабыз... Ишден къайтсакъ, бироз солуб,

дерс этебиз. Андан сора оюн, джыр, физкультура, оборона кружоклада юренебиз. Андан ары мени заманым китаб окъуу бла джыр, назму джазартъа юрениуге кетеди».

Аслан ишге джанын берген адам болгъаны, медтехникуму бошаб, Кичибалыкъгъа ишлерге келгенинде, элчилеге да ачыкъ болады. Анга дери джарашмагъан медпунктну къурайды, элде джарыкълыкъ ишлени, комсомолчуланы да кесине тартыб, алапат баджарады. Спектаклдерине элчиле джаратыб къурайдыла. Элде этиллик джамагъат ишлени барын Аслан бла аны тенглери — комсомолчула тындырадыла. Кичибалыкъдан Микоян-Шахарда «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында ишлерге келеди. Ол кёзюуде, джылы келгенча, акъылы, эси да келиб, дуня сезими да ёсюб, биргесине ишлегенле сейирсинирча, бир халал иннетли, кирсиз джюрекли, ишден ары-тала билмеген, халкы ючюн кечесин, кюнюн да хайырландырыб, билимин ёсдюрюб, ишлеб кюрешеди. Анга шагъатлыкъ этген кесини сёзлери:

«Джашау кесине мардасыз тартыб, мен да анга киргенден кире барама. Бюгюн джашауум бла бирге тамбла джашауну да къууанчын джюрегимде эте, анга толу ийнанганлай, алай джашаб барама. Тюненеги джашауну билир ючюн джутлугъуму тыялмай, ма бюгюнча, эртдеден газетлени да къазыб кюрешеме» (романны 183 бет).

Асланны Ата джуртха терен сюймеклиги Уллу Ата джурт къазауат башланганлай ачыкъ болады: энди дохтурлыкъ билими болгъан, джашау сезими, ангысы да бай таулу джаш урушну биринчи кюнлеринде огъуна къанлы джаудан Ата джуртну къорууларгъа фронтха кетеди. Къазауатны къыйын джоллары аны кёб шахарлагъа, джерлеге элтедиле.

«Мен фронтдагъы госпитальда болгъанлы беш ай кетди. Былайда ол госпитальдача тюддю, — юсюне окъ, тоб къуюла тургъанлай, джараланы байларгъа, солдатла тенгли уруш этерге керекди. Уруш, атыу кече-кюн демей барады.

Бир элчик джау бла бизни къолубузгъа бир сутканы ичинде тёрт кере тюддю. Госпитальны начальниги, мен, медсестра, джараланы юсюне ёрге сюелиб къарай тургъанлайыбызгъа, бомба тюз къатымдагъы начальникни башын юзюб, аллына тюддю, медсестраны уа, стук-стук болуб, джугъу да къалмады. Мени имбашыма тийиб, къаным бютеу онг джанымы джууду. Джаралыгъа, насыбха, тиймеди. Мени билек къошум чачылгъанды», — деб Асланны бир къазауат эпизодун романда окъуйбуз.

Билеги сау болгъанлай, Асланны ётгюр джюреги къазауатха къатышмай тынчлыкъ табмайды. Ол дагъыда фронтха кетеди.

Бу геройну ёсюму, аякъ алышы, бизни заманыбызны джараулу адамларыча, заманны алгъа атлаб баргъаны бла байланышыбды.

Совет власть бла тууб, совет школ билм бериб, комсомол ёсдюрюб, джорукъгъа тюзетген таулу джашны джашау джолу бизни заманыбызны бек кёб адамларыны джашауун эсге тюшюреди. Артык да бек Асланны ёсюю, джашауун джашуучуну — Байрамукъланы Халиматны — кесини джашаууна, ёсююне бек ушайды. Айтыргъа суйген затларын, иннетин, муратын Халимат Асланны юсю бла, аны ауузу бла айтыб суратлайды.

Кеминат

Кеминатны сыфаты бизни Къарачаи литературеда бу романнга дерн болмагъан тиширюу сыфатды. Китабны аллында биз Кеминатны къарангы, унукъгъан, Совет властха тюгел ышаналмагъан башсыз тиширюу болгъанын кёребиз. Къызы Даута ликпунктха окъургъа джашыртын барады. Кулак Бекмырзаны, сабийлени окъургъа деб джыйыб, Къытайгъа сатарыкдыла деген сёзюне ийнаныб, Асланчыккыны школгъа иерге унамайды.

Кеминатны юсюнде, адамны халисинде къаллай иги шартла бар эселе, барысы бардыла: джумушакълыкъ, халаллыкъ, юйдегисин суйюу, джигерлик, кыйыплыкда бел къатдырыу, ишни суймеклик. Бир сагъатны къолун бош тутмай, Кеминат да, къызлары да джюн титиб, тараб, ийриб, чепкен, джамчы, бёрк, башлыкъ, д. а. к. затла этиб, не элде баришчилеге сатхандыла, неда Пашинскеге баргъан адамладан тилеб ийиб сатдыргъандыла. Алай бла, къол кыйынлары аланы ач, джаланнгач этмей кечиндиргенди.

Ёмюрю хар кимден да, неден да къоркъуб юреннген, ёксюз юйдеги асыраб тургъан бир джарлы тиширюу, джюрегине келген затны адамгъа айтыргъа къоркъуучу, къуру намазлыкда аллахдан тилек тилегенден сора башха билими, мадары, ангысы болмагъан Кеминатха къызларыны — Даутаны, Айшатны, джашыны Асланны, кюеулерини — Джарашды улу, Джамалны, эл Советни председателини — Кемалны, партиячыканы секретары Мустафаны ишлери юлгю болуб, Совет властны тюзлюк ючюн чыкъланына ийнадырадыла. Совет властны хар закону барысы джарлы халккыны джашауун къууанчлы этер ючюн чыкъланын, колхоз къурау онг болгъанын кеси кёзю бла кёрюб, аны джашау ангысы ёсе башлайды. Кеси кибиклеге ангылагъан, эштген затларын айтады.

Алай эте, Кеминат элде ишлеге къошула башлайды. Ол, ууакъ-ууакъ атлай, сезим басхычны атлауучларындан ёрлеб тебрёйди. Кеминатны Хурзук эли, болумуна ышаныб, Ростовда тиширюулары съездине делегат этиб джибереди. Ол алда Клара Цеткин, Мария Ильинична Ульянова (Ленинин эгечи), Надежда Константиновна Крупская (Ленинин юй бийчеси) бла танышады. Алгын джунчуукъ, къоркъакъ Кеминат, тартынмай, къоркъмай, ала бла сёлешеди. Хурзук элинде ясли болмагъанын айтыб, ясли ачарча этеди, биргелерине суратха тюшюб, суратын алыб келеди.

Сельмаш заводха элтгенлеринде, бютеу делегатла тургъанлай, Кеминат заводну директорундан трактор тилеб алады.

— Мен тюз Миши Тауну этегинден келгенме, джашым. Бизни джангы колхозубуз Ленин атлыды. Таулула анда ишлерге бек суйюб киргендиле, алай а алкъын бизни колхозну бир джангыз мешинасы джокъду, анга не бир джок мешина неда бир трахтир берирге боллукъ тюлмюсе, джаным? — дегенинде, директор ышара-ышара:

— Амма, сени тилегинги къабыл этерге кюреширбиз, — деген эди да, энди уа, кѳб болмай областха къагъыт келгенди дейдиле. Ол къагъытда, таулу тиширыуну сѳзюн тюшюрмей, колхозгъа тракторну ишчиле башха заводдан табыб берирге оноулашханлары джазылгъанды, деб окъуйбуз романны 339 бетинде. «Анамы энди иши къуру ююною ичи болуб къалмай, кеннге джайылгъанды. Аны женотделде кюн сайын дегенча кѳрлюксе!» — дейди Аслап.

Совет къралда юйюр къаллай болургъа тыйыншлы болгъанына Кеминатны юйдегиси юлгюдю.

Айшат
бла баш иеси

Айшат Кеминатны ортанчы къызыды. Совет власть кеслерини власти болгъанына толу ийнаныб, Айшат бла Джарашды улу атлындан башлаб да къууанчлыдыла: ТОЗ-гъа киредиле, анда бирге сабан сюрюуюн таблыгъын ангылаб, урунадыла. Колхозгъа эм биринчиле бла кириб, баш алдамай, джан атыб ишлейдиле. Джарашды улу ѳмюрден бери да кеси къыйыны бла джашагъан, къолундан келгенича ѳксюз юйдегиге болушхан, къолларыны берчи эримей ишлеген, юйдегисин бек суйген огъурлу адамды. Совет властны джаулары: афенди Сюлемен, бай Бекмырза, дагъыда ала кибикле колхоз джашаугъа, Совет властха къаршчы хапарланы айта айлансала да, ол алагъа эс бѳлмейди, кесин ѳтюрюк сѳзлеге терилтдирмейди. Айшат да, Джарашды улу да, бир-бири тилин ангылаб, колхоздан ишлеген къыйынларыны хакъын да толу табыб, урунганлары юйдегилерине эркин джетиб, къууанчлы джашайдыла. Джарашды улуну тюзлюкден суйгени болмагъанды, ол хаман да аны излегенди.

Энди колхоз джашауда ол, тюзлюкню табыб, тынгылы болгъанды. Юй бийчеси Айшат да тюзлюк ючюн кюреширге бир джерде да артына турмагъанды, кишиден къоркъмагъанды. Эгечи Марзийни баш иеси джанына тиер сѳзлени айтыб джылатханында, Айшат Джѳгетейчиге тѳзмей, былай айтады:

«Къоярмы эдинг бу сыйсыз сѳзлени, арабин? Сабийлей урлаб, элтиб кюндешни юсюне салыб, талатыб, не дунягъа джетдиргенсе сен муну?! Кѳзюн ѳрге ачдырмай, джыламугъу бла гырджынын тенг ашатыб тураса. Болду! Анам къалай суйсе, алай этсин, мен иймейме энди эгечими».

— Тейри, сени эрингча болсам, мен сени эки эринги джыртыб айырылкъ кѳре эдим. Эркиши бла кѳремисе сен аны демлешиуюн. Кесинген

тамада бла!.. — деб Джөгетейчи, муккур сыртын тюзетирге кюреше, ёрге къобду.

— Сен да бир билсенг а улуну-гитчени, не затын кёрюб сандырай турса тосланы? Алай эсе, нек къоймайса муну юйюнде? Сени аллахынг, адамынг да ол аршынды! Энди ол бурунгу артыкълыкыла кьалгъандыла, биле болурса?!

Даута
бла
Джамал

Кеминатны Даута деген кызы бла аны баш иеси Джамал 20—30 джыллада Совет власть ёсдюрген таза иннетли комсомолчуладан, джангы совет интеллигенциядандыла.

Даута романны аллында, окъуу болмагъаны себебден, ликпунтха джюрюб, окъургъа, джазаргъа юренеди. Ол джаны властны муратын дженгил ангылайды, комсомолчу болады, элде джамагъат ишлеге таукел кшошулады. Окъуун ёсдюре кетиб, Джамал бла кьоркмагъан, тюзлюкню тутхан, кесини кьуллугъун ангылагъан Даута джангы ишин да сёзсюз толтурады. Айшатны анга шагъатлыкъ этген сёзлерин 433-чю бетде окъуйбуз.

— Бир кюн, джашчыкъ, (джашчыкъ деб Асланнга айтады) ёрге бара, аллыма мен танымагъан бир адам тюбегенди да, ол бир этди, ахыры, амалы болса, ичине джутуб чыгъарыр эди.

— Не ючюн?

— Даутадан кьууаныб.

— Да Даута ёмюрюнде да, кьууандырыгъа табса, бушуу этдирлик тюлдо.

— Аны уа не сораса!

— Эсингдемиди, джалын конфетлеге бериб, сабийлеге чачычусу?

— Игитда! Не этгенди Даута ол адамгъа?

— Район сюд кьалай эсе да тюз сюд этмеген болур дейме, не эсе да сюде бир иши болуб, сора, область сюдге бергенинде уа, Даутаны кый-сыгъымы боллукъ эди санга, тюз къарагъан болур, аны ючюн кьууанч аллы бола эди.

Даутаны таза иннетлилиги, тутхан ишин биширгени Асланнга ушайды.

Джамалны джашау ёмюрю да Даутаныкычады. Ол кеси кыйыны бла джашагъан таулу юйдегиден чыкыгъан, комсомол ёсдюрген таулу джашды.

Джамал Хурзукда комсомол ячейканы секретары болуб ишлейди, коммунистле, комсомолчула бла биргелей, колхоз кьурауда джанын аямай кюрешеди. Хар джамагъат ишни башчысы, ариу кылыгы болгъап, ишни суйген джаш болгъаны электростанция этер ючюн Учкуланда комсомолчула канал кьазгъан заманда ачыкъ суратланады. Аны хар атламы, сёзю да тенглерине юлгюдо.

Джамал политика билимин тохтаусуз ёсдюрюб кюрешеди. Аны джаш тёлю бла ишлей билгени, ишни баджаргъаны, акъыллылыгы комсомолну обкомуна биринчи секретарлыкыгъа тыйыншлы этеди.

Джамал юйдегисин бек суйген, тенгликни багъалы кѳрген адамды. Айшат бла Даута насыблы юйдегиле болгъанлыкъгъа, аланы эгечлери Марзийни джашауу джылау бла кетеди, аманны кеминде, къыйынлыкъда.

**Марзий
бла Джѳгетейчи**

Джѳгетейчи къызгъанчды, джыртхыч джаныуарча, хамаи бир капекни тѳрт-беш капек этерге излегенден сора, адамлыгъы болмайды. НЭП-ни заманында тюкенчик къуар, Хурзукга баргъаны болса, къайын анасына джараргъа, ѳксюз юйдегиге къараргъа деб бармайды, къумачын багъа сатыб, кимни терисин къобарайым деб барады. Урунган халкъ колхоз джашауу къуарар джанындан къорешген заманда муну къайгъысы хакъ ашаргъа, энчи байлыгъын ѳсдюрюр джанындан харам-халал демей къорешеди. «Сени аллахынг да джокъ, адамынг да джокъ! Аллахынг, адамынг да ол аршынды», — деб Айшат анга тюз айтады.

Джѳгетейчи юйдегисине къаты, джашауу бермеген, аман адам болгъаны бу сѳзледен белгилиди:

«Марзият бизде болгъан тѳрт-беш кюнню ичинде тѳрт-беш сѳзню аууздан чыгъаргъан болмаз эди. Къыз заманында, ол — накъырдачы, оюнчу къыз эди дейдиле. Тойдан келгенден сора ол, бир къауум къыз иѳгери бла бизде джашланы, къызланы тепсегенлерин энклетб тебресе, адамын къюлгенден иѳегиси юзюлюр эди деучендиле.

Ол Марзиятдан энди ышан да къалмагъанды. Юйде адамла сѳлеше тургъанлыкъгъа, ол алагъа не тынгылайды, не ангылайды деб айталлыкъ тюлсе. Юйде этиле тургъан затха да къараб тургъанлыгъына, кѳреди деб биллик тюлсе. Бир къарагъан джеринден кѳзлерин аламгагъанча турады... Марзият, эри джукъ айтса, туйюле юрениген бузоу таякъны кѳрюб илгенгенча, илгене, къалтырай, аны айтханын аууздан чыгъарчыкъмаз этиб, энди уа джукъ айтырыкъмыды экен дегенча, кѳзюне къараб къала эди. Къара къоркъуу болмаса, Марзиятны джюрегинде не суймеклик, неда эрин кѳрюб болмау деген сезимлени бири да къалгъан болмаз эди». (Романын 102 бет).

Кюндеш бла бир юйде эрини таягъыны тюбюнде джылауу бла кюн ашырады. Марзият асыруу унукъгъандан кесини адам инсан болгъанын, башын къорууларгъа акъылына тылмачлыкъ этеригин унутуб къойгъайды.

Джѳгетейчичалагъа совет джамагъатда орун болмагъанын джазычуу уста тил бла ачыкълайды. Аны атын толусу бла айтыргъа да джийиргенгенча, Джѳгетейчи деб къояды.

1. Асланын Уллу Ата джурт къазауатда ишлерин хапарлагъыз.
2. Байрамукъланы Халиматны «Джылла бла таула» деген романын башындан аягъына дери окъугъуз.
3. Бу тюбюнде берилген темаланы бирине сочинение джазыгъыз:
 - а) Джангы джашауу къурауда коммунистлени бащчылыкъ ишлери.
 - б) Аслан — Совет власть ѳсдюрген джаш тѳлюню адамы.
 - в) Байрамукъланы Халиматны «Джылла бла таула» деген романында Къарачайда колхоз къурауу бла класс къорешни кѳргюзюю.
 - г) «Джылла бла таула» деген романын энчи суратлау шартлары.
 - д) Кеминатны дуня сезимини, джашауу ангысыны торлениб баргъаны.

Джангы окъуб башлагъан китабындан дженгил дѣнгюб, бир джанына сала эсе окъуучу, терслик джазыучуну фахмусунда, аны тилни къарысузлугъунда болады. Алай болмай, китаб бла шагърей болуб тебргенлей, ол сени кесине мукъладис темирни тартханча тартыб, башха ишлени унутдуруб, кеси къайгылы этиб къоя эсе, сени кючлеген къарыу авторну тил байлыгыды, чемерлигиди, аны фахмусуду. «Джылла бла таула» деген романны ма аллай уллу кючю барды. Окъуб башласанг, бошагъынчы башынгы андан ёрге айыралмайса, джазыучу джан салгъан адамла къайгылы, аланы джазыулары къайгылы болуб къаласа. Бир къауумларына кесинги джазыуунга, бек суйген адамларынга къаллай кѣл, иннет бла къарарыкъ эсенг, алай къарайса; адамлыкъны сыйлы шартларын аланы халлеринде таба, джюрегинге джылыу ала, алагъа джашауда онг излей бараса. Бир къауумланы уа, быллай адам дунягъа нек джаратылады, адамланы бетлерин нек джояды деб, кѣрюб болмай къаласа.

Байрамукъланы Халиматны сѣз усталыгына, тил байлыгына Къарачайны эски эллерини биринде кеси кыйыны бла джашагъан керти эллини юйдегисинде туууб, халкъны ичинде джашаб, ёсюб, аны халисин, адетин, джоругъун, накъырдасын, чамын, оюнларын, нарт сѣзлерин тикрал билгени уллу болушлукъ этеди.

Романда суратланган затланы биз, кюзюдеча, кѣзюбюзге дженгил огъуна кѣргюзтюб, геройланы джашауларына кириб, ала бла бирге джашаб къалганча болгъанны къой, ол адамла бла китабны биринчи бетлеринден огъуна шагърей болуб къалабыз, ала бла кеси аллыбызгъа сѣлешибиз. Джазыучу суратлау мадарланы таб хайырландыра билгенинденди ол. Хар геройну сѣз урумундан ким болгъанын, джанг джашаугъа къаллай иннет бла къарагъанын, аны джамагъат ичинде социал орнун, джашау сезимин, хали шартларын, культура ёсюмюн ангылаб къоябыз.

«Огъай, джанынга къор болайым, Ибрахим, сени къолунгдан келликди, не этсенг да, бу сабийни бауурумдан алмаз амалны эт. Сагъыш эт, джаным, атасы ёлгенли ма юч джыл болады, муну бла кечнимек этме джаныма, сора бу къораса, къалай джашарыкъма», — дейди Кеминат.

Джашчыкыны школгъа окъургъа ий деб келген устазгъа, Совет властын джауу бай Бекмырзаны, сабийлени окъутуб Къытайгъа перикдиле, деген ётюроклерине пинаныб, Кеминат джашын окъургъа нерге унамайды. Кеминатны биринчи сѣзлеринден огъуна ол, ёксюзле сакълаб, хар кимден къоркъуб, буюгъуб джашагъан джарлы къатын болгъанын ангылайбыз.

Ибрахим а сезими кенг, Совет властын суйген, къоркъмай джашагъан, тюзлюкню излеген адам болгъанын Кеминатха айтхан сѣзюнден огъуна билиб къоябыз:

«Да, Кеминат, сабийинги сени кълунгдан киши да алмайды. Совет школ, хакъ излемегенлей, джардыланы сабийлерин адам этерге деб кюре-шеди. Сени Асланынг школгъа барса, кимди, олду дерча, бир адам болур да кетер. — деди Ибрахим».

Кеминат, къарангы къатын болса да, адамлагъа аманлыкъ излемеген, ич ишленмеклиги болгъан суююмлю сьфатды. Аны ол халиси сълешген сълуюнде да белгили болуб турады.

Кеминат бла Ибрахимни образларына къаршчы Джёлетейчини сьфаты суююмсюз сьфат болуб суратланады. Аны хали шартлары кесини сълешген сълуюнден ангылашыныб турады. «Сени эки эринни джыртыб айырлыкъ кёлеем», «Законнга ьшаныб секиресе», «къайсы тосунга кёлуюнг къараб джылайса», д. а. к. хатерсиз, учуз, сылыкъ сёлле аны уятсызлыгъын, неден да, кесине таблыкъ тюше, артына турмазлыгъын ачыкълайдыла.

Чыгъармада туура келген тенгешдириуле романны тилин таб тукъум чемерлейдиле, суратлана тургъан затны кёлуюнге кёлуюзтедиле, узакъ заманланы унуттурмайдыла.

Автор джеленгерчиги Балдаш бла кесин, биринчи классха джангы барыб башлагъан заманда гитчеликлерин билдирир ююн, кълуйрукъ учла бла тенгешдиреди:

«Биз да аны ьзындан, къара боялгъан чарыкъларыны арт тигилгенле-рин басаргъа аздан къала, кълуйрукъ учулача, айырылмай барабыз».

Бай Бекмырзаны хынылыгъын, гыбырлыгъын кёлуюзте, тыйыншлы тенгешдириулени хайырландырады:

«Кёлуюсе кёлуюноу энгда кимге джетерин, былай барлыкълыз дебми турасыз, битлиле?! — деб Бекмырзаны узун сары мыйыкълары, гуноу киштникикилеча, ары-бери кълыйрыладыла».

Чюуюноу гитчebet адам болгъаны, «агъазчыкълча, джумду-рукъ бетчиги» деб сьфатлайды (34 бет). «Чюуюноу къатында Мауха деуча бирди. Эрин бир бармагълы бла кёлтюрлюкдю» (36 бет) деген тенгешдириу а Мауханы демениги битген тишируу болгъанын билдиреди.

Айшатны арыкълыгъын быллай тенгешдириу ачыкълайды:

«Тауланы сууугу кебдиргенча, Айшатны юуюнде кълргъа кълбар эти джокълду» (29 бет).

Кълрачайны белгили поэтин — Ёртенланы Азретни биринчи кёлгенинде, аны акълылына, фахмусуна сейирсениб кълала-

ды джазыучу. Тенгleshдириу мадарла бла кесини джюрегин окъуучугъа ангылатады:

«Аны кёзлери, башхасы болмай, Маяковскийни кёзлерине ушайдыла. Джукъа акъ бетинде къалай эсе да бир сейир кюч танылады. Ол джигер ауазы бла назмуларын окъуб башлагъанында уа, къалай эсе да хар сёзю джюрск тамырларынга ётюб, семиз джерге урлукъ тюшгенча, тюшюб ба-радыла...»

«Аны сейир назмусу, къангич кибик сейир санлары...» (368, 369 бетле).

Школ сабийлени кёблюклерин а чибинле бла тенгleshдириб билдиреди:

«Бал четенден чибинле къотарылгъанча, школну арбазына къотарыл-къ» (226 бет).

Метафорала, эпитетле романда тыйыншылы джерлеге таб тукъум тюшюбдюле: «сескекли бет», «кюлюм кёзле» (38, 39 бет), «дугъум кёзчюкле» (413 бет). д. б.

Бетлендириуле чыгъармада жансыз затлагъа жан салыб, кёз тууранга келтиредиле.

«Хурзукда джашау, къалай эсе да ёмюрю джукълаб туруб, энди уя-ныб, къайры эсе да джортуб тебрегенча, алай кёрюнеди» (226 бет).

Даутаны къууанчлы джашауун а кёзлерин суратлагъан бетлендириуле бла билдиреди.

«Анамча кюле тургъан кёзлери хаман джарыкъ текгенлей, къууанчын тышына билдиргенлей турады».

Джамагъат джашау тюрленнгени бла байламлы тилге кирген жангы сёзлени да романда кенг орун табханларын кёребиз: **Тоз** (товарищество по совместной обработке земли), **колхоз** (коллективное хозяйство), **партячейка** (партийная ячейка), **трактор**, **ГТО** (Готов к труду и обороне), **ГСО** (готов к санитарной обороне), **ШКМ** (школа крестьянской молодежи), **стенгазета**, **пионер**, **галстук**, д. б.

Автор кеси джанындан чыгъаргъан, тилде джюрюмеген сёзлеге да тюртюлебиз: Цеткиччик (гитче къызчыкъ). Тюрлю-тюрюло соруула бла эрикдиргенинде, «Сен а сора, сен сор-гъушчукъ»,—деб эркелетеди Даутаны.

Джангы сёзле бла бирге «**Джылла бла таулада**» буса-гъат джашауда, керек болмай, унутулуб къалгъан сёзле (арханзмле) джаш тёлюню ётген джашау бла шагърей этерге

болушадыла. Аллай сёзле романда иги кесекдиле: **чырахтан**¹ **силти**², **бычыл**³, **салыннган сахтиян**, **арауун**⁴, **тёре**⁵, **ашлаучук**⁶, **джантау**⁷, д. б.

Бу чыгъармада автор башха тилден къарачай тилге кирген сёзлени, ол кёзюуде (20—30-чу джыллада) къарангы адамла къалай айта эселе, тюрлендирмей, алай келтиреди:

«...Джолкъан араууну бла от алыргъа келди. Мени хапарымы эшитиб: — Нанчыгъым, мандалагъым, энди зебленне джазаллыкъ болурса, не? — деди. — Унутханмыса, Кеминат, ол эртделеде төреге берирге Сюлемен бир зебленне джаздырыр ючюн джангыз эчкисин бериб, зебленне да джарамай кългъанын?»

Мен не огъай демей, не хо демей джунчудум. Тюзю зебленне деген не болгъанын да билмейме.

— Игитда джазады, граматнады энди бизни Асланыбыз, — деб Айшат мени орнума джууб береди. Джолкъан арауунуна мыдыхланы айыргъынчы кёзюу да зуккусуна не:

— Мында уа негиз барды? — деб, отда чоюнну башын ачды. Сора гардошха бармагъын чанчыб кёрюб: — Оу, бишмеген кёреме, — деб, дагъыда башын джабды».

Чыгъарманы тил байлыгына нарт сёзле таб, джарашыу кыошуладыла:

— «Эчкиге тюк чыкъса кълтырауукъ болур дегенлей, тюкен тута башлагъаылы къалай эсе да бир къуджур болгъан болурса дейме, а джаш,—

дейди Кеминат, Джёгетейчини кыызгъанчлыгына сейирсиниб.

Уллу Къарачайда, бачхалагъа суу салмасала, джукъ битмейди. Ол себебден джай суу сугъарыуну юсюнден адамла бир-бири бла тик болуучандыла. Бетсизирек адам, кёзюу джетиб, сугъара тургъан адамладан сууну урлаб, кесини бачхасына айландырыб, ачыу этеди. Биз аллай эки эгечини юсюнден окъуйбуз романда. Алагъа ачыулана, суу кёзюую джетиб, сугъара тургъан къарт къатын Къудре нарт сёзле бла урушады:

¹ Чырахтан — джаннган чыракъны салыргъа ишленнген тапха.

² Силти — алгъында кеслери сапын этгендиле. Сапын этер ючюн гардош башланы, лыбыталаны кюйдюрюб кюл этиб, аны да къайнатыб силти этгендиле. Силтиден — сапын.

³ Бычыл сахтиян — чарыкъгъа олтан салгъанда габаш кыйырыню юсю бла салыннган сахтиян къайишчик (рант).

⁴ Арауун — от алыучу, узуу сабы бла төгерек темир (къанджал).

⁵ Тёре — сюд.

⁶ Ашлаучукъ — чёртлеуюк чыбыкъладан эшилген четен (къазандан эт чыгъарыгъа).

⁷ Джантау — къайишден этилген гитче джиб.

— Хышпырыкыгъа тыгырыкъ деб, аурууунгу алайым, былай суу джер-джер-джер кылай да чыгыб кыаласыз, сизден сора кесин суйген джокъ-муду?..

— Тью, палат бетигизге, уялмагъан бюрулмагъанны ашар дегенлей, не бетсизле эдигиз, айюнге, деб Къудре, суу кесиники болса да, аладан къоркъа-къоркъа, кулданы ызына къаблады. (185 бет).

Романда 20—30-чу джыллада кыйын проблема (коллективизация, НЭП, таулу тиширыуланы джамагъат къуллукъ-гъа къатыша башлагъанлары, Къарачайда совет интеллигенцияны туугъаны, Уллу Ата джурт къазауатны башланганы) суратлансала да, джазыучуну уста тили (чамы, накъырдасы, керекли джерде хыликкеси) къюкю бла кыйынлыкъны аякълашдырыб, бир сагъышландыра, бир къюлдюре, теренден алыб барады.

Кюлмей кыйдан окъугъун Хурзук элге биричи кино келгенни. Элчилени киногъа къарагъан сагъатда сейирсингенлер. кино бошалгъандан сора юйлерине бара ушакълары.

«Кино бара тургъан заманда да бир къауумла олтургъан джерлеринден:

— Ой, ары къарагъыз, бери келе турады, — деб артха къачханла да болдула.

— Бар да бир тийиб кёрчю, ала керти адамла эселе..

— Сенден азы сюеме мен джанымы, барыб алагъа тийиб, кесиме хата этдирирге..

— Анга тийгенлей, ёлюб къаллыкъ эсем да, бир кёрейим деб, бизни Айшатны эри барыб селеше тургъан Герийни аягъына тийди.

— А джаш, къой, алай эге келиб, кесинге бир хата этдиресе, — деб къычырды анга анам олтургъан джеринден.

Анга кино джукъ этмегенин кёргенлеринде, башхала да барыб-барыб тийдиле.

— Ай мени джаратхан аллах, кёрдююзмю ол сейирни, ол аламатын! Къабыргъада адамланы джюрютгенден, селешдиргенден уста адам болурму..»

— деб, тилсиз Кёкчюк тамашагъа къалады.

...Ол кинону ханары бизни кёб кюнбюзге болду. Джуртха тууарланы кюгерге барсакъ да — ол, нени селеширге керек болса да, кинону сагъырмай селешмей тсбредик...»

Бусагъатда адамлагъа хурзукчуланы киногъа алай тамаша болгъанлары бек тюрлю кёрюнеди, ышармай-кюлмей окъуялмайбыз.

Байрамукъланы Халиматны чыгъармачылыкъ ишинде лирикалыкъ туракълаула (джюрек сагъышла) кёб орун аладыла. Таб, ол джазыучуну энчи хатыды деб айтыргъа боллукъду. Бу романда да лирикалыкъ туракълаула мардасыз кёбдюле. Джазыучу джюреги, акъылы бла сорушханы чыгъарманы башындан аягъына дери тюбегенлей турады. Аллай

сагъышла уа джашаугъа, джангылыкълагъа, Джуртубузну ишлерине къалай къарагъанын, ич сезимин, иннетин, психологиясын ачыкълайдыла.

Джашауунгу эм кыйын кюнлеринде да бир джанындан джюрегинги джылытхан, сени неден да умутлу этген бир зат къанынгда, джанынгда джашайды. Ол хар адамда да джашайды. Алай болмаса, адам кыйынлыкъны келтирмей, пелахха къалыр эди. Ол зат а, сени кыйынлыкъны тырнакъларындан бошлай, кесине тартады, сени аякъ юсюнге таукел сюйди, джолгъа чыгъарыб, «тохтамай барчы» деб, джол негеринг болады.

Мени да ол Затым болмаса, джашаууму бу ал атламларында къатышырыкъ болур эдим. Неди мени ол Затым? Мен ангылагъан бла, суймекликди. Таза суймеклик. Анамы, тёрт сабийни джокъдан бар этиб, тёрт саны бла асыраб ёсдюрген анамы, суймеклигим бла, мени анамы джангы ана этиб, аны ёмюрюнде чакъмагъан джюрегин чакъдырыб келген Джангы Ата джуртума суймеклигим бир Суймеклик болгъанды. Аланы экисин бир-биринден айыралмайма, тюзю, айырыргъа да излемейме. Ала меннге бирдиле. Мен алачыкыма. Ала менкидиле. Ала мени ючюн отха, джалыннга да киршидиле, мен Ала ючюн отха, джалыннга да кирликме. Ала джашар ючюн, мен джашауумдан айырылыргъа хазырма. Аланы джауу мени джауумду...

«...Джюрегим меннге нелени эсе да шыбырдайды: айт, бу сёзлени халкъынга айт, деб шыбырдайды. Не сёзлени, джюрегим? Ма бу сёзлени:

Партия, сенсе башы насыбны!
Партия, сенсе мыйысы халкъны!
Партия, къошдунг бизни адамгъа,
Партия, махтау!
Партия, бюсюреу санга!

Сау бол, джюрегим! Сен, ол сени джылытхан джюрекини шыбыргъанын ангылагъанса». (430 бет).

Быллай сёзлени джазыучу, керти джюрекден келмесе, джазарыкъмыды? Бу тукъум лирикалыкъ ауаз бизни сейирсиндирмей къоярыкъмыды?

Романны тилини ариулугъу, суратлау мадарланы, кюмюшге къарасауут салгъанча, керекли джерлерине таб джарашдырылгъаны, 20—40 жыллада Джуртубузну джашауунда керти болгъан тюрлениулени тюз кёргюзгени «Таула бла джылланы» сейирлик этеди, окъуучуну джюрегин джылытыб, кесине илешдиреди.

**БАЙКЪУЛЛАНЫ
АБДУЛ-КЕРИМ
(1906)**

Байкбулланы Пагону джашы Абдул-Керимни джашау эмда чыгъармачылыкъ джолу къарачай халкъда Совет властны джылларында болгъан тюрленну бла байланыбды. Абдул-Керим кесини фахмусун социализм къураугъа, социалист культураны ёсюмюне, джашаууна толусу бла бергенди. Кесини тенглери биринчи литераторла Ертенланы А., Къаракетланы И., Байкбулланы Д., Батчаланы А.-К., Аппаланы Хасан кибик, Абдул-Керим да джазыучулукъ фахмусуну кючю бла Коммунист партияны идеясын социализм къурауда белгиленген мурадланы джашауда бардырыр ючюн къаджыкъмай кюрешгенди.

Рахатлыкъ джашауда Абдул-Керим кесини къаламы бла Совет властны, джангы джашауну бегитир ючюн, адамланы сезимлеринде, джашау болумларында чырмау болгъан эскиликлеге къаршчы кюрешген эсе, Уллу Ата джурт къазауат башланыб, социалист джуртубузгъа къоркъуу тышгенинде, ол къаламын сюнгюге ауушдуруб, фронтха кетеди.

Джамагъат, совет-партия ишлеге къатышханы Абдул-Керимни джазыучулукъ ишинде джашау излегенча джазаргъа болушханды.

Байкбулланы Абдул-Керим Огъары Марада кеси къыйыны бла джашагъан таулуну юйдегисинде 1906 джыл туугъанды. 1931 джыл Баталпашинскеде Совнартшколаны бошагъанды.

1933—1936 джыллада Москвада КУТВ-да (Коммунистический университет трудящихся Востока) окъуйду. Андан сора партияны Къарачай обкомуну аппаратында ишлегенди.

1937—1941 джыллада «Къызыл Къарачай» газетни редакторуна заместители, артда редактору болуб ишлейди, 1938 джылда Совет джазыучуланы союзуна член болады.

Байкъулланы Абдул-Керим Совет Союзну Коммунист партиясыны 1930 джылдан члениди.

Къралыбыз Байкъулланы Абдул-Керимни, Уллу Ата джурт къазауатда джигитлик ишлери ючюн, Ата джурт къазауатны эки ордени, 6 медал бла сауғалагъанды.

Чығармачылыкъ джолу

Байкъулланы Абдул-Керим 1937 джылда джазыб башлагъанды. Аны назмулары аллында «Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде басмаланыб тургъандыла. Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла «Насыб джашауға джырла», «Джыйырма джыл Къарачайға» деген биринчи китаблары чыкыгъандыла. Назмуланы баш темалары Ленин, ленинчи партия, Уллу Октябрь социалист революция, Совет джурт, Къарачайны джангы джашауу болгъандыла.

Уллу Ата джурт къазауат башланганлай, Абдул-Керим башха къарачай джазыучула бла биргелей, совет адамланы къанлы джаудан къралыбызны къорууларгъа учундургъан, джюреклерине таукеллик берген, фашизм адам инсанны джауу болгъанын, аны кир иннети, кир ишлерин, этген артыкылыклары, адам кёлтюрмез зорлукъларын айгъакълагъан назмула («Джолгъа ашыкъ», «Сау къол», «Эсимдеди») джазгъанды.

«Джолгъа ашыкъ» деген назмусунда джазыучу, тенгледирнулени, эпитетлени уста келишдириб, Гитлерни джыртхыч джанууар сыфатын туура айгъакълайды. Фашист аскер салгъан къыйыптыкъланы, джетдирген зарауатлыкъланы поэт кючлю айгъакълаб, окъуучуну джюрегин джауу кечмеклик салмазча этеди.

Уллу Ата джурт къазауатны аллындан башлаб арт кюнлерине дери уруш джоллада айланган поэт къазауатны къыйын кюнлеринде да къаламын къолундан тюшюрмегенди. Фашизмни ууатылырына, хорлам бизники боллугъуна джюрегинде ажым болмайды.

Ол себебден аны джазгъан назмулары таукелдиле, джарыкъ кёллюдюле, хорламгъа къанатландырадыла. Аллай назмуланы бу шартына шагъатлыкъ этген Абдул-Керимни фронтда ёлген къарнашына аталгъан назмусу («Къарнашыма») бу сёзле бла бошалады:

Хорлам бере къурчдан къаты къолубуз,
Чегибизден узакъгъады джолубуз,
Къая ранда гелсе къаудан куйгенча,
Фашистлени учхун этер отубуз.

1943 джылда джазылгъан «Зулифа партизанда» деген назмусунда былай джазады:

Заман джетер, кюн джарытыр, кюн джарыр,
Мурса къатар, чириб джатар, халкъ къалыр,
Халкъ унутмаз, айтыр джаугъа джууабын,
Джыланныча эзер башын эм санын,
Къурт, къамжакъ чайнар, джугтар хар барын.

1944 джылда уа поэтни ауазы артыкъ да джарыкъ чыгъады:

Тауушунгу этме салкъын — джарыкъ бол.
Татыуунгу бузма, Къобан, артыкъ къош.
Насыблыбыз, кюрешебиз — тюзлюк джол.
Чапракъла уа къуу болурла, агъарла.
Боран кетер, къар да эрир, танг атар,
От джукъланыр, кел басылыр, джер къатар.
Кырдык чыгъар, баппаханла чагъарла.

Поэтни фронт лирикасы «Хорлам» деген къууанч назму бла бошалады. Бу назмуну Абдул-Керим 1945 джыл 9 майда — Хорламны кюнюнде — джазгъанды.

Бютеу совет адамла бла бирге джазыучуну джюреги да къууанчдан толады, сау дуниягъа кючюн танытхан Совет къралы бла махтанады.

Уллу Ата джурт къазауатны темасы чыгъармаларында эм баш тема болгъаны себебли, къазауатдан сора, 1958 джылда чыкъгъан биринчи назму китабчыгына Абдул-Керим «Хорлам» деб атагъанды. Бу башында тиитилген назмула да «Хорлам» деген китабчыкъгъа киргендиле.

Къазауат темагъа джазыучу 60-чы джыллада джангыдан къайтады. 1964 джылда чыкъгъан «Назмула» атлы китабчыгында арт кезюде джазгъан талай чыгъармасын басмайды. Къазауатда ёлген джигитлени эсге тюшюре, Ата джурт ючюн джанын бергенлеге ёлюм джокъду, ала унутулмазлыкдыла, дейди поэт «Къарнаш къабырда», «Биз урушха къаршчыбыз» деген, д. б. назмулада.

Адамны джюрегине терен сингген, поэтни къазауат биографиясын ачыкълагъан «Унутмазма» деген назмусунда Абдул-Керим къазауатда кёргенни сюзюб, быллай оюмгъа келеди:

Тюзлюк чырта хорланмайды, таныдым.
Джуртун суйгенден насыблы кёрмедим,
Анга теги мен бир махтауну билмедим,
Ол къарыуду, кючдю чексиз адамгъа.

Абдул-Керимни къазауатдан сора джазылгъан китабларында къазауат тема бла байланыб мамырлыкны, урунууну темасына аталгъан назмула басмалангандыла («Муратынга джет», «Зеленчук», «Къурч атым», «Хасан», «Анапы сёзю», дагъыда башхала).

Абдул-Керим джазыб башлагъан кюнпюнден берн да джангы джашауну, джангы адамны джырчысыды. Аны чыгъармаларында бизни заманыбызны хар бир джетишимни суратланады: совет космонавтлагъа — Юрий Гагаринге, Герман Титовгъа, Валентина Терешковагъа, аланы джуртубузну сыйын кѣлтюрген тулпарлыкъ ишлерине атаб, «Уруниганны джюрегисе», «Хауа кеме», «Комсомолгъа», «Юрий Гагаринге», «Махтанабыз сени бла», «Валягъа», д. б. назмула джазады.

Бизни заманны джигитлерине махтау сала, аланы юлгюге келтире, поэт джигитликни шартларыни сыфатлайды:

Ол сауутду, джолду хар бир адамгъа.
Кѣюреги, джюреги тюз,
Джагъасыча бай Къобанны,
Сѣю керти, ѳтюрюксюз —

Тамам хауа, сууча, керек.
Мийик тутхан къарнашлыкъны,
Халкъын, Джуртун суйген терен
Джигитид бизни заманны—

дей, ол бир къауум адамны ангысындан къуруб кеталмай, джашауубузгъа бузукъ болгъан эскиликлеге къаршчы турады («Эскини кѣгети», «Халым отоуда», д. б.).

Бу темагъа джазылгъан чыгъармаланы арасында 1966 джылда чыкыгъан «Бир кече» деген сатиралыкъ поэмасы айырылыб энчи орун алады. Поэмада селеке, кюлкюлюк халда, билими да болмагъанлай, джашауну, рысхы джыйыуну «тыпч джолун» сайлагъан джахил моллаланы, энтда динни къарангы ауундан ычхыналмай чырмала, абына айланган бир къауум адамны алдаргъа тюзелиб, кир ишле бардыргъанланы джазыучу кючлю хыртлайды. Аланы динни къара джабыуу бла джабылыб тургъан адамгъа заран салгъан ишлерин, хаулеликни, ичгичиликни, харам хакъ ашауну, кир иннетлиликни халкъгъа айгъакъ этгени бла къоймай, тюз иннетли, къралына халал урунуб джашагъан элчилени ауузу бла ирият береди алагъа.

1960 джылда Абдул-Керим «Гитчени джолу» деген поэманы джазады. Бу поэмасында джазыучу, история тюрленюге кѣре, аны бла байланыша, адамны джашау джазыууну тюрлениуун, аны бла биргелей ангысы, джашау сезими ѳсгенин суратлайды. «Гитчени джолу» поэма, Октябрь революция болгъунчу кѣзюуледен башланыб, Уллу Ата джурт къазауат бошалыб, рахат джашау башланганы бла бошалгъан историялы хапарлауду.

ХОРЛАМ

Хорламла бериб келген,
Къозгъалыгъыз сиз деген,
Ишибизни кѣб бѣлген,
Уллу уруш джукъланды...

Джуртум терен солуду,
Тоб, окъ джюзюу къалды,
Тюзлюк орнун алды,
Эркинликни къорутду.

Къар эриди, букъду,
Элия урду, джыккъды,
Кюн да ышарыб чыккъды,
Кѣк кюкюреб джашнады...

Тогъузунчу май уллу
Къууанчым болду толу,

Басылды адам улу,
Кийиндиле джерлерим.

Къайтдыла балала,
Кийиндиле къалала,
Ишлеринне къууана,
Шахарларым, эллерим...

Урунууду ашыбыз,
Партияды башчыбыз,
Урушха биз къаршчыбыз,
Насыбхады аллыбыз.

Къалмай туруб ёрге,
Кечимсиз къол бирге,
Кёмербиз элтиб джерге,
Энтда келсе къанлыбыз.

ЛЕНИН, СЕНСЕ—БИЛЕМЕ

Капиталны кѣмген, отда кюйдюрген,
Джарыкъ кюнню ачыкъ этген, тийдирген,
Къанатларын юсюбюзге ийдирген
Ленин, сенси, Ленин, сенси — билеме...

Миллетлени къарнаш этген, тенг этген,
Такъыр, къыйын джашаууму кенг этген,
Кюн кѣрмеген къар бузланы эритген,
Ленин, сенси, Ленин, сенси—билеме...

Ленин, сенси кюнден къарыу алдыргъан,
Эм биринчи атом чыракъ джандыргъан,
Ленин, сенси джудлузлагъа сан къошхан,
Окъдан дженгил кѣк къойнунда учургъан!

Ленин, сенси къралымы баш этген,
Чырт хорланмаз къурч къалача бсгитген.
Ленин, сенси джюрегими джаш этген,
Къум тюзлени тарлау, будай аш этген!..

Елмегенсе, ёлмезсе, сен джашайса.
Къудретинг, кюнюнг уллу—хорлайса.
Дуниягъа мамыр джайгъан къадарса,
Къарангыгъа джарыкъ берген Кюн, Айса.

Сени ишингди, сени кьолунгду бу затла—
Чагыб ёсген фабрикала, заводла.
Сени ишингди, сени кьолунг блад толгъанла
Джерде, кёкде, тенгизледе хорламла.

Джашауума тюз китабды кьууатынг,
Айтханынгча толады, Ленин, муратынг,
Къарыу беред, джол кёргюзед суратынг,
Барыбызгъа сыйлы, махтау сени атынг.

Багъалыса, сен байракъса халкъыма,
Кесинг кьурагъан кьралыма, джуртума,
Багъалыса сен, байракъса узакъгъа,
Тургъанлагъа тюшюб бюгюн да тузакъгъа.

Келир заман, къалыр артха, ётербиз,
Джолубуз кенг—коммунизмге джетербиз.
Ленин—ата эм анаса, билебиз,
Осиятларынгы бузмай толу этебиз.

1957 дж.

ЮРИЙ ГАГАРИННГЕ

Махтаулукъду, сейрликди,
Тамашады хорламыбыз,
Тулпарлыкъды, бу эрликди,
Юрагъады саламыбыз!

Юра, учдунг, кёкню алдынг,
Джолдузлагъа кенг джол
салдынг,
Октябри деу уланы,
Тенг къаратдынг сау дуняны.

Джарыкъ джанды сени
джолунг,
Алгъа чыкъдынг, сен баш
болдунг,
Кёб алимни, кёб алчыны
Муратларын сен толтурдунг.

Узакъ космосну джарытдынг,
Баууруна туура джетдинг,
Адамлыкъны тюз танытдынг,
Сыйыбызны артыкъ этдинг.

Бизге шохла бююн санга,
Юра, салам иедиле,
Сени ёхтем учханынга
Джаула къара кюедиле.

Аймысына, ала кюйсюнле,
Сукълансылла—бу тенгликди,
Къарасылла да кёрсюнле,
Къарнашлыкъды эм эрликди.

Биз сюебиз, къууанабыз,
Къууанабыз Джуртубузгъа,
Биз сыйлайбыз, махтанабыз
Сени ёсдюрген партия бла.

1. Юрий Гагаринни биографиясындан билгенигизни айтыгъыз.
2. Космосха чыгъыуда бизни къралыбызны эм арт джетишимлеринден сиз не билесиз?
3. Бу назмуда бетлендириуню табыгъыз.

«ГИТЧЕНИ ДЖОЛУ» ДЕГЕН ПОЭМАГЪА:

1. Поэт фашистлени къллай мурдарлыкъларын кёрюзеди?
2. Гитче бла джёнгерлерини разведкада джигитликлерини юсюнден халпар айтыгъыз.
3. Гитчени джёнгерлери кимле болгандыла, поэманы ачыкълауда аланы образларыны къллай магъаналары барды?
4. Уллу Ата джурт къазауатда къллай джигитликле этгенди Гитче?
5. Совет Аскер Уллу Ата джурт къазауатда фашистлени хорлагъаныны себеблерин джазычу поэмада къллай кёрюзеди?
6. Совет халкъгъа Коммунист партия учсуз-кыйырсыз багъалылыгъын поэт къллай кёрюзеди?
7. «Гитчени джолу историяны, халкъны джазыуун суратлауду» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

**КЪУЛИЙЛАНЫ
КЪАЙСЫН
(1917—1985)**

МАЛКЪАР ЛИТЕРАТУРАДАН

Къулийланы Къайсын 1917 джыл Огъары Чегемде кеси къыйыны бла джашагъан таулуну юйдегисинде туугъанды. Атасы Шуай, 1919 джыл, партизан болуб, Деникинни акъ асерине къаршчы кюрешигенди.

Отузунчу джылланы биринчи джарымында Къайсын Нальчикде басма ишге къошулуб башлагъанды.

30-чу джыллада
чыгъармачылыгы

Малкъарны суратлау литературасы бла бирден театры да къуралыб тебрейди. Ол себеден, театры аякъ юсюне салыр ючюн, 1935 джыл фахмулу джашладан, къызладан бир къауумун Москвагъа окъургъа театрал студия къураб джибередиле. Къайсын аланы ичинде искусствону Луначарский атлы кърал институтуна киреди. Институтда окъугъаны бла къалмай, литература институту кечеге бѐлюмюне джюрюгенди.

1937—1939 джыллада «Арбачы», «Къойчу», «Джылкъычы», «Эшекге миниб баргъан джашчыкъны джырчыгы» деген назмуланы джазады.

Поэтни 30-чу джыллада поэзиясына табигъат бла адамны байламлыкъларыны темасы киргенди.

Къайсын, джашауну къуру кеси ангылагъанча, кеси кѐргенча суратлаб къоймай, башхаланы атларындан — чыгъармагъа лирика геройланы кийириб, аланы психологияларын, ёсюу джолларын, иншетлерин кѐргюзтюнюу башлагъанды. Поэт реализмни джолуна чыкъгъанын белгилеген чыгъар-

маларындан бири «Кюн кюйдюрген кьолла» деген назмуду. Урунган адамны сыфатын поэт джашау кертиликде бергенди.

Къазауатны аллы бла джазгъан чыгъармаларындан бек асуулусу «Хоншуларым» деген ат бла бир къауум назму. Бизни арабызда джашагъан, ёсген адамланы галереясыны сыфатларын бергенди анда, аны бла биргелей, лирика бла эпосну байламлыгъын кьурагъанды.

Алай бла, 30-чу джылланы аягъына Къайсын кесини энчи ызы, энчи темалары, айтырыкъ сёзю, джашау оюму белгиленген поэт болады. Ол халда ёсюню хайырындан «Салам, эртденлик» деген китабы чыгъады (1940 джыл). Джангы дуняны алгъышлагъан, керти да дуня эртденине — джангы джашаугъа берген саламы эди поэтни ол. Къайсын окьургъа, джазаргъа, джашаргъа эркин болгъан халкъны кьууанчын айтханды, джангы адамланы джангы сагъышларын, джангы психологияларын, джангы ангыларын джыргъа салгъанды. Кавказны сейирлик табигъатына джангы кёзден — ёхтем, денгили адамны кёзю бла къарагъанды.

Ата джурт
къазауатны
джыллары.
Къазауатны
эпопеясы

1940 джыл Къайсын аскерге чакъырылыб, парашют бёлекде кьуллукъ этеди. Уллу Ата джурт къазауат башланганында, ол Прибалтикада эди. Къазауатны биринчи кюнюнде огъуна ол урушха киргенди. Фашист танкала джете келген кёзюде, бир къауум парашютист негери бла бир уллу кёпорню чачдырады.

1941 джылны къачында Къайсын, Орёлну алыб, Тулагъа, андан ары Москвагъа ёшюн ургъан Гудерианны танк аскерлерине къаршы кыйын сермешиуге къатышады. Алайда ауур джаралы болады. Сау болуб, аскер бёлегине къайтхандан сора, Къайсын 51-чи аскерни «Ата джуртну джашы» деген газетине корреспондент болуб Сталинграддан Севастопольгъа дери барады. Ростовну, Донбассны, Кърымны джаудан бош этер ючюн баргъан урушлагъа къатышады. Совет аскерлени биринчи къаууму бла Сивашдан ётеди.

Ол джылла поэтни ишленген, кьуралгъан джыллары эдиле. Ол уллу кыйынлыкъ бла уллу джигитликни кёргенди. Халкъны хорланмаз кючюне ийнанганды.

1941 джыл 9 июлда «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде аны къазауат башланган кюн джазгъан «Ал тизгинде» деген назмусу чыкъгъанды.

Халкъгъа кыйынлыкъ джетген кюнде
Бек алда тизгинде баргъан,
Къралгъа душман кылыч бурганда
Сауутну бек алгъа алгъан,

Къууан къадарынга, сен ёлюмню
Тююр кьургъакъ, къарт бетине...
Къууан, поэт, сен ал тизгиндесе
Бу уллу джигит кюнледе! —

деб джазады. Ата джуртну джерини сыйы ючюн сермешгенден уллу насыб болмагъанын айтады. Аны къатында ёлюмню «къургъакъ, къарт бети» джукъгъа да тергелмейди. Ёл джуртунг ючюн — ол бюсюреудю, махтауду. Поэт кесини аллай борчу болгъанына, ал тизгинде баргъанына къууанады.

Къайсыны уруш джылладагъы поэзиясына кюч берген джашау кертиликди. Джашау кертиликге ол, къыйын урушда да тюз болумуча джазгъан болмаса, къоранч, къошакъ этмейди. Урушну къыйынлыгъын кёрюзеди, жан берген тынч болмагъанын, аллында джукъ къоймай джерге кёмюб, отха кюйдюрюб келген душманны тыйгъан тынч болмагъанын анылайды. Ол кючге къаршчы поэт Ата джуртха сюймекликни, эркишиликти, Совет властха тюзлюкню салады. Аланы дуняда бир сауут да хорламазына ийнанады. Адамлада ол сезимни уятыргъа, бирикдирирге! Бирикдирирге, кеси кючлерине ийнандырыргъа, ышандырыргъа. Душманны кёрюб болмаугъа юретирге, къоркъакълыкъ душманнга болушургъун анылатыргъа. Поэт, къолунда шкогу бла къаламын бирден тутханлай уруш джоллада бара, ол борчланы толтуруу ючюн, кесин аямагъанды.

Ол кёзюуде аны совет адاملаны джигитликлерин кёрюзтген назмулары тохтамаздан басмаланыб турадыла.

Батырдыла, кертичилле солдатла,
Батырлагъа уа ётюрюк керекмид!
Солдатлагъа сен джалан да керти айт,
Урушха кирген ётюрюкню сюймейд! —

деб джазады ол «Уруш» деген назмусунда. Душманны хорлагъан тынчды деб джазгъан джазыучуланы сёгеди. Гражданлыкъ борч къалай къыйын болгъанын адам билирге керекди. Поэтге аны джашау кеси кёрюзгенди.

Джашауну юсюнден ётюрюк айтхан,
Ол ишиди кёлсюзлени, къоркъакъланы,
Уруш дегенин къыйын тауушду,
Къыйынды урушхан, хорлагъан душманны, —

деб кесини сынауун тюз айтады. Алай а къоркъма, дейди ол къралына, — биз сени душман окъладан кёкюрегибиз бла джабарбыз».

Поэтни «Урушда ёлген тенгим» деген назмусу ёлгенин саулагъа осиятыча джазылгъанды. Къазауатны юсюнден бек кючлю чыгъармаладан бириди. Ата джурт ючюн ёлген адам: «Сен Ата джурт ючюн бизни къаллай къыйынлыкъ кёргенибизни тёлюлеге толусунлай айт», — дейди поэтге.

Эшитилемиди назмуларында
Мени ынгычхауум, мени джарсыуум?
Батырлыгъым, артха турмагъаным,
Джигитлик кючю, эрлик бушуу.

Унутмазса сен джигит кюнлени,
Тобла тютюню джабхан тюзлени,
Урушну кыйынлыгын, ачыуун,
Сен кере тургъанлай ёлгилени!

Сыйлы кюрешде джоулгъанла бла сауланы арасында айырылмазча байламлыкъ ачыкъланады.

«Отдан, тютюнден толу болгъан шахарла, джана тургъан будай, ашыкъ сабанла, шохларымы ёлюмлери — была барысы да мени джюрегимде ёмюрге унутлмазча къалгъандыла», —

— деб джазгъанды Къайсын автобиографиясында. Ол джылланы юсюнден джазгъан чыгъармалары аны кертилгине шагъатлыкъ этедиле. Аны олтуруб назму джазар заманы болмагъанды. Поэт башхала бла тенг уруш да этгенди, джёнгерлери солугъан кёзюуде ётген кюнню назмугъа салгъанды. Алай болмаса, ол кесин поэтге санамаз эди.

Ашыгъыб джазама хар назмуну,
Къалыр деб къоркъа джартылай.
Бетсиз окъдан джыгъылгъан солдатны
Шкогу къарда къалгъанлай.

Къайсынны «Ата джуртну джашы» деген газетде ишлеген джыллары бек хайырлы болгъандыла. Газетни бетлеринде эки-юч джылны ичинде аны хапарлары, очерклери, назмулары, репортажлары тохтамай чыгъыб тургъандыла. Ол кёб ишлегенди. Уруш этгенди, назму джазгъанды.

Ол джыллада джазылгъан «Фронтдагъы джаз», «Урушну суратлары», «Юйге къайтмазлыкъланы юсюнден», «Перекоп», «Сиваш» деген назмулары, малкъар поэзияны огъай, урушну юсюнден бютеу совет поэзиягъа байлыкъ къошхандыла.

Ол назмуланы баш ышанлары берилген сыфатланы толулукъларыды.

Поэтни фронт лирикасыны саулай ичи бла ётген оюм — дуняны тутуругъу адамлыкъ бла джигитлик, ёхтемлик, халаллыкъ болгъанына ийнанууду.

Кесини назмуларына да халал, джигит адамланы кийиргенди. Аланы джарсыуларын, къууанчларын, джарыкъ умутларын, урушха кирирни аллында мыдахлыкъларын, урушда уа джер да, кёк да сейир этерча джигитликлерин суратлагъанды. Ол уллу, гитче назмуларында да уруш джылланы кыйынлыкъларын бир дакъыкгагъа да упутмагъанды, ёлюм къайда да, не заманда да бек уллу бушуу болгъанын айтханды.

Къзауатдан
сора джылла.
50—70 джылла

Къзауатны хорлам бла бошаб, совет халкъ рахатлы къурулушха кечеди. «Къзауат чачхан мюлкню орнуна салыб, андан ары ёсдюрюрге» деб, деу атламла этиб башлайды.

Уллу Ата джурт къзауатны ахыр кюнлерине Къайсын, госпитальдан чыгыб, юйюне къайтады. Къайсын поэзиядан бир кюнню да айырылмагъанды. Къайсынны баш къуллугъу поэзия болгъанлай тургъанды.

Мен къара кюн кесиме нёгерге,
Къаты кишилик, сени алама.
Солдат ийнанганча командирге,
Мен эски кючюнге ийнанам...

«Нарт Сосурукъ». «Ауулум», «Унутулмаз», «Къанатлыны къанаты сыныб къалса», «Туугъан джерим бла сёлешну» деген, дагыда башха кёб назмуларында Къайсын туугъан джерине сүймеклигини, туугъан джерини арнулугъуну, сыйлылыгыны юсюнден джазады.

«Кёз, джюрек, джарыкъ да сенте адамгъа,
Къор болайым, туугъан джерим, мен санга!»—

деб, таза джюрегин ачады.

50—60 джыллада поэт халкъ джашауну теренине киргенди, дуня ёсюню юсюнден уллу сагъышла этгенди. Анга кёре, чыгъармачылыгында урунууну, интернационализмни темасы кёб орун алыб башлайды. Поэт бир халкъны педа бир къралны юсюнден сагъыш этиб къояллыкъ тюлдю. Ол бютеу адам улуну, бютеу дуняны юсюнден сагъыш этерге керекди. Сезимге интернационализмни, шохлукъну алдаусулугъуну урлугъун себерге керекди. Тюненени, бююнню, тамбланы юсюнден, аланы бир-биринден айырмай, алай ойлашыргъа керекди. Алайсыз поэтни сёзю халкъгъа сингерик тюлдю.

Ол оюмну джашауда бардыра, поэт «Россия» деген назмуну джазады. Бир гитче халкъны джарыкъ джолгъа чыгъаргъан уллу халкъгъа сүймеклигин ангылатыуду ол. Таулу поэт Россияны четеллерин, аулакъларын, шох баргъан уллу сууларын, къайын тереклерини шуулдагъанын, тюз джерлерин да таза джюреги бла суйгенин, ала, къуру Россияныкы болуб къалмай, Россия кесине къысхап, кесине шох этген халкъланы барысыныкы болгъанын айтады. Россия анга, Ата джуртча, анача, татлыды. Анда Ленинни ишини уллулугъу, Октябрьни магъанасы ачыкъланады. Октябрь таулулагъа политика эмда экономика эркинлик берген эсе, Россия аланы

уллу культурагъа тийишдиргенди, джарыкълыкъны джолуна чыгъаргъанды. Аны себебли, Россияны суймеу кесин суймеу кибикди!

Шохлукъну магъанасы, борчу да уллуду. Поэтни «Къзаха юйде» деген назмуларында, Къыргъызстанны юсюнден назмуларында ол шарт терен кёрюнеди. Аланы ызындан а поэт, «Мадридде сермешалыр эдим» деген назмуну джазыб, шохлукъну къралланы арасындача чеги болмагъанын, бир халкъны насыбы ючюн экинчи халкъ кесин аямай кюреширигин кёргюзтгенди. Поэт ол уллу оюмну кеси акъылындан алыб къоймагъанды. 30-чу джылланы экинчи джарымында совет адамла Испанияны насыбы ючюн къалай кюрешгенлери белгиледи.

Мадридде сермешалыр эдим:
Къайда да кишиликни сыфаты
Бирди. Окъ джюрегим бла ётуб,
Джыгъылсам а, ахыр тангым атыб,

Кавказны мийиклеринден манга
Бек ахыр джолу кёрюнюр эди.
Бек мийик тау — азатлыкъды анга.
Ол разылыгъын берир эди.

Къайда да «азатлыкъны тюрсюню», «кишиликни сыфаты» бирди. Аны ючюн кюрешиюну чеги джокъду.

Рахатлыкъ ючюн къаты кюреш баргъан 50-чи джыллада Къайсын гитлерчи фашистле тутмакъда ёлтюрген француз коммунистни — Габриэль Перини — юсюнден уллу назму джазады. Назмуда поэт джигитликге, тулпарлыкъгъа баш урады, озгъан къазауатха налат береди. Къайгъы чыгъарыгъа, адамланы рахатлыкъ ишден бёлюрге кюрешгенле эсге алсынла: «Габриэль Перини кишилиги зорлукъну къара къанатларын кюйдюргенди, аны джигитлигин халкъла бары джыр этиб алгъандыла...»

Къайсын малкъар поэзияда шохлукъну, интернационализмни, халаллыкъны, мамырлыкъ ючюн кюрешни темасын кёлтюргенди. «Хиросиманы кюлю», «Ачы джомакъ», «Урушда джюлгъанланы джыры», «Оюлгъап Хиросиманы тютюню», «Эсгернулерим», «Аскер башчы бла поэт», дагъыда башха назмулары къазауатха халкъны оюму бла багъа бичген чыгъармаладыла.

Совет поэзияда бек кючлю чыгъармаладан бири — «Аскер башчы бла поэт» деген назмуда поэт къазауатха сюд этеди.

Ол назмуда айтылгъан оюмну «Акъ джел бла сёлешеме», «Къара джел бла сёлешеме», «Къама» деген назмулада андан ары ёсдюрюб, Къайсын джашаугъа махтау салады. Юсюнде къара джелле не бек улусала да, джашау къурума-

гъанын, аны Акъ джелл тохтамай уруб тургъанын кѣргюзтеди.

Халкъ сынай келген къыйыплыкъланы унутмау, джашау ючюн, адамлыкъ ючюн, огъурлулукъ ючюн кюрешге чакъыруу—арт джыллада Къайсынын чыгъармачылыгында баш темаладыла. 60-чы джыллада чыккыган «Джангы китаб», «Кѣк чинарла», «Джаралы таш», «Юйюгюзге да игилик» деген китабларыны баш магъаналары джашауну чексизлигине, адамлыккыны ёлюмсюзлюгюне, гырджынны сыйлылыгына ийнанууду. Къайсын алада адамны намысын кѣлтюргенди, аны келир заманын алгъышлагъанды. Табигъат бла аны арасында айырылмазлыкъ бирликни, кюрешде туугъан шохлукъну кѣргюзтеди.

60-чы джыллада Къайсын поэзияда поэма жанрны ёсдюрге айырыб кѣб эс бѣлгенди. 1963 джылда аны «Кѣк чинарла» деген поэмала китабы чыгады. Ол китабха «Ленинни юсюнден таулу поэма», «Осият», «От», «Байракъ», «Аууш», «Кѣк чинарла» деген поэмала киргендиле.

Совет
поэзияда
орну

Къулийланы Къайсын бютеу Союзда белгиледи, совет поэзияны бек кючлю поэтрини бири болгъанды. Дуния поэзияны джетишимлери аны поэзиясына кюч, къаруу, суратлау энчилик бергендиле. Аны чыгъармачылыгы совет поэзия бла суратлау оюмну ёсдюргенди. Аны бла биргелей, къарачай-малкъар назмуну сѣзлюгюн, суратлау кючюн, философия теренлигин, синтаксисин, рифмасын, формасын, магъанасын ёсдюргенди, байындыргъанды.

Совет властны джылларында урунган адам этген джигитликни, урунууну ариулугъун махтагъанды. Дуниягъа, джашаугъа сынауу бла кишилиги болгъан, кѣбно кѣрген кѣб ангылагъан, акъыллы адамны кѣзю бла къараб, кеси джашагъан заманын заманланы барысындан сейирлик болгъанын толу кѣргюзтгенди.

Къайсын 1966 джылда «Джаралы таш» деген китабы ючюн РСФСР-ни М. Горький атлы Кърал саугъасын алгъанды. Къайсын ол саугъаны биринчи лауреатларынды. 1967 джылда Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла Къулийланы Къайсынига Республиканы халкъ поэти деген сыйлы ат берилгенди. 1974 дж. Къайсын СССР-ни Кърал саугъасыны лауреаты болгъанды.

Къайсын белгили джамагъат къуллукъчу эди. Ол СССР-ни Баш Советини, Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советини депутаты эди. СССР-ни, РСФСР-ни Джазычуларыны союзуну правлиелерини члени эди.

Литературада джетишимлери белгилей, Совет кърал Къайсынын Ленинни ордени бла саугъалагъанды.

ЛЕНИННИ ЮСЮНДЕН ТАУЛУ ПОЭМА

(Поэмадан юзюкле)

1

Бизни юйюбюз къаяла тубюнде
Болуучу эди. Чегем къаялары
Саргъала айны джарыгъындан, кюнден.
Учула чыгыучу эдиле ары.

Анабыз, Тифлисни къайдагъысын
Огъуна билмей, урчукъ ийиргенди.
Тубан джетгенинде, таулары басыб,
Юйюбюзню эшигинден киргенди.

Элибизни джан-джанында къаяла,
Кёкге джете, бийик эдиле алай,
Бизге палахны иймезге деб, ала
Аны ючюннге сюелиб тургъанлай.

Не файда! Тьялмадыла, басыла,
Элибизге, тубан киргенча, кирген
Къайгъылары, къыйынлыкъланы ала,—
Элим кёб ауруу, джарлылыкъ да кёргенд.

Ташыбыз кеб, аз эди мюргеуюбюз,
Бузча сууукъ эдиле сууларыбыз,
Кенг эд ол суула тюрсюню кёгюбюз,
Тар эдиле бизни арбазларыбыз...

Бачхабызгъа эки эшек кирселе,
Ючюнчюсю сыйынмай къалыр дерча,
Гитче эд. Тюзден нартох келтирселе,
Сабийле къууана эдиле бирча...

Мен аллай бир таулу элде туугъанма,
Революциягъа алты кюн къалыб.
Эски дуняда алты кюн тургъанма.
Ачы эд сабийге ол берген гюттю!

Ол элде бир джалчыны джангыз джашы
Бар эди. Атасы уа ёмюрюнде
Ашагъанлайын келди ачы ашын,
Джарлылыкъ къонакъ болгъанлай юйюнде.

Таш къраргъа да, отха да чыдагъанча,
Чыдады ол адам хар къыйынлыкъгъа,
«Джашайбыз биз, шайтан къраргъаб
къойгъанча!»—
Дей эди, кёрюнмей джол онглюкъгъа.

Юч джашы, эки кызы бар эд аны.
Эки кызы да чечекден ёддюле.
Эки джашы ташладыла дунияны,
Ала кёрге кёзюосуз кёмюлдюле,—

Бире тели ауруудан ёддю, бирси
Сал болуб келди, кыш кыядан кетиб.
Саулайын кыалды джалан бек кичиси,
Ол джаш юню иги умуту эди.

Анасы Халимат, анга кыркыганлай
Джашай эди, кыарт атасы Азамат,
Ол джангыз джашха хата болмагыганлай
Кыалса, андан иги излемеди зат...

Врач джокъ эди аланы багыаргы,
Дарман джокъ эди, болушлукъ этерча:
Таулула, бекленгенлей кыая таргы,
Джашадыла, джол табмайын ётерча...

Арбазда гылычукгы да мен кыалай
Кыуаннганымы, Бекболат бойнуна
Мени миндириб, ат чабханча, алай
Чабса кыуаннганымы оюнуна.

Ол мени Джылгы суу бойнуна элтиб,
Кырдыкда олтуртуб, кеси уа чабакъ
Тута эди, кылдан чабакъ бау этиб,
Сакъ кыарай эди сууну туюбу таба...

Кёгде джуддузла чыкысала, Бекболат
Шорбатда, кыойнуна олтуртуб мени,
Джомакъ айтхан ингирлери кёб болгыанд
Юслеринден залим эмегенлени.

Ол джомакылада хорлай болур эди
Тюзлюк терсликни. Алай мен аланы
Ангылаялмаз кибик, гитче эдим,
Билмей эдим барларын кыайгыыланы!..

2

Кызакыла тау ауузлагы кирдиле,
Сала кыаяла туюнде асмакыла.
Сабий, кыарт да кёб кыыйндыкъ кёрдюле,
Элдеде юйлени кюдюре акыла.

Ол кюнледе мени атам да кетди,
Алгын уугъа кетиучюсуча, сауут
Алыб. Ол да ачы къазауат этди
Чегем тарда, къоруулай халкъ джашауну.

Къазакъла Чегемге киргенден сора,
Бизни юйге да атланы джыйдыла,
Бизге уа юй болду да къалды орам,
Мюрзеуюбюзню атлагъа къуйдула.

Анам кече, мени къысыб къойнуна,
Тангнга чыгъа эди хуна джанында.
Тубан кирген кибик, Чегем бойнуна
Палах кириб, джолла къызара къандан...

Ол кюнледе онсегиз джылы толгъан
Бекболат джомакъ айтханын къойгъанды.
Партизан болуб, сауут алыб къолгъа,
Чыкъгъанды сермеширге, эр болгъанды.

Къазакъланы Чегемден сюрюб бара,
Къара ауушда окъ тийиб Бекболатха,
«Ай медет!» — деб аллы таба бир къараб,
Тентирей кетди да джыгъылды артха!

Аны, джамчыгъа да чырмаб, элге
Алыб келген эдиле бир къар джаугъан
Кече. Суйген Бекболатыбыз ёлген
Сунуб¹, тиширыула да джылау-къаугъа

Болгъанда, тегерегине басыныб,
Мен джукълаб тургъанма, бир зат да
билмей.
Бекболат, азаб кёрсе да асыры,
Къалды ол къыйын джарасындан ёлмей...

Бекболат, эсин джыялмагъанлай, сант²
Эте эди: «Шкогум... къылычым...» — дей,
«Къапталым... хурд... хурджунум къайда
къалгъанд?» —
Деб нек айтханын киши билмегенлей.

Кесини къашы боягъан къапталын
Алыб, къарасала уа — хурджунундан

¹ Сунуб — деб (ёлген сунуб — ёлгенди деб, ёлгенге санаб).

² Сант — былайда; сандракъ.

Бир сурат чыккыды! Кёзюу-кёзюу алыб,
Къарайдыла къарты, джашы да анда.

Киши да таныялмады ол уллу
Мангылайлы адамны. Халимат да
Айтды:— «Билмейме бизге джууукъ болуб
Былай адам». Къалдыла, билмей зат да.

3

Джылла ётдюле, таудан джауум аууб
Кетгенча. Окъ джарала сау болдула,
Бошалды залимлеге халкъны дауу,
Тау эллеринде школла салдыла.

Мен да школгъа бардым. Анда манга
Китабла бердиле. Суратларын а,
Къууаныб, тюшюмде да кёре, тангга
Алай чыккыдым. Ма ол китабларым а

Энтда эсимдедиле, бир аламат
Ариу ийис этгенча, ала алай
Къалыб эсде, андан сора аллай зат
Мени къолума тиймей джашагъанлай...

Китабымы ачыб къарасам, анда:
Джаралы Бекболатны хурджунундан
Чыккыгъан суратча суратны кёрдюм мен!
Юйюбюзге хапар айтыб келдим мен!

О, сентябрны бу шылпылы кюню,
Чинар чапракъла саргъалгъанлары!
Сенден башланыб иги тюшюм, тюнюм,
Бютеу дунияны сейир китабларын

Манга сен ачдын. Таула тарларындан
Чыгъардын сен джолуму узакъ джары,
Ол башланыб «Харифлик» китабларындан,
Чыккыдыла кесими да китабларым.

Манга, бир таулу сюрюучю джашчыкыгъа,
Ленин берди сентябрны къууанчлы
Кюнюн, мен джетер кибик
кёрунчлыкыгъа,
Школланы эшиклерин кенг ачды.

Ленин башчылыкъ этиб, деу байрагъын
Кѣлтюрген революция, мени
Бойнума кызыл галстукну тагъыб,
Саугъа этди анга окъуу кюнлени.

Джарлы элимде школну ол салды,
Къаяланы чачыб, джолла ишлетди,
Анамы къолундан алманыча, алдым
Берген китабын, джолуму кенг этди.

Революция, мени къолумдан
Тутуб, билим юйюне кийиргенди,
Чыракъланы джандыргъанды джолумда,
Къолума къаламны да ол бергенди.

Ансыз мен да къалыр эдим, аппамы
Джангызкъулакъ къадырына мингенлей,
Къара къамасын такъгъанлай атамы,
Ол кюйючю дерт отунда кюйгѣнлей.

Къалыр эдим таулада бекленгенлей,
Бетховенни, Лермонтовну билмейин.
«Юсюбюзге къая ауду!» — дегенлей.
Элиме билим, китаб да келмейин.

Кызыл байракъ тауланы эм тюзлени
Джарытады, сер боранланы тыя,
Андан айтабыз бек уллу сѣзлени:
Революция. Ленин. Партия!

4

Мен биринчи дерс китабланы алгъан
Кюнден сора дагъыда юч джыл кетди.
Эркин окъуй башладым адамлагъа
Китабланы. Ючюнчю классха ѣтдюм...

Окъуй эдим мен Ленинни юсюнден
Арбазда, джыйыб хоншу сабийлени,
Эштиле эди энди бир кюнде
Ленинни аты, джылыта тау юйлени.

Юренген эдиле таулу сабийле
Китабланы окъургъа. Ата, ана,
Бир эштмеген затларын эште, биле,
Тынгылай эдиле, сейир къууана!..

Бир кюн, пионерле джыйылыб залгъа,
Бекболат айтды, тынгылатыб барып,
Къар кюн аны хурджунунда табылгъан
Ленинни суратыны тюз хапарын.

Ол джарлы таулула билалмай къалгъан
Сурат, Ленин бачаманы¹ сураты,
Бекболатны къыйын кюнледе алгъа
Элтгенди, тынч эте къыйын сагъатын.

«Бизни джууукъларыбызны ичинде
Адамладан тюлдю»,— деб Халимат
Алай айтхан эди элде къар кюнде,
Аны Ленин болгъанындан билмей зат.

Халимат! Джууукъларынгы ичинде
Огъай да, саулайын джерни юсюнде
Джокъ эди андан джууукъ адам санга,
Джашынгы ол чыгъарды джарыкъ тангнга.

Хурджунундан ол суратны чыгъарыб,
Кёргюзтдю джыйылгъанлагъа Бекболат,
Къалмайын саулай джерни насыблары
Аны болгъан кибики, къууанчдан тола.

Ауушда джаралы болгъан хапарын
Айтды джыйылыуда Бекболат бизге.
Азатлыкъ ючюн кюреш кюнле бары
Кёрюннгенлей турдула кёзюбюзге.

Къалай сукълана эдик Бекболатха,
Аны орнунда болсакъ эди, дей.
Кирлигизни уллу уруш отха
Тура эдик ол кюн биз билмегенлей!

Билмей эдик Ленинни иши ючюн
Биз да къазауатха кирлигизни,
Аны байрагъын хорлатмай къыйын кюн,
Къаныбыз кёб тегюлюрюгюн бизни!

...Онсегизджыллыкъ джаш узакъ тау элде
Къайдан табхан эд Ленинни суратын
Онтогъузунчу джылда? Артда билдик,
Айтханча кесини иги муратын.

¹ Б а ч а м а (малкъ) — вождь.

Айтды аны джыйылыуда Бекболат:
Россейден патчах кыстаб джибериб,
Тауда Михаил деген биреу болгъанд,
Джашагъанды ол бизде кѳбден бери.

Ол печле, агъач керекле да ишлеб,
Джашай эди таулула бла бирге.
Ленинни суратын: «Дайым сакъла!»—деб
Таулу джашха, Бекболатха, ол бергенд.

...Энди Бекболатны башы чал болгъанд,
Заман, терк айтылгъан хапарча, бара.
Алай ол сурат биргесине къалгъанд.
Бююн да андан айырылмай турад.

Заман барады алгъа кетиб, учуб,
Шохбуз энтда Бекболат бла биз.
Ол манга джугъур¹ чабакъла тутуучу,
Энди чалбаш болгъан таза коммунист —

Бекболат отуз тогъузунчу джылда
Бек иги устаз болгъаны ючюннге
Ленинни орденин алды, джылыта
Джюрегин джетгени къууанчлы кюннге.

5

Мен Ленинни фатарында болгъанма
Москваны бир къар джаугъан кюнюнде.
Аны кѳрюб, сейир этиб къалгъанма:
Тюлдю бай элде устаз юйюнден.

Аны джатхан орундугъу бош темир
Элде анамы орундугъу кибик,
Ленинни акъылы дуняа бла бир
Болса да, къуллугъу — таулача мийик!..

Сабан сюрген, мал кютген адамлача
Джашады Ленин, сейирлик ишлери
Уллу болгъанлыкъгъа бютеу дуняа,
Тургъанлыкъгъа бар джерге джарыкъ
бериб.

¹ Джугъур — сепкил.

Бек уллу къралны башчысы болуб
Тургъанлай, гитче фатарда джашады,
Адамланы барысындан аз солуб,
Ишчиле ашагъан ашны ашады.

Юй кереги элде ишлеген врачны
Юй керегинден иги болмагъанлай,
Ленин кийген пальтону, не плащны,
Костюмну халлары да ма алай.

Аны тырнагъына да джетмегенле
Патчахла, бийле, ханла, башхалары.
Мюрзеу къалай битгенин билмегенле,
Халкъны эсге да алмагъанлай, бары

Кеслерине алтын къала ишлетиб,
Джашадыла, безирей, алтын кийиб,
Къралларын кеслерине къул этиб,
Сау къралдан эсе, кеслерин суююб.

Андан чыкъдыкъ, Ленин джашагъан
джерден,
Сейир этиб, Бекболат бла бирге,
Москвада кър джаугъан бир ингирде.
Биз аны унуталмазбыз ёмюрде!

Кремлни клиса башларына
Къарай, чыкъдыкъ биз тынгылагъанлайын,
Москваны джауа тургъан къарына
Биз, насыблы болуб, къарагъанлайын.

Ленин мында тургъанда да, кър быллай
Джауа болур эди деб, сагъыш эте,
Кремлни арбазы агъаргъанлай,
Ленин анга къарай болур эди деб.

Къонакъ юйге дери тынгылаб келдик,
Сора анда айтды Бекболат манга:
—Биз дуняда бек сейир затны кёрдюк,
Аны кёрюрге борчду хар инсаннга!

Биз андан айтабыз,— деди Бекболат,—
Ленинден юрснирге керекди деб.
Аны хар атламы бизге дерс болады,
Джокъду андан уллу дерс джер юсюнде!..

Ленин туугъан кюнден тебregenди
 Азаблы таулуланы джолу алгъа.
 Барыбыз да иги билебиз энди
 Китабны ким бергенин таулу къолгъа.

Алгъышлайыкъ ол джыл чыкъгъан
кырдыкны,
 Ол джыл чакъгъан, кёгерген тереклени,
 Ол джыл джангы кырдыкга джатхан
чыкъны,
 Кём-кём болуб тургъан биченликлени.

Ленин бек алгъа тауушларын эштген
 Къанатлыланы, джылы джауумланы,
 Аны бек алгъа джюрюрге юретген,
 Арбазгъа ал алыб чыкъгъан къолланы.

Ленин бек алгъа джайгъы кёкде кёрген
 Тейри къылычны сейирлик джарыгъын,
 Ол бек алгъа сабийле бла кирген
 Акъ къайынлы чегетни ариулугъун.

Ол, бар сабийле кибик, къолчукълары
 Бла тута, алай ичген джукканы
 Кечеледе, джукъусун бёле, арыб
 Турса да, суююб тебретген аны

Анасын, огъурлу джылы къолларын,
 Джашына суююб къарагъан кёзлерин,
 Аны джуундуругъа алыб барыб,
 Джашчыгъына айтхан ариу сёзлерин.

Алгъышлайыкъ Ленин бла бек алгъа
 Ойнагъан джашчыкъланы — сабийлени,
 Ол бек ал джол китабны къолгъа алгъан
 Сагъатын, анга китаб бергенлени,

Ол бек ал джолу окъугъан китабны,
 Анга хариф танытханны да бек алгъа,
 Дунияда терсликни барын ал джол табыб,
 Окъугъан китабын да алыб къолгъа!

Таулула! Башланганды андан бери
 Бююннгю джолубуз, ол биз бекленген
 Къаяла кенг ачылыб, тубан кери
 Кетиб, таулагъа джангы кюн да келгенд.

Сора Кязим, джангы дунягъа салам
Бере:— «Совет власть— алтын терек!»—деб
Джазгъанды, бугъоудан ычхыныб къалам,
Къызыл байракъ къызара тау элинде.

«Ауар ташха таянмагъыз!» — дегенди
Кязим эски джолгъа кёл салгъанлагъа,
Ленинге ашхы назмусун этгенди,
Салам бере ол келлик заманлагъа.

9

Манга бек багъалы мийик затланы
Юреннгенме ушатыргъа таулагъа,
Ала къыйыры джокъ кёб заманланы
Турадыла, къууанч бере саулагъа.

Аласыз манга къыйынд джер юсюнде,
Тюшюмде да кёре чыгъама тангнга.
Тауланы юсюнден кёб джазаса деб,
Джолдаш Ленин, тырман¹ этелле манга.

Этсинле! Мен а дуняда бек уллу
Адамны таулагъа тенг этеме алай:
Ленинге къарайдыла бар адам улу,
Биз джарыкъ Минги Таугъа къарагъанлай.

Тауланы башындан дуня узакъгъа
Кёрюннгенлей турады, ачылгъанлай.
Ленинни окъуу да саулай халкъгъа
Кёргюзтеди бар ёмюрлени алай.

Бек мийик тауу сау Европаны
Бизни джерибизде туугъаны кибик,
Бек уллу оюму да сау дуняны
Россейде тууду, таулача, мийик.

Мен сюеме хар кимден да кёб билген,
Оюму таулача болгъан Ленинни,
Сабийле суйген устазча кёрюннген,
Джумушакълыкъдан да толгъан Ленинни.

Революцияны байрагъыча,
Халкъланы ызындан элтген Ленинни,

¹ Тырман — гурушка.

Акылы мийик джулдузлагъа уча,
Поэт кибик, сагъыш этген Ленинни,

Дунияда факъырлыкъ джюпегин кыйнай,
Джарлыла ючюнге кюйген Ленинни,
Насыблы сабийле кюлгенча, алай
Джарыкъ да, шатык да кюлген Ленинни,

Дунияны тюрлендирлик планланы,
Алгъа—узакъ къарай, салгъан Ленинни,
Бетховен джазыб къойгъан музыканы
Эште, терен сагъышланган Ленинни,

Революцияны кѣб боранлы
Кюнлери ичинде баргъан Ленинни,
Поэт Тютчевни эски томун алыб,
Заман табыб, окъуй тургъан Ленинни,

Сабийле кюлгенде, сабий болгъанча,
Алагъа къууаныб тургъан Ленинни,
Къуш учуб баргъанында къарагъанча,
Алгъа да алай къарагъан Ленинни!

Таулу сѣзюмю Ленинни юсюнден
Къошама мен бар халкъла айтхан сѣзге,
Тау суу, чыгъыб чыранланы ичинден,
Барыб къошулгъаны кибик тенгизге.

Джылла ётелле, джауумла сыртладан
Аууб кетгенча. Дунияны халкълары
Айырылмазча иги умутладан,
Айырылмагъанлай турурла бары,

Ленинни атындан эм байрагъындан
Эски джараларын сау эте, багъа
Дуня аны унутмаз чексиз джолунда —
Ол кимден да кѣб зат бергенд дунягъа!

1956—1960 дж.

1. Поэт уллу Ленинни айтыулу ишлерин къалай суратлайды?
2. Таулу халкъны алгынлада джарсыуун, азатлыкъ ючюн аны джюрек термилнубун поэт не бла тенгleshдириб суратлагъанын ачыкълагъыз.
3. Таулу халкъны башха къарнаш халкъланы ичинде бусагъатдагъы насыблы джашауун суратлагъыз.
4. Поэманы иннет магъанасын ачыкълагъыз.
5. Лирикалыкъ герой деген неди? Лирика бла эпосну ортасын айырыб айтыгъыз.

«ЛЕНИННИ ЮСЮНДЕН ТАУЛУ ПОЭМАНЫ» ХАКЪЫНДАН

Къулий улу Къайсын бу улуу поэманы джазарны аллында Коммунист партияны, Ленинни, Октябрь революцияны юсюнден кёб магъаналы затла джазгъанды.

Октябрь, Ленин, партия деген сёзлени магъаналары, поэтни таулары кибики, мийик болуб, ала халкъгъа берген джашау джашнаб, бютеу дуняны сейирсиндириб, бурунгу къарангылыкъ кёзлерин тот этиб тургъан таулулары сыйлары кёлтюрюлюб, окъуулу, билимли болуб, Совет Союзну башха миллетлерини арасында джарыкъ, насыб джашаугъа чыкъгъанларын терен айтыргъа керек болгъан Къайсын кёб джылланы акъылында джазар затын ойлаб, бишириб бошаб, 1956 джыл джазыб башлайды.

Поэма биринчи кере «Коммунизмге джол» газетде 1961 джыл апрелде басмаланганды. Ол джыл огъуна орусчагъа кёчюрюлюб «Кабардино-Балкарская правда», «Ленинградская правда» газетледе, «Нева» журналда чыкъгъанды. 1962 джыл Москвада чыкъгъан «Тауда от» деген китабына киргенди. Алай бла «Ленинни юсюнден таулу поэма» къралгъа белгили болгъанды. Къайсынны бу поэмасы Ленинни юсюнден джазылгъан чыгъармаланы бек кючлюлерини бирине саналады.

Ленинни сыфаты

Бютеу дуняны башында кеси къыйыны бла джашагъанланы вождуну В. И. Ленинни юсюнден Къулий улугъа дерн да белгили джазыучула кёб джазгъандыла. М.

Горькийни «В. И. Ленин» деген очеркинде, М. Маяковскийни «Владимир Ильич Ленин» деген поэмасында Улуу Ленинни джарыкъ сыфаты бек чемер, толу берилгенди. Къулий улу Къ. Ш. ала айтхан затланы къайтарыб джазмайды. Ол, кесича, таулуну кёзю бла къараб, В. И. Ленинни иши тауланы джашау, политика сезимлерин къалай уятханын кёргозеди.

Поэмада В. И. Ленинге юч кере тубейбиз: 1) Ленинни суратын джаралы партизан кёкюрегине къысады, тегерегинде тишируула, эркишиле да, кимни сураты болгъанын билалмай, сейирсиниб къарайдыла. 2) Пионер кесини китабында Ленинни суратына къууаныб къарайды, аны кёзчюклери аллында джарыкъ джолланы кёредиле. 3) Кремлге барыб, таулу Ленинни фатарына киреди, аны джашауу бла шагърей болады.

Ленинни ишин аны адамлыгъындан айырмай алыб, болгъан халисин, халкъ ючюн джанын, саулугъун аямагъанын, башын халкъдан улуу кёрмегенин, халаллыгъын, джарлылагъа джумушакълыгъын, адеблилигин — аны этген иши бла къаты байлаб суратлайды поэмада джазыучу. Ленинни джашауун поэт тюз адамланы джашауларына ушатады:

Аны джатхан орундугъу бош темир,
Элде анамы орундугъу кибик,
Ленинин акъылы дуння бла бир
Болса да, къуллугъу — таулача мийик.

Поэтни джазгъаны историялыкъ кертиди. Ленинин ол халиси аны акъыллылыгына, кесине артыкъ, тынч джашау излемегенине шагъатлыкъ этеди.

Сабан сюрген, мал кютген адамлача,
Джашады Ленин, сейирлик ишлери
Уллу болгъанлыкъгъа, бютеу дуняча,
Тургъанлыкъгъа бар джерде джарыкъ бериб.

Бек уллу къралны башчысы болуб
Тургъанлай, гитче фатарда джашады.
Адамланы барысындан аз солуб,
Ишчиле ашагъан ашны ашады.

Ленинин биографиясы халкъны биографиясы бла къаты байланыбды. Ленин джашаугъа «сабан сюрген, мал кютген адамлача» багъа береди, аланы кёзлери бла къарайды. Уллу къралны башчысы болуб тургъанлай тюз эллилеча джашайды.

Поэт таулу халкъны миллет сезим алыуу, къуралыуу, ёсюу джолу Ленинин аты бла байланыб болгъанын чемер тил бла тюз суратлайды. Ол себебден поэмада халкъны сыфаты да Ленинин сыфатына къошулуб бериледи. Халкъ ёмюрледен бери тюзлюк, эркинлик, намыс, кертилик ючюн кюрешиб келгенди. Ленин да ала ючюн кюрешгенди. Ленин бла халкъны иннетлерини бирлиги поэмада алай ачыкъланады.

Ленин халкъгъа къуру политика, экономика эркинлик бериб къоймай, хар адам кесини акъылын, оюм байлыгъын, фахмусун ёсдююрча онг берген адам болгъаны ачыкъланады поэмада. Ол себебден аны аты ёмюрледе айтылгъанлай, тюзлюкню байрагъыча, халкъны аллында турлукъду.

**Бекболатны
сыфаты**

Бекболат джарлы юйюрге туууб, джангыз
джаш болуб ёсгенди. Ол юйюрню юсюнден
поэт былай айтады:

Юч джашы, эки кызы бар эд аны
Эки кызы да чечекден ёлдюле,
Эки джашы ташлада дуняны,
Ала кёрге кёзюсюз кёмюлдюле.
Бирини тели аруудан ёлдю, бирини
Сал болуб келди, кыш къаядан кетиб.

Былайда Халимат бла Азаматны юйюрне келген азабны халкъ ол заманда къаллай азаб чекгенин кёргюзтюр ючюн келтиреди. Джер тарлыкъ, джарлылыкъ бир джанындан, табигъатдан келген азаб, экинчи джанындан, халкъны таргъа

тыйыб, кымылдаргъа онг бермей тургъандыла. Джарлылыкны хорлаялмагъанча, чечекни, тели аурууу да хорлаялмагъандыла таулула. Аууз кыбынларын джыламуукъ бла бирге ашагъандыла. Бекболат да гитчеликден ол кыйынлыкъланы сынаб ёсгенди. Бу тукъум джашау Бекболатны тири болургъа юретгенди. Акъыл-балыкъ брлуб, хатаны, хайырны айыра башлагъанында уа, Бекболат революцион ишлери ючюн Кавказгъа кысталгъан Михаил бла таныш болады, Ленинни ким болгъанын джашагъан элинде биринчи биледи. Ленинни суратын хурджунунда джюрютеди. Граждан къазауатха да Бекболат Ленинни суратындан таукеллик алыб киреди. Анда ауур джаралы болуб келиб, сандракъ эте, кыапталыны хурджунунда излейди.

Кесини кыаны боягъан кыапталы
Алыб кыарасала уа, хурджунундан
Бир сурат чыкъды. Кёзюу-кёзюу алыб,
Кыарайдыла кыарты, джашы да анда.

Ленинни киши таныялмайды. «Бизге джууукъ болуб, быллай адам барды деб билмейме!» — дейди Халимат. Бекболат артда устаз болады. Ата джурт ючюн, насыб ючюн кюрешге киреди. Халкъ кёб ёмюрлени ичинде кесини бек магъаналы кюрешине — тюзлюк ючюн кюрешге хазырланыб келгенди. Ол хазырланыу кыалай баргъанын, кюрешге чыгъарыкъ джашла кыаллайла боллукъларын халкъ джомакълада, джырлада айтханды. Аллаи оюмла ёсгендиле, революцион сезим киргенди. Кёзюу келгенинде уа, Бекболат халкъны ол умутун толтурургъа чыкъгъанды, алай бла джомакълада айтылычу джигит болгъанды.

Бекболатны сыфатында таулу халкъны кёб ашкы ышаны кёрюнеди. Ол айтханындан кыайтмагъан, таукел адамды. Халкъны иши ючюн кюрешге хазырды, аны бла бирге джумушакъды, халалды. Халкъны ишине тюзлюгю ючюн, аны Ленинни ордени бла саугъалагъандыла. Сейирлик тюрлениуню заманында джашагъанын ангылайды Бекболат. Ол ангыды анга насыб берген. Бекболат джангы адамны, Ленинни ишине кесин чексиз берген адамны юлгюсюдю.

Поэмада
халкъны
сыфаты

Поэмада халкъны сыфаты кючлю кёрюнеди. «Дунияда не иги зат бар эсе да, аны тамыры халкъдады», — дейди поэт. Поэт, халкъны исторнясын эсге тюшюре, поэма-ны 6-чы башында халкъгъа айланыб сёлешеди, аны исторнясын эсине тюшюре, ёхтем болады. Ёмюрлени кыара боранлары аны джокъ эталмагъандыла. Аны сорууларына:

Джууб джокъ эди, кыая зангырадуу,
Кыар юзюлгенле дауурундан башха,
Айтылгъанлай кыала эди бар дауунг
Тилсиз кыаялагъа, агъачха, ташха.

Тау башлары—акъ, джашау а кёбюнде
Къара болгъанлай, кёб замаң джашадынг,
Кесингча бек къаяланы тюбюнде
Гырджынынгы ташдан сыгыб ашадынг.

Къыйынлыкъдан къаджыкъмагъан, «гырджынын ташдан сыгыб ашагъан» батыр халкъны' поэт къаяла бла тенгleshди-реди, тауладан юреннгенди тэзюмлююкге, дейди. Патчахлыкъ ууатылыныб, эркинлик келгенинде, халкъ терк ёсюб башлайды: билимли болады, туугъан джерин джашнатады. «Эрлик къая бузар» деген сёзге туура келишген къылыкъланы суратлайды, керти да къаяланы бузуб, джолла ишлеб, джарыкъ джашаугъа чыгъадыла.

Поэт халкъны ёсюмюн, атлауучлагъа мине, мийикге чыгыб баргъанча кёргюзеди, бурундан келген ашхы адетлени унутуб къоймайды, адебни-адетни, намысны, иги джорукъланы кёргюзтеди. Таулу халкъны ол ышанларын ёсдюрюрге, кёллендиррге, кёргюзтюрге Ленини ишини къаллай магъанасы болгъанын, Совет власть онг бергенин ачыкълайды поэма.

«АУУШ» ПОЭМАНЫ ЮСЮНДЕН

Бу поэманы Къулийланы Къайсын 1962 джылда джазгъанды. Поэманы баш темасы адамлыкъ, джигитлик этиюдю.

Поэтни баш мураты: джигитлик этерге излеген адам, къазауат болмаса да, джашауда хар заманда этерге боллукъду.

Поэт джигитлик адамны джашау ангысынданды, къаны бла бирге джаратылынганды, не заманда да джигитлик адамланы насыблары ючюн кесин аямаудады, джанын адамла ючюн берирге хазырлыгъындады деб ачыкълайды.

Экинчи мураты: тамада тёлю эте келген тулпарлыкъ ишлени бусагъатдагъы тёлю мындан ары бардыраллыкъмыды, анга, ышаныб, заманны ауур джюгюн салсала, кёлтюраллыкъмыды деген соруулагъа джууаб табылады поэмада.

Поэманы баш герою Азрет адамлыкъны джанындан сыйлы кёрген юдегиде ёсенди. Ол атасына тыйыншлы джаш болургъа излейди. Адамгъа болушлукъ керек болгъанында, кесини джашаууна уллу къоркъунчлу болса да, арсар болмай, кетиб къалады, анасы бла баласын ёлюмден къутхарыб, ызына къайтыб, бнягъы ауушдан аууб келе, къулакъ юзюлген алыб кетеди да, Азрет ёледди.

«Ауушда» ёлюмню юсюнден сёз бара эсе да, джашауу чексизлигини юсюнден, аны чагъыууну ахыры болмазлыгъыны юсюнден сагъыш этебиз. Азретни ёлгени кёлсюзлюкню сезимин туудурмайды. Джашау ючюн Азретча кюреширге чакъырады автор. Поэма алгъы бурун адам дуняда нек джашайды, аны джашауда орну къайдады, ол башха адамла

ючюн не зат этгенди? — деген соруулагъа джууаб излетеди. Сен керти иесимисе, къонагъымыса? Иеси эсенг, анга не бла джараргъа боллукъса? Азретни джолу бла бараллыкъмыса? — дейди. Поэма джашауда хар атламынгы халкъны насыбына бойсундурууну оюмун этдиреди.

1. «Аууш» поэманы иннет магъанасы недеди?
2. Поэмада тѣлюлени бирлиги къалай ачыкъланады? КПСС-ни XXVII съездинде ол затны юсюнден къалай айтылгъанды?
3. Поэмада автор суратлау кючге не амал бла джетишеди?

**БАГЪАТЫРЛАНЫ
ХАРУН
(1907—1966)**

Багъатырланы Умарны джашы Харун 1907 джыл тууганды. Эл школну бошагъандан сора Баталпашинскеде (бусагъатда Черкесск) совпартшколга киргенди. Аны бошагъандан сора Джэгетей элде комсомол организацияны секретары болуб ишлегенди. 1929 джыл КПСС-ге членге киргенди.

1928 джылдан 1931 джылгъа дери Харун Иваново-Вознесенскеде рабфакда окъугъанды. Аны бошаб, институтха инженер-химик болургъа киреди. Алайда Совет Аскерге чакъырылыб, Орел шахарда танкалы училищеде окъургъа барады. Училищени Багъатыр улу айырмагъа бошаб чыгъады. Къазан, Москва шахарлада аскер къуллукъ этеди. Уллу Ата джурт къазауатны аллында Харун, Бронетанк Академияны бошаб, баш аскер усталыкъ алгъанды. Уллу Ата джурт къазауатны ахырына дери урушлагъа къатышханды.

1943 джыл Днепр суудан ётген кёзюуде этген джигитлиги ючюн Багъатырланы Харунга Совет Союзну Джигити деген ат аталгъанды.

Урушда этген джигитлиги ючюн, Харун Къызыл Байракъны 3 ордени, Александр Невскийни ордени, Ата Джурт къазауатны ордени, Къызыл Джулдузну ордени, 6 медал бла саугъаланганды.

1944 джыл «Известия» газетде Харунну этген джигитликлерине юсюнден «Къурч атлы» деб очерк джазылгъан эди.

Багъатырланы Харун Харьков шахарны къатында сермешиге, Фастов операциягъа да къатышханды. Черёмушное деген эл ючюн къаты урушда, снаряд чачылыб, Харунну 19 джеринден

джаралы этген эди. Курскени къатында болгъан операцияда эки кере коштузия алады. Киевни, Фастовну, Житомирни, Бердичевни, Казатинни фашистледен бош этген сермешнулени барында Харун джанын аямай кюрешеди. Украин фронтдан Берлинге дерн отну ичинде ётгенди. Чехословакияны фашист оккупациядан къутхаргъан кёзюуледе Харун къанлы джауну бутар ючюн бютеу кючюн салады.

Андан сора 2 джылны оккупацион аскерледе Австрияда, Германияда ишлейди. 1949 джылда Багъатыр улугъа гвардияны полковниги деген ат бериледи.

1947—1950 джыллада Багъатырланы Харун бронетанк Академияда курслагъа начальник болуб ишлейди. 1951—1954 джыллада Ташкентде танк училищени начальниги болгъанды.

Багъатырланы Харунну махтаулу ишлерине аталыб, адамны сейирсиндирирча, Евгений Кригерни «Днепрден Карпатлагъа дерн» деген хапарлары Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден фронт очерклени 2-чи томунда басмаланадыла.

1954 джылда, ауругъаны себебли, гвардияны полковнигини чынында Харун отставкагъа чыгъады.

Харунну кёб къыйынлыкъны чекген, къыйын операцияны кёлтюрген джюреги къарыусуз болады. 1966 джыл 30 июнда аны тебгени тохтады. Сюйген тау ёзенинде, Карачаевск шахарда аскер сый бла асыралады.

Харунну аты унутулмазча, Къарачайны джазыучулары, композиторлары этген джырла джырланадыла, Джёгетейде кесип окъугъан орта школгъа, Джангы Джегетейде школну пионер дружинасына, дагъыда башха пионер дружиналагъа аты аталгъанды.

«Совет Союзуни Джигитине Багъатырланы Харуннга» деген джырда Сюйюнчланы Азамат Харунну образын былай сифатлайды:

«Къарачайны къаплан кёллю уланы,
Миннген атынг окъла ётмез къадамад.
Уруб ётдюнг Днепр, Дунай сууланы,
Узакъ джерге элтди узун къазауат.

Танка полкунг джолгъа чыгъыб тебресе,
Джер тебрениб, кёк кюкюреб башлай эд.
Урушлада джаугъа тюбөб сермесе,
Эм махталгъан аскерлерин чача эд.

Не кечеле, къаллай кюкле кетдиле,
Джайла, къышла талай кере ётдюле.
Танкистлеринг джигитликле этдиле.
Кёб эллеге ала эркинлик бердиле.

Партияны башчылыгъы кюч бериб,
Совет аскер халкъыбызны сакълады.
Джуртубузгъа чабхан фашист итлени
Чегибизден кюн батханнга къыстады.

Кёкюренинг, Илкер кибик, джашиайды,
Кърал берген орден, медал саугъадан,
Совет халкъны бёгек джашы, батыры,
Салам сениге туугъан Кавказ тауладан!

Сени кибик батырладан юлгю алыб,
Джол ачарла айлансала аллары.
Кюн-кюнден да аслам болуб ёсерле
Совет джуртда тулпарлары санлары.

АТА ДЖУРТ ЮЧЮН

КУРСК ТОГЪАЙДА

1943 джыл майда гитлерчи командование Курск шахарны къатында «Цитадель» деген операцияны башларгъа уллу кюч джыйды. Гитлерни мураты алайда джыйылгъан совет аскерлени онглу къауумун къырыргъа, андан сора Москва джанына неда югга айланыргъа эди.

Курск тогъайда немец аскерни тёртджюз минг чакълы адамы, эки минг чакълы танкы бла самоход тобу, беш минг самолету бар эди. Аны тышында джауну танк аскерлери кючлю эдиле. «Тигр», «Фердинанд» деген уллу танкалары кёб эди. Гитлерни мураты, Совет Аскерни ол залым техникагъа къарышырча кючю джокъду, ол ауур урушлада тозурагъанды эмда оюлуб къааллыкъды, деб алай болгъанды.

Алай бла фашист командование Совет Аскерни кючюн тюз термегенди, билмегенди.

1943 джыл мартда огъуна бизни Командование Волгоград бла Воронеж фронтлада кючню Курскени къатына тартханды. Ставкины резервлеринден да былайгъа кёб аскер кюч бергенди. Алай бла узунлугъу 200 километр болгъан фронтну тизгининден кюн батхан таба тогъай чыкыгъан оборона къуралгъанды.

Бизни командование джауну къанлы планын билген эди. Ол себебден Ставка быллай бегим этген эди: Курскени къатында джауну чабыуулгъа хазырланган уллу аскерин къоруулануу урушлада ууатыргъа, аны ызы бла анга чабыуулну бютеу фронтда башларгъа.

Гитлер бла аны баш штабы бизге чабыуулгъа хазырланган заманда, бизни Ара эмда Воронеж фронтларыбыз теренлиги 150 — 190 километр болгъан кючлю бетджанла къурадыла, бегитдиле, саперла 400 минг мина салдыла, чыгъанакълы темир чыбыкъ тартдыла. Фронтха тобла аслам берилдиле.

Джесирге тюшген немец солдатла кеслерини дивизияларыны чабыуулгъа хазыр болгъанларын, хар адамгъа джол азыкъ берилгенин айта эдиле. Ол себебден чабыуулну кечеден кюннге сакълай эдик.

Джаула урушну башладыла: «кёк кюкюреб, джер тебрени»,

от джанды, къара тютюн төгерекни басды. Исси кюнле башландыла.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз, къуугъун бла къобуб, Кобылин чегетледен Орел шахаргъа узакъ джолоучу болду. Келдик. Урушха чыгъарыкъ позициябызны чегетледе салыб, эки кюнню тахса билну бардырдыкъ. Мен биринчи эшелоннга тюшдюм. Адамланы, сауут-сабаны атакагъа хазырладыкъ. Радиону къуруб, буйрукъну сакълаб тургъанлай:

— Джолдаш капитан, трубканы алыгъыз,—деди телефонист (танкама телефон чыбыкъ тартылгъан эди). Алыб тынгыладым. Потаповну: «Алгъа!» — деген тауушун эшитдим. Олсагъатдан танкагъа секириб, алгъа барыргъа батальоннга команда бердим.

Танкала гюрюлдеб чегетден чыкъдыла. Бешджюз метрни баргъанлай, джаула аллыбыздан сауутну барындан атыб башладыла. Уллу калибрли пулеметланы окълары танкагъа тийиб, къанджалбаш юйге буз джаугъанча, таууш эте эдиле. Тобла, минометла төгерекнибизде джерни къобарыб, кёкге-кёкге чыгъара эдиле.

Кёб турмай онг джаныбыздан оналты «Тигр» чабды. Мени аллымда баргъан биринчи танкалы ротаны командири тамада лейтенант Олейников тюз мараб, бир «Тигрни» урду. Ол да муну танкасын урду. Эки танк да чачылдыла.

Аны ызы бла бек кючлю таууш эшитдим. Тобну буруучу лагъым бутларымы къаты къысыб, къымылдатмай тохтады. Тамада сержантха Симоновгъа: «Башняны онг джанына бур!» — деб къычырдым. Бутларым ычхынганлай, люкдан къараб, тобуму быргъысы чачылыб тургъанын эледим: снаряд келиб анга тийген эди.

Танкадан чартлаб тюшдюм. Симонов да тюшдю. Башха танкагъа миниб башчылыкъ этерге умут этдим. Алай а башыбызны кёлтююрча болмады: джюзден артыкъ джау самолет, къара чаукалача, кёкню джабыб, бомбаланы къуя эдиле. Ала асыры алаша уххандан, чархлары танкаланы башларына джетеди дер эдинг.

Биз бир индекге бауурну салыб джатдыкъ, юсюбюзге топракъ, темир да къуюла эди. Башымы кёлтюрюб къарагъанлай, бек сейир затны кёрдюм: бизни бир танкабызны къатына 500 килограммлыкъ бомба тюшдю. Танк кёкге чыгъыб, башы тюбюне айланыб, башнясы джерге чанчылды.

Бомбардировка аз сернуюн болгъанлай, нёгерим бла мен башха танкагъа миндик. Бизни аскерле турпарлача кюрешдиле. Ол кюн алайда болгъан сермешиюну суратлаб кёргюзюрге бек къыйынды. Бу Орел таба бурулгъан урушланы биринчи кюню эди.

Немецле, не кюрешдиле эсе да, бизни темир ырхыбызны алтын тыялмай, кюн батхан таба джанладыла. Бизден, аладан да ёлген, джаралы болгъан аз тюл эди.

Июлда кечеле бек къарангы болдула. Алай а джаугъа тынчлыкъ бермез мурат бла, биз кече да чабыуулну тохтатмадыкъ.

Кече алгъа тебретдик, фараланы джандырыргъа болмай эди. Танкаланы колоннагъа тиздик, юч танк бла кеси джюрюген эки тобну алгъа джибердик. Джаяу аскер, десант болуб, танкаланы юслерине минди. Биринчи танканы тобун — алгъа, экинчиникин — сол джанына, ючюнчюнкюн — онг джанына айландырыб, ата-ата, алгъа тебретдик. Къарангы кече тоб атылса, тегерек ертен джарытханча джарыйды.

Алай бла тизилиб, танг аласына Троицкое деген элни кыйырындан кирдик. Ол Орел шахарны кюн чыкыгъан джанында эди. Ол кече биз 40 километр чакълы алгъа баргъан эдик.

Эллиле сейир болуб, басыныб къарай эдиле. Сиз орус аскерлемсиз, деб сора эдиле. Бизни ары баргъаныбызны немецле да билмей эдиле.

Бу эл сыртны юсюндеди, ортасы бла суу барады. Эллиле бизге болумну ангылатдыла: сууну ары джанында немецле болгъанларын айтдыла.

Танкала бла элни къуршаладыкъ. Былайда тыллыкъ лазаретле, ашарыкъ-ичерик болгъан джерде немец летчикле, офицерле тынчайыб солуй эдиле. Джаяу отрядла, танкаладан тюшюб, элни тазаладыла, фашист офицерлени барысын кырыдыкъ. Экинчи бизге бомба атмазча этдик.

Джауну самолетлары башыбыз бла учуб оза эдиле, фронтда бомбаланы атыб, ызларына къайта эдиле. Бизни Совет Аскерден болгъаныбызны билмей эдиле.

Кёб турмай бизни командование ызыбызгъа терк къайтыб чыгъаргъа буйрукъ берди. Къайтыб тебрегенлей, джау бизни кёкден таныды, бомбала къуюб тебрети. Эки танкабыз джанды. Джолну кесерге умут этиб, эки джаныбыздан да джаула чабдыла. Танкаланы буруб, биз ала бла ёхтем сермешдик, уруб къуршоудан чыгыб, кесибизни аскерге къошулдукъ.

Танкалагъа отлукъ къуяргъа Протасов деген элде тохтагъаныкъда, ол элни бютеу джана тургъанына джаныбыз ауруб къарадыкъ. Джауну самолетлары аны бомбала бла атыб джандыргъан эдиле.

Элlege джетген кыйынлыкъны кёрсек, ачий эдик, сабийле, тишируула, кычырыкъ-хахай этиб, джарлагъа, чунгурлагъа къачыб кире эдиле, юй хайуанла, къайры кирирге табмай, ары-бери чабыб, ёкюре, макъыра эдиле.

Джауну самолетлары, турналача, кёкню толтуруб келе эдиле, джетгенлей, баш эншиге айланыб, ташлача атылыб келиб, бомбаланы къуюб, гюрюлдеб, ёрге чыгъа эдиле. Бир къаууму кетерге, экинчи къаууму келе эди. Алай бла эртденден нигирге дери, кёз ачдырмай, бомбаланы къуя эдиле. Бютеу джерни юсю адам ёлюкден, хайуан мыллыкдан толуб, исиде кёбюб, чириб, ийисе этиб, кечиндирмей эди...

Кечеле къарангыдыла, танкаланы джюрюютюрге кыйынды.

Алай болса да кече алгъа барабыз, бизге болушургъа самоход товланы бир полкун бергендиле. Аллыбызда 6-чы танк корпусну разведкачы батальону барады. Мен, биринчи батальонну командирин болгъаным себебден, колоннаны аллында баргъан танкадама.

Потапов артда келе эди. Ол кеси 40 джылдан атлагъан, бек тири, къайгъылы, къычырыкъчы, гитче кишичик эди, чачын артына тараб, омакъланыб джюрюучю, бир-бирде махтаныргъа суйген адам эди. Алай а Потапов, къаты ауругъаны себебли, «Бригадагъа тамадалыкъны сеннге ышанама», — деб кетди. Танг белги бере, биз уллу сыртны этегинне джетиб тохтадыкъ. Танкалы батальонну командирин бла мен сыртны башына чыгъыб къарадыкъ. Аллыбызда джаулары окопалары, аланы арт джанындан да «Хайль Гитлер!», «Сми-р-но!» — деб къычыргъан тауушла келе эдиле.

Былайда немецле бла сатлыкъ власовчула болгъанларын сездик. Разведканы командирин, ызына айланыб:

— Мен джауну табдым, борчуму толтурдум, — деди. Биз, танкалы бригада бла самоход тобчу полк, атаканы башладыкъ.

Бир кесек баргъанлай, джау юсюбюзге снарядлары джаурду, джаяу аскерин да бизни танкагъа къаршы кюрешиб тебреди. Сермешну кючлю барды. Эм артында фашистлени сау къалгъанлары окопаладан чыгъыб къачыб тебредиле. Сыртда къё ёлюк да, джаралы да къалды.

Корпусну командирини буйругъу бла биз, алайдан онг джанына айланыб, Становой колодец деген элге чабыуулну башлайыбыз дегенлей, джауну «Тигрлери» бир джаныбыздан атыдыла. Мени танкама эки снаряд тийди. Ала чачылгъынчы, чартлаб тюшюб экинчи танкагъа миндим, анга да олсагъатдан тийди: ючюнчюге миндим — аны да кюйдюрдюле.

Болмазлыгъын таныгъанымда, танкалары сыртны ышыгына къысыб, алайдан къауум-къауум атакагъа барыб тебрере деб джангы акыл алдым. Алгъын юч танк бла эки самоход тобну ийдим, дагъыда алай этдим. Джауну «Тигрлери», «Пантералары» бла сермешу барды. Кюнортагъа дерин аладан, бизден да къё техника чотдан чыкъды.

Эм артында бир къауумну атакагъа ийдим, кесими танкамы бир къулакъ сызгъачыкъда тохтатдым. Асыры арыгъандан, джукъум бёлюнгенден санларымы кёлтюралмай эдим.

Олсагъатдан бир «Тигр» бла эки «Пантера», бир джаныбыздан чыгъыб, меннге чабыдыла. Ортабызда 300 метр болур эди. Джауну танкалары келе тургъанлай атыб, снарядлары тегерегимде чачылдыла. Не аман джерде тюбедик деб ачыуланыб: «Симонов, тешучю снарядла сал!» — деб къычырдым.

Не джашыруу, мен мараргъа аман тюл эдим, тобдан атаргъа бек сюе эдим. Бизни танканы тобу, 76-миллиметрли гитче тоб болса да, джауну танкасыны къалын къурч мангылайын чачаргъа мурат этдим. Биринчи снаряд тийди, алмады. Да-

гъыда бир снаряд атдым, ол да джукъ этмей, бир джанына чартлады. Къалай этейик, къачыб кеталмадым, аллай адетим джокъ эди.

Насыбха, джауну снарядлары бизге тиймей эдиле. Ол бара тургъанлай гюз мараб аталмай эди ансы, машиннам, экипажым да ачыргъа боллукъ эдик.

Ала джюз метр чакълыны джууукълашдыла. Кесими танкамы артына джюрютюб, къапхакъчыкъдан тобун къаратыб тохтадым. Сора «Тигрни» къабыргъасы бурулгъанлай, алгъа чыгыб бир атханлайыма, тешиб, ол тютюнлеб джанды, аны кёрюб, эки «Пантера» ызларына айланыб къачдыла.

Бу ишни генерал Зинькович бетджандан къараб кёрюб тургъан эди.

Бизни корпусну экинчи эшелону да урушха кириб, сау къалгъаныбыз урушдан чыкъдыкъ.

Мен джерге тюшгенлей, къатыма джауну снаряды тийиб чачылды. Къолум джаралы болду, ингирде санчаства барыб къолуму байлатдым. Мен кез къысмагъанлы юч сутка бола эди: башымы келтиюралмай эдим. Санчаства алай таянганлай, къалкъыб къалгъан эдим. Бир суткадан сора замполит кюлюб айтды: «Джолдаш майор, сен джукълагъанлы, джауну 60 самолету джетди, бомбардировка бек залим болду, сени, ёлюкню чырмагъанча, плащпалаткагъа чырмаб, траншеягъа келтирдик. Тюшонгде къаты сёлешиб, «алгъа! атакагъа!» деб къычыра эдинг», — деди. Мени кесими уа ол затладан чыртда хапарым джокъ эди. Адам ачха, сууукъгъа да тездеди, джукъугъа уа тездем болмагъанын ол кюн таныдым.

Экинчи кюнюнде санчаствдан Потапов да келди. Алайдан алгъа кетиб, бир темир джол разъезде тохтадыкъ. Темир джолну бир джаны бла чегет сызгъала бара эдиле. Танкаланы джарашдырыб, тохтаб тургъанлай «вилис» машина бла генерал Зинькович келди.

Корпусну командирин генерал Зинькович бек дженгил, таукел адам эди. Аны буйрукъларына, урушну ичинде къоркъмай айланганына къарасаг, сейирсинир эдинг. Дженгиллиги бла биргелей, къатылыгы да бар эди. Кеси орта сюекли, къалын ауур санлы, джити кезлю адам эди. Ол къараса, кезюне къараб чыдагъан тынч тюл эди.

Джетиб тюшгенлей, ол, ачууланыб, Потаповгъа хыны къараб:

— Алгъа бармай, былайда сирелиб нек турасыз? — деди.

— Джолдаш генерал, разведка бардыра турабыз, джауну къаллай бир кючу болгъанын биле айланабыз, — деди Потапов.

— Разведканы дженгил этерге керекди, бусагъат алгъа тебрегиз, — деди генерал.

Сора эрлай ызына бурулуб, биз джолгъа чыкъгынчы, бир сагъат чакълыдан генерал къайтыб келди. Аны машиннасындан

штабны начальниги Чернов да туюшду. Чернов батыр, актыллы джаш эди.

Зинькович Потаповну кьатына баргъацлай, аны кьолу байланыб тургъанын эслеб, не эсе да айтыб, аны кьайры эсе да джиберди. Сора меннге айланыб:

— Былай келчи, — деди, — сен джолдаш Потаповну орнуна кьаласа, ма бу картада элчикни кьоремисе? Анга чабасыз, команда бэр бригадагъа! — деди.

— Алай эсе, — дедим мен, — батальонланы командирлерин джыйыб, алагъа борчларын танытыргъа эркинлик беригиз.

— Огъай, — деди генерал, — алай эте турургъа заман джокьду. Радио бла команда бер да тебре.

Олсагъатдан алгъа тебреник. Кьоб бармай бир кюйген элге джетдик. Анга кьарагъанымда, кесим кесиме: «Къыямат кюн деб быллайгъа айта болурла» дедим. Джауну пулеметлары, минометлары элге тохтаусуз ата эдиле. Эл кюе эди. Танкамы люгун атыб кьарагъанымда, генерал Зинькович «вилис» бла танкаланы арасында айлана тургъанын эследим. Бек сейирсиндим, эсирген болурму, деб келди келюме.

Ол элден энниге туюшоб, бир мырды суучукьдан ётебиз дегенлей, эки танкабыз беллерине дерп батмакьгъа батыб тохтадыла. Алайгъа бардым. Зинькович да джетди. Бизни алайда кьоргенлей, джау минометладан атыб башлады. Осколкала джырылдаб-джырылдаб башыбыз бла ёте эдиле.

Зинькович аланы кьулакьгъа алмай эди. Ол джукь антмагъанында мен да тышгыладым.

Мени мшала кьайгылы болмазлыгъымы таныгъанында, ол: «Майор, кел, батхан танканы артына кьысылайыкь», — деди. Биз танканы артына чёгелегенлеи, бир джанындан 30 чакьлы самолет чыгъыб, бомбала атыб тебретиле. Топракь, суу да кёкге-кёкге чыгъыб, фонтан болуб, юсюбюзге джауа эди.

Бомбала атылгъан заманда бир кьауум адамны нервалары танканы ичинде да кёлтуралмайдыла. Танканы ичинде кьоркьуу кем болса да, адамла чыдаялмазчады. Тюз башыбыздан келиб тиеди дегенча болуб, адамла кьоркьадыла...

Мычымай самолетла бомбалауну бошаб кьорадыла. Алайда чачылгъан юйледен агъач ташыб, сынджырданы тоблерине атыб, танкаланы барысын суучукьдан ары джанына ётдюрдюк. Зинькович да кеси ишине кетди. Ашхам заманда бир элде тохтаб, солуу алдыкь. Санчастан Потапов да келди. Ол, алгъа барыргъа керекди, деб буйрукь берди.

Мен биринчи батальонда кесими танкам бла колоннаны аллына сюелдим. Потапов, штабны начальниги Лётов бла биргелей, бир танкагъа миниген эди. (Харьков ючюп урушлада штабны алгъызынгы начальниги Никитин, джаралы болуб, госпитальгъа кетгенинде, Лётовну аны орнуна джиберген эдиле.)

Кече асыры кьарангыдан, алгъа кьолунгу узатсанг, аны кьрмей эдинг. Фараланы джандырыргъа да мадар джокь эди.

Бир кзулакъны эрни бла барабыз. Моторла бла сынжырланы тауушлары кечени шолугъун бузадыла.

Кёб джолну къоратыб, танг белги бере бир сыртны кыйырына чыкдыкъ. Ол сагъатда, тоб атылган таууш эштиб, мен люкдан тышына къарадым. Артындагы, Потапов болган танкабыз, тютюнлей тура эди. Ичиндегилени да чартлаб-чартлаб чыкыганларын эследим.

Сора бир кесекден не болганын ангыладым: онг джаныбызда кёкенледе бугъуб турган «Тигрле», колоннаны ётерге кююб, эм артдагы танкадан уруб башлаган эдиле. Бизни ызыбызга джибермезге умут этген эдиле.

Потапов бла Лётов, башха танкага миниб радио бла «танкаланы джайыб, оборонага салырга!» дедиле. Аллымда, джюз метр чаклы бармай, джауну эки орта танкасын эследим. Терк огуна кюрчнү тешнучю снарядла бла экисни да атыб-атыб джаандырдым. Олсагъатдан юч снаряд бир-бири ызындан мен турган танкага тийдиле. Танканы тешиб, мени къатым бла ётюб барыб, моторда чачылдыла. Джерлеучю бла мен танкадан секириб тюшдюк. Быллай затха адам танкада бек аз тюбейди. Сейир тюлмюдю!

Танкаланы юслеринде десант болуб келген джаяу аскер, джерге тюшюб, кзулакъ табакъа джанлаб, алайда орун алыб, сермешиб башлады. Бригаданы танкистлери уа джауну танкалары бла бетден бетге къаты атышадыла. Джау джангы термит снарядла бла ура эди. Ол снарядла тийген танкала, сернек тоблча, джана эдиле. Джюрютген механикле фракционланы рычагларына къарышханлай кююб къала эдиле.

Бизни талай танкабыз къорады, алай а джауну бизден эсе юч кере кёб танкасы бла адамы кюйдю. Бек кёб джаралы адамы да къалды. Джау бизден эсе таб болумда болса да, биз хорлаб, алга уруб тебреник. Немецле уллу кючю болган экинчи эшелонну салыб, бизге къаршы келе эдиле. Бизни танкаларыбыз, джаяу аскерибиз да алагъа джууаб берирге тохтадыла. Сермешиб бек кызды, эки джаны да сау сагъатны атышдыла.

Фашистле, бизни кючюбюзден кюркзуб, ызларына турдула. Биз джауну 6—7 километр чаклыны сюрдюк. Ол оборонага кёчдю. Биз да тохтадыкъ. Командирле джыйылыб, джаяу чыгыб, бинокла бла къарарга алга тебреник. Офицерлени кёрюб, джауну бир тобчугу аллыбыздан атды. Бир снаряд, мени аякъ тюбюмден узакъ бармай чачылыб, джер къатыш кёкге чыгарды. Келиб сыртымдан джерге тийгенимде, хатхум от тюшгенча кызыб, бычакъ кесгенча ачыды. «Джаралымы болдун?» — деб нёгерлерим джетдиле. Ёрге турганымда, юсюмден кёб топрак, песси осколкала джерге тюшдюле.

Ол кече биз алайда тохтадыкъ. Кече кючюбюзню джыйыб, танг аласына чабыуулну башладыкъ. Джаула уа, аллыбызны

гыялмай, юч миномет бла позицияларын кыюуб кыачдыла, сегиз кюйген танкалары да кыаралыб кыалдыла.

Ючюнчю кюн замкомбат болуб тургъан капитан Чернявскийге батальонну бериб, мени бригаданы командири Потаповга заместителге салдыла. Андан сора уллу урушла Кутафино деген элде башландыла. Мени эки кыолумда да джараларым бар эдиле, госпитальга кет дегенликге, мен унамай, джараларым, алгынча, урушлада сау болурла, деб кыойгъан эдим. Болмагъанында, анда бираз тынчайырса деб, мени екпнчи эшелоннга санчахта джибердиле. Алай а тылда бир кюнден сора туралмадым. Кече, «вилисге» миниб, ал линияга келдим.

Бизни бригада Кутафино элни кыыйырында кендир бачхада тура эди. Уллу траншея кыаздырыб, Потапов аны ичинде джарашхан эди.

— Кыалай иги болду келгенинг, — деди ол, мени кыргенинде. — Алайга бомбала тийиб, контузия этгендиле. Кетмесем болмайды. Сен ишни билесе, биширликсе, алай а дженгиллик этесе, сенден тилерим: алга кирме. Кыалгъанлагъа да ышан, таян, эталмасала, кесинги андан сора атарса алга, — деди. Алай бла ол екпнчи эшелоннга кетди.

Орел джанында урушла бошалгынчы, бригадага башчылык этну мени бойнума тышдю.

Кутафино элни биз болгъан кыыйырында бир клиса бар эди. Аны ышаннга тугуб, джау кече, кюн да алайга тобладан, минометладан баш келтюртмей кыуа эди, бомбала ата эди. Корпусну сапёрларына кепюр этерге кыоймай эдиле. Штабны начальниги Лётов ауур джаралы болду: осколок кыарнына кирген эди. Эсимдеди аны тилеги:

— Сен мени иги тенгимсе, мен бу джарадан сау кыаллык тюлме, тилейме, мени термилтме да, ур да кыой!..

— Тели болма, — дедим мен, — джанса энтда.

Аны аскер госпитальга джибердик. Андан да самолет бла Москвага джиберген эдиле.

Лётовну орнуна оператив ишге аны помощники капитан Плотников тышдю. Бу да бир кюн ауур джаралы болуб кетди. Ол джаралы болгъан сагъатда снарядны оскологу меннге да тийгенин билмеген эдим. Бир заманда тыютюн тартайым деб, хурджунумдан темир портсигарымы чыгъарыб, ичин ачсам, узунлугу эки сантиметр болгъан осколканы папирослада табдым. Ол портсигары бир бетин тешиб, екпнчи бетинде тохта тура эди. Тенглериме аны кыргюздюм, барысы да сейир болдула. Мени джарадан кыалдыргъан портсигар бююн да турады.

Экпнчи кюннде, челекден кыуйгъанча, бир джангур келди. Тёгерекде ырхыла барыб, келле болдула. Алай а генерал Зиньковичге ол тыйгъыч тюл эди. Ол айланырын, кюн не аман болса да, кыоймай эди.

Зинькович бир джанымдан чыгыб кыалды.

— Къайдады Потапов, буйрукъну толтурганмыды? — деди ол ачылу ауаз бла.

— Контузия болуб, экинчи эшелонга кетгенди. — дедим.

— Сен а не баджараса, сен да джукъ этмей тура болурса дейме! — деб ачыуланды.

— Джолдаш генерал, мен кёб болмай, танг ата келгенме былайгъа.

— Къолларынга уа не болгъанды?

— Джаралары бардыла.

— Джаралы адам былайда керек тюлдю, — деди ол, — кет санчастха.

Кёлюм къалыб, «энтда эт быллай аккагъа джюн тартма» дегенлей, кетиб тебретдим.

— Майор, бери къайт — деди ызымдан къычырыб генерал. Арабий, энди уа эсине не тюшдю деб, асыры да суймей, ызыма бурулдум.

Джангур а къуяды. Генерал чабыб клисагъа кирди, аны адъютанты бла мен да ызындан бардыкъ. Клисаны ичи джибиген, жангурдан къачыб джыйылгъан аскерчиледен топ-толу эди.

— Къаргъамы союлады мында, неге басынгансыз бери? — деб къыджырады ол адамланы. — Бир нги бомба тийсе, барынгы да къалджа этерикди, бусагъатдан эшикге чыгъыгъыз!

— Мен танкист тюлме, мени бла ишигиз джокъду, — деб бир джаяу аскерчи подполковник аякъ тиреди.

— Алачмыды, — деди генерал, анга ачыуланыб, — ишим болмагъанын санга танытайым!

Зинькович, герохун алыб, анга бурулганлай, уруб, ёрге атырдым.

— Генералгъа бу иш махтау тюлдю, — дедим мен, — бедидиши. Быллай нактырдаланы къояргъа керекди, джолдаш генерал!

Ол, джукъ да айтмай, герохун джанына сала ачыуланыб анга къарады. Подполковник, суймесе да, чыкъды. Былайда мен да болушуб, адам табылгъанны чыгъардыкъ, стройгъа тиздик. Экиджюз чакълы адам болдула. Аланы эки къауум этиб, башчылыкъгъа сапёр инженерле да табыб, генерал буйрукъ берди:

— Эки сагъатны ичинде, жангургъа къараман, кёпюрле ишлеб, танкаланы барысы ары джанына ётерча этигиз!

Аны буйругъу жанлаусуз толду.

Бююннге дери, не джашырыу, мен генералны суймей эдим. Асыры дженгилге санай эдим. Бююн кертти джигит, къаты адам болгъанын таныдым. Ол биз толтуралмай турган буйругъун кеси толтуртуб кёргюздю. Генерал хар кимни пенча мысхал тартганын бек ариу биле эди. Хыйлалыкъны, джалкъауну, алдауну аз да кёрюб болмай эди.

Танкала сууну ары джанына ётгенлей, жангур джауа тургъанына да къарамай, джаугъа кючлю чабдыкъ, окопалада

теблеб, батмакъгъа къатышдырыб, мукъут этиб сюрдюк. Ала, аман сагъатлы болуб, ызларына къачдыла.

Орел джанында урушлада бу бек ауур сермешну эди. Немецле, хар сутка сайын беш-алты километрни артха кетиб, джангы бетджанла салыб, бизни аллыбызны тыяргъа кюреше эдиле. Бомбалау, танг аласындан башлаб, кюн батхынчы юзюлмей бара эди.

Джангы атакагъа хазыр болуб тургъанлай, бригаданы эки комбаты — капитан Чернявский бла мапор Бохвалов келдиле.

— Джолдаш майор, бригаданы командованнесинден джангыз сен къалгъанса, бираз тынчай, — дедиле.

— Хата джокъду. Ашаргъа джугъугъуз бармыды? — деб сордум.

— Барды, — деди Чернявский.

— Келтиртчи бери.

Ол танкасындан эт консервала, суулукъ бла бир суусаб алыб келди. Бир кесек ауузландыкъ, алай а джау тынчлыкъ бермеди. Аланы снарядлары төрт джаныбызда атыла эдиле.

Танкалагъа миниб, атаканы башладыкъ. Бизни машинала чабыучу атлача бара эдиле. Сол джаныбыздан джауну танкаланы мараучу тоблары бизни таба бурулгъанларын кёрюб. Бохваловну батальону алагъа бурулду.

Будай сабанланы ичинде биз ол кюн душманига уллу хаклекликъ салдыкъ.

Андан сора субай нарат терекле ёсген бир къулакъчыкъда кече къалыб, эртденбла эртде алгъа тебреник. Аллыбызгъа чыгъыб, гитлерчиле бизге къаршы атака этдиле. Уллу будай сабанланы ичинде къаты сермешну болду. Ала бла бизни арабыз бешдюз метрден узакъ болмай, бетден бетге кючлю атышдыкъ. Ма былайда усталыкъ, ётгюрлюк, техниканы кючю танылды.

Джау тезалмай джанлады, эки джанындан да кёб танк кюйдю. Будай сабаны джер-джеринде ёртенле джандыла.

Джауну джанлаб баргъаны, танкалары иги кёрюмегени себебли, мен танканы башына чыгъыб, алагъа бинокль бла къарагъанлай, ала эсеген болур эдиле, снаряд шууулаб келиб мени къатыма, башнягъа тийди, мен да бир джанына чортладым.

Бир заманда эс джыйыб къарагъанымда, джарны къатында джатыб, эки комбат башымы тобукъларына салыб, санитар да баиларгъа кюреше тура эди. Бурнумдан, къулакъларымдан къан келген эди. Алай демеклик, мен кючлю контузия болгъан эдим. Башым талыб кючлю ауруй эди, къулакъларым шуулдай эдиле.

Тёгерегиме къараб къатымда джюрютюючю механигими кёрюб, анга сордум:

— Машина саумуду?

— Сауду.

— Къайдады?

— Анда къойгъанма.

— Бусагъат сюрюб кел бери!

Мени госпитальгъа иерге умут этдиле. Унамадым. Ёрге кёлтюрдюле:

— Былайда сау къаллыкъ болмазбыз, андан эсе джаудан иги къан алыб ёлсек игиди, — дедим.

Дагъыда танкагъа мнндим. Сау къалгъан машиналары джыйыб, джауну ызындан айландыкъ. Сюрюб джетиб, аны талай танкасын кюйдюрдюк, къалгъанлары да, итле къачханча, къачдыла. Андан сора мени да джюрегим рахат болду. Башымы уа ауругъаны бир да басылмай эди, къолларымы джаралары ачыи эдиле.

Ол кече генерал Зинькович бригадаланы командирлерин совшанниге чакъырды. Бардыкъ: 31-чи танк бригаданы командири Новохатко, 52-чи танк бригаданы командири подполковник Шахметов, мотострелок бригаданы командири полковник Михайлов, корпусну къалгъан службаларыны тамадалары.

Мен ненча танкабыз къалгъанын айтдым.

— Сени танкаларынг аз болгъандыла, — деб чамланды генерал. Ачыуум келиб:

— Сиз мени танкаларымы кёб болуб турлукъларын, мени танкаларымы сау къаллыкъларын суйсегиз, хама да биринчи эшелонга салыб турмаз эдигиз, — дедим.

— Ашхы, ашхы, ачыуланма, билеме, — деди генерал. Къалгъанла да болумну айтдыла. Халны ангылаб, сюзюб бошагъандан сора, генерал ишибизни ачыкълады.

— Немецле Сосновка деген элде тохтагъандыла, — деди ол. — Элни кюн чыкъгъан джанында бети бизге айланыб тургъан сырт барды. Бу узун сыртны юсюнде траншеяла къазгъанды джау, пулемет точкала къургъандыла. «Тигр» танкалары бизге чабаргъа хазыр боруб турадыла. Ол себебден, буйрукъ береме: танкалары фронтну кенгине джайыб, атаканы башлайсыз, командирле кеслерини бригадаларыны онг джанларында, урушну ал линиясында барадыла. 52-чи танк бригада мени резервимде къалады. — Буйрукъ бериб бошагъандан сора, меннге айланыб:

— Сен къыйналгъанса, джараларынг иги болгъунчу тынчай, — деб корпусда разведканы начальнигине менден бригаданы алыргъа буюрду.

Кенгешнуден чыгъыб джолда бара тургъанлай, комбригленни бири меннге:

— Сен, Багъатыр улу, насыблы болдунг, биз а тамбла ахыратха барыб къайтырыкъ болурбуз, — деди.

— Къоркъмагъыз, джигит болугъуз — деб кёл этдим.

Эртденбла эртде танкалы корпус атаканы башлады. Мени бригадам, резерв болуб, фронтдан эки километрде артда бир кегетчикни ичине джыйылды.

Танкала джайылыб сыртны тебregenлей, немецле табылган сауутдан кзуйдула. Аланы танкалары урушха чыкдыла. Снарядла бизни танкалагъа, буз джауганча, джаудула. Ала мен турган джерге да джете эдиле. Киногъа къараганча къараб тура эдим бу урушха.

Бизни корпусну кѣб танкасы джаныб, атака тохтады, квалганла бары сыртны тюбуне тюшдюле. Бизникиледен кѣб кворанч болду: джау термит снарядла бла атхан эди. Менден бригаданы аллыкъ подполковникни сакълаб турдум, алай болганлыкыгъа киши келмеди.

Генерал Зиньковични сымарлаучу пунктундан мени бригадама телефон тартылган эди. Ингир ала мени телефонга чакырдыла. Генерал Зинькович меннге кеси сѣлешди:

— Багъатыр улу, ол сыртны алыргъа санга буйрукъ береме.

— Джолдаш генерал, — дедим мен, — ол сиз айтхан подполковникни сакълаб турама... бригаданы берирге. Саулугъуму кесинг билесе.

— Сеннге киши келлик тюлдю, — деди ол, — кесинг къаласа. Буйрукъну толтур!

— Уллу кюч бла сиз алалмаган джерни мен не бла алыкъма?

Генерал мени сѣлеширге кзоймады.

— Сени сегиз танканг барды, дагъыда алты самоход тоб береме, алайда квалган аскерлени да джый, андан ары узун сыртны къалай алыргъа боллугъун кесинг ойла! — деб кзойду.

Бу сыртда немецле тѣрт джанына 9—10 километри кѣрюнюрча бетджанла салыб, «тигрле» бла «фердинандладан» кзурч джумдурукъ кзураб, къатларына киши джууукъ бармазча, бегиб тура эдиле. «Бююн оруслуданы уллу кючлерин къаушатханбыз, аз кюч бла бизге чабаллыкъ болмазла» деб, бир ишексиз, аллай мурат эте болур эдиле ала.

Ол затны эсге ала, мен танкаланы атакагъа башха тюрлю салыргъа мурат этдим. Урушда къара кючден сора да хыйлакыкъ керекди. Бююн ремонтдан чыкыган юч танканы кесиме кшошдум, хоншумдан танкаланы мараучу джети тоб алдым. джаяу аскерден уллу отряд кзурадым. Майор Зарубин кесини мотострелок батальону бла манга кшошулду. Алай бла чабыуул этерге бироз кюч джыйылды.

Ашхам заманда атаканы башладыкъ: танкала бла самоход тобланы бир тизгиннге салыб, ала бла бирге джаяу аскерни да тиздим. Танкаланы мараучу тобланы уруш позициягъа джарашдырдым. Сыртха чыгыб, алгъа мыллыкъ атдыкъ. Танкалагъа, тоблагъа, джаяу аскерге да башчылыкъ этерге меннге буюрган эдиле. Хар нени иги кѣрюн ючюн, аскерни ичинде джаяу тебретим: бир кволумда герохум, бир кволумда ракетницам, тобну къалайгъа атарыгъын, джаяу аскерни къалайгъа

чабарыгъын кызыл, джашыл, акъ ракетала бла кёргюзюб барама.

Бу аман маневр болмады. «Тигрле» бла «фердинандла» сыртны бир джанындан чартлаб чыкыгъанлап, тобланы алагъа бурдукъ. Чыкыгъан-чыкыгъанны кыаушатыб бардыла. Танкаларыбыз бла джаяу аскерлерибиз джауну траншеяларына ычхындыла. Биз излеген да алап джууукъ кирю эди... Танкаланы темир башнялары кеслерини хайырлы джумушларын этдиле. Джау къачды, кёкге ракетала джибердим — алдык!

Немецле былайда кючюбюзню санын билмедиле, «орусула джангыдан уллу аскер джыйыгъандыла» деб, болгъанларын кыюб, Сосновка таба къачдыла.

Кыуаныб, аланы ызларындан кызыб тебregenлей, свяной офицерден, аны кибик радио бла меннге буйрукъ берилди: «Андан ары бармай, былайда оборона кыураб, алгъан джеринги бегит!»

Болгъанны бетджаннга салдык.

Кече бир джаяу дивизия келиб, бизни бригаданы ауушурду. Ол кёзюуге мен да джазылгъан буйрукъ алдым. Анда бизни Ючюнчю гвардиячы танк аскерибиз Орел джанында операцияны бошайды, энди солургъа, джангы кюч джыяргъа кетибиз, деб айтыла эди.

Экинчи кюн генерал Зинькович бизни кенгешге чакъырды. Штабха киргенimde, штабны начальниги Чернов фронтну штабы бла сёлеше тура эди. Мени кёргенлей, телефон бла сёлеше тургъан адамына: «Ма бизни Багъатыр улу кеси да келди!» — деди. Мен анга хапар соргъунчу, Чернов, меннге палатканы кёргюзюб: «Генерал андады, ары бар», — деди.

Генерал Зинькович палаткада кесини джолоучулукъ орундукъчугъунда таяныб, комбриг Новохатко бла аны заместители да алай сюелиб тура эдиле. Мени кёргенлей, генерал ёрге туруб, аллына атлаб, мени къаты кычакълады, сора айтды:

— Тюенене этгенинги барын да сымарлаучу пунктдан кёрюб тургъанма... Ракеталарынгы да кёрдюм. Машалла!

— Бюсюреу джангыз меники тюлдю, танкистле бла джаяу аскерчиленикиди, — дедим мен.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз Курск шахаргъа къайтыб келди. Август айны аягында, ол шахарны кюн чыкыгъан джанында бир къалын эмен чегетде орналдык.

Былайда Потаповну да кёрдюм. Аны Москвагъа резервге ашырдыла. Фронтну резервинден полковник Плесско келиб, бизни бригаданы командири болду.

Алай болгъанын генерал Зинькович бир да ушатмады.

— Урушну кёзююнде бригадагъа командирлик этерге кишини унамайды, уруш болмагъан заманда уа командирле табылыб къаладыла, — деб разы болмагъанын билдирди, алай командармины буйругъун бузаргъа аны не джолу бар эди.

— Башха полкну ал, — деди меннге Зинькович.

— Мен бек арыгъанма, бусагъатда меннге полк керек тюлдю, бир кесек тынчайыргъа, шахаргъа барыб, ауругъан ууакъ джараларымы да бакъдырыгъа керекме. Меннге бошлукъ беригиз, — деб тиледим.

Генерал тилегими къабыл этди...

Курск шахаргъа келдим. Саулугъуму да бакъдыра, анда 15 кюн чакълы бирни солудум. Былайда къазауат башланганлы Къарачайдан биринчи кере бир адамгъа тюбедим. Ол Къуатланы Рамазанны кызы Зоя эди. Зоя бери кечюрюлген аскер госпитальда сестра болуб ишлей эди. Биз эгеч бла къарнаш болдукъ. Туугъан джерибизни, халкъыбызны, таныш, джууукъ адамларыбызны тансыкълаб сагъына эдик. Зоягъа да джигит бол деб аманат эте, мен, заманым джетиб, белегиме кетдим.

ДНЕПР ЮЧЮН

Бир кюн связны офицери келиб:

— Сени корпусну штабына генерал Зинькович чакъырады, — деди. Мен аны машинасына миниб бардым.

— Тынчлыкъ бошалды, аскерибиз да кюч джыйды. Баш командованияени Ставкасындан Днепр таба атланыргъа буйрукъ келгенди. Сени 31-чи танк бригаданы командирине заместитель эте, хазыр бол, — деди генерал.

Бригаданы командири полковник Новохатко, политотделни начальниги подполковник Загудаев, штабны начальниги майор Мельник эдиле.

Аланы барысы бла, бригаданы бютеу адамлары бла шагърей болдум. Аскер мизамны бираз къарыусуз болгъанын да сездим.

1943 джыл сентябрда 3-ю гвардиячы танк аскер джангы урушлагъа къошулургъа, уллу колоннала болуб, джолгъа чыкъды.

Совет Аскерни Ата джурт ючюн къазауаты талай хорлам келтиргенди. Ленинграддан Къара тенгизге дери созулгъан уллу фронта, 1942 джыл Сталинград ючюн урушладан башлаб, Украинаны ара шахарын башына бош этгичи, Совет Аскер кёб уллу чабыуул операция бардыргъанды. 1943 джылны джай кампаниясында Курскени къатында бек залим кюрешну болгъанды.

Немец фашист аскерлени Курскени къатында чабыууларын тыйыб, Совет Аскер чабыуулну кеси башлагъанды. Орел бла Харьков джанында алгъа барыб, джаугъа уллу къыйынлыкъ салгъанды.

Фашист пропагандистлени Совет Аскер «сезон бла» чабады деген теориялары ууатылды. Совет Аскер къысха заманны ичинде Германияны аскер кючюн урду. Аны политика эмда экономика джаны бла тюб этерге джууукълашдырды. Урушну барыуу тамырындан тюрленди.

Курск тогъайдан сора къазауатны ауурлугъу Днепр таба кѣчдю. 1943 джылны къачында, 1944 джыл къыш, стратегия белгилени алыр ючюн сермешу барды. Бу урушлада Совет Аскер Днепрни сол джанын Жлобинден Херсоннга дери немецледен тазалады, аланы бек кючлю бетджанларын алды. Къазауатны узакъ заманнга созаргъа этген муратларын бузду. Курскени къатында урушладан сора бютеу совет-герман къазауатда онг бизни къолубузгъа кѣчдю.

...1943 джыл август айда Ара, Юг фронтлада болум былай эди: Брянск бла Ара фронтдагъылагъа къаршычы Германияны «Центр» деген аскер группасындан 2-чи немец аскери тура эди. Воронеж бла Степной фронтлагъа къаршычы тургъанла немецледен 4-чю танк аскер бла 3-чю джаяу аскер эдиле. Аланы баш кючлери Ахтырка бла Харьковну къатында эди.

Немец командование Десна, Сож, Днепр, Молочная суулары ары джанларында позициясын бегитиб кюреше эди. Днепр бек уллу сууду. Ол себебден Днепрни къатында оборонаны къурч къалагъа санаб, «Восток къоруулау бетджан» атаб, гитлерчиле Совет Аскерни алайда аллын тыяргъа база эдиле. Джауну стратегиясы, бизни кючюбюзге тыйыншлы багъа бермей, уллу джангылыч этген эди.

Бу болумда Совет Баш Главнокомандованиени Ставкасы Совет Аскерге джангы уллу борчла салды. Аланы толтура, аскерлерибиз, джауну къаушатыуну энтда бардыра, аны Смоленск шахарны, Сула, Сож, Днепр суулары ары джанына къыстаргъа керек эдиле.

Бу ишни толтурургъа Запад, Брянск, Ара, Воронеж, Степной, Юг-Запад, Юг фронтланы боюнларына борч салынган эди. Неде да алгъа Днепрни сол джанында джауну аскерлерин ууатыргъа, Десна, Сож, Север Донец, Миус, Молочная суулада аланы бегитдирмезге, къачхан джауну сыртын туюнгелей, тохтаусуз барыб, Днепрден ѳтерге, онг джанында плацдарманы салыргъа, андан ары джауну совет джерледен тюбелек къыстауну башларгъа керек эди.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз, бирден къобуб, Днепр таба айланды. 6-чы гвардиячы танк корпус биринчи эшелоннга тюшдю. Аны ичинде 31-чи бригадабыз алчы отряд болду. Анга башчылыкъ этерге меннге буйрукъ берилди. Отрядны эки танк батальону, эки тоб дивизиону, бир мото-джаяу батальону, бир сапер ротасы, бир зенит дивизиону, талай гитиче бѣлеги бар эди.

Сумы шахаргъа джетдик. Алайдан Днепр суугъа дери эли километр къала эди. Былайда бизни алчы отрядыбыз джаугъа тюбѳб, урушха кирди. Бригаданы баш кючюн полковник Новохатко урушха бурду. Уллу сермешу башланды, ол кѳзюуге генерал Зинькович да келди. Джауну танкалары бла самоход тоблары бизге къаты чабдыла, алай а Къобан къобханча баргъан къурч аскерни аллын тыяргъа къолларындан келме-

ди: немецлени талай танкаларын кюйдюрдюк, кьалгъанларына да джаяу аскерлери кьошулуб, ызларына айланыб, Днепр таба кьачдыла.

Джауну ызындан сюре, биз бригаданы баш кючлеринден юч километрге айырылдыкъ. Эки джаныбызда да джау кьалды. Переяслав-Хмельницкийге баргъан джолгъа тюшдюк... Бизни бригаданы танкалары, шахаргъа ычхыныб, аны ичи бла уруб, Днепр сууну кепюрюне чыкъдыла. Фашист джыйынны техникасы, адам кючу сууну ары джанына етуб, кепюрюню да чачыб кьойгъанларын билдик. Шахарда кьалгъанларына уа кьутулур мадар джокъ эди. Бригаданы баш кючлери шахарда уруш бардыра эдиле. Кёб турмай ала шахардагъы дуцманны кьырыб бошадыла.

Мен отрядны сууну джагъасы бла алгъа тебретдим. Днепрни кюн чыкъгъан джагъасы тюз джерди, кьалын агъач ёседи, онг джагъасы уа чорт кесилген мийик джарладыла, сыртыкъла, дупшурла кёбдюле. Ары джанына еталмай кьалгъан джау, бизге мында хазна кьайырылмай, кьолгъа тюшюб барды.

Ашхам болуб, отряд сууну джагъасына элли метр чакълыны джетмей тохтады. Танкалары джашырдыкъ, аланы артлары бла экинчи тизгинге самоход товланы тиздик.

Сууну ары джанында, мийик джарны башында бир эл кепюредди. Ол Григорьевкады. Ары адам ийиб билирге керекбиз. Джауну не эте тургъанын тинтмей турургъа джарамайды. Тёрт солдатыбыз — комсомолчула Петухов, Иванов, дагъыда экеулен, чабакъчыны кьайыгъына миниб, кече шыктыртсыз ары етуб кетдиле. Аланы борчлары кьыйын эди: немецлени кьозгъамай, акъырын барыб, болумну билиб кьайтыргъа керек эдиле.

Бир заманда, ала элге джете болурла деген кезюуде, сууну ары джаны автомат, пулемет атылгъан тауушладан толду. Джаннган от кекню джарытды. Бу кьаугъа кьайдан чыкъды, аллай бир уруш этерча, не зат барды, ала кьолгъа тюшюб кьалгъан болурла, деб тургъанлайыбызгъа, тёртюсю да сауэсен кьайтыб келдиле, хапар айтдыла. Ала акъырын барыб, джауну траншеяларыны кьыйырындан киргенлей, немецлеге тюртюлюб кьалыб, атышыргъа керекли болгъандыла. Была атмасала да ала, атарыкъ болгъандыла. «Не болса да, болсун», — деб траншеягъа автоматладан от джандыргъандыла. «Билмей тургъанлайыбызгъа, юсюбюзню уллу аскер басыб кьойду», — деб немецле алгъасаб, бир-бирине кючлю от ачхандыла. Фашистле кеслери кеслерине уллу халеклик салгъандыла. Ол кезюучюкде бу тёртюсю да джанлаб кетгендиле. Алай бла ала, уллу джигитлик этиб, бизге бек керекли тахса келтирген эдиле. Ол батырлыкъ ючюн совет разведчиклеге арта Совет Союзну Джигити деген сыйлы ат аталгъан эди. Олсагъатдан эчилени болушлугу бла былайда чабакъчы кьайыкъ-

ла табдыкъ. Бютеу мото-джаяу батальонну къайыкълагъа миндириб, сууну ары джанына ётдюм.

Сентябрны 18-де ол батальон бла элни къыйырындан кирдим. Днепрни сол джагъасында къалгъан танкалагъа, тоблагъа, радио бла команда бериб, сууну ол джагъасындан тохтаусуз элге атыб, бизге болушурча этдим. Кечени узуну бизни тобларыбыз бла танкаларыбыз элни тохтаусуз уруб турдула. Ракетала джандырыб, тобланы жарытханларын да хайырландыра, хар метр джер ючюн къаты кюрешдик. Бизникиле джауну окопларына секириб тюшюб, аны бла бууушдула. Былайда пулемет, автомат, гранат атылуу адамны шашхынлы этерча эди. Совет аскерчиле джауу бла тулпарлача джагъалашдыла. Джашла бек джигит къауум эдиле. Қъарангы кече ол участокда джауну къырыб, шындык этдик. Алайда танг атаргъа плацдарм алыб бегитдик. Ол кече биз кёрген къыйынлыкъны адам айтыб къайдан къолундан келсин, алай болса да командованиени буйругъу голду! Бу бек улду хорлам эди. Ол кече бригаданы кючю сол джанына толусу бла джыйылды. Полковник Михайловну мото-джаяу бригадасы бизни джаныбызгъа ётюб, биз алгъан гитче плацдарманы кенгертиб, элге чабыуулну башлады.

Мотобригада бла мотобатальонну былайда оборонада къюб, мен кесим ызыма, сууну сол джанына, танкалагъа ётдюм.

Ол кёзюрге бизни корпусну бригадалары бары да былайгъа келиб тура эдиле. Танкаланы сууну онг джанына ётдюрюге мадар этдик.

Днепрден биринчи ётюб, хорламлы иш баджаргъаным ючюн, меннге былайда Совет Союзну Джигити деген сыйлы ат берилди. Бу уллу, сыйлы атны тыйыншлы тутаргъа борч тюшдю.

Экинчи кюн 19 сентябрда джауну бомбардировщиклери бизни башыбызда къазан къайнатдыла. Ауурлукълары 500—1000 килограмм болгъан бомбала кёкден юсюбюзге джауа эдиле. Кирир тешик табаргъа къыйын эди: кёк бютеу кюкюреб, джер тебренигенча бола эди.

Бомбардировка сернуйон болгъанлай, сымарлаучу пункт ишледик. Джерни терен къазыб, юсюн кёб къат базыкъ томураула бла джабыб, топракъ къуйдукъ. Аны ичинден бинокль бла къараб, сууну ары джанында джаяу аскерибизге мындан тоб атыу бла болушлукъ бере эдик.

Эртденбла бизге командармны заместители генерал Сухов, артиллерияны командующиси генерал Мошник эмда генерал Зинькович келдиле.

Немец самолетланы учуб келгенлерин кёрюб, мен тамадаланы блиндажгъа чакъырдым.

Тамада къауум къачыб блиндажгъа кирди, генерал Зинькович а кесини «вилис» машинасыны къатында сюелиб къалды. Мени: хахай этгениме джууабха ол «э-эй!» — деб къолун силкиб къойду.

Бомба атыу тамам тюненеча болду. Башы джабылган блиндажны да ичинде адам тѳзмезча эди. Сора самолетла, бомбалары атыб бошаб, кетдиле.

Эшикге чыкганлай, бомба этген терен чунгурну ичинде Зинькович джыгылыб тура эди. Болганы кван, сыфаты адам танымазча, кеси да ачы джыйырылыб тура эди. Ауuzu селешалмай эди. Бизден джети километр чаклыда корпусну лазарети бар эди. Биз аны ары дженгил ашырдык, алай а ол лазаретге джетгинчи елду. Алай бла биз энтда бир батыр аскер башчыбыздан, алаMAT тенгизден, унутулмазлык адамыбыздан айырылдык...

Фронтну понтонлары келгенлей, бизни джигит белектерибиз саклаб турган плацдармагга танкаланы етдюрюк. Понтонга эки танк миндире эдик.

Фронтну 2 минг чаклы тобу сууну ары джанында джауну оборонасын эки-юч сагыатны кез ачдырмай дюнгордетди, аскерибиз атакагга киргенлей, тобла арлакыгга, джауну оборонасыны теренине атыб тебретиле.

Фашист самолетла суудан етуб барган танкаларыбызга бомбала куюб кюрешдиле, алты быргылы минометла, тобла бары бирден атыб турдула. Ала, не кюрешселе да, танкаланы суудан етюулерин тыялмадыла. Былайда саперларыбыз алаMAT джигитлик кергюзюле.

Ары джанына етгенлей, элни атыб, уллу сыртны кябыргасындан энишге айланыб, джауну бегитилиб турган позицияларына темир ыркы болуб куюлдук. Бизни артиллерия, кесини хайырлы ишин этиб, алайда джауну оборонасын кяушатды. Биз терегенге кере, алайда бизни аллыбызга сюелир кюч кялмаган эди. Траншеялары чачылыб, адамлары кырылыб, тоблары, башха техникалары да башы тюбуне айланыб тура эдиле. Джау позицияларын кююб кячды.

Бу операцияны аты Букрин плацдарм болду. Мында уруш этерге бизге кыйын эди: терен кюулакыла, джарла, дуппурла, — танкаланы буругга джер джок эди. Джаугга уа оборона ишлерге бек таб эди. Былайда биз бир ай чаклы кяаты уруш этдик.

Октябрны арт кюнлеринде 3-чю гвардиячы танк аскерге позицияны кююб, кече бла джашыртын ызына сууну сол джанына етерге буйрук келди. Кече бла Днепрни сол джагысына етуб, север таба кете барыб, кюндюз бир чететге кириб тохтадык. Ол кюнню ингиринде мени командарм Рыбалко чакырды.

Командарм — Совет Союзу Эки кере Джигити Семен Павлович Рыбалко — алаша сюекли, кяалын битген адам эди. Адам ортасына келгени аны тыш кяарамындан белгиле эди, алай а аны бети джаш, кезлери джити эдиле. Тѳппесинден тюгю кетиб джылтыраганы себебли, ол башын кюуру да джюлютуб джюрюй эди. Аны кемсиз ачууланыб, не алгасаб, не

да, Зинькович этгенча, ашыкъ-бушукъ этиб кёрлюк тюл эдинг. Не палахда да ол басымлылай, иги кёллюлей тура эди.

Генералны уллу эсине ким да сейирсине эди: ол бир кёренин унутмай, аскерни хар батальонуну командирин бетден бетге таныб, аланы атларын, тукъумларын унутмай, эсинде тутта эди. Адамны инджиюне, тилегине эс белгени уа! Кишини сыйын тюшюрюб, керексиз урушуб, джелимсизлик этиб мен аны бир да кёрмегенме. Аскерни ичинде огъай, Правительствода да аны сыйы, махтауу уллу эди.

Айтханымча, командарм Рыбалко мени чакъырды:

— Сен аскерни разведка полкун алыргъа неда бригадагъа башчылыкъ этерге керексе, — деди.

— Джолдаш командующий, — дедим мен анга, — меннге полк да, бригада да керек тюлдю. Мен аскерчиле бла бир сафда болуб, хаман сермешнюн отунда айланыргъа сюеме. Башчылыкъ этерге, сый алыргъа мен уллу тырмашмайма.

— Сора не болургъа излейсе?

— 52-чи танк бригадагъа комбригини заместители болуб кетерге излей эдим...

— Ашхы, эркинлик береме, — деди командарм, джумушакъ ышарыб.

Кече 31-чи танк бригаданы командирин Новохаткогъа да сау къал деб, кесими джанымдан да суйген 52-чи танк бригадама кетдим.

Новохатко тынч джюрекли, сабыр адам эди. Ол бир-бирденени да украин джорукъ бла бурдурургъа, адамлагъа тюрлю-тюрлю атла атаргъа, компанияны джюреги, джаны болургъа ёч эди. «Деятель, уллу Украинаны уланы ишни аламант бардырады, бизде хар не да кесини орнундады!» — деб накъырда этерге, керек болса, махтаныргъа да ёч эди.

Бу бригадада мен уллу саугъа алсам да, адамла бла иги болсам да, кесими бурунгу бригадама тартханымна киши айыб этерик болмаз.

Алай бла мен 52-чи бригадагъа къайтыб келдим. Уллу къууанч, хахай болду, эски шохларым аллыма чабыб, бирем-бирем къучакълашдыла.

Комбриг мени бек сюе эди. Мен да аны сыйын кёрюр ючюн къалмай эдим. Кёб кере мен этген буйрукъгъа ол огъай демей, кесиме эркинлик бериб къоюучусу себебли, мен да анга толу ышанганым, бир-бирибизни иги билгенибиз себебли, бизни арабызда дауур болмаучан эди.

Полковник Леонид Михайлович Плесско фахмулу, интеллигент, уллу культурасы болган джумушакъ адам эди. Тыш къарамы кесине илешдирген, керти тенглик тутта билген арну сюекли офицер эди.

1943 джыл 1 ноябрны кечесинде бригада, бютеу техникасыны халын тинтерге, артха созулуб къалган экинчи эшелонну джууукъгъа тартаргъа оноу этиб, бир къалын чегетде тохтады.

Октябрда 1-чи Украин фронт Переяслав-Хмельницкий ша- харны кюн чыкыгъан джанында Букрин плацдармада уллу кюч джыйгъан эди.

Ол айны ичинде фронтну аскерлери Киевни къатында тур- гъан джауну 4-чю танк аскерин ууатыргъа деб чабыуулла эт- ген эдиле. Алай болса да иш джетишимли болмагъан эди. Кер- тиди, Киевни юг эмда север джанында плацдармаланы бир аз кенгертген эдиле.

Фронтну аскери Букрин плацдарманы сентябрны 22-де алыб бегитсе да, баш кючлени урушха кирүүлери октябрны 12-де башланды. Джыйырма сутканы ичинде джау кесини позицияла- рын деменгиле этерге мадар табды, кёб эшелонлу терен оборона салды.

Плацдарм Днепр сууну эки бутагъыны арасында, тар, хырт- тылы джерде болду. Оборонада тургъан джаугъа бек таб, биз- ни чабхан аскерибизге уа бек табсыз эди. Артыкъ да танкала- ны джюрютюрге къыйын эди. Аны тышында джау былайгъа беш танк дивизия, мото-джаяу дивизия, аны кирик беш дивизия джаяу аскер салгъан эди.

Октябрны аягъында джангы операциягъа хазырланыргъа Баш командованиеден буйрукъ болду. Ол операция Киевни се- вер джанында Лютеж плацдармадан башланлыкъ эди. Аны му- раты джауну бетджанларын чачыб, Киевни къаты бла тогъай ётиб, кюн батхан бла кюн чыкыгъан джанындан чабыуулу бардырыгъа, плацдарманы кенгертиб, сууну онг джанында Украинаны теренне кириб башларгъа эди.

Чабыуулу 1-чи Украин фронтну аскерлери ноябрны 3-де башладыла. Ала Киевни север джанындан кенделен къырккыб тебрдиле. Бизни ючюнчю гвардиячы танк аскерибиз да кюн батхан джанындан уруш ачды.

Бизни бригада, кече-кюн тохтамай барыб, Киевни Свето- шини деген къыйырына джууукълашды.

Бригаданы командири полковник Плесско, кече машинадан джыгылыб, кесин бек аурутду. Аны экинчи эшелоннга ийиб, бригадагъа командирлик этерге меннге буюрдула.

Адамланы джыйыб, мындан ары не этеригибизни планын ангылатдым, алгъа барыуну юсюнден бурукъ бердим. 5 но- ябрны кечесинде чегетден чыгыб, Пуще-Водица деген джерде Светошинни къыйырындан кириб, Киевден Житомирге баргъан таш джолда джауну танкалары бла кечеги сермешу бардыр- дыкъ.

Къарангыдан кёзге тюртгенни кёрмейсе. Танк моторла бла сынджырланы тауушу къаяла оюлуб келгенча, гюрюлдейди. Бир-бирибизни кёрмейбиз, фараланы джандырыргъа мадар джокъду. Тёгерекни ракетала бла джарытыб, ёхтем атышабыз. Аллыбызда немец танкала атханлай, аланы тобларыны бурун- тарындан от джанады, биз ол джарыкъны мараб атабыз, ала да бизден чыкыгъан джарыкъны марайдыла.

Джауну бир «Тигри» аллыбыздан чыгыб, бизни танкабыз-гъа атхаплай, мен да аны мараб атдым: эки танк да бирден джандыла. Экипажгъа да хахайны салыб, секириб тюшюб барыбыз сау кьутулдукъ: кюйген танкаладан чыгъаргъа уста болгъан эдик.

Сермешну танг аласына дерн шаушалмады. Танг джарыгъанлай, немецле шосседен сол джауына джанладыла. Уруш баргъан джерде аланы тогъуз танкалары кюйген, бизни да беш танкабыз джарауруз болгъан эдиле.

Бизни аскерле, Киевни тегерегин алыб, шахарда кючлю орам урушла бардыра эдиле. Не къадалыб кюрешселе да, немец-фашист аскерле бизни аллыбызны тыялмадыла: джанларын пелхадан кьутхара, кьуршоудан ычхыныб, ала Фастов бла Житомир шахарла таба къачдыла.

Украинаны ара шахарын — Киевни башына бош этдик. Буйрукъ болуб, танк аскерле джауну ызындан тюшдюле, анга бир минутну да тынчлыкъ бермезге къаст этдиле. Бизни алтынчы гвардиячы танк корпусну атына «Киевский» деген сёз кьошулду...

Алтынчы танк корпусха Фастовгъа чабаргъа буйрукъ берилген эди. Корпусну командири генерал-лейтенант Панфилов эди.

Алексей Павлович Панфилов, Совет Союзну Джигити, къатангы узун адам эди. Ол граждандан къазауатны заманында аскерде комиссар болуб кьуллукъ этгенди. Бютеу джашауун, фахмусун, кючюн Кьралны Саутлу Кючлерин ёсдюрюге бергенди. Джыллыгы келсе да, аны къара чачына чал урмагъан эди. Генералны ким да суюб тынгыларча арну ауазы, юлгю алырча къарамы, адам джанындан юлюш этерча, ариу халиси бар эди. Ол, онглулугъун байракъ этиб тутмай, уллу бла уллу, гитче бла гитче бола, керекли джерде накъырда эте, кюле да биле эди...

Кече-кюн демей, фашистлени сюрюб бара корпус 6 ноябрда Фастов шахарны кюн чыкыгъан кыйырына джетди.

Фашистле шахарны кыйырында оборонагъа кючлю зенит тобла салгъан эдиле. Аладан бизни танк колоннагъа атаргъа, аллыбызны тыяргъа умут этдиле. Кертиди, зенит тобла джерде ышанига алсала, бек кьоркьута эдиле, алай болса да сыртны джайылыб, болгъанны тул-тубан этиб келген танкаланы алларыны тыяргъа къайда! Тобла къуя тургъанлай, гюрюлдеб юслерине миндик, кьурч ёшюнле бла урдуруб, теблеб, башлы-тюблү этдик, расчелтаны кьырдыкъ... Шахарны орамларында да къаты урушла бардыла.

Джазыу бизни джанлы болгъан эди. Фастов да кьолгъа тюшдю. СССР-ни Баш Советини Указы бла бизни 52-чи гвардиячы танк бригадагъа «Фастовская» деген ат берилди.

Аидан ары биз Брусиллов районы фашистле бла сермешнуно бардырдыкъ. Ноябрьны ал джарымында фашист аскерле

бизге къаршчы кючлю чабыулла этдиле. 1-чи Украин фронтну аскерлерине алгъа барыуну бир кёзюуге дери тохтатыргъа буйрукъ келди.

Гитлерчиле, бу джерге уллу къарыу салыб, Киевни ызына алыргъа кюреше эдиле. Урушла, башха болмай, Курск тогъай-дача джандыла.

Житомирден Киевге баргъан джол бла кюн сайын 200 — 400 танк келе эди. Бизни бригада ол джолну Озерянка деген элни къатында сакълай эди. Житомир джанында къалын четгетни ичинден чыгъыб, джау Киевге мыллык ата эди. Бизни бригада сакълагъан джер бек джууаблы участок эди. Командование бизге 9 самоход тоб да къошхан эди. Танкаланы да, тобланы да беллерине дери джерге ташайтыб, джюзле бла тобланы джолгъа ууладыкъ. Джауну машиналарын джууукъ келмеге къоюб, кючлю залп бериб тютюнлерин кёкге чыгъара, талайын агъызыб, ызларына айландырдыкъ. Дагъыда бир кескен чабыуул этдиле. Алай а исси къабыб, ызларына къачдыла.

Бир кюн командарм Рыбалко келди. Джолну юсюнде кюйюб джатхан фашист техниканы кёрюб, меннге ышарыб айтды:

— Сиз былайда джауну танкаларындан къабырла этген кёреме!

— Да, — дедим мен, — джолдаш командарм, андан башха зат къолубуздан келмейди... Алагъа къабырладан башха сау-гъабыз джокъду...

Декабрны арт кюнлеринде Житомир-Бердичев операцияны башладыкъ. Чабыуул баргъан 6 кюнню ичинде бизни аскерле фронтну 300 километрге кердиле. 100 километрни да теренликге бардыла. Декабрны 31-де Житомирни алдыкъ.

Аскерлерибиз джангы джылны къууанчын бу хорламны къууанчы бла бирге этдиле.

Энди бизни алгъа барыуубузгъа джауну джанындан алай уллу тыйгъыч болмай эди. Таулада ырхы къобса, аны аллын тыйгъан къалай къыйын эсе, бизни аллыбызны тыйгъан да душманнга алай къыйын болду. Къысха заманны ичинде Бердичев, Казатин, дагъыда башха ууакъ шахарланы башларына бош этдик.

1944 джыл январда Полоня деб бир шахарчыкъда тохтадыкъ. Былайда кюйген, чачылгъан танкаланы орнуна джангы танкала салдыкъ, бир ийыктыны солудукъ.

Январь—февраль айлада Украинада кёб элни, шахарны джаудан сыйырдыкъ.

Къайда къыйын болса, бизни темир джумдуругъубуз ары бурула эди. Хорламдан хорламгъа барыу энди бизге джорукъ болуб тохтагъан эди. Бизни аскерле Проскуров операцияны башларгъа къызыу къурала эдиле.

АЛЛЫБЫЗДА БЕРЛИН

Берлин — фашист джаныуарны уясы — аллыбыздады. Совет Аскер, толу хазырланыуну бардырыб бошаб, Берлинни алыуну башлады. Джауну таргъа тыйылган аскерине не кече, не кюн солуу джокъду. Хар бирибизге къанат битгенди, къууанч киргенди, къазауатны ахырын кёребиз. Энди дженгил огъуна Берлинни алыб, къазауатны бошаргъа, дунияны юсюнде ёмюрлюк рахатлыкъны салыргъа ашыгъабыз.

Алай болгъаны ючюн джауну ахыр бетджанын чачыу тынч иш болмагъанын да билебиз. Гитлерни буйругъу бла къолуна сауут алыргъа кючюнден келген немец болуб киши къалмай къобханды. Фашистле хар эли джер ючюн къарышыб кюрешедиле.

Кюрешеле да, история алагъа сюд этиб бошагъанды: 1945 джыл апрелни 21-де аллыбызда Берлин кёрюндю. Ма фашист эмнаны чыкъган джери, дунияны башына от салган мурдар джыйынны къаласы!

Берлин кюеди. Тютюн булутла кёкню къалын джабхандыла. Тоб атылыу асыры къатыдан, кёк тохтаусуз кюкюреб, джер да тебениб тургъанча болады. Хар сагъат сайын шахаргъа мингле бла снарядла тюшедиле, самолетла да бомбаланы къуядыла.

Джаула къаты кюрешедиле, хар тыгъырыкъны бегитиб, тобла, пулеметла къурагъандыла. Джауну къаушатыр ючюн, бизни аскерле хар районну уруб барадыла.

Берлиндеги гарнизонну терк огъуна чачаргъа деген буйрукъну толтура, бизни бёлекле Тетель районну штурм бла аладыла. Мында бизни къолубузгъа шахарны суу бла баджаргъан уллу станция тюшдю. Джауну къолундагъы Темпельгоф аэропортну урдукъ. Немецлени самолетларына энди Берлинде къонар джер къалмады. Радиостанцияларын, электростанцияларын, газ заводларын, дагъыда башха затланы алыб, фашистлени таргъа тыйдыкъ.

Апрелни 25-де бизни аскерле, Берлинни тегерегин къурша-лаб, андан тышына киши чыкъмазча бегитдиле, къаты орам урушла башландыла. Орамлада трамвайла джюрюмей тохтадыла, метро джабылды. Шахарны халкъы, аскери да Шпрее суугъа суу алыргъа джюрюб тебретдиле. Шахарны башха джерлеринде ичере суу табмай, берлинчиле хуюла къазыб кюреше эдиле. Бютеу къралдан кесилиб алынган Берлинни болуму бек къыйыннга таянды.

Алай болгъанлыкъгъа Гитлер бой салмазгъа буйрукъ бериб, орамлада кючлю сермешну бара эди. Берлинни гарнизону бек къаты, деменгили кюреше эди.

Апрелни 30-да, 1 майны кечесине бизни аскерле Берлинни арасына кирдиле. Бранденбург воротада юч метр мийиклиги болган баррикадалагъа миниб, ала Унтер ден-Линденнге от

ачдыла. Танкаларыбыз Шпрее суудан ётюб, немецлени Тиргаргенде уллу тобларына чабдыла. Джаяу аскерибиз да Зоология садха джыпылган джаулагъа мыллык атды. Вильгельмштрассе бла Потсдам вокзалда къаты сермешу башланды.

Техникабызгъа Берлин тарлыкъ этиб, аскерибиз аны ичинде къымылдаялмай эди. Орамла, площадьла, паркла чачылган кюйген фашист танкаладан, самоход тобладан, автомашиналадан, адам ёлюкден, ууалган кирпичден, темирден тыкъ-тыкъ-лама эдиле.

Хар къалайдан уллу зенит тобланы, минометланы ауузлары, кюйген «тигрлени», «пантераланы» тоблары къарай эдиле.

Бизни сапер батальонларыбыз, орамланы тазалаб, ётерге джол ача, аскер бёлеклеге Рейхстагга джууукълашыргъа бёлуша эдиле.

Бир-бир орамла бизни къолубузгъа тюшюб бошаб, уруш тохтагъанды. Хатасыз адамлагъа тиймезлигибизни таныб, берлинчиле, орамлагъа чыгыб, учу-къыйыры болмай келген совет аскерлеге сейирсиниб къарайдыла. Бир къауумла бизни уллу танкаларыбызны керюб сорадыла:

— Быланы Америкаданмы алгъансыз?

— Огъай, орус танкаладыла. Уралда ишленгендиле!

Немецле, башларын силкиб:

— Была инглиз тобла болурламы? — дейдиле.

— Огъай, орус тобладыла. Уралда ишленгендиле! — деб бизни тобчула джууаб этедиле.

Немецле, бир-бири бла къуш-муш эте:

— Была «катушаладыла», — деб кергюзедиле.

Бир къауумла, къатыбызгъа келиб:

— Бизге уа Совет Союзну тоблары, танкалары, самолетлары да джокъдула, ууалыб бошагъандыла деб тургъандыла, — деб башларын ачыулу чайкъайдыла. Шахарны талай джеринде джаууу аскер бёлеклери, къарыуларын тауусуб, сауутларын атыб, джесирге кече башладыла. Алай а кёбюсюне хар юйню, подвалны зор бла джыябыз къолгъа.

Танкаларыбыз орамлада къаршчы тургъанны теблеб, джандырыб барадыла. Мийик юйлене терезелеринден гранаталаны къуйгъан бла биргелей, парклада бугуб, фашистле фауст патронла бла танкаланы къабыргъаларын марайдыла.

Мен командирлик этген танк полк бла биргелей артиллериябыз, минометчиклерибиз, джаяу аскерлерибиз — барыбыз да бирден алгъа барабыз. Сермешуу къызыудан къызыу хал алады. Мени полкуму онг джанындагъы джаяу аскер полкга баш командованиеден Рейхстагны штурм бла алыргъа буйрукъ болду. Аны командири подполковник Зинченко эди. Полкну аллында барган батальонну командири Неустроев телефон бла подполковник Зинченкогъа сёлешди:

— Алло! Джолдаш подполковник, сизни бла капитан Неустроев сёлешеди. Мен Рейхстагны кереме! — деди.

— Не? Не? Рейхстагны кёремеи дейсе?

— Хо, Рейхстагны кёреме!

— Алай эсе, мен Баш командованиеге билдирейим!

— Алайды, джолдаш подполковник, штурм этиб алыргъа хазырбыз!

— Иги хазырланыгъыз, мен буйрукъ берирме сизге, — деди подполковник Зинченко.

Рейхстагны штурм бла онтёрт сагъатда алыб башларгъа буйрукъ келди. Неустроевни батальону атаканы башлады...

Рейхстагны хар комнаты ючюн кюреш барды. Эсесчиле не ключлерин да салгъан эдиле. Джауну гарнизону къаты кюрешди. Бизникиле Кормов площадны алдыла.

Подполковник Зинченкону буйругъу бла джигит совет аскерчиле тамада сержант Егоров Михаил, кичи сержант Кантария Мелитон Хорламын байрагъын Рейхстагны тѣппесине чанчыдыла... Орагъы бла чѣгючю болгъан уллу Къызыл байракъ, мийнкде чайкъалыб, нюр тѣге эди.

Ол кюн хоншу полкубузну участогуна, машинаны радпаторуна акъ байракъ тагъыб, немецлени джанындан бир офицер келди. Машинадан тюшген немец бир джангыз сѣз айтды:

— Капитуляция...

Аны штабха элтдиле. Анда офицер баш герман штабны джангы тамадасы генерал Кребсни Берлин гарнизонну аскерлерини капитуляциясыны юсюнден Совет Аскерни командованиеси бла сѣлеширге излегенни айтды.

Бизни командование Кребсни келирине огъай демеди.

Генерал Кребс келиб, генерал-полковник Чуйков бла тюрешди. Чуйков аны Ставкины келечиси армияны генералы Соколовскийге элтди.

— Мени бойнумда борчум барды Совет командованиеге, аны юсю бла Совет правительствогъа билдирирге, — деди Кребс. — Апрельни 30-да фюрер Адольф Гитлер... ол дуниягъа кетгенди...

Генерал, бир талай секундну сѣлешмей, башын энишге тугуб тугуб, сора санын-башын тюзетиб, дагъыда айтды:

— Фюрер осият этиб, орнуна гросс-адмирал Деницни къыйгъанды, герман правительствону башчысына доктор Геббельсни теджегенди. Бу джангы правительствону келечиси болуб, мен сизге Геббельсни энчи аманатын айтыргъа келгенме.

Бизникиле, анга хыны къараб:

— Андан сора башха айтырынг бармыды? — деб сордула.

— Джангы герман правительство бла баш аскер командование немец аскерлени Берлинде мындан ары кюрешлерин оюмсуз ишге санайдыла, — деди Кребс. — Ол себебден капитуляцияны не халда бардырыллыгъын ачыкълагъынчы эмда Совет правительство бла аны союзниклерини правительстволарын ангылагъынчы, Совет командование бир суткагъа урушну тохтатырын тилейбиз.

Кребсге быллай джууб бердиле:

— Совет правительство Германияны не тукъум да фашист правительствосу бла сёлешну бардырыгъа болмайды, болтукъ да тюлдю. Аны кибик Совет правительство урушну, бир суткагъа къой, бир сагъатха да тохтатырыкъ тюлдю. Берлин гарнизонну къалгъан кесеклерини капитуляциясыны юсюнден сёлеширге излемейди.

Бизни командование Кребсге Берлинде гарнизонну кюрешенинден хайыр чыкъмазын, къаршчылыкъны къоймасала, солдатла, офицерле да толу кырыллыкъларын билдирди. Аны бла бирча дженгил огъуна толу, сёзсюз капитуляцияны бардырыгъа кереклисин айтды.

Ол затланы Геббельсге айтыргъа сёз бериб, Кребс Берлинни оборонасыны штабы бла телефон связь салынырын тиледи.

Генералны тилегин къабыл эте, бизникиле аны машинасына телефон аппарат бла связистни миңдирдиле, телефон чыбыкъ тартылды.

Бир кесек замандан, телефон зынгырадаб, Берлинни оборонасыны штабы сёлешди. Штабдан генерал Кребс Геббельсге болумну ангылатханын, энтда келиб Совет командование бла сёлеширге излегенин айтды.

Бизни штабха экинчи кере келгенинде, Кребс кёб сёлешиб кюрешмеди.

— Капитуляциягъа разыбыз, — деди ол, — алай а Совет правительство бла командованиеден тилегибиз: джангы герман правительствону тыйыншыгъа санасынла, аны къолунда шахарны бусагъатда немец аскерле алыб тургъан кесегин да къойсунла.

— Сизге чыртда аллай сёз бермейбиз, — дедиле бизникиле. — Биз сизден сакълагъан зат — сёзсюз капитуляцияды.

Кребс дагъыда кесини муратын айтыб башлады:

— Сиз ангылагъыз, биз джержиз къалай къаллыкъбыз? Правительствобузну джери болмаса, ол Польшаны Лондондагъы правительствосуна ушарыкъды. Ол а кюлкюлюк эмда болмазлыкъ затды...

Бизникиле, бу затны юсюнден энди сёз джюрютюлmezге кереклисини ангылатыб, болджал бериб, терк огъуна капитуляция болмаса, ахыр штурмну башларыкъларын билдириб, генералны ызына ашырдыла. Заманны ол созаргъа дыгалас этгенин да ангыладыла.

Кребс кетди. Былайда бир эрши зат болду: къанлы фашизмге ёмюрде да адамны джюреги джумушамазча бир иш.

Бизни офицерле генерал Кребс бла аны негерлерин ашыра барыб, аланы къарауулдан ётдюргенлей, немецле пулемет очердь бердиле. Ала бизни офицерлени мараб атхан эдиле. Аланы ашыра баргъан майор Белоусов, бети-къуту кетиб, кёкюрегинден тутуб, джерге джыгъылды. Бизни солдатла, офицерле майоргъа бслушургъа деб чабдыла.

— Ай итле... — деди майор, — ёмюрде да ышанмагъыз ала-
гъа!..

Гитлерчиле джаралы майоргъа дагъыда пулеметдан атды-
ла. Олсагъатдан буйрукъсуз бизни джаныбыздан кючлю атыу
башланды, адамлары ачыулары тышына тегюлды.

Берлинни оборонасны штабындан неда генерал Кребсден
бир таууш да эшитилмеди. Бизни штабны буйругъу бла штурм
башланды. Бнягъы канонада джангырды, шахар тютюннге, от-
ха бёленди. Ол кезюуде Берлиннге келген кюнню айтыб айтыр-
гъа да кыйынды. Сёз ючюн. Унтер ден-Линденде бир кило-
метр фронтха 590 тобуруз ата эди!

Атаканы кызыугъа кирген кезюуюнде бизни аскерчиле бир
немец генералны уллу таш хунаны къаты бла джерге къабла-
ныб келгенин кердюле. «Къолларыгы ёрге тут!» — деб кы-
чыргъанлай, генерал турду. Кёкюрегинде темир крестле, къо-
лунда да акъ байрагы керюндю.

— Капитуляция, — деди генерал.

Аны штабха элтдиле, ким болгъанын да билдиле. Ол Бер-
линни гарнизонуну начальниги эди.

Джолдаш Чуйковну кабинетинде Вейдлинг Геббельс бла
Кребсни кеслери кеслерин ёлтюргенлерини юсюнден хапар айт-
ды.

— Мен эмда мени аскерим, — деди ол сауутун атыб, — бой
салыргъа хазырбыз.

Эркинлик соруб, джолдаш Чуйковну кабинетинде маши-
нисткагъа Вейдлинг айтыб джаздырды:

«Берлин гарнизонну аскерчилерине буйрукъ.

Солдатла, офицерле, генералла!

Апрелни 30-да фюрер кеси кесин ёлтюргенди, бизни да,
анга тюз болургъа ант этгенлени, кеси башыбызгъа кьойгъан-
ды. Фюрерни буйругъу бла Берлин ючюн къазауатны барды-
рыгъа деб бизни умутугъуз алайды. Алай а бизни сауутубуз—
аскер керегибиз джетмейди, болумубуз къазауат этерча тюл-
дю.

Хар сагъат сайын шахаргъа уллу кыйынылыкъ тюшеди, кёб
адам ёледди, джаралы болады. Ашарыкъ-пичерик джокъду...
Бизни къаршчылыкъ этиуюбюзден хайыр джокъду, болур бол-
гъанды. Ол себебден мен, Совет Баш командование бла кели-
шиб, бизни урушну тохтатыргъа чакъырама.

Вейдлинг, артиллерияны генералы, Берлинни оборонасны
командующиси.

1945 джыл, 2 май».

Бу буйрукъ телефон, радио бла берилди. Немец аскерле ка-
питуляцияны башладыла. Солдатла, офицерле, оюлгъан юйле-
ден, подвалладан чыгыб: «Сауутну къайры атайыкъ?» — деб
сора эдиле. Артиллеристле — тобларын, минометчикле — ми-
нометларын, танкистле—танкаларын, связистле—кеслерини ке-
реклерин, шоферла — машиналарын келтириб бизникилеге бе-

ре эдиле. Азыкь складланы, аскер кереклени, госпитальланы, гауптвахталаны, сауут мастерскойланы — хар затны болгъан болушлусун бизге бере эдиле.

Берлинни орамларында узун колоннала болуб, бойсунган фашист аскерчиле бара эдиле. Хар дивизияда колоннаны башында генералла, офицерле бара эдиле. Орамлада, площадлада басынган къатынла, къартла, сабийле бара тургъан аскерчилени ичинде кеслерини эрлерин, аталарын, джашларын та-ныб:

— Ганс!

— Фриц! — деб кычыра эдиле.

Европаны, Азияны, Африканы бойсундурургъа излеген «джигитле», былайда джесирге тюшуб, юслери кир, бетлери къара болуб, башларын энишге тутуб бара эдиле.

Да, ол бедишни, ол ийлыкъны немец-фашист аскер табаргъа тыйыншлы эди, табхан да этди! Фашизмни аякъ тюбге тюшген ара шахарыны бедиши уа!

Совет аскерчиле, башларын ёрге тутуб, къууаныб, махта-ныб, урушда къаушатылгъан джаугъа къарай эдиле.

Ма ала — къанлы джаудан Ата джургну, бютеу джерни юсюн къутхаргъан, урушлада чыныкъгъан махтаулу совет сол-датла — рахатлыкъны аскери!..

1-чи Украин фронт, Берлинни алыб бошагъанлай, Карпат таула таба айланды. Бизни 3-ю гвардия танк аскерибиз да бу фронтха кире эди.

Мен къуллукъ этген корпус Дрезден шахаргъа чабыууну башлады. Джер-джерде бойсунган немец аскерни колоннала-ры барадыла. Бой салмагъан бёлеклеге кюч бла бой салдыра-быз.

Дрезденнге джетдик. Бу шахаргъа Американы авиациясы уллу халеклик салгъан кёре эдим, таш юсюнде ташы къалма-гъанча болгъан эди. Мында аллыбызгъа сюеллик кюч къалма-гъан эди...

1. Совет Союзу маршалы Г. К. Жуковну «Воспоминания и размышле-ния» деген мемуар китабын окъуб, аны сабий, джаш заманын хапарлагъан белгени Багъатырланы Харун кесини сабийлик кёзююнден айтхан затла бла тенгешдириб, Совет Аскерни командирлерини джашау джоллары къалай болгъаныны хапарын айтыгъыз.

2. Багъатырланы Харунну, Ставрополь крайны башха джигитлерини кысыха биографиялары бла портретлерин къазауат Сыйны бөлмесине тагъыгъыз.

3. Харунну таныгъан, анга джууукъ джетген адамладан, газетледе, журналлада басмаланган затладан материал джыйыб, альбом джа-рашдыргъыз.

4. «Сталинград сермешюде фашистлени ууатыу» деген темагъа сочи-нение джазыгъыз. Сочиненге материалны, Багъатырланы Харунну кита-бында болгъан затла бла хайырланыб къалмай, историядан, обществоведе-ниенден, башха совет мемуар эмда суратлау чыгъармаладан алыгъыз.

5. Андан сора сочинение джазаргъа темала:

- 1) «Совет Союзу Джигити Багъатырланы Харунну сыфаты (образы)».
- 2) «Фашист аскер кесини уясында — Берлинде — ууатылды».
- 3) «Къраллагъа фашист зорлукъдан азатлыкъ берген Совет Аскер».
- 4) «Совет халкъланы бузулмазлыкъ шохлугъуну хорламда магъанасы».

«АТА ДЖУРТ ЮЧЮН» ДЕГЕН КИТАБНЫ ЮСЮНДЕН

Областны коммунистлеринни, комсомолчуларыны уллу джамагъат ишлерини себеби бла Къарачай-Черкес областны газетлеринде, китабларында чыкъгъан материалла, брошюрала, китабла — барысы «Киши да унутулмагъанды, джукъ да унутулмагъанды» деген чакъырыуну тамалында чыгъадыла.

Къарачай литературада арт кёзюуледе чыкъгъан статьяланы, китабланы арасында Совет Союзу Джигитини танк аскерлени полковниги Багъатырланы Умарни джашы Харунну «Ата джурт ючюн», Лайпанланы Сентни Къасайланы Османны юсюнден джазылгъан «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигитни» деген къазауат мемуар китаблары айырылыб артыкъ сейирликдиле.

Литературада джангы мемуар китаб чыкъгъанлай, окъучула аны онгсунуб окъуйдула.

Генерал Горбатовну, адмирал Кузнецовну, Совет Союзу Маршаллары Жуков бла Рокоссовскийни, аскерни генералы Штеменкону, дагъыда ала кибиклени мемуар китабларын халкъ къалай суюб окъуйду!

Белгили операциялагъа башчылыкъ этген уллу аскер тамадаланы мемуарларындан сора да Уллу Ата джурт къазауатха къатышханланы къайсы бири да кесини эсге тюшюрюулерини, ашхы тенглерини юсюнден, кёзю бла кёрген къазауат эпизодланы таб джарашдырыб джазса, ким да суюб окъуйду. Бютеу ол къазауатда къан тегюб кюрешгенле джазгъан мемуар чыгъармала барысы урушну юсюнден джазылгъан эпопеягъа киределе.

Къарачай литературада къазауат-мемуар жанр Совет Союзну Джигитини Багъатырланы Харунну эсге тюшюрюулерни бла башланады.

Харунну аскерлик биографиясы 3-чю танк аскерни биографиясы бла байланышыбды.

Автор уллу стратегия, тактика деген затланы юсюнден терен джазыб кюрешмейди. Ол къазауатны эллени, шахарланы юсю бла баргъан къыйын джолларын суратлайды. Ол джолда Россодан Харьковгъа, Курск тогъайда, Днепр суудан ётуу, Киев — Сумы — Ростов — Житомир — Бердичев — Проскуров операциялада, андан сора кесибизни къралдан чыгъыб, тыш къраллада къазауат этгени.

Харун асламысына Сталинград сермешинден сора болгъан затланы юсюнден джазса да, ол хорламла кеслери алларына келмегенлерин, ачы, къыйын къан тегюб болгъанын тюз, ачыкъ

джазады. Джау, сауутун атыб кьойгъан огъай, джаралы джыртхыч джаньуар, ёлюрюн кёзюне кёрдюзюб, джан-джанын талагъанча, артыкъ да бек къайырылыб кюрешгенин суратлайды. Эм арт фашистни джуртубуздан къуууб чыгъарып ючюн, аны кесини уясына — Берлинге джыйыб бутар ючюн, къаллай бир къан тегюлгенин, Совет Аскер къаллай кыйынлыкъланы чекгенин окъуучуну кёзюне кюзю этеди.

Хар юй, хар фатар — от чакъдыргъан точкады. Джауну эзиб, тубге салыр ючюн, бизни аскерибиз джан аямай, хар район, хар орам, хар юй ючюн къаты сермешгенди.

Берлинде гарнизонну къысха чачууну юсюнден берилген буйрукъну толтура, бизни аскерлерибиз Тетель районну штурм бла алдыла. Мында бизни килени къолларына шахаргъа суу табдырыб тургъан уллу станция тюшдю. Джауну Темпельгоф аэропортун чачдыкъ. Энди немец самолетлагъа Берлинде тюшерге джер къалмады. Совет аскер радиостанцияланы, электро-станцияланы, газ заводну алды. Алай бла фашистлени, кирирге джер табмазча баш къайгъылыкъ этди.

Совет Аскерни къазауатда, адам ийнанмазча, сейир-тамаша ишлерин терен кёрюб суратлар ючюн, Ата джуртну Харунча къаты сюерге керекди.

**Багъатырланы
Харун**

«Ата джурт ючюн» деген китабда Харуну сыфаты, джашауу бизге толусу бла ачыкъ болады. Ол кесини келюне келгенин, джюрек къайгъырыууну юсюнден алай кёб айтмаса да, биз Харунну тегерегинде адамлагъа, бола тургъан затлагъа, китабны окъусакъ, аны кёзю бла къарайбыз.

Кесини юсюнден Харун къысхаракъ болса да, терен кёрюзгени китабны ал бетлериндеди.

Харунну юсю бла къарачай джарлыланы Октябрь революциягъа дери эмда андан сорагъы джашау болумлары бла шагърей болабыз. Элде эки джылны окъугъандан сора, атасы джашына айтады:

«Джаным, кёресе, сени окъугъанын ючюн телерге ачхабыз джюкъду. Сеннге окъуу да неге керекди. Бизге, джарлы адамлагъа, окъуу керек тюлдю. Окъуу байлагъа, бийлеге керекди. Мен кьол сала да билсейме, аллах-ха шукур, диними тутуб, намазымы этиб, бир аллах деб джашайма. Сени джалгъа берликме, къарнынгы асырарса, джал да алырса, алай иги бол-лукъду».

Авторну атасы бла кесини юсюнден джазгъаны Къарачай-да Совет власть джангы бегиген кёзюуде, 1920 джылда, биринчи комсомолчула бла бирге комсомолгъа нек киргенин, Джэгетей элде комсомол ячейканы секретары болуб, Совет властха къаршыч тургъан байла бла не ючюн кюрешгенин билирге болушады.

Окъургъа уллу термилмеклиги Харунну Иваново-Вознесенскедеги рабфакга келтиреди. Былайда Харун рабфакны бо-

шайды. Энди, химия-технология институтну бошаб, инженер-химик болургъа излейди.

Алай болса да Ата джуртуна сүймеклиги Харунну Орелдагъы бронетанк училищеге келтиредди. Аны айырмагъа бошаб, Москвагъа джибериледи. Анда Академияны бронетанк взводна командир болады.

Къазауатны аллында Харун, капитанны чынында, Къазанда бронетанк училищеге устазлыкъ этеди.

Уруш башланган кёзюуде ол танкистлени юретиб, къаты юрешеди (3-джыллыкъ программаны 3 айгъа берирге керек эди). Джангы аскер техникагъа къаджыкъмай юренгенлернин хапары «Ата джурт ючюн» китабны 10 бетинде джазылады. Харунну къазауатха дери биографиясы урунган халкъдан чыкъгъан, тири, тутхан ишин биширген, ашхы иннетли, къыйыншден артына ыхтырылмагъан, Ата джуртун бек суйген акъыллы, кючлю адам болгъанын ачыкълайды.

Харунну джашау ёмюрю, болуму партия совет халкъланы арасында къурау ишлени кереклисича бардыргъанына шагъатлыкъ этеди.

1934 джылдан башлаб, Харун аскер къуллукъда айланады. Аны адамлыкъы, халиси мында ёсюб, бишиб, артыкъ да бек ачыкъланады. Харунну халиси совет аскерчини халисине тыйыншлыды.

Кеси къазауатда сынагъан, кёрген затланы бир-бирде накъырда халда суратлайды. Генерал Зинькович Харуннга танкалы бригадагъа командирлик этиб, аны чабыуулгъа элтирге буйрукъ береди. Харун ол кёзюучюкню юсюнден былай джазады:

«Олсагъатдан алгъа тебретдик. Кёб бармай бир кюйген элге джетдик. Анга къарагъанымда, кесим кесиме: «Къыямат кюн деб быллайгъа айта болурла», — дедим. Джану пулеметлары, минометлары элге тохтаусуз ата эдиле. Эл кюе эди. Танкамы люгун ачыб, къарагъанымда, генерал Зинькович «вилис» бла танкаланы арасында айлана тургъанын эследим. Бек сейирсиндим, эсирген болурму деб келди кёлюме.

Ол элден энишге тюсюб, бир мырды суучукъдан ётебиз дегенлей, эки танкабыз беллерине дери батмакъгъа батыб тохтадыла. Алайгъа бардым. Зинькович да джетди. Бизни алайда кёргенлей, джау минометдан атыб башлады. Осколкала джырылдаб-джырылдаб башыбыз бла ёте эдиле.

Зинькович аланы къулакъгъа алмай эди. Ол джукъ айтмагъанында, мени да тынгыладым.

Мени миналагъа къайгъылы болмагъанымы таныгъанында, ол: «Маёр кел, батхан танканы артына къысылайыкъ», — деди. Биз танканы артына чёгелегенлей, бир джанындан 30 чакълы самолет чыгъыб, бомбала атыб тебретдиле. Топракъ, суу да, кёкге-кёкге чыгъыб, фонтан болуб юсюбюзге джауа эди».

Харунну джигитлиги, джаралы болгъанлыкъгъа, къаджыкъмай сермешгени китабны хар бетинде белгили болуб турады.

«Бир джолгъа 12 кере джаралы болсам да, ол кюнню артына дери башчылыкъ этиб, берилген буйрукъну толтурдум. Эли гитлерчиледен тазалаб, 50 адамны джесирге алдыкъ», — деб джазады Харун.

Джашауну Харун бир кишиден да аз сүймей эди, алай а халкын, Ата джуртун сүйген ёхтем джюрек, ёлүмден кьоркьуб, артха туракъларгъа болмай эди.

Солдатлагъа командирни джигитлиги юлгю болургъа кереклисн Харун кече, кюн да иши бла кёргюзгенлей тургъанды. Ол, аскерчи коллективни бирикдире, аскер мизамгъа юрете билген фахмусун аскер кьуллукъ этиб башлагъан джылларында огъуна танытханды.

Харун, аскерчилеге буйрукъ бергенден сора да, аланы юретиб, биргелерине ишлеб, не кесек джетишимлерин да дженгил сезиб, керек болса, махтаб, кёлтюрюб, джюреклерин къазауат ишге кызындыра, керекли джерде накъырдасы бла мыдаклыкъларын чача билгенди.

Автор китабны джазгъан стилинден, материалны джарашдыргъанындан профессионал аскерчи, командир болгъаны бла биргелей адамлыгъы да биллиниб турады.

Джазыучу къазауатда болгъан ишлеге джууукълашдырыб джазылгъан хапарла болмай, керти болгъан затланы кысхасыча таб джарашдырыб суратлагъаны бу китабха мийик багъа, уллу магъана береди.

Харун кесини къазауатдагъы тенглерини, алаамат командирлени, къанлы джау бла кыйын урушда джигитликъ этиб ёлгенлерин, мадарсыз затны юсюнден айтханча, тамам болумуча сыфатлайды, болгъан затны букъдурмай, къанлы-къунну, терни, кирни да, къазауатда тюбемей амалы болмагъан затланы тартынмай кёргюзеди.

Китабны баш герою автор сүйген — тюзлюкдю, суратлау кьошакъ кьошулмай, къазауатны болумун керти болушлусуча, тамам кёргюзюудю.

**Къазауатчы
тенгleri
бла командирлери**

Харун биргесине къазауат этген джёнгерлерини да суратлайды китабында. Аланы ичинде корпусну командирни Зинькович, комбригле Новохатко бла Плесско, командарм Рыбалко, генерал-лейтенант Панфилов кысха, таб сыфатланадыла. Аланы барындан да автор Зинькович бла аслам къазанлашханы себебли, анга китабда кёбюрек акъыл бёлунеди.

Харун бла Зиньковични халилеринде бир-бирине ушагъан кёб зат болгъанды. Бу ушашлыкъ аланы бир-бирин джаратыргъа, халилеринде джетишимсиз затларын сезерге болушханды.

Джигитлиги, ётгюрлюгю уллу болгъан Зинькович кьолунда аскер кьуллукъ этиб тургъан офицерледен, солдатладан ол аскерчиге амалсыз керекли халини — тириликни, джаудан кьоркьуб артха турмагъан кылыкъны, ётгюрлюкню, батырлыкъны — къаты излеген аскер башчы болгъанды.

Кёб иги кылыкъы, халиси болгъан Зиньковични дженгил-

лик, кесини кёлюне келгенни, терсирек болса да, кёб сагъыш этиб айланмай, этдириб кёояргъа излеген джетишимсизлиги да болгъанды. Аны юсюнден автор былай джазады:

«Корпусну командири генерал Зинькович бек дженгил адам эди. Аны буйрукъларына, урушну ичинде кьоркьмай айланганына кьарасанг, сейрсинир эдинг. Дженгиллиги бла биргелей кьатылыгы да бар эди. Кеси орта сюекли, кьалын, ауур санлы, джити кёзлю адам эди. Ол кьараса, кёзюне кьараб чыдагъан тынч тюл эди.

Джетиб тюшгенлей ол, ачыуланьб, Потаповгъа хыны кьараб:

— Алгъа бармай, былайда сирелиб нек турасыз? — деди.

— Джолдаш генерал, разведка бардыра турабыз... — деди Потапов.

— Разведканы дженгил этерге керекди, бусагъат алгъа тебригиз...—деди генерал.

Дженгиллиги болса да, акьыллы, болумлу аскер башчы терсирек этген затын да дженгил ангылаб тюзете билгенди. Ол себебден автор бла биргелей биз (окьуучула) да, корпусну командири генерал Зиньковични сюйюб, табсыз ёлюб кьалгъанын окьусакъ, уллу бушуу этебиз.

Аны адамланы дженгил таныучу, акьыллы адам болгъаныны терс кылыкъны сюймегенини юсюнден Харун былай джазады:

«Генерал хар ким ненча мысхал тартханын бек ариу биле эди. Хыйлакъны, джалкьауну, алдауну аз да кёрюб болмай эди».

31-чи танкалы бригаданы командирин Новохаткону бир кесек накъырда халда суратлайды Харун. Харун бла Новохаткону бир-бирине артыкъ да джууукълашдыргъан экисини да юсюнде болгъан жарыкълыкъ, джашауда таукеллик халилери болгъанды.

«Новохатко тынч джюрекли, сабыр адам эди. Ол бир-бирде нени да украин джорукъ бла бурдуругъа, адамлагъа чам ат атаргъа, компанияны джюреги, джаны болургъа ёч эди. «Деятель, уллу Украинаны уланы ишни алаMAT бардырады, бизде хар не да кесини орнундады!» — деб накъырда этерге, керек болса, махтаныргъа да ёч эди, —

деб бу акьыллы, сабыр, жарыкъ, оюнчу, таукел адамны юсюнден алай джазады.

3-чю гвардиячы танк аскер, джауну кыйын урушлада хорлаб, аны тюбюнден Курскени кьутхаргъан кёзюуде Потаповну орнуна келген джангы командирни — полковник Плесскону фронтовик офицерле аллында бираз онгсунмагъанлыкъ этселе да, шагърей болгъандан сора джангы командирден алааны джюреклери джылыннганды.

Автор Плесскону былай сыфатлайды:

«Полковник Леонид Михайлович Плесско фахмулу, интеллигент, уллу культурасы болгъан, джумушакъ адам эди. Тыш кьарамы кесине илешдирген, керти тенглик тутта билген, ариу сюекли офицер эди».

Бу автор берген сыфат Плесскону ишине, болумуна да бек тюз келеди.

Харун хар не джаны бла да адам сёз табмазча халиси, кылыгы болган адамгъа санаб джазган командарм Рыбалко бла комкор генерал-лейтенант Панфиловду. Аланы автор былай сыфатлайды:

«Командарм — Совет Союзу Эки кере Джигиги Семен Павлович Рыбалко — алаша сюекли, къалын битген адам эди. Адам ортасына келгени аны тыш къарамындан белгили эди, алай а бети джаш, кёзлери джити эдиле. Тёппесинден тюю кетиб джылтырагъаны себебли, ол башын къуру да джюлютюб джюрюй эди. Генерал уллу культурасы, билими болган, ишленген адам эди. Аны кемсиз ачыуланыб, не алгъасаб, неда, Зинькович этгенча, ашыкъ-бушукъ этиб кёрлюк тюл эдинг. Не пелахда да ол басымлылай, иги кёллюлей тура эди...»

«Корпусну командири, генерал-лейтенант Алексей Павлович Панфилов, Совет Союзу Джигити, къатангы узун адам эди. Ол граждан къазауатны заманында да аскерде комиссар болуб къуллаукъ этгенди. Бютеу джашауун, фахмусун, кючюн къралны Саутлу Кючлерин ёсдюрюге бергенди. Джыллыгы келсе да, аны къара чачына чал урмаган эди. Генералны, ким да суйюб тынгыларча, ариу ауазы, юлгю алырча, къарамы, адам джанындан юлюш этерча, ариу халиси бар эди. Ол, онглулугъун байракъ этиб тутмай, уллу бла уллу, гитче бла гитче бола, керекли джерде накъырда эте, кюле да биле эди...»

**«Ата джурт ючюн»
китабы
литературада орну**

Совет Союзу Джигитини Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» деген китабыны къарачай литературагъа уллу магъанасы барды.

Бу китабда ётюрюксюз, джашауда туура болумуча, Къарачайны Совет власть ёсдюрген махтаулу уланларындан бирини иши, халиси, кылыгы, джашауу, адамла бла келишиую, не джаны бла да толу сыфаты бериледи. Мынга дерри быллай керти, туура, ачыкъ, кючлю берилген сыфат къарачай литературада болмагъанды.

Китаб «Танки идут в атаку» деб 1971 джылда орус тилге кёчюрюлюб басмаланганды. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден джазылган совет мемуар литературагъа ол да тыйыншы орун алыб киргенди.

**ЛАЙПАНЛАНЫ
СЕЙТ
(1925)**

Лайпанланы Зекерияны дкашы Сейт 1925 джыл 5 октябрда Ючкекен элде туугъанды.

1962 джыл Ленинграддагы Кърал университетни журналистикадан факультетин бошагъанды.

1957 джыл апрель айдан башлаб «Къызыл Къарачай» газетде белюмню тамадасы, редакторну заместители болуб иш-легенди.

Урунууда алчыланы, джамагъатны джумушуна халал къы-йынны къызгъанмай берпучюлени, тюз иннетлилени, асыл хал-лини адамланы юсюнден очеркле, статьяла, хапарла джазады. 1958 джылдан бери джаш литераторланы чыгъармаларыны джыйымдыкъларында Сейтнин чыгъармалары басмалана тур-гъандыла. 1964 джылда Совет Союзну Джигитини Къасайланы Османны юсюнден «Къарачайны уланы — Белоруссияны джи-гити» деб документли повесть чыгъарады. Къошулуб, джангы-дан джарашдырылыб бу повесть 1986 джыл басмаланады. 1967 джыл «Заманла ушагъы» китабы басмаланады. 1971 джыл «Гургумлу» повести, 1980 джыл «Баталлары» роман чыгъа-дыла.

Лайпанланы Сейт 1958 джылдан бери КПСС-ни члениди. Ол джылдан огъуна СССР-ни журналистлерини союзуна членди.

**«КЪАРАЧАЙНЫ УЛАНЫ —
БЕЛОРУССИЯНЫ ДЖИГИТИ» ДЕГЕН КИТАБНЫ
ДЖАЗЫЛГЪАН ИСТОРИЯСЫ БЛА АНАЛИЗИ**

Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» деген эсге тю-шюрюу китабы бла биргелей, Лайпанланы Сейтнин Къасайла-ны Османны юсюнден джазылгъан «Къарачайны уланы —

Белоруссияны джигити» деген китабыны къарачай литература-ны ёсюмюне улуу магъанасы барды.

1944 джыл Ата джурт къазаутда ёлген, Могилевщинада партизан отрядха башчылыкъ этген — Къарачайны джигит джашларыны бирини Къасай улу Османны юсюнден китаб джазар акъыл бла, 1958 джылны февраль айында «Ленинни байрагъы» газетни редакциясы Лайпанланы Сентни партизан отрядны юсюнден материал джыяргъа Белоруссиягъа джибе-реди.

Могилевда Сент Османны къазаутчы тенглерни бла, 121-чи партизан полкнун партизанлары бла тюбейди. Ала Лайпан улу-гъа Османны, Осман башчылыкъ этген отрядны юсюнден ха-пар айтхандыла, архивледе тургъан кёб документ бла шагърей этгендиле, бир къауумун Сентге бериб ийгендиле. Лайпан улу Могилев шахарда Лазаренко орамны къатында Османны къабырын кёргенди, бу джигитге салынган эсертмени сура-тын алгъанды.

Анда КПСС-ни обкомуну, «Могилевская правданы» къул-лукъчулары Османны, партизан полкнун юсюнден документле-ни къайсы архивледе табаргъа боллугъун айтадыла. Могилев областда материалны джыйыб, Сент Минскеге партархивге ке-леди. Анда Осман кесни къолу бла джазгъан документлени, да-гъыда полкнун юсюнден башха документлени да табады.

«Османны аскерчи тенглери айтхан хапарланы документ-леде джазылгъан бла тенглешдириб, джазгъанларымы къара-лыр керекли джерлерин тюзетдим... 121-чи полкнун партизанла-ры, аны командири Къасай улу этген ишлени хапарын мен пар-тизанла айтхандан аз да тюрлендирмей джазаргъа кюрешген-ме», — деб джазады повестни автору.

Китабы магъанасы

Лайпанланы Сент кесини Къасайланы Ос-маннга аталгъан китабында къуру Къара-чайны тулпар уланыны юсюнден хапар ал-тыб къоймайды, бу китаб Могилевда пар-тизан отрядланы ишлеринден, Османдан, джёнгерлеринден, къаты сермешледен, кланлы джау берген кыйынлыкъланы юсюнден хапар айтады.

Башында айтылынган затладан айырыб, Османны къуру кесини юсюнден джазаргъа мадар боллукъ тюлдю. Осман ки-бик джашауун джуртуна берген адамны иши къазаутчы те-нглери бла, партизан полкуну бла юзюлмезча байланыбды.

Осман

Бу документли-биографиялыкъ очеркни баш героюну — Къасайланы Османны сыфаты къалай берилгенди?

Османны сыфатын суратлагъан заманда джазыучу, не ке-сек да късчакъ къошмай, герой кесни джашауда къалай эсе, алай берген болмаса, аны сюрмелеб кюрешмейди. Ол себеб-ден автор 1943 джылда Османны кесини къолу бла джазыл-гъан биографиясындан башлайды. Бу биографияда къаллай

юйдегиде туугзаны, ата-анасыны, окъугзаныны, аскер къул-
лукъ этгенини юсюнден азыракъ айтылыныб къалгъан болмаса,
алай терен берилмейди.

Багъатырланы Харунну биографиясыча, бу да урунуб джа-
шагъан бир таулуну юйдегисинден чыкъгъан джашны биогра-
фиясыды.

1941 джыл Уллу Ата джурт къазауат башланганында, Ос-
маннга 25 джыл болганды. Ол кёзюуге эл школну, рабфакны,
эки аскер училищени бошайды. Къазауатны аллы бла ол про-
тивотанк дивизионда къуллукъ этеди, андан сора джаяу аскер
полкда, Харунча, бу да кадрдагы аскерчиди. Ол себебден
къазауатны ал кюнлеринде огъуна фронтда болады.

Биографиясын окъуй келсек, Османны Ата джуртну сакъ-
ларгъа ёрге къобуб къалыргъа хазырлыгын, джашауун къра-
лындан къызгъанмазлыгын ангылайбыз. Бу шартла ол заман-
ны джаш тёлюсюнде болгъан шартладыла. Османны халиси бла,
аны джашау сезими бла, ангысы бла рабфакда биргесине окъу-
гъан тенглери бла партизан дженгерлери эмда джууукълары
терен шагърей этедиле.

Керти болгъан затланы джазыучу тенглерини ауузундан
эштгенича береди. «Османны биргесине окъугъан тенглери айт-
ханнга кёре, ол хар заманда кесин джыйыб джюрюген, джара-
шыу, кюлкючу, накъырдачы, чамчы джаш болганды». Бу ха-
ли шартлары Османны партизанлыкъ къыйын джашауунда да
юсюнде тургъандыла. Ала Османнга не къыйынлыкъны да,
къоркъунчлукъну да кёлтюрюге болушхан бла биргелей, тау-
келликге, амал-такъал табаргъа, аскерчи джёнгерлерини кёл-
лерин иги этерге джарагъандыла. Ю. А. Иванова (партизан
къыз) былай айта эди Османны юсюнден:

«Отнянко элде джаш тёлюню ингири бара эди. Ары коман-
дирле да келдиле. Ол ингирте Осман мени бла кёб тепседи. На-
къырдачы, ойнай, кюле, чам эте, тири дегенден къангич кибики.
Къара кёзлери эсимден кетмейдиле. Чыртда къоркъмай эди,
бир да кёб джырлай эди, джата башласа да, къоба тебресе да
джырлагъанлай. Суйген джыры:

Кончим курс, и по глухим селеньям
Нас разошлют в далекие края.
Ты усдешь к северным оленям,
В жаркий Туркестан уеду я.

Къазауатны биринчи айлары, Осман башчылыкъ этген, пар-
тизан отрядны ишлери суратланган бетледе Османны сыфаты
терен ачыкъланады.

Былайда герой къазауат ишлери бла сыфатланыб башлай-
ды. Партизан отряд ёсюб баргъанча, бизни кёз туурабызда Ос-
манны сыфатындан жангы затла да ачыкъланыб барадыла.

Ётгюрлюгю, джаугъа, не уллу къыйынлыкъгъа да бой бер-
мезлиги, партия чакъыргъан джерге барыргъа хазырлыгын
«Къазауатны биринчи айында» деген кесегинде кёрюнеди.

Слонимни къатында Осман къуллукъ этген джаяу аскер полк ууатылынады. 6 нёгери бла Осман кеси фашистлени тылында къалыб кетедиле; фашистле совет адамлары бузаргъа, кеслерине баш ийдирирге къурешедиле. Алай а адамла совет радиону таушун эштедиле. Ол, партизан отрядла къураб, джауну тылында къаты къуреш бардыргъыз, деб халкъны чакъыргъан ауазды. Партияны ол чакъырыуна иш бла джууаб бере, джети адам партизан отрядны ёзеге боладыла.

Башчылыкъ этерге Османны, адам сейирсинирча, уллу фахмусу болгъанына адамлары джыя билген, партизанлары джыйыллыкъ джерлерин таб джерге буюргъаны, партизан ишлени бардыра билгени шагъатлыкъ этеди.

Къазауат ишледен Османны иги билими болгъаны партизан отрядны къурауда уллу файда бередиле, партизанлары ичине сыйын кёлтюредиле, партизан отрядха башчылыкъ этерге эркинлик бергендиле.

Бу болум артыкъ да бек китабы «Отрядны орналгъан району» деген кесегинде ачыкъ суратланады.

«Партизан джашауну къючлери» деген 5-чи кесегинде Къасай улу болумну терен сезген, боллукъ затны дженгил эслеген, къурешини таб, тюз оноу этиб бардыра билген командир болгъаны ачыкъланады.

«Чегетледе бугъуб, джашырылыб, немецле бла ууакъ сермеше, аладан къача айланыу бла бизни чотубуз къолайлы боллукъ тюлдю. Биз, партизанлары аслам джыйыб, отрядны кертти да аскер къюч этиб, джуртубузну душманларын, фашист оккупантлары хатерсиз согъаргъа керекбиз. Къоркъгъан бизден къоркъсун, къачхан бизден къачсын, Джурт да, джер да, халкъ да бизникидиле, биз да аланы уланларыбыз. Дунияда ёлмезге туугъан джан джогъду, джангыз джаныбызны аямайыкъ, кесибиз ёлсек да, сыйыбыз, намысыбыз, джигитлигибиз ёлмезча этейик. Биз джуртну, халкъны азатлыгъы ючюн къурешибиз», — дейди Осман партизанлагъа.

Къасай улу кертти джюреги бла коммунист болгъаны себебли, партизанлары къючлери халкъ бла бирге байланышыб боллугъун ангылайды. Джауну къолуна тюшген районлары адамлары бла партизанла бир-бирине болушмасала, хорлам болмазлыгъын биледи. Ол себебден Осман, къуру партизанлары къайгъысын этиб къоймай, джау къючлеген районлары эллилерини да къайгъыларын этеди. Партизанла немецле элден сыйыргъан ийнеклени, атлары, джылы кийимлени, ашарыкыны ызына сыдырыб алыб, эллилени кеслерине чачхан хапарлары айтды Леоненко.

Элли ичинде фашистлеге тахсаны бериб тургъан сатлыкъланы билир ючюн, Осман кёб тюрлю мадарла таба эди. Османны эллиле бек суйгендиле, къолларындан келген зат бла болушхандыла. Эллиле кёб заманны аланы азатлыкълары

ючюн джанын берген Османны джюреклерини эм исси джеринде тутарыкъдыла.

Кесини туугъан джери Къарачайны къалай къорууларыкъ эсе, джанын аямай, Могилевщинаны чегетлеринде, мырдыларында алай къазауат этгенди. Аны къанына тенглик, къарнашылыкъ, шохлукъ, миллет бирлик терен сингиб болгъанды. «Къарачайны уланындан — Белоруссияны джигитинден» грузин халкъ джыр «Суликону» макъамы бла Белоруссияда джыр этиб джырлайдыла», — деб бош айтмайды медсестра Остапенко. Осман бла бирге джанындан суйген тенглери белоруслар, украинлылар, оруслар, грузинлер къанлы джаудан Ата джуртубузну сакълаб, къан тѣкгендиле.

Осман хаман 16 партизандан къуралгъан интернационал группаны махтаб сѣлешнучен эди. Ол группа джигитлик ишлери бла полкну сейирсиндириб тургъанды. Ала билмеген обурлукъ, этмеген тирилик болмагъанды.

Къазауат эпизодлада Османны учсуз-къыйырсыз джигитлиги, тирилиги, ёхтемлиги «Джигитлиги къутхарды» деген башда къозгоде кѣргенча суратланады. Осман кесини адъютанты Тавадзе эмда джѣнгерлери бла бир юйге киргенлерин билиб, фашистле къуршалаб къоядыла. Джауланы пулеметлары Осман зат джатхан эшикге айланыб болады. Осман, аны терезеден кѣргенлей, партизанлары уятыб, командагъа хазырлайды, эшикни азчыкъ ачыб, автоматындан пулемет таба очередь береди. Бир фашист пулеметчу ёледи. Экинчиси, эсин джыйыб, пулемет къайгъылы болгъунчу, анга да окъ тнеди. Бир дакъыкъаны ичинде фашистлени пулеметлары партизанлары къолларына тюшеди. Османны автомат очердинден башха юлдеде джукълаб тургъан партизанла да уяныб, сермешну болады. Партизанла, фашистлени хорлаб, талай аскер сауутну, азыкъ арбаланы къолгъа тюшюредиле.

Къасайланы Османны джигитлигине, хар не тукъум къыйын кѣзюуде да таукеллигине сѣз джокъду. Алай а джазыучу аны бир-бирде оюмсуз ишлерин да кѣргюзеди. Сакълауулла салмагъанлай, джау къчдеген элде юйге кириб джатады. Отрядха, адамыча тинтиб кѣрмей, эки къачхынчыны алады: арtdан ала, полицайла болуб чыгыб, бютеу отрядны къырдырыгъа аз къаладыла. Ёлюр джерден кесин сакъламайды: ол ёлсе, партизанла къаллай командирден айырыллыкъларыны сагъышын этмейди. Быллай кемликлени Османны къюю, къарыуу кѣб болгъанындан, батырлыгындан, джашлыгындан кѣррюрге керекди. Кесини китабында джазыучу болгъан затны джазгъандан сора къошмаса да, сейирлиги, адамны кесине тартханы къайсы суратлау чыгъармадан да артха къалмайды. Китабны бир кере окъугъан адамны экинчи кере да окъуру келиб турады.

«Бу очеркде мен аланы джашауларын суратларма деб айталмайма — партизанлары — 121-чи партизан полкуну аскер-

чилерини — сауут кюч бла этген ишлеринден окъуучугъа бир аз хапар айталсам, муратымы толгъаннга санарыкъма», — дейди автор. Айтхан муратына сѣзсюз джетгенди.

**Чыгъарманы
эчи суратлау
шартлары**

Лайпанланы Сентни «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деген китабы документли жанрда джазылгъанды.

Бу тукъум чыгъармала бизни бусагъатда кѣб миллетли совет литературабызда уллу орун аладыла. Документли жанрда джазылгъаны себебли, бу китаб къалгъан жанрладан башха тюрлюдю. Китаб фашистлени тылында партизан отрядны къалай кѣуралгъанын, аны джау бла къаты кюрешин кѣргюзеди.

Композиция джаны бла къарасакъ, партизан отрядны гитлерчи аскерле бла кюрешиб, алагъа салгъан заранын автор 22 новеллагъа юлешиб хапарлайды. Хар новелла бир эпизодну толусу бла башындан аягъына дери аятады. Хапарны да не автор кеси ауuzu бла айтады не да эпизодлагъа къатышыб, кѣзю бла кѣрген адамлагъа айтдырады. Ол адамланы сѣз урумлары, айтханларыча, китабха тюрлендирмей салады. Быллай композиция чыгъармада джалгъан сѣз болмай хапарлангъанына толу иинандырады. Джыйырма эки новеллада айтхан хапарларын джазыучу партизанланы суратлары бла, газетледе басмаланган статьяла бла, архив документлени копиялары бла эмда кѣзлери бла кѣрген адамланы шагъатлыкълары бла бегитеди. Джазылгъан затны кертилигине сѣз джокъду.

**Китабы джашауда
магъанасы**

Лайпанланы Сент бу китабы джазгъаны бу уллу политика-джамагъат иш этгенди. Китаб чыккъандан сора, Къасайланы Муссаны джашы Османнга ългенден сора

Совет Союзну Джигити ат аталгъанды. Белоруссия бла Къарачай-Черкес областны къарнаш шохлукълары кенгериб, кюн-кюнден терен болуб барады. Къарачай-Черкес областны 45-джыллыкъ юбилейини байрамына Белоруссиядан келген делегатла Осман бла аны партизан отрядыны юсюнден салынган кинофильмни саугъагъа алыб келгендиле. Бу китабы эм баш магъанасы—Совет Союзну башха миллетлери бла биргелей Къарачайны уланлары Уллу Ата джурт къазауатда этген джигитликлени кѣргюзюдю.

КЪАРАЧАЙНЫ УЛАНЫ — БЕЛОРУССИЯНЫ ДЖИГИТИ

...1941 джылны июнь айында фашист Германия Джурту-бузгъа чабхан кюледе, уруб келген душман аскерлени аллына сюелиб от ачханланы ичинде Къасай улу Осман да бар эди.

Гитлерни аякъ тюбюне бойнун салыб тохтагъан Запад Европаны аскер кючюн ууучха джыйыб, алай бла зорлукъну темир ылыхтынын кѣурагъан Германия хурметли Ата джуртубуз-

гъа къаршычы къазауатны башлагъанында, мобилизациян хазырлыгы толу болмагъан аскерлерибиз ызына ыхтырылыргъа керек болдула. Эки-юч джылны къазауатда чыныкъгъан, кючлю техниканы герман аскерле, къралыбызгъа джукъ билдирмей чабханлары себебден, къазауатны ал кёзююнде онглюкъну, инициативаны алгъан эдиле. Бизни аскерле, онглу душман бла къан тёкген къыйын урушла эте, ол урушлада фашист Германияны аскер кючюн седирете, артха ыхтырыла келе эдиле.

Осман къуллукъ этген 121-чи джаяу аскер дивизия къазауатны ал ийикъларында Белорус ССР-ни Барановичи областыны юг-запад къыйырындан Барановичи-Волковыск темир джол линиядагы Слоним сахарны къатында оборона тутханды. Къазауатны биринчи айында огуна, къаты урушладан сора, ол дивизия абзырады, аны сау къалгъан кесеклери да седирдиле.

Ол кёзюуледен сора Осман да башсыз болгъан эди. Не болду, не къалды? Саумуду, шаумуду? Къайда болса да окъдан, тобдан кюйюбмю кетди, огъесе пленнге тюшюб, урубму къойдула?

Историяны ол джууаблы кёзюю адам улугъа ультиматум салгъан эди: не тобукълан да гитлерчи нацистлеге шежде ур, халкъынгы, джуртунгу, джамагъатынгы да алагъа къул эт, не да сауут алыб чыкъ да, халкъынгы, джуртунгу кечимсиз ууахтыдан къоруула, джуртунгу миллет азатлыгъын, аны ёмюрлюк сыйын, таза намысын, джамагъатынгы джашауун душмандан къутхар.

Совет халкъ азатлыкъ ючюн кюрешни — къан-джан аямагъан кюрешни башлады. Джуртубузну халкълары Улуу Ата джурт къазауатха къобдула.

Ол кюрешни джылларында Къарачайны джигит уланларыны бири Къасайланы Осман да кесини эркишилигин кёргозтюр ючюн къалмагъанды.

КЪАЗАУАТНЫ БИРИНЧИ АЙЫНДА

Слоним сахарны къатында оборона тутуб тургъан 121-чи джаяу аскер дивизия къаты урушладан сора тозурагъанында, аны юзюлген кесеклери алгъа ётюб кетген герман аскерни артында къалдыла. Ол кёзюуде бизни аскерле, тохтай да сермеме, душманны борбайын ала, артха туракълай келе эдиле, Къара тенгизден Баренц тенгизге дери созулгъан фронт къралыбызны джерине теренден терен кириб келе эди. Ёлчеленмей берилген ёлюм къыйынлыкъ, джигер совет халкъны юсюне тюшюб, аны шатык санларын ууадых этерге кюреше эди.

Къызыл Аскерни командирлери бла аскерчилеринден бир бёлек, аланы ичинде лейтенант Къасай улу Осман да, Белоруссияны немец аскерле алгъан джерлеринде таша джолла бла,

чегетле бла, кечегин джолоучу болуб, кеслерини аскер бёлеклерине кёшулур мурат бла, ачлыкьда, джалангачлыкьда фронт таба айландыла. Кючлери аздан, кече болмаса, кюндюз кымылдаргьа мадар джокь эди, душманны аскерлери басыб тургьан элге кьайтыб, азыкь алыргьа, хапар билирге болмай эди.

Ала ол барыудан, айдан асламны «сюркелиб», Белоруссия ССР-ни Барановичи, Минск, Бобруйск областларындан ётуб, 1941 джыл август айны аллына Могилев областны Бельниччи районуна чыкьгьандыла. Арыб, тозураб келген аскерчи бёлек, Друть сууна чыгьыб, алайда болумну чегиб кёрюрге оноулашханды. Карталагьа келишдириб кьарагьандыла, алай а джюрекчи чапырыб зат табалмагьандыла: алларында Друть суу, аны ары джанында — немец аскерледен тыкь-тыкьлама болуб тургьан элге кьайтыб, азыкь алыргьа, хапар билирге болмай фронт.

Тёгереклеринде уа — душман басыб алгьан, не этерин билмей, сескекли, сангырау болуб тургьан джакьсыз халкь.

«Не кьычырыкь этгин? Биз этер эки зат барды, — дегендиле джашла, — не аскерлирибизни табхынчы бара барайыкь, не да ма былай джолгьа чыгьайыкь да, бизге бу кьыйынлыкьны джетдирген немецле бла сермениб, дертибизни алайыкь, аздан аз ёлюр, кёбден кёб ёлюр».

Ала, экисини кьайсында тохтаргьа билмей, оноулашыб да тугел битдиралмай тургьан бир кёзюуде, джашау кеси алагьа бир башха джол кёрюзтюб кьойгьанды.

Ала бир кюн ингирде бир элчикге шыкьыртсыз кирдиле. Эм кьыйырдагьы юйчюкню аллына келиб, эшигин кьакьдыла. Иеси, кьартыракь киши, сескекли болуб чыкьды да, саламлашыб, асыры разы болмаса да, юйге чакьырды. Ичгери киргенлеринде, анга тынгылы хапар сорургьа, кьазауатдан, дунья болумдан джангы зат эшитирге мурат этиб, кишини ушакьгьа тартыб кёрдюле. Алай болса да ол терен ушакьгьа кирирге суймеди, соруугьа да не «огьай», не «хо», не да «билмейме» деб тургьандан ары, джюрегиндегин ачаргьа излемеди. Немец проваторла, кьызыл аскерчи кийимле кийиб келиб, хар кимни иччи, тахсасын билиб, элде талай адамны ачитхан эдиле да, хар ким кесини тилине кирит салгьан эди, хар атламына сакь болургьа юрене башлагьан эди. Эллени душман аскер басыб, кёб тюрлю зорлукьгьа, оккупация джамагьатха келтирген фитналыкьгьа джол кенг ачылгьан бир заман болгьан эди да, хар ким джанына кьоркьа эди. Ол киши да, совет аскерчи форманы кийиб келген киши адамлагьа ышанмай кьарай эди. Алай кьатышхан дуньяда кимни джюрегинде не иннет джерлешгенин билмеклик кьыйынды.

Алай болса да, аскерчилени таза джюрекден айтылгьан ачыкь сёзлери, тозурагьан, джунчуулу халлары сескекли киши-

ни бир аз бюкдюле. Ол талай джангы хапар айтды. Аскерчиле, аны алай хапарланы кьайдан табханын сора-сымарлай келгенлеринде, юйде радиоприемник болгъанын сездиле.

...Москвадан Левитан селеше эди. Ата джуртубуз, душманланы кьолуна тюшген джерлерибиздеги совет адамлагъа, радиодикторну базыкъ ауазы бла кёл бере, партизан кьазауатны башларгъа чакъыра эди. Уллу кьралны кьайгъылы тебген джюреги Москва, ол кюнледе тулпар халкълагъа зорлукъ этиб келген герман оккупантланы ызларындан партизан кьазауатны хатерсиз отун ачыгъыз деб, немецле алгъан шахарларыбызны, эллерибизни джамагъатын хар кьуру да кёллендире эди.

Ол чакъырыу, кьарт кишини юйчюгюнде джызылдауукъ, эски приемникден эшитгенлери, джуртну буйругъуча ангылашынды, тузакъгъа тюшгенча болуб, джунчуб айланган аскерчилени сагъайтды. Джашла, кишиге да бюсюреу этиб, ызларына чегетге кьайтыб кетдиле.

Ала ол кече, кёзлерине джукъу кирмей, джюреклери кёл-тюрюлюб кёб затха ойлашдыла. Узакъ узайгъан фронтну ызындан сюрюб кюрешмей, Джуртха этген антларын алайда огъуна толтуруб барыргъа, немецле алгъан джерледе партизан кьазауатны башларгъа, аны башлар ючюн а, кьаты аскер мизамлы партизан отряд кьууаргъа оноулашдыла.

1941 джыл 10 августда Осман бла нёгерлери Могилев областы Бельниччи районунда Угольщина элчикини кьатындагъы Сипайлов чегетде тохтадыла.

Ол чегетде 1941 джылны август айында 121-чи партизан полкну тамалы салыныб башланды. Джангы партизан отряд, кеслерини бёлеклеринден аджашыб, фашист тылда кьалыб кетген аскерчиле бла командирледен кьууралды.

Ол отрядда ал кёзюде кимле болгъандыла? Аны юсюнден эки тюрюлю хапар джурюйдю.

Биринчиси. 121-чи партизан полкну разведкасыны алгъынныгы тамадасы Василий Степанович Кононов джазгъаннга кёре, Османны отрядында Османдан сора да М. Абрамов, И. Ф. Хазов, Е. И. Балухев, Н. Ф. Щеклюк, Ф. П. Шагалин, З. П. Гапонов — бары да 7 адам болгъандыла.

Экинчиси. Къасаи улу ёлгенден сора, 121-чи партизан полкну командири Ильинский, полкну комиссары Иванов, штабны начальниги Гарусов 1944 джылда Могилев область немецледен тазалангандан сора, 121-чи партизан полкну кьазауат ишлерини юсюнден отчет джазгъандыла. Ол отчетда былай айтылады. «Отрядны кичи лейтенант Абрамов М., лейтенант Къасайланы О. М., Щеклюк Н. Ф., Фитальев, Колотов, Шулинин, Павлов, Горянин кьурагъандыла».

Отрядны кьурагъанланы ичинде Осман, Абрамов, Щеклюк болгъаны ажымсызды, аны юсюнден Осман кеси джазгъан сводкада да айтылады. Ол ючюсюнден башха ким болгъаныны хапары экилиди.

ОТРЯДНЫ ОРНАЛГЪАН РАЙОНУ

1941 джылны къач айларында Сипайлов чегетде Османни партизан отрядындан сора да башха бир отряд — К. М. Белосовну отряды къуралды. Отрядла джангы къуралгъан кѣзюуде бир-биринден терен хапарлы тюл эдиле. «Бизден арлакьда да бир отряд джюрюйдю», — дегенден ары, бир-бири бла байламлыкьлары джокьну орнунда эди. Османни отряды 1942 джылны джазында Могилев шахаргъа джууукьгъа тюшдю. Ол, 1944 джыл джай, Совет Аскерни бѣлеклерине къошулгъунчу, Могилев шахардан запад таба 25—30 километр барыб, Хрипелево бла Будище элени тѣгерегиндеги чегетледе тургъанды. Ол чегетле Къасай улуну отрядыны партизан базасына саналгъандыла. Партизан полкнун штабы Хрипелево эл Советни Будище элинде Исаак Ефимович Афанасьев бла Ксения Андреевна Афанасьеваны юйюнде тургъанды. Партизан госпиталь, санчасть, складлары, интендант бѣлекле да ол элчикде болгъандыла.

Картасына къарасанг, 121-чи партизан полкнун дислокация району (орналыб тургъан джери) ючмюйюшге ушайды. Ол ючмюйюшге, Могилев шахардан башлаб, Могилев районну бютеу запад джаны, анга хоншу Белынич районну да восток джарымы киреди.

Ючмюйюшню кюнчыгъыш джанында, Могилев шахар, север джанында Могилев — Минск шоссе, юг джанында Могилев — Осиповичи темир джол бла Могилев — Бобруйск шоссе, кюнбатыш джанында уа — Днепрни онг бутагъы Друть суу. Ол район, 1942 джылны джай айларындан башлаб, партизан зона болгъанды. Кеси да толу эки джылны узунуна — 1942 джылны джайындан 1944 джыл июнь айда оккупантладан азатлангынчы, партизанланы къолунда тургъанды.

Османни партизан полкун эки джылны къолдан джибермей, къралыбызны властын салыб тургъан джерини кюнчыгъыш чегинден кюнбатыш чегине узакьлыгъы 100 километрден аслам, север чегинден юг чегине дери да 50—60 километр болгъанды. Аны ичинде 44 эл джашагъанды.

Осман партизан отрядны Белынич районну Сипайлов чегетинден Могилев шахарны къатына не себебден кѣчюргенди?

Ол соруугъа джууаб этерден алгъа, партизан къозгъалыуну борчларындан бѣлек сѣз айттайыкъ.

Совет партизанла Уллу Ата джурт къазауатны джылларында кеслерине баш борчлагъа бу затланы салгъан эдиле: къолдан келгенча, душманны аскер кючюу бла аскер-техникасын къурутуу; душманны тылдагъы коммуникацияларын чачыу, къатышдырыу; Совет Аскерни Баш Командованиесини Штабына берирге душманны аскер-оператив тахсасын билну; оккупантлагъа не аз да тынчлыкь бермей, аскер кючлерин седире-

тиу; душманны къолуна тюшген совет адамлары джюреклерин кёллерин чалырыу; Совет Аскерни хорларына ийнандырыу; фашист тылдагы адамлары оккупантлагъа къаршы къобарыу; оккупантла кючлеги джерлерибизни адамларына Коммунист партияны иннетин синдириб, фашист идеологиягъа къаршы кюрешни бардырыу.

Совет партизанла ол борчлары ажимсыз толтургъанларына джашау кеси, историяны къалам орнуна къан бла джазылгъан хорлам китабы шагъатлыкъ этгендиле.

Османни партизанлары сыйлы борчлары къалайда иги толтурлукъ эдиле? Тылда душманни аскер кючу, аскер-техникасы, офицер къаууму асламыракъ джыйылгъан джерде, джамагъатны къаланында, партизан урушлагъа табигъатны табылгы болгъан джердеде.

Могилев шахар бла аны тегереги аллай джерле эдиле.

Немец-фашист аскерле, 1941 джыл 13 июлда Могилев областны алыб бошаб, Могилев шахарны да тегерегин къуршалыгъан эдиле. Шахарны гарнизону къуршаланыб тургъанлай да, 13 июню къаты къазауат этиб, 26 июлда къарыуун тауусханды. Шахар фашистлени къолуна тюшгенди.

Немец-фашист командование Могилевну алгъанлай, бегитилген бастион этгенди. Шахарны ичинде бла къыйырларында адам кезю къарамазлыкъ ууакъ юйчюкледен къалгъанын барын сыйырыб, немец казармала этгендиле. Могилев областда оккупантлары бютеу аскер-административ, оккупацион-мюлк власти ол шахарда орналгъанды. Анда СС майор Мост башчылыкъ этген фельдкомендатура, бургомистр башчылыкъ этген шахар управа, полицияны область управлениеси, гестапону орус бёлмеси, полицияны район управлениеси: 1-чи, 2-чи, 3-чю полицией участокла, гестапону управлениеси, орткомендатура, фельд-жандармерия, эл мюлк комендатура «Крейсландвирт», промышленность комендатура «Виртаортскомандо» орналгъандыла.

Немец фашистле Могилевну къатында Гребневский атлы концетрацион лагерь къурагъандыла. Фашистле оккупацияны джылларында 70 минг чакълы адамгъа ол лагерьде тутмакчылыкъ азаб чекдириб тургъандыла.

Шахардан 6—7 километр бир джанына джаякылаб, немец фашистлени уллу аскер аэродрому болгъанды.

Оккупантла кирген кюнлеринден огуна, Могилевда зорлукъ бла террор джорукъну салгъандыла. Шахаргъа пропусказыз кирирге, неда шахардан пропусказыз чыгъаргъа чыртда эркилик джокъ эди. Пропусканг болса да, джай айлада эртден 5 сагъатдан ингир 19 сагъатха дери, къыш айлада уа — эртден 7 сагъатдан ингир 17 сагъатха дери кезюуден башха заманда шахаргъа келирге, неда шахардан кетерге мадар джокъ эди. Ол къагъытла, партизанлары къолларына тюшюб, типографияларында кеслери аллайла басмалаб, адамларын диверсиягъа

джиберирле деген кьоркьзууда, оккупантла пропусканы заман заманы бла тюрлендириб тургъандыла.

Клубла, кинотеатрла дегенча адам аслам джыйылыучу джерлеге уа спецпропуск болмай, киши да басалмагъанды.

Хар юйню эшигине, ичинде джашагъанланы атлары, тукъумлары, къайда ишлегенлери джазылыб, списокла тагъылгъан эдиле. Белгиле хар адамны паспортуна да салына эдиле.

Оккупантла кёзюу-кёзюуден шахарны бирер джеринде тутуула эте эдиле: бир кварталны неда базарны тегерегин кьуршалаб, адам болгъанны эслеб, тегерекде межамлагъа тинтиуюл этиб чыгъа эдиле. Джанында паспорту неда спецпропусказы болмай тутулгъанла партизаннга тергеле эдиле. Аллайланы, шахар майданына чыгарыб, халкьны кьоркьютур ююн, асмакьгъа аса эдиле. Паспортуна къайда ишлегенини юсюнден джукъ кёргюзюлмей тюшгенлени уа Германиягъа каторга ишлеге ашыра эдиле. Оккупацияны джылларында, алай болуб, Могилевдан Германиягъа 30 минг чакълы адам ашырылгъанды.

Къазауат джанындан алыб къарасанг да, Могилев шахарны немец аскерге стратегия магъанасы кемсиз уллу эди.

Могилев — уллу темирджол узелди. Темир джолла Могилевдан талай бутакъ болуб чыгъадыла: Могилев — Орша, Могилев — Кричев, Могилев — Жлобин, Могилев — Минск. Могилев совет-герман фронтну арты бла Ленинграддан Къара тенгизге джетген темир джол магистральны юсюнде эди. Аны бла бирге, Могилевдан Минскеге, Бобруйскеге алакат шоссе джолла барадыла; Орша—Гомель шоссе джол да аны юсю бла ётеди.

Шахар Днепр сууну бойнундады. Днепрде кемеле, Къара тенгизден башлаб, Могилевдан, Смоленскеден да ёрге барыб, Дрогобуж шахаргъа дери джюрюйдюле.

Алай бла Могилев кёб адамы, кючлю промышленносту, алакат темир джол, шоссе, суу джоллары болгъан шахар немешлени кьолунда эди. Немецле аллай уллу промышленностлу, таб коммуникацион центрни юсю бла аскерлерин, аскер-техникаларын фронтлагъа ташыргъа, бир фронтдан башха фронтлагъа аскер кючню кысха джолла бла кёчюрюрге мадар таба эдиле. Хар заманда Могилев шахар бир джерден бир джерге баргъан, неда фронтладан джыйышдырыргъа, джамалыргъа къайтхан аскерледен, аскер-техникадан толгъанлай туруучан эди, анга келген, андан чыкьгъан джоллада аскер транспортну джюрююу кызыу эди.

Аны кибики, Днепр бла аны бутагъы Друть суула оборонагъа табигъат кеси хазырагъан джерле эдиле да, немец аскерле къачыб тебеселе, ол затланы таблыкъларын урушлада хайырландырыргъа боллукъ эдиле.

Уруш баргъан кёзюуде аллай уллу аскер-стратегия магъанасы болгъаны себебли, бизни аскерни Баш Командованиеси бла Могилевну тегерегиндеги партизанла ол шахаргъа артыкъ да

уллу эс бёле эдиле. Осман, душман аскерленн къалынына су-
гъуллуб, алагъа аслам заран салыргъа, Къызыл Аскерни Коман-
дованнесине керекли хапарлары да аслам джыяргъа деген му-
рат бла, партизанларын Могилев шахаргъа джууукълашдыр-
гъан эди.

Могилевну тегереги джерлени партизан къазауатны такти-
касына да таблыгъы аз тюлдю. Шахардан кюн батхан джанына
узакъ бармагъанлай, ууакъ кёкенле, бир-биринден узакъ бол-
магъан чегетле башланадыла. Ала нарат, нызы, чапракълы те-
рекле ёсген къатыш чегетледиле. Кеслерн да кюн батхан таба
джанына Друть суугъа дери алайлай барадыла, андан ётгенлей
а оймат-оймат, батмакълы чегетледиле.

Алайладагъы джолланы асламы къарангы-къалын чегет-
лени ичи бла барадыла, элчикле да кёбюсюне чегет талалада
орналгъандыла. Асламына къыйырдагъы юйле чегет къалыны-
на джууукъ джерлешибдиле. Агъачдан чыгъыб, элчиле бла
байламлы болургъа, чыры тубюне бугъуб, душманны аллын
сакъларгъа, кесинги кёргозмегенлей, туурадагъы оккупантла-
гъа бетджандан от ачаргъа, чабыуул этерик джеринге таша-
тын, шыкъыртсыз келирге, кючу кёб душман урушда онглай
тебресе, кесинге хыянат этдирмегенлей, жанлаб кетерге, къыс-
хача айтсакъ, партизан къазауатны тактикасына алайлары бек
таб джерледиле.

Белоруссияны Могилев областында къазауат этген парти-
зан бёлекледен Могилев шахаргъа эм джууукъдагъы Къасай
улу Османни партизан полку болгъанды. Толу эки джылны
ичинде аны полку, Могилевдагъы немец-фашист плацдармны
богъурдагъына илиниб, андан седиремей, оккупантлагъа тынч-
лыкъ бермегенлей кюрегенди.

История документледе аны юсюнден былай айтылады:
«...121-чи партизан бригада хар заманда (1944 джыл июль ай-
да партизанла Совет Аскерге къошулгъанларында, партизан
полклагъа партизан бригадала деб аталгъанды. — Л. С.) аван-
гарда болгъанды. Бригаданы аллында — душманны гарни-
зонлары, бригаданы артында — хоншу партизан бригадала
болуб тургъандыла».

Османни полку бла анга хоншу партизан полкланы парти-
занлары немец оккупантлары къалай титиретиб тургъанлары-
на душман кеси джазгъан документле толу шагъатлыкъ этеди-
ле. Днепр бла Друтьну арасындагъы партизанла, алай демск-
лик, Османни полку бла анга хоншу партизан бёлекле — Мо-
гилевдан кюн батхан джанында партизанла — немец аскерлеге
ёлюм къаугъа салыб тургъанларыны юсюнден герман аскерни
джол управленнесини тамадаларындан бири полковник Видман
джазады. Аны джазгъан инструкциясыны немец тилде эр-
тилге партизан тылмач кечюрген тексти бу китабны аягъында
басмаланады.

Аскер бёлеклеринден аджашыб къалгъан ол талай джаш, немецле алгъан джерледен чыгъыб, Къызыл Аскерге къошулурларындан тюнгилюб, партизан урушха кёчдюле. Ачлыкъ, джаллангачлыкъ, къыйынлыкъ сынагъан ол джашла, ахыр патронларына дерн къазауат этерик болсала да, къан къайтарыб ёлюрге деген антны бир-бирине айтхан эдиле. Джашланы кеслери джюрютген сауутлары, талай гранатлары, танканы атылтычу талай сауутлары бар эди.

Ала кюндюзюнде чегетледе, чырпы тюбюнде джашырылыб, тегерекге разведка эте, ингирни сакълай эдиле. Кёз байланганлай, джол джарына чыгъыб, оккупантланы джангыз джюрюген машиналарына, свяэной мотоциклистлеге, обозлагъа ууакъ чабыуулла эте эдиле.

Аскерчи джашла ал кюнде элlege хазна джууукъ бармай эдиле, душманы аскери басыб тургъан элlege кирмеклик, чыкъмакълыкъ, анда азыкъ-аш, хапар алмакълыкъ къоркъуулу эди.

Алай болса да, заман да кете, къач да джууукълаша келеди, джашланы азыкълары, ашлары, патронлары, гранатлары тауусулады, элlege, хуторлагъа, джамагъатны арасына сингиб, болушлукъ ала башламасала, халкъны кючюне, акъылына, эсине таяна тебремеселе, иш къолайсызгъа кетери белгили болганды.

Осман бла аны нёгерлери орналгъан Угольщина чегетде быладан сора да бир аскер къауум барды деб, хапарла эшите турдула. Бираздан, ол бёлек аскерчи да Османны къауумун излеб айланганлы талай кюн болады деген хапар чыкъды. «Яраби, кимледиле? — деб сагъышлы болдула Осман бла нёгерлери, — ала да бизнича аджашыб айланган совет аскерчилемдиле? Аллаила эселе, бизни излерикилерине сёз джожьду, нёгерлерибизни табыб къошулургъа биз да бек разыбыз. Огъесе, чачылгъан бёлеклеринден аджашыб, джунчуб айланган аскерчилени тузакъгъа салыр ючюн, совет аскер кийимлени юслерине къаблаб, чегетлеге сингген провокаторла болурламы? Аллаила эселе, бизни излерикилерине ишек джожьду. Кимле болурла?» Кимле, къаллайла эселе да, бу чегетни ичинде айланган адамла, эртде, кеч тюбеселе да, бир-бирине джолукъмай къаллыкъ тюлдюле. «Ол себеден, — дедиле Османны къаууму, — билмей тургъанлай джолугъуб къалгъынчы сакъламайыкъ да, тюбешиб, арабызны айырайыкъ».

Августну арасы сюрем кюнде джылы эдиле. Бир эртденде Осман бла нёгери Хазов, бирспледен айырылыб, 3—4 кюнден ма былайда тюбеширбиз деб, бир джерни да белгили этиб, чегетдеги хоншуларны излерге кетдиле.

Экинчи кюн ингирала Осман бла Хазов, чегетни къалынында бара тургъанлай, къулакъларына бир башха тауушла эши-

тилиб, сескекли болуб, чырпы тюбюне бугъундула. Эслеб къарасала — узакъ болмай арлакъда, онг джанларында, къолларында сауутлары бла, төрт-беш совет аскерчи сюеле. Ала, бу экисин эртдерекде огъуна кёрюб, сымарлаб, кёз туурадан джибермей сакълагъандыла, чегетде джюрюген халилеринден, аджашыб айланган совет аскерчиле болгъанларын билгендиле.

Джашла тюбешдиле, къол тутуб саламлашдыла, бир-биринден хапар сорушдула. Осман, болумну ангылаб бошагъанында, джангы танышларына: «Джюрюгюз бизни бла, не бола эсек да биргелей болайыкъ», — деди.

Осман бла Хазов тюбеген аскерчиле, алача, аджашыб айланган бир бёлек, Константин Михайлович Белоусовну къаууму эдиле.

Аскерчилени эки къаууму да, ол кюнден сора бирге къошулдула да, онеки адамдан отряд къуралды. Асламыракъ болгъанларында, кёллери басылды, джюреклери чанырылды, аскерлик кючлерине, джолдашыкъ бирикмекликлерине базымлары, ышаныулары кёлтюрюлдю.

Ал кёзюуде отрядха командир боллукъ адам белгиленмеген эди. Хар кимни оноуу кесинде эди, алай а бирикмеклик, мизам бек кючлю сакълана эди. Джашланы къайсы бири да нёгери ючюн джан берирге чыртда артха турлукъ тюл эди. Ала аскер бёлеклеринден айырылыб, аджашыб, немецле алгъан джерледе зорлукъну тюбюнде къалыб кетселе да, Совет Аскерни тизгинлеринден болгъанларын унутмай эдиле, ол аскерни адетлерин аз да ташламагъан эдиле. Джоруукъланы, аскерчилик мизамны къаты тута эдиле.

Аскер къуллукъда, къазауатны биринчи айыны хатерсиз урушларында чыныкъгъан, билмей тургъанлай саулай халкъыбызгъа тюшюб къалгъан ачы къыйынлыкъны кюнлеринде ийленген джашла Джуртубузну, халкъларыбызны азатлыгъы ючюн боюнларын бычакъгъа салыргъа къоркъмай эдиле. Алай а, боюнну бычакъгъа салмагъанлай, ол бычакъны алыб, юсюнге ёрге сюелгенни бычакъ төресин этерге керек эди.

Историяны ол къудретине джууаб этерик — кёб ангылы халкъны бирикген кючю эди. Ол бёлек джаш да, аны бир кесеги болгъаны себеден, джамагъат бла биригиб, аны ичине сингиб, душманнга къаршы кюрешни къаты бардырыргъа тыйыншы эдиле. Халкъдан болушлукъ болмаса, аланы ишлеринден хайыр аз чыгъарыкъ эди. Ол затны джашла ашхы ангылай эдиле.

ЭЛДЕН АДАМЛА

Джашла августну аягъы сюремде кюнорта бола, Угольшинге элни къаты чегетни къыйырына чыгъыб, терек тюбюнде тохтаб, солуу алыргъа олтурдула. Ала чегетни шошлугъуна, къайгысыз чыпчыкъланы чырпы къалынында джырлагъанларына,

табигъат адам улуну зарауатлыкъ къаугъасын чырта къулагъына алмагъанча этиб тургъанына сейирсиниб тынгылай эдиле.

Аскерчиле олтуруб, эллени джамагъаты бла къалай таныша башларларыны сагъышын, халкъдан болушлукъ, хапар, адам кюч табыуну оноун энтда бир кере эсеблеб керейик дедиле.

Ала акъырын ушакъгъа сингиб тургъанлай, арлакъдагъы чегет талада чалкъыгъа джаныу этилген таууш къулакъларына чалышды. Аскерчиле ушакъны къоюб, шум болуб, къулакъ тигиб, тынгылайдыла: чегет таладан чалкъы тартхан таууш ачыкъ келди. Джашла къобдула да, чырпы тюбю бла тизилиб, чалкъычы таба, таланы къыйырына чыкъдыла. Угольщина элли къыйыр юйлери керюндюле, аладан узакъ болмай, джатлау талачыкъда гитче чалкъычыкъ бла джукъа ханшы тарта тургъан къарт кишини эледиле. Сора, сымарлаб, тегереке иги къараб, башха къоркъуулу зат кермегенлеринде, акъырын сызгъырдыла. Узун акъ сакъаллы тири къарт, чалкъы тартханын къойду да, бираз тынгылаб, тегерегине къарады.

— Эй, акъсакъал, былай келчиниз, — деб, аскерчиле къартны акъырын чакъырдыла. Ол бираз мурукку этди, алай болса да чакъыргъанлагъа келди. Барысы бла къол тутушуб, саламлашды. Алайда, терек тюбюнде салкъыны чола къырдышха джерлешиб, хапар ууларгъа, ушакъгъа кирдиле. Джашла анга кёб зат сордула, алай а къарт къысха джууаб бериб тургъан болмаса, тереннге кирирге излемеди. Джашла аны ышанмагъанын сёз урумундан таныдыла. Сора, къартны джюрегин тешер мурат бла, бары-бир, болумну ачыкъламай мадар джокъду деб, кеслерини хапарларын джашырмай, башдан-аякъ айтдыла да, ийнандырыгъа кюрешдиле. Киши, мангылай терисни чюйюрюб, кёзлерин чыракъ ийиб, терен сагъышха сингди.

Джашланы бирн, тююн тартаргъа хурджуунда ахыр запасындан къалгъан папирос пачкасын чыгъарды, «Казбек» папиросланы бирини къартха да узатды. Ол, алыб, берчли къолларыны зыбыр бармакълары бла ууа, бираз къарады. «Эх, орус папиросчукъ», — деди ауазы къалтыраб. Сора аскерчилеге айтды: «Джашла, сизнича кийининген кёб тюрлю адам джюрюйдю, совет аскерчиле тюл эсегиз да билмейме, мен джашарымы джашагъанма, ёлеме деб да къыйшалыр затым джокъду, энди хазнамы джашарыкъма. Джанына къоркъмагъан болмайды алай а, айтайым. Соргъаныгъызыны барына джууаб табалмам, ёзге къысхача айтайым. Немецле бизге уллу зорлукъ келтиргендиле. Элбизге шпионла, агентле салгъандыла. Қызыл Аскерде адамы болгъанны, коммунистди, активистди дегенлерини къырлыкъбыз-джырлыкъбыз дейдиле. Джер-джерде пулеметла къургъандыла... Хатерсиз душман юсюбюзню басханды».

Андан сора да къарт элде болумну кёб затын ачыкълады.

Ала ол кюн алайда кёб олтурдула, элледен, немецледен да тынгылы хапар билдиле.

Къарт кете тебрегениде, юйю кёрюздю.

— Кишиге эслетмегиз да, адам аягы тынганлай юйге келигиз. — деб кетди.

Къарт айтханча, кёз байланганлай, элге барыргъа, ышангылы адамла бла тюбширге, джамагъатны арасына синге башларгъа амалсыз керек эди, алай а, джашла ажимсыз разведка этгинчи, элге кирирге таукел болалмадыла. Акъсакългъа уа «барырбыз» деб сёз берген эдиле.

Ала, экинчи кюн эртденбла бнягъы талачыкъны башха кыпырына келиб, элчикни туурасында кёкенледе тохтадыла. Бир талайдан бир къартыракъ тиширыу, сыртына сумка кёлтюрюб, имбашына да сенекни атыб, хутордан чыкъды. Тюнене акъсакъл чалгъан дюрюлеге келди да, сыртындан сумкасын алмагъанлай бичен джыла башлады. Сенек ауузла эте тургъанлай, кимни эсе да излегенча, төрт джанына къарайды. Аскерчиле аны сымарлаб кёб турдула. Сора Осман, алгъаракъ чыкъды да, тиширыугъа таууш этди. Джылы келген къатын, олсагъатдан сенегин да дюрюледе кююб, сумкасын онг кюлуна алыб, чегетге бурулду.

— Тюнене бизни къартха тюбеген сизмисиз? — деб сорду ол, джашланы къатына келиб.

— Хо, бизбиз, — дедиле джашла, — кызыл аскерчи джашлабыз.

Тиширыу, сумкасын тешиб, куймакъ, сало, помидор, ётмек чыгъарды. «Ашагъыз, балаларым» деб джашланы аллына салды.

Ол тиширыу тюненеги къартны кызы Фёкла Михайловна Наумович эди. Элли джылы толгъан, джумушакъ джюрекли ол адам джашлагъа насыбха тюбеген эди. Ол кюнден сора, талай заманны аскерчилеге аш-азыкъ келтириб, кийимлерин джуууб, джамаб, хар не инджиулерине къайгырыб, табхан аналарындан башхасы болмай тургъанды.

Артдаракъда Фекла Михайловна партизан связной болгъанды. Партизан отрядланы биринден бирине хапар джюрюте, элlege, шахарлагъа барыб, болумну билиб, разведка эте, чегет джолла бла суткада 50—60 километрин джаяу ётиуб аз кюнню ашырмагъанды. Уллайгъан санларын аямай, чегет джолланы кечеле-кюнле бла къатлагъан, кыйын кюуллугъун толтуруб, бир джылны ичинде партизан отрядланы бир-бири бла, тегерекдеги элге бла байламлы этген Фекла Михайловна 1942 джылдан сора тынчайыргъа мадар табхан эди. Осман анга бир ат джарашдырыб, биргесине да бир партизан ординарецни бериб «партизан полкнун анасы Фекла Михайловна кесини партизан кюуллугъун ажимсыз толтургъанды, энди базада тынчайсын» деб, кесини анасына къайгыргъанча, сакъ къарай эди. «Партизан полкнун анасы» Фекла Михайловна Наумович, 1944 джыл бизни аскерле келгинчи, Османни полкунда джашагъанды. Пар-

тизаниагъа тагъылгъандыла, алагъа тахса бередиле деб, аны къарт анасы бла къарт атасын, джангыз кюеюн немецле ёлтюрген эдиле, эгечини—Полина Михайловнаны юч сабийин да ёлтюрген эдиле, Фекла Михайловнаны юйюне от тыкъгъан эдиле. Ол кыйынлыкъланы барын чекген таджал къатын партизан джашауну ауурлугъун да бел бюкмегенлей кёлтюргенди.

Совет кърал джигит тиширыуну къазауатда этген батырлыгъы ючюн Ленини ордени бла, Қызыл Байракъны, Қызыл Джулдузну орденлери бла, «1941—45 джылладагъы Улуу Ата джурт къазауатны партизанына» деген медаль бла саугъалагъанды.

Аскерчиле Фёкла Михайловнагъа тюбегенден тебреб, тегерекдеги элле бла байламлы бола, партизан къозгъалыулагъа башчылыкъ эте, аны отун ышыра башладыла. Хар элде, партизанлагъа толу хапар бериб турурлай связнойла табылдыла, чегетге джанлаб, партизанлагъа къошулдукъла чыкъдыла, ала атлар джолларын, этер ишлерин эсгериб, кёл басдыла.

Партизан къазауатны ёртени немец оккупантланы ызларындан джаныб, кенг джайылыб башлады.

САТЛЫКЪ

Осман бла нёгерлери бир джолда разведкагъа айлана келиб, чегетден Техтин элни къатында къарабудаё сабанлагъа чыкъдыла. Ала алайда сабан ора тургъан тиширыула бла къартлагъа тюбед къалдыла. Эллиле, олсагъатдан партизанланы тегереклеринден басыныб, кимле болгъанларын да соруб кюрешмегенлей, бирери-бирер джанындан тарыгъулану тегюб башладыла.

— Джашым Қызыл Аскерде командирди, — деди тиширыулары бири, къартыракъ къатын, — энди немецле аны ючюн, мени ёлтюрлюкбюз дейдиле. Не этейим, кимге тарыгъайым?

— Мени баш ием да урушдады, — деб тарыкъды дагъыда бири, — ууакъ сабийле ма бу эки къолума атылыб къалгъандыла. Немецле мангылайына окъ тирикледенсе сен да, дейдиле. Не кычырыкъ этейим?!

— «Мени къарнашым... Мени атам... Мени джашым... Ким къутхарсын бизни палахдан», — деб, тиширыула кими джылай, кими сарнай, сыйыт эте, бир-бирини ауузуна чаба джюреклерин теддюле.

— Тохтагъыз, — деди Осман, — барынг да бирден басындырмай, джарашдырыб айтыгъыз.

Тиширыула сабыр болдула, партизанла соргъан соруулагъа тынгылы джууаб бере тебредила, ушакъгъа къошулдула.

— Сора, — деди Осман, — немецле келир-келмез, сизни тюбююзню къалай билиб къойдула? Элни халын алай кысха айырыб къалай чыкъдыла?

Оракъчы къатынла айтхан хапарлагъа кёре, немец карател-

ле келиб тебрегенлей огъуна, элни тахсасын къайдан эсе да дженгил билиб башладыла, джамагъат эс джыйгъынчы, талай адамны ачитдыла, бир-бирин иги билген джыйымдыкъ джамагъатда хапарны джашырыб тутмакълыкъ тынч тюлдю, узаймай, карателлеге тахса беричюу адам да белгил болуб чыкъды. Ол къазауат башланьрдан алгъа чегетде агъашчы болуб ишлеген киши эди. Кеси да, кишиге джюрегин ачыб селешмеучю хатерсиз, буруш, къаты халили адам эди.

Немецле келгенлей, чегет къоруулау ишни къоюб, элге джарашды. Хар ким джаны къайгъылы болуб джюрюген заманда, колхоз рысхьдан кесине къб зат юздю, ат, арба къурады. Немецлеге таша агентликге джарашыб, аманны, игини да, туураны, ташаны да айтычу, элни барыны тюбюн оккупантлагъа сатычу фитна болду. Нацист карателлени болушлугъу бла, джыгыз эки айны ичине, джамагъатны эки аягъын бир уюкъгъа сугъуб, инджитиб башлады.

— Элибизде аны ит аузуна тюшеме деб къоркъмагъан адам джокъду, — дедиле тиширыула.

Партизанла, аладан айырыла башлагъанларында, ол адамны уу элге джукъмазча этербиз, узун тилин тыярбыз деб сёз бериб кетдиле.

«Къалай этсин адам анга? — деб сагъышлы болдула джашла, — не десенг да къралыбызны адамыды, джамагъатда ёсенди, джашагъанды, тили, миллетлиги бизденди. Не айтхын анга? Алай болса да, — дедиле партизанланы бир къаууму, — адамларыбызны сата эсе, тил этиб, джамагъатны инджите эсе — халкъыбызны душманыды. Аны тамбла кимге этери да алайды».

Партизанла, ашхам бола, элге кирдиле. Кёб бугъуна, бугъуна айланмай, ачуулары къыздыргъаны бла, тюзонлей, тахсачыны стауатына бардыла. Таза арбазда — атны, къюбюрюнде бичени болгъан арбаны юсюне бошлаб, ашын кемире тургъанын кёрдюле. Таууш этгенлеринде, юйден киши кеси да тегерегине сескекли къарай чыкъды.

— Бизни, арбагъыз бла былай чегет къыйырына дерн, 4 километрге атыб къайтсагъыз, — дедиле партизанла. Аланы нек келгенлерин, бир ишексиз, сенгилчекдеча тургъан джюрегини обурлугъу бла, сезген болур эди, айтыб башын алыргъа сёз табмай, тили тутулуб, биразны тынгылады.

— Ма ат, ма арба, алыгъыз да барыгъыз кесигиз, — деди ол, ат бла арбаны кёрдюнюб.

— Неге керекди бизге сени атынг бла арбанг, джек да, бизни лагерге дерн элтиб къайт! — деб джашла буйрукъ бердиле.

Киши, сюймегенлей, къоллары къалтырай арбаны джекди.

Чегет талада кишиден соруу алдыла. Ол немецлеге къалай бла агент болгъанын, ненча адамны оккупантлагъа сатыб ёлтюртгенин, джойдургъанын, аллай ишлерине немецледен нелай бир джал алгъанын айтды...

Бир кюн, кишини да хапары болмай тургъанлай, Османны отрядыны чегетде лагерине бир адам келди. Ол айтханнга кёре, чегетде партизанла бардыла деб, эшитген эди да, алагъа барыб, кесини болумун айтыб, оноу сорургъа келген эди.

Ол адам немец оккупациягъа дери, Бельничи районну бир элинде эл Советни секретары болуб ишлегенди. Немец аскерле джууукълашыб, эвакуация башланнганында, тылгъа кетиб къалыргъа мадары болмагъанды: къолунда эки къарты — атасы бла анасы, рахын къатыны, эки къарыусуз сабийи — аланы атыб къоялмагъанды.

— Немецле районнга чакъыргъандыла да, — деди ол, — элге бургомистр бол деб къысхандыла. Болмайма десем ёлтюрлюкдюле, къартларым, сабийлерим, юйдегим — алагъа не этейим? Болама да, атым — Джуртну сатханнга къалады. Не дерге билмейме.

Белоусов, Къасай улу, Абрамов, Гапонов, башха аскерчиле бла да оноулашыб, «Бол бургомистр, андан арысын кёре барырбыз», — деди.

— Немецлеге биз да бир бургомистр салгъанлыкъгъа, не боллукъду, — деб, накъырда этди Осман, — гыбыр къонакъбайладыла деб, кёлкъалды болмасынла.

Алай бла, совет къралны адамы оккупантлада къуллукъ этерге партизанла салгъан бургомистр болду. Ол джигит адам, ёлюмню базманына миннгенлей, оккупантланы къолларында бургомистр болуб, партизанла берген борчну толтуруб, отрядха кёб тюрлю болушлукъ этиб, эки джылны ишледи. Немецлени не этерге хазырланнганларын алгъаракъдан билиб, партизан отрядха хапар джетдире эди. Партизанла, болумну билгенден сора, табыча атлай эдиле. Ол, немецлени таша агентлерини списогун партизан разведкагъа, отрядны командирлерине бере эди. Оккупантла партизан бет бла чегетге кёб провокатор джибернучен эдиле. Провокаторла, айлана барыб, партизанлагъа тубеселе, биз да сизничабыз деб, отрядха къошулуб, ийыкъланы, айланы биргесине джюрюб, кеслерине ийнандырыб, чегет джашауну хар не тахсасын билиб алгъандан сора, тас болуб къалыучан эдиле. Партизанла аллай затлагъа бек сакъ болургъа кюрешселе да, къачхынчысы, бугъунчусу кёб, къатышхан дуньяда тахсачыны билиб къоймакълыкъ къыйын эди. Отряд кеси да къачхынчыладан къуралгъан эди. Табсыз адамны заманында эслеялмай, билалмай, ычхындырыб къойсала, ардан ол аяусуз джашауда кёб джарсыу келтирген къара пелах болуб тюшюучен эди.

Партизан «бургомистр» Б. аллай провокаторланы айгъакълауда да уллу болушлукъ этиб тургъанды.

Аны тышында да, Германиягъа ишлерге ашырыллыкъланы билдириб, кёблерин къутхаргъанды.

Немецле, таша джюрютген ишлери, партизанлагъа туура болуб барыргъа къалгъанында, тахсаны алагъа элдеги активистле бере болурла деб, джамагъатны къоркъутуб, сыбапхадан чыгъарыргъа умут этдиле.

Бир кюн, 1941 джыл ноябрь айны арасы сюремде, партизан дозор Пильшичи элге тюшген бир уллу къыйынлыкъны кёрдю. Карателледен бир отряд, ол элчикге кирди да, бироздан 22 адамны — эркиши-тиширыу да — элден сюрюб чыгъарды, узакъ да элтмегенлей, барын къырыб, ёлюклерин алайда атыб, кетиб къалды. Дозорда тургъан эки партизан мурдарлагъа ёшюн салырча тюл эдиле, ала эрлай отрядха барыб, былай-былай болду деб хапар бердиле.

Партизанла иңгир бола Пильшичиге келдиле. «Не болду, бу пелах къайдан чыкъды?» — деб соргъанларында, тынгылы хапар бералгъан адам табылмады. «Къайдам, карателле келиб къюлдула да, элни барын сходха джыйдыла. Тамадалары планшетинден бир къагъытны алыб, 22 адамны атын, тукъумун окъуб, бир джанына чыгъарды. Аланы ичинде 3 устаз къыз, талай комсомолчу, коммунистле, элни активистлери бар эдиле. Сюрюб кетдиле да, элден арлакъгъа къоратханлай, къырдыла да къойдула», — деб хапар айтдыла элчиле.

— Нек?

— Къайдам, билмедик не ючюн ургъанларын.

— Ол джаханим список къайдан чыкъды? Ким берди алагъа списокну?

— Билмейбыз.

Керти да аны киши билмей эди, «душман басар элни къулагы сангырау» дегенлей, къоркъуу эмген эл, суйген адамларындан, татлы балаларындан айырылгъан элчиле къарангы, шыкъыртсыз юйледе джылаугъа кириб эдиле.

Немецлени ол кюн этгенлери халкъны къоркъутур ючюн бардырыучу акцияладан бири эди.

Элден адам болушмай, элдеги активни списокну оккупантла кеслери табалмазлыкъы партизанлагъа ачыкъ болду. Четгичи джигитле списокну фашистлеге ким бергенин табаргъа партизан «бургомистрге» борч салдыла. Ол да тёрт ай озгъандан сора, партизанла салгъан борчну толтурду: Пильшичи элде 22 совет адамны фашистлеге ёлтюртген юч гестапochу агент партизанланы къолуна тюшдюле...

ТОНЛАНЫ СЫПЫРЫУ

1941 джыл ноябрь айны арасында терен къар джауду да, ызы бла ачы суукъла келдиле, къыш тюшдю. Аллай къыйын кёзюуледе уруш этерге хазырлыкълары болмагъан немец-фашист аскерчиле, фронтда кеслерин джылытадмай, къол-аякъ,

кзулакь-бурун юшюте башладыла. Герман Командованне гитлерчи эгетлени да болушдуруб, сууукъла кемирген аскерчилерине джылы кийим къаблатыр ючюн, оккупациягъа тюшген эллени, шахарланы джамагъатындан тонла, уюкъла, къоллукъла дегенча затла джыйыб тебреди. Аланы алай кийимлеге айланганларын партизанла да эшите эдиле, алай а джыйылган затны къайда джашыргъанларын табалмай эдиле.

Бир кюн партизан «бургомистр», немецле Угольщина элден Калиновка элге кёб джылы кийим къоратдыла, джыйылган хапчюк элни школунда сакъланады деб, отрядха хапар берди. Отрядха ол хапар келгенлей, партизанла школдагъы складны тонаб, кийимлени сыйырыб, халкъгъа къайтарыгъа оноу этдиле. «Джюрегине чыртда къоркчуу келе билмеген Осман ол операцияны бардырыгъа артыкъ да бек кызгъан эди. Аны таукеллигини, джигитлигини учу-къыйыры джокъ эди. Ол чырт джукъдан къоркъмай эди», — деди бу хапарны меннге айтхан К. М. Белоусов.

17 ноябрда Қасай улу, Гапонов, Абрамов, Белоусов, партизан связной Фекла Михайловна Наумовични арбазында туруучу партизан чананы да джегиб, Калиновка элге атландыла. Кече арасы болургъа, школну къатына келдиле.

Партизанла элде полицияны бары бла джогъун, школда, аскер къарауулну болгъаны бла болмагъанын билмей эдиле да, ол себебден бек сакъ атлай эдиле.

Осман бла нёгерлери, чананы арлагъыракъда къоюб, школгъа бачхала бла акъыртын келдиле, тохтаб, талай заманны тынгыладыла: тегерек бары шош, адамны сескекли этер зат эшитилмейди. Осман барыб, школну эшигин тюртдю, — эшик ачылмады. Тышында кириги джокъ эди, ичинден а къылыч салынган эди. Осман къалай этерге билмей, тынгылаб тургъанлай, школну ичинден ким эсе да, эшик баугъа къылыч орнуна сугъулган балтаны тюзетеме деб зынгырдатды. «Аха, ичинде адам бар кёреме», — деб келди Османны кёлюне. Ол къайтыб, нёгерлерине хапарны айтды. Сора партизанла юнню къабыргъасына къысылдыла.

— Эшикни ачыгъыз! — деб буйрукъ этди Осман.

Школну ичинден киши джууаб бермеди.

— Ачыгъыз эшикни, — деди бнягъы Осман, — алай тюл эсе, эшикни чачарыкъбыз.

Ол алай айтханы бла, кимни эсе да шок джерлеген тауушу эшитилди. «Э-э, мында сауутлу къарауул джашырылыб турары да», — деди Қасай улу ичинден. Эшитгенин, арлакъ атлаб, тенглерине да айтды. Сора ала алдаб, сакълаууллагъа къармакъ илиндирирге мурат этдиле.

— Полицейлебиз, операциядан къайтыб келебиз, сууукъдан къурушабыз, ары джиберигиз да джылынма къоюгъуз, — деди-

ле ала. Сакълауулла, джууаб бермей, кѣб тынгыладыла, сора, бири:

— Берн адам джибермегиз деб, буйрукъ этиб кетгендиле,— деди.

Партизанла не кюрешдиле эселе да, сакълаууллагъа школну эшигин ачдырталмадыла. Арнулукъ бла эшиклени ачдырларындан тюнгюлдюле. Гапонов, ачыуланыб, къабыргъадан архаракъ турду да, школну терезесине айланыб, автоматдан къысха очередь берди. Джукълагъан эл автомат атылгъан тауушдан къозгъалды, анда-мында ит юрген, ат кишигеген тауушла, джууукъ юйледе акъырын ачылгъан эшиклени джызылдагъаны эшитилдиле.

Автомат очередь терезени миялаларын зынгырдатыб, элек этиб атса да, школну ичиндегиле эшикни ачмадыла. «Ай, къахмеден туугъан», — деб Осман, хурджунундан лимонка гранатны алыб, терезеден эшик таба быргъады. Гранат чачылыб, джел толкъуну эшикни безгилеринден джыртыб, арбазгъа тюшюрдю. Партизанла, эрлай бетджаннга джатыб, школну ичинден къаугъа чыгъарама дегенни терк къабларгъа хазырландыла. Алай болса да, алагъа джууаб этер къайгъылы адам кѣрюнмеди, — бир кесекден сакълауул бла юч полицай школну чачылгъан эшигинден тобукъланыб чыгъыб:

— Тилейбиз ёлтюрмегиз, былайын сакъларгъа бизни зор бла келтирген эдиле, ёлтюрмегиз, — деб джылаб тиледиле.

Партизанла, аланы сауутларын сыйыргъандан сора, склада сакъланган джылы кийимлени чанагъа джюклегиз деб буйрукъ бердиле. Осман бла Абрамов, полицейскийлени юслерине ёрге туруб, тонла бла уюкъланы чанагъа джюклетген заманда, Белоусов бла Гапонов да классланы къабыргъаларына тагъылгъан фашист суратланы джыртыб къурутдула. Партизанла ол кече 100 тон, джюзден аслам уюкъ, кѣб къоллукъ джюкледиле. Сора аланы байлаб, чанагъа джарашдыргъанларында, полицейлени ючюсюн да сюрюб, бирини юйюне элтдиле. Ючюсюн да байлаб, юй тюрюне джатдырыб, «Эртенблагъа дери дыб дегемиз, къымылдамай джатыгъыз. Эртденбла немецлеге барыб, элге кече 200-ден аслам аскерчиси, къол, станоклу пулеметлары, минометлары болгъан улуу партизан отряд чабыб, болгъанны тонаб кетди деб, къуугъун этигиз. Алай айтмасагъыз, энтда келиб, къагъыб кетерикбиз», — дедиле. Партизанла, кете тебреб, полицейни юйюне тинтиуюл этдиле: юйюнде бир ящик сернек бла кѣб махорка тютюн табдыла. Ала уа отрядха керек эдиле, ол себебден партизанла сернек ящикни да, махорка тютюнню да сыйырдыла.

Эртденбла немецле «улуу партизан отрядны» ызындан, самолетла, талай танк, атлы аскер джибердиле. Алай болса да, гебени ичинде ийнени излегенча, гитче партизан отрядчыкъны къалын, учсуз-къыйырсыз чегетлени ичинде табыб къоймакълыкъ алай тынч иш тюл эди. Немецле, излеген партизанлары-

ны ызын табмагъанлай, ингирге дери айланыб, гарнизонларына къайтыб кетдиле.

Партизанла немец солдатлагъа деб джыйылгъан тонла бла уюкъланы элледеге адамлагъа да чачдыла.

* * *

Партизанла, 1941 джылны аягъы бла 1942 джылны аллы къыш айлада оккупантлагъа къаршчы ууакъ операцияла эте, элледе ышангылы адамла бла таныша, разведчикле бла связнойла хазырлай, аскер къуллукъ этерге борчлу адамланы белгилей, алайлагъа партизан къазауатны таша методларын юрте, къысхача айтсакъ, джаз чыгъыб, чегет чапракъ пйгенлей, уллу партизан къазауатны башларгъа хазырлана, къышны джунчуулу сууукъ айларын ашырдыла.

Белоусовну отряды бла Османны отряды 1942 джыл март айда, партизан къазауатны отун уллу юфгюрюрге, кенг джаяргъа мурат этиб, бир-биринден айырылдыла. Ол кёзюуде аскерчи джашла Осман болгъан отрядха командирге кичи лейтенант Михаил Абрамовну, комиссаргъа да лейтенант Къасайланы Османны айырдыла.

Абрамов бла Къасай улуну отряды, оккупантлагъа къаршчы кюрешни джаз джылыу ангылаб башлагъанлай, къызыу этди. 1942 джыл апрель айны 10-суна Бельниччи районда Друть сууну запад джанындагъы Угольская, Калиновская, Осовецкая, Запольская волостланы немецле бла полицейледен тазалады.

Партизанла кюрешни алай таукел бардырыб тегрегенлеринде, ары дери тарбуууннга тыйылгъан джамагъат эс джыйды, баш кёлтюрюб, тегерекге сагъайыб къарарча бола келди, элледе бугъунуб тургъан аскерчиле, аскер къуллукъ этерге борчлу адамла отрядха къошулуб башладыла.

1942 джылны май айында 7—8 полицей, немецледен джанлаб, сауутларын да алыб, партизанлагъа кечдюле. Ол кёзюуге отрядда аскерчилени саны 50-ге джетди.

Ол джыл май айда Абрамов бла Османны отряды, Друть суудан атлаб, немец бастиондан Могилевдан западха 25 километр узакълыкъда Бельниччи районну Хрипелево элине джерлешди.

Аллында да бир айтхан эдик, ол кёзюуден башлаб, 1944 джыл июнь айгъа дери толу эки джылны Хрипелево эл Советни Будище элинде Афанасьев Исаак Ефимович бла Афанасьева Ксения Андреевнаны юйлеринде 121-чи партизан полкнуну штабы тургъанды. Полкнуну командири капитан Къасайланы Осман да алайда джашагъанды.

1942, 1943, 1944 джыллада 121-чи партизан полкнуну джигитлик аскер ишлери бла таукел разведка къуллугъу ол район

бла Могилев шахарны төгерегинде, Могилев — Минск шоссени табасында, Бельнич районну Друть суугъа дери восток кыырында, Могилев — Осиповичи темир джол магистралыны юг джанында болуб тургандыла.

ЛЕСОВОЕ ЭЛНИ КЪАТЫНДА

Аскер бѐлегинден аджашыб къалгъан совет офицер М. А. Иванчиков Большие Белевичи эл Советни Лесовое элинде атасыны юйюнде немецледен джашырылыб тура эди. Кесини къайда болгъанын партизанлагъа билдирген эди, ала бла да иш джюрюте эди, айтыргъа, Османны отряды бла байламлы эди. Немце, джашырылыб тургъан совет офицерни къаллайла эсе да сездиле. 1942 джыл 15 майда эртденбла эртде полиция, Иванчиковну юйюн кѳуршалаб, сормай эшикни тюртюб ачыб, болгъанны дардагъан этиб, тѳшекни, джастыкъны башын тюбюне айландырыб, тинтиуюл башлады. Иванчиков ол кюн, арбазда бугъунуучу урусундан къачыб, немецлени къолуна тюшмей, къутулду. Полицейле, аны табмагъанларында, атасыны хурттак рысхычыгъын тонаб, сало, джау дегенча маджал азыкъчыгъын барын сибириб кетдиле.

Иванчиков эртден азыкъ кѳююге партизан отрядны чегетде лагерине къачыб келди. Былай-былай болду, полиция келиб, къартланы аууз къабынларын сыдырыб алыб, Большие Белевичи эл таба кетди, деб хапар айтды.

Осман, биргесине да беш партизан алыб, Большие Белевичи элге баргъан джолгъа чыгыб, полицияны аллын сакъларгъа таукел болду. Джашла, эрлай кѳуралыб, ашыгыш ары кетдиле. Таб позицияны излей, къарай айланыргъа заман джокъ эди да, ачыкъ джерде, мал кемирген шкырна кѳкен джоппуланы къатында, джолдан 30—40 метр джанлаб, бетджан салыб, алайтын ѳтгенни ышаннга салырча болдула.

Кюндюз сагъат юч бола, 15—16 полицей атлы джолда кѳрюндю... «Джууукъ келмеге кѳююгъуз, атмагъыз!» — деб Осман, партизанлагъа буйрукъ берди. Полицейле, джукъ да сезмей, джарыкъ ушакъ эте, ашыкъмай акъырын келедиле, волостада полицияны тамадасы — партизанла иги таныгъан адам биргериндеди. «Белевичиге джете эсек, самогончукъ излейик, ауизланыр затыбыз барды сора, бир тартарбыз», — дейди ол нѳгерлерине.

Ала алай къарын ушакъ эте, иги джууукълашханларында, партизанла бирден кызыу атыб башладыла.

Билмей тургъанлай юслерине автомат от ачылгъан полицейскийле, къаршчылыкъ этерге хазна да кюрешмей, кычырыкъгъа, хахайгъа къалыб, къачар къайгыгъа кирдиле. Чотну сезгенлери бла, энишге ийилиб, төгерекеге зырглаб къарай, не тириликлерин да салыб къачдыла. Партизан бетджандан узакъ

болмай, джол джанында джетеуленни ёлюклерин да кёюб, минут чакълыгъа къарамдан думп болдула. Партизанла да сюрюр муратлы тюл эдиле — ёлген полицейлени сауут-сабаларын алыб, алайдан дженгил огъуна джанладыла.

Партизанла полиция бла сермешгенден сора, ызларына лагерге къайтыб келе, ингирала чегет кыйырында адам тауушла эшитиб, эрлай бугъунуб, къарасала, сауутлу юч атлы джууукълашыб келе: чырта эслеринде-бусларында болмай тургъанлай, ат аллында да бир кёю, эки негери бла келген, Хрипелево волостну полиция тамадасына тюртюлюб къалдыла. Осман, чырпыны джанындан шыкыртсыз чыгъыб, полиция тамаданы алтына эрлай джетиб, «Тюш атдан» деб къысха буюрду. Атлы ых да демей, аякълары байланган къойну да джерге ие, атдан сылджыраб тюшдю.

Оккупантла, халал кзуллукъ этгени ючюн, аны Могилев шахаргъа чакъырыб, саугъагъа бир къой берген эдиле. Ол а. андан скойнюб къайтханы бла, юйюне джетгинчи, партизанланы тузагъына тюшюб къалды.

ПЕСЧАНКА ЭЛДЕ

Партизан отряд, чегет лагерге джууукъ эллени немецледен тазалар ючюн, май бла июнь айлада талай таукел операция этди. Аны партизанлары оккупантлагъа ишлеген, элчилени уртам сютлерин, ауузларындан юзюб, асылу азыкъ-тым этиб, фашист аскерлеге джау, бышлакъ ашырыб тургъан сют заводну чачдыла, элдеде оккупацияны биринчи ийыкъларында огъуна къуралгъан полиция участокладан бёлегин къурутуб алдыла. Июньну аягъы суремлеге отрядны эркинлигинде ат арба, немецледен сыйырылгъан эки автомашина, атла бар эдиле. Аскерчилени саны да кюн сайын дегенча ёсюб бара эди. Отряд, кеси джангызлай кюрешиб турмай, уруш операцияланы башха хоншу партизан отрядла бла байламлы этиб, бир кюл болуф сермегенни деменгили къагъыб, чачрата башлагъан эди.

Алай а кесини баш иннетин — Могилев — Минск шоссеге чыгъыб, анда хатерсиз партизан урушну андан да кючлю бардырыгъа деген иннетин толтуралмагъан эди.

Шоссе бойнуна чыгъаргъа мадар болмагъаны уа Песчанка эл амалтын эди.

Анда эки станоклу пулемету, башха аскер саууту эркин болгъан кючлю полиция участок орналыб эди. Кесин душманнга эслетмей, Песчанканы юсю бла ётюб кетерча мадар джокъду, ар джанында — кючлю полиция, аллында — къаугъа, дауур чыкъгъанлай, терк хапар джибериб, аскер кючню дженгил келтириб къояргъа мадар берлик шоссе. Отряд, джолунда чырмауун къоратыб, сыртын тазалаб, «джелкесин» къоркзуудан

сакъларлай, кесин бегитмегенлей, алайгъа сугъулса, тузакъгъа кириб кетерге болур.

Ол себебден Абрамов бла Къасай улу Песчанка волостну полициядан тазаларгъа деб план салдыла.

Аны юсюне да, партизанланы ол элде биреуге къаты дертлери бар эди. Анда, бир мурдар, староста болуб, оккупантлагъа джумушчулугъун кыызгъанмай, къуллукъ этиб, джашай эди. Ол кеси къолу бла эки совет офицерни ёлтюрген эди.

Немец аскерле, аскер-техника Могилев — Минск шоссесе мардасыз кёб джюрюй эдиле да, партизанла, Песчанка волостну полициядан тазалаб, джол бойнуна чыкъсала, чегетле арасы бла ётген шоссеге не болуб, кеслерине иги къабхын тюшюре турлукъ эдиле.

Отряд 1942 джыл 25 июнда экинди аллы бла, операциягъа чыкъды. Аскерчиле ашхам болургъа, элни къатына келдиле да, юлешиниб, Песчанканы тегерегин къуршаладыла. Къаты сермешнуге хазырланыб, элге киргенлеринде, немец полициядан бир адамгъа да тюбемедиле. Элчиле айтханнга кёре, полиция, партизанланы чабар хапарларын къайдан эсе да алгъаракъ эшитиб, тюш кёзюуде элден къачыб, Могилевха кетиб къалгъанды. «Староста уа бусагъатда къайтырыкъ болур, патронла, гранатла келтирирге Могилевха кетиб турады — дедиле элчиле, — ол бу джол бла келликди, полиция башха джарытын кетгенди».

Ол кюн алайда тюбеген халгъа кёре, отрядны ичинде, полициягъа тахса берген адам джюрюгени аскерчилеге ачыкъ болду. Алай а олсагъатда аны тинте айланыргъа заман джокъ эди.

Партизанла, мурдар староста келлик джолгъа чыгыб, таша джерде бетджан салдыла. Ала алайда шыкъырт эшитмей, джукъ кёрмей юч сагъат чакълыны сакъладыла. Сора бир заманда, староста, биргесине да эки полицей бла, къарангыда, джукъ эслемей юслерине чыгыб къалдыла. Осман, этнучюсоча, акъырын къобду да, староста миниб келген атны джюгеннинден сермеб тутуб, старостагъа:

— Дыф деме! Тюш! — деди, шыбырдагъанча.

Староста, сёз да айтмагъанлай тюшюб, къолларын кёлтюрдю. Бирси партизанла да эки нёгерин къараб къарагъынчы къолгъа джыйдыла. Отряд, джолда тутулгъанланы да аллында джаяулай сюрюб, элге къайтыб, постла салыб, тынчайыргъа джарашды.

Эртденбласында элни джамагъаты майданнга джыйылды, аны аллында, старостагъа сюд этилди.

Партизан отряд, анга сюд этиб бошагъандан сора, чегетге къайтыргъа хазырлана башлагъанлай, джыйылыб тургъан джамагъатны арасындан экеулен чыгыб, Абрамов бла Османнга келдиле. Биз — полицейлебиз, — дедиле ала, — полициягъа зор бла салгъан эдиле. Полиция, сизни келтиригизни сезиб къачханында, биз бугъунуб, кетмей къалгъанбыз. Ата джуртун

сатхан атха къалыргъа излемейбиз, бизни партизанига алыгъыз, — деб тиледиле.

Партизан отрядны тамадалары, бир-бирине къарашдыла, арлакъгъа туруб оноулашдыла да, эки джашны да отрядха алыргъа дедиле. — Алайкъ сизни отрядха, — дедиле Абрамов бла Къасай улу, — алай а сиз, бирем башха, экишер къыйын аскер борч толтурмасагъыз, сизге ышаныу боллукъ тюлдю.

— Айтыб къойсагъыз а къаллай борчла боллукъларын? — деб сордула тюненеги полицейле.

— Отряд бла келигиз, арта айтырбыз, — дедиле партизан командирле. Эки полицай анга да хо болдула.

Аланы бирини тукъуму Федуля, экинчисиники да Новиков эди.

Песчанка волость немец полициядан тазаланыб, алайгъа партизан отряд ие болганы бла, Могилев — Минск шоссеге джол ачылды. Партизанла, оккупантлагъа зонаны юг джанында къаугъа салгъан бла биргелей, север джанында, уллу шосседе да тынчлыкъ бермей башладыла.

БАРОК

Отрядны лагери Шеглян чегетни теренинде тургъан кёзюуде, бир кюн Осман бла талай партизаны аскер операциядан кюнорта заманнга къайтдыла. Уруш операциялагъа джолсуз къалын чегетлени ичи бла ётуб узакълагъа барыучан эдиле да, джэнгил огъуна хазна къайталмаучан эдиле. Бу джол а, иги тюзелиб, тохтаусуз къаты джюрюшмю алгъан эдиле да, эртде огъуна келиб къалдыла. Алай а, асыры арыгъандан, джетер-джетмез джыгъылыб тынчайыр муратлы болгъанлыкъгъа, солургъа табыкъ тюшмеди.

Ала къайтырдан бир сагъатны алгъа, лагерге связной келиб, Большие Белевичи, элден Барок эл таба немец карателлени отряды кетиб барады, отрядда 40 адам барды деб, хапар айтханыны юсюнден Османнга рапорт бердиле.

Олеагъатдан Осман, суусабын къандырыб, аскерчилени къобарды. Душманны аллын алыр мурат бла отрядны башха джаны бла джолгъа чыгъарды. Джашла, ташадан ташагъа чаба, джорта ингир беш сагъат болургъа Барок элге джетиб, элни къыйырындагъы тирменнге тюгел джетмей, джол джанына джатыб бугъундула. Ала душманны табын марлай билген эдиле, кеслерине да таб бетджан алгъан эдиле. Карателле кеслерин кёб сакълатмадыла: джукъ эслемегенлей, къысха кирдиле. Ала 50 метр чакълы бирге джууукъланханларында, партизанла автоматладан, пулеметладан от ачдыла. Алай болса да, душманла эс ташламадыла, тарх деб шкок атылгъанлай, кёз джумгъан чакълы бирни ичине, джерге бауурланыб, партизанланы юсюне автомат-пулемет отну джандырдыла. Кючлерине

базынганларын, ажымсыз кыйырыллыкларын танытдыла Сермешниу кысхада бошалмады: ол а партизан тактикагъа таб келишмейди. Ол кюн сермешниу кез байлашгынчы барды. Эки джанындан да баш келтюрюрге мадар джокъ эди. Алгъаракъдан джетиб бетджан салган партизанланы позициясы маджал эди — ала ташадан ата эдиле. Немецле джатхан джер а, партизанлагъа къол аяздача туура эди. Ызларына ыхтырылсала да, къутуллукъ тюл эдиле. Ол себебден, болушлукъ сакълаб, заман урлаб неда ашхамны джетдирир мурат бла кеслерин чёблетгинчи атаргъа, кыйырылыргъа кюреше турдула. Ол кюн алайда төрт-беш душмандан къалгъаны кыйрылган эдиле: сермешниу тохтагъанында, партизанла 32 ёлюк, 5 джаралы, сермешниую кезуююнде шашхынлы болуб къалган да биреуню табдыла. Партизанладан биреу ёлген эди, талайы да ауур джаралы болган эди.

ШОССЕДЕ

Песчанка элли немец полициядан тазалагъандан сора, партизанлагъа Могилев — Минск автотрассагъа джол ачылган эди да, шоссейни джерлей башлагъан эдиле.

1942 джыл 17 июлда ийых кюн Абрамов бла Къасай улуну отряды, кесин кишиге эслетмей, Могилев—Минск шоссеге джууукъгъа чыкъды. Немецле джолну узунуна эки джаны бла да 100-шер метр кенгликке агъачны кесиб къоратхан эдиле да, джолгъа ташатын тюшюб къалыргъа болмай эди. Партизанла андан джюз метр чакълыны джаякълаб, чегет кыйыры кёкенлени тюбюнде джатдыла.

Отрядны ары дери да эки трофей автомашинасы бар эди, джашланы бюгюн шоссеге чыкъганлары—немецледен энтда бир машина сыйырыр мурат бла эди.

Партизанла, чырпы тюбюнден къараб, джолтун озганланы санай бир талайны турдула. Ма, ауур джюкленген автомашиналаны танкеткала сакълаб, барган уллу колоннасы гюрюлдеб, Могилев таба озду, аны ызындан мычымай кючлю къарауулу болган дагъыда бир колонна ётдю. Партизанла алагъа къатылыргъа кючлерине базмадыла. Дагъыда бираздан Могилевну коменданты, биргесине немец офицерледен толган эки легковой автомашинасы бла, шахардан Бельниччи район таба шуулдаб кетди. Алагъа чабаргъа бек таб эди, алай а шосседе базаргъа атланган кёб хатасыз элчи джюрюй эди да, пулемет, автомат атыла башласа, аладан адам ачыргъа боллукъ эди.

Партизанла, таша позицияладан мараб, базарчыла автотрассада седирерлерин сакълаб, дагъыда талайны кысылыб турдула. Джюрюген джамагъат узайыргъа, автотрассада бир заманда Бельниччи эл табадан ашыгъыш келген джангыз маши-

на кёрюндю. Къысха джууукълашханында, партизанла, шоферну ышаннга алыб, эки-юч очередь бергенлей, машина тохтады. Партизанла эрлай чабыб джетдиле да тегерегинден алдыла... Кузовда, не этерге билмей, эс гашлаб турган юч полицейскийни сауутларын сыйырдыла... Рулюн партизан Кирилл Материнко алды, кабинада аны къатына Осман олтурду, Абрамов бла бирси партизанла кузовгъа къаландыла. Сора, ызларына бурулуб, Могилевну коменданты кетген Бельничичи эл таба дженедиле. Ала, комендантны ызындан джетиб, къагъыб кетерге муратлы эдиле. Бара барыб, Княжицы элден бир километр чакълыны узайыргъа, трассада алларына келе турган легковой машинаны эследиле. Джукъ сезмей, келалгъаныча ол да келеди, была да машинаны улутуб, анга джууукълашыб барадыла. Машинала бир-бирине иги джууукълашханларында, Осман автостраданы эки джанына да кез джетдириб, джолда барган белек джолоучудан ёзге къоркъуулу зат эслемегенинде, Материнкогъа «Тохгачы, ол легковойну сыйырайыкъ» деди. Партизан автомашина тохтады, юсюндегиле секириб тюшюб, джол джанына джатыб, сермешнуге хазырлана башлагъанларын, 3—4 джюз метр джууукълукъгъа келген легковойдагъы адамла эследиле шойду. машина, тормозларын ачы джызылдатыб тохтады да, къараб къарагъынчы ызына айланыб, думп болуб тебреди. Партизанла ызындан атдыла. Алай а, ата башлагъанлай, ол къуджур ишлеге сейрсиниб къараган джолоучула, къоркъуб, къычырыкъгъа-сыйытха къалдыла. Аладан адамгъа хата этмез ючюн, атыуну тохтатыргъа керек болду.

Отряд, бир джюк машинаны да алыб, ол кюн огъуна лагерге джыйылды. Могилевну коменданты, Бельничичи элге келиб, ызына шахаргъа къайтыб бара, шосседе партизан засадагъа тюртюлгенди да имбашына окъ тийиб, ауур джаралы болганды, биргесине барган юч офицерни да экиси ёлгенди, деб ингирде партизан связнойладан хапар келди.

ТЕХТИН

Могилев — Минск автотрассаны эки джаны чегетлеге сингиб, алайтын джюрюген немец транспортха чабыуул этиб, къолгъа тюшген оккупантланы узакъ къоратыб турган, тегерекдеги элдеги полиция участокланы чачыб, къуругуб бошаган батыр партизанла фашист командованиеге терен къаугъа салдыла. Оккупантла, аланы къолгъа джыйыб алыб, къайгъылы, къоркъуулу, шыблача аяусуз ура билген партизанладан аскер тылны тазалар ючюн, Угольщина чегетлени къуршалаб, кёкен ичлерин, адам джашырылыр джар — джаргам къоймай къармаб, тинтиб башладыла.

Немецле чегетдегилени кырыргъа аслам кюч джибергенлерин партизан разведка ол кюн огъуна сездн. Партизан тактика уа былайды: душманны кючю аслам эсе, партизанланыкындан онглу эсе, илиниб, кесинге кемсиз зырафлык келтириб кюреше да, бир джанына джакъла, алай а душманны чоласын марлаб джюрю, аз да тынчлык берме, учхара джерине джолукъганлай, хатерсиз уруб ал.

Партизан отряд, чегетни кюршалау башланганын сезгенлей, турган лагеринден келтюрюлюб, душман аскерле кирелмезлик мырдылы батмакъла бла ётуб, Сипайлов чегетлеге сингиб кетди. Алай джолсуз, табсыз джерле бла бармакълык мардасыз кыйын тийсе да, джангыз бир адамны да чарпытмай, къутулуб, кюршоудан сыбдырылыб чыкъды. Ачулу оккупантла чегетни таракълаб ётдюле, алай а эски от орунлада чий кёсеу башла, кёчуб кетген лагерни ызлары болмаса, джукъ табмадыла. Алайда джерлешиб, бираз кечинирча да кёрюндюле, ёзге кёб аякъ урмадыла, талай кюнден чегет кыйырадан кьорадыла. Совет патриотла да ызларына, Угольщина чегетдеги лагерге кьайтдыла.

Немецле партизан зонаны кюршалаб, андагы совет патриотлагъа джукъ эталмасала да, Угольщина чегетни аладан тазалар муратны кьоймагъан эдиле. Ол себебден, Техтин элге карателлени бир батальонун джибердиле. Партизан разведка айтханнга кёре, батальонда 400 адам бар эди. Душман аскер, операциягъа хазырлана, юлеге джайылыб джерлешди.

Бир кюн партияны ташатын ишлеген райкомундагы аскер-оператив группаны тамадалары, джууукъдагы отрядланы командирлерин да чакъырыб, немец батальон бла сермешиюну юсюнден кенгешдиле. Партизан зонагъа сугъулган душман батальон деген зат бош зат тюл эди, ол кёб хата этерге кёб тюрлю партизан операциягъа чырмау чыгъарыргъа болукъ эди. Ол себебден, аскер-оператив группаны советинде душманны аскер бёлегин кьурутургъа деб оноу этдиле. Ол ауур операцияны аз кючге буюрмай, хоншу партизан отрядланы талайыны кючюн бирикдириб, бирден илинирге келишдиле. Османни отрядына джууукъ чегет базалада дагыда эки — Белоусов бла Медниковну — партизан отрядлары джерлешиб эдиле. Операциягъа ючюсю да биргелей чыгъарыкъ болдула. Объектни зоналагъа юлешиб, къайсы къалайын сакъларын, ал позициягъа къачаннга тюшерге кереклисин штабда огъуна белгиледиле. Немец батальонну операциягъа чыгъарын ашыкъмай, бетджанлада кеслерин эслетмей, сакълаб туруб, джууукълашханлай къагъаргъа деб, план салынган эди.

Османни отряды, джылы джай кече базасындан чыгыб, шыкьыртсыз келиб, Техтин элни кюнбатхан джанында, элден бир кычырым чакълы арлакъда чегетни кыйырында бетджан салды. Отрядны аскерчилерини сауут кючю: эки кьол пу-

лемет, эки автомат, бир миномет, аны тышында да хар бирини энчи саууту — шкогу, гранатлары, бир кыауумларыны — аны юсюне да — гёрохлары.

Эл бла партизан бетджанланы арасы 600—800 метр чакълы бола эди. Берилген команда былай эди: немецлени джууукъ келмеге кыюуб, сауут-саба болгъанны барындан джангур кыйгъанча, бирден от ачаргъа.

Бир ариу эртден тууду, чыкъ тамчыланы накъут-налмазче джылтыратыб кюн тийди.

Техтинден эки немец солдат, шкокларын имбашларына илиндириб чыкъдыла да, Османни кыаууму бугъунуб сакълагъан таба тебредила. Ол келгенлери бла, иги джууукълашыб, бир зат да эслемей, джууукътун, чегетни кыйыры бла бир джанына бурулуб, джарым километр чакълыны бардыла, дагъыда ызларына кыйтыб, тохтай да тынгылай, чегет таба кыарай, биразны келдила. Джукъ сезмеген болур эдиле, ашыкъмай атлай, элге кыйтдыла. Бир да ишексиз, ала джолгъа кыарай чыкъгъан дзор эдиле.

Карателлени былай бери келликлери белгили болду.

Дозорла кетгенден сора бир сагъат озмай, элден 25 атлы чыкъды. Ол разведка эди. Атлы аскерчик партизанланы аллы бла джортуб ётдю, сора бетджандагъыланы тебен джаны бла, кюн батхан джаны таба айланыб, чегетге сингди. Чегетге киргенлей, батырлыкны танытханча, пулемет, автомат очерде бере башладыла. Алада адет алай эди — партизанлагъа джолукъмасала да, кыоркыутур ючюн, тубаннга юрген итча, пулемет ата айлануучан эдиле.

Атлыла чегетге сингиб, Османни отрядыны тылына ётерге, Техтинден да джаяу-аскер батальон чыкъды. Партизанла эки джанына да сакъ болуб, чегетдеги атлы аскерчикден да, элден джууукълашыб келген батальондан да кёз алмай, кыаты сермешге хазырландыла. Не атлыла, не джаяу-аскер быланы эслемеген эдиле.

Осман бла заместители Кирилл Материнко, уллу джолну кыатында, чырпы тубюнде бугъунуб, автомат бла пулеметну огъары аягъына миндириб джата эдиле. Башха партизанла да чырпыны кыалынындан фашистлени ышаннга алыб сакълай эдиле.

Карателледен юч атлы, разведкадан айырылдыла да, уллу джолгъа чыкъдыла, сора элге айланыб чабдыла, бир талай кере автомат очередь бердила. Ала туура партизанланы юслерине келе эдиле. Батальоннга не эсе да бир хапар берирге айланганмы эдиле да, бек ашыгъыш эдиле.

Осман алгъа силкиниб келгенни атын, кесин да автомат бла агъызды, ол бирси экиси да кыараб кыарагъынчы, атлары бла биргелей джолгъа сойландыла. Тёрт-беш партизан, чабыб джитиб, атланы джерлерин, ёлгенлени сауутларыны алыб кыйтды-

ла. Атылгъанны даууру асламыракъмы кѣрюндю да, атлы аскерчик, мычымай, уллу джолгъа чыкъды.

Карателле, алларында сойланыб джатхан атла бла юч солдатны кѣргенлей, болумну сездиле. Атаканы башларгъа команда берилди. Партизанла да олсагъатдан от ачдыла. Алайда къаугъа башланган бла биргелей, партизанланы башха къауумлары да батальоннга от ачдыла. Къаты сермешну башланды...

Атлы аскерчиле, атланы алайда къоуб, джолну бирси джанында оборона алдыла. Осман бла Материнко къветде эдиле, джолну ары джанындагъы къветде да немец пулеметчикле джатыб, эки къол пулеметдан къуя эдиле. Аралары джол алты метр эди, эки джанындан да от асыры къюлю болгъандан, аз да баш кѣлтюрюрге, неда къымылдаргъа мадар джокъ эди. Осман автомат дискни ичин бошатды, Материнко да къол пулеметдан къысха очерעדле береди. Немец пулеметчикле да тохтаусуз атадыла. Эки къаууму да къюлю бетджанлагъа джатыбдыла.

Осман, пулеметдан, автоматдан атыу бла немецлени къветден чыгъаралмазлыкъларын дженгил огъуна ангылады. Сагъыш эте, таблыкъ излей, къарай, сымартай туругъа уа заман джокъ. Сора Къасай улу, хурджунундан тѣгерек «лимонка» гранатаны чыгъарды да, джолну юсю бла немец пулеметчикле таба тѣнгеретиб джиберди. Граната барыб бир пулеметчикни тюз къатында чачылды. Пулемет къабышды. Экинчи пулемет а тохтамайды.

— Бираз таукел къымылдамасакъ, бу итлени былайдан къуруталмазгъа башладыкъ, — деди да Осман, автоматына джангы диск салыб, немец пулеметчиклеге мыллык атаргъа кѣлтюрюле башлады. Алай а Материнко, андан эсе алгъа къоуб, пулеметну немецлени тюз юслерине буруб от ачды.

Эки немец, къветден чыгъыб, пулеметну да къоуб, бир джанына сылджырагъа мурат этдиле, алай а Осман бла Материнко алакъ узайтмай къабладыла.

Он минут чакълы бир заманнга немецлени атлы разведкасы къурутулду. Партизанланы бирси къауумлары да батальонну седиретген эдиле.

Ол къон немецледен 78 адам ѳлген эди, аладан бири офицер эди. Османни партизанлары атлы аскерчикни сауут-сабасын толусу бла алгъан эдиле. Аны отрядындан бир адам партизан Василий Ганеев ѳлген эди.

Ол сермешну 1942 джыл 14 июлда болгъан эди. Ол къонден сора, Османни отряды Щеглян чегетледе базасына кѣчдю.

1942 ДЖЫЛ, 26 ИЮЛЬ

ИИЙХ КЮН

Джангы къошулгъан адамны партизан къорешге кертилигин командирле берген къыйын борчну толтура билгени бла сынаучан эдиле. Отрядда адет эди ол.

Песчанка элде полицей участокну чачхан заманда партизан отрядха кшошулган эки полицейский Новиков бла Федуля бирем башха экишер борчну толтурургъа керек эдиле. Федуля Могилевха барыб, андан отрядха бир станоклу пулемет келтирирге керек эди. Меннге болушургъа адам керекди деб тохтагъанында, анга башха партизанны кшошуб джиберирге ышанмай, негерин—Новиковну бериб ашырдыла.

Ала пулемет келтирирге барабыз деб, кече отряддан кетиб, белек кюнню да айланыб, джукъ да келтирмей къайтдыла. Алай нек этдигиз, партизанлыкъ борчну толтурмаучу партизанга не болуучусун билемисиз деб соргъанларында, ала, Могилевдан станоклу пулеметну кьоратыб кетну бусагъат заманда тынч иш болмагъанын ангылайсыз, алай а табар джерибизни сымарлагъанбыз, аллыбызда ийых кюн не ёлюрбюз, неда пулеметну келтирербиз деб, джууаб бердиле. Ала ашаб, ичиб, иги солуб, ючюнчю кере да, ийых кюнден къалмай, къайтырбыз деб, Могилевха кетдиле.

Федуля бла Новиков къайтыр ийых кюнню, 1942 джыл 26 июлну эртденбласында, отряд чегет базада джукълаб тургъанлай, Щеглицы эл таба джанындагъы дозордан партизан чабыб джетиб, солдатлары болган машинала бла немец мотоциклистле, Щеглицы элден чыгыб, партизан лагерь орналган чегетге айлангандыла деб кьуугъун этди. Ол хапар джETER джетмез, стауат кьозгъалды, хар ким эрлай кьобуб, кийиниб, сауут-сабаны кьолгъа алыб тохтадыла. Лагерь шум болуб симсиреб тынгылады; мотоцикл мотор тауушла Щеглицы эл табадан огъай бирси юч джанындан — Песчанка, Дубинка, Доброевичи элле табадан да эшитилдиле. Партизан отрядха уллу пелах джууукълашыб къалгъаны ачыкъланды. Бир да ишексиз, немецле отрядны лагери тургъан джерни координатларын, джолларын, дозорланы къалайда сакълагъанларын да, отрядны тахсасын кимден эсе да ажымсыз билиб келиб, отрядны кьуршалаб кьойдула.

Немецле ол кюн партизанланы кертн да кьуршалагъан эдиле. Алагъа тахса берген да немец провокаторла Федуля бла Новиков болган эдиле.

Чотну табсызлыгъы ангылашынганлай, «Барыгъыз да чегетни Щеглицы эл таба джанында таланы кыйырына чабыгъыз», — деб команда берилди. Партизанла, кьууулушуб кетгенлери бла, иги билген таша джоллары бла чабыб, бираздан чегетни кыйырына чыкъдыла.

Алайдан узакъ бармай, ачыкъ джерде юч автомашина бла таллай мотоцикл сюеле эдиле. Офицер, автомашинаны кузовунда ёрге сюелиб, компасха бла картагъа къарай, джол тюзете, солдатла да джатыб, тегерекни сымарлай, кьоба да алгъа чаба, талагъа джайылыб, чегетге джууукълашыб келе эдиле. Баурланыб бир джатханлары бла, алайдан келтюрюлмей, тегерекге сескекли, сымарлаб къарай, не аз шыкьыртха да тынгылай,

танг кесек сакълаб, ашыкъмаи, акъырын, сакъ атлай эдиле. «Командир неда комиссар автоматдан атыб, сигнал бергинчи атмазгъа», — деб акъырын айтылгъан команданы партизанла бир-бирине билдирдиле.

Ол кезюуге флангладагъы бла тылдагъы дозорла джетиб, немецле чегетге киргендиле, алай а бек акъырын келедиле деб хапар айтдыла. Отрядны командирни Абрамов, иш тамам таргъа джыйылгъанын сезиб, биргесине да 7 партизан бла эки тиши-рыуну — Фекла Михайловна Наумович бла партизан связнойну — алыб, базаны эски орнундан башха джерге къоратыргъа кетди.

Фашистле чегетге джууукъ келиб джатдыла. Тегерек бары шош болду, бир джерде джангыз бир шыкъырт, неда таууш эшитилмейди. Партизанла бугъуб тургъан чырпыла бла немец цепни арасы 50 метрден аслам тюлдю. Ала алай джууукъда турадыла деб душманланы акъылларына келе болмаз эди. Офицер, ёргерекге кёлтюрюлюб, сол тобугъун таянчакъ этиб, сол флангдагъы солдатлагъа къолю бла «алгъа» деб команда берди. Осман, чегет къыйыры позициягъа келиб джерлешгенлей огъуна, офицерни автомат ышаннга къондургъанлай, джууукълашырын сакълагъанлай тургъанды. Аллына келгенинде уа, сампалны басды да, автомат очередь бла аудурду.

Олсагъатдан эки джанындан адам тезмезча джаханим от ачылды.

Сермешну терениге кирди. Чегетни тегерегин къуршалаб, ичиндеги 25 партизанны богъурдакъларындан буууб, ёлтюрюрге чыкъгъан немец аскерчиле дагъыда келиб кёб солдат, юч бронемашинна къошулдула. Гитче партизан отрядха къаршчы къорешгенлени саны батальоннга джетди. Партизан къаууму, къутулур деб адам ышанмазча уллу пелахха къалды, джууукълашхан хатерсиз ууахты къоркъуу джанларын тамакъларына тыкъды: фашист къуршоудан чыгъалыб, башха, хоншу Залубницкий чегетге джанлаялсала, къутулукъдула. Алай болмаса уа — душман тартсын аланы халын...

Осман бла биргесиндегиле алайда сермешиб, карателлени чегет теренине джибермей къорешген кезюуде, отрядны Абрамов къоратхан къаууму, базада болгъан азыкъ бла халчук запасны автомашинагъа джюклеб, атылгъан таууш эшитилмеген джанына джанлады. Осман, кесине да юч пулемет расчелну алыб, алгъа силкиниб келген немецлени тыяргъа къалды.

Эм къыйын джерде ауурлукъну кеси бойнуна алыучан эди ол.

Абрамовну къаууму, бара-барыб чегетден чыкъгъанлай, ачыкъ талада, къарабудаи сабанда джашырылыб джатхан немец цепге тюрлюлюб къалгъан эди да, алайда да къан тегкен сермешну ачылгъан эди. Автомашинаны сюрюб баргъан Кирилл Материнко, фашистлеге бермез ючюн, аны арлакъда джандырыб, сермеб къол пулеметну алыб, немец цепге от ачхан эди.

Фашистле пулемет отдан джунчугъанлары бла, Абрамовну партизанлары, чегет таладан чабыб ётуб, бирси чегетге сингиб кетерге мурат этген эдиле. Алай а, 300 метр чакълы ачыкъ таланы къоратхынчы, немецле аланы биремлеб, чёблеб бошагъан эдиле.

...Абрамов, немец цепге тюбел, къыйын болумгъа тюшгенлей огъуна, келсин да болушлукъ этсин деб, Османнга къуугъун ийди. Связной ары джетерге, заман кюнортадан атлады. Сермешну бир минутха да шош болмай барады. Османны пулеметчиклерини бетджаны таб джердеди, немецлеге баш кёлтюртмей, пулеметладан беклеб турадыла, фашистлени 3 автомашиналарын джандыргъандыла, 23 солдат бла бир офицерни аудургъандыла.

Осман, Абрамовдан къуугъун келгенлей, пулемет расчётланы да алыб, анга болушургъа чабды. Алай а, ары бара, дагъыда бир немец засадагъа джолугъуб къалыб, алайда да талай заман сермешиб, джолундан башха джартын айланыб барыргъа керек болду. Ол кёзюуге уа Михаил Абрамов, аны биргесиндеги 6 партизан, автоматы бла свяжной къыз Цумарева Мария фашистлени къолундан ёлген эдиле.

Кирилл Материнко бла Фёкла Наумович Залубницкий чегетлеге къутулгъан эдиле. Партизанланы бир бёлеги, ол кюн алайдан чачылгъанлары бла, сау ийыкъны чегетледе бир-бирин табалмай, джунчуулу болуб, талай джерде айланыб джыйылдыла.

1942 джыл 26 июлда — ол къыйынлы ийых кюн джан берген аждагъанла Белоруссияны Могилев районунда Щеглян чегетни север джаны таласында басдырылгъандыла.

Немец карателлеге партизанланы тахсасын бериб, фашистлени аскер батальонларын партизан лагерге алыб келген, халкъын, Джуртун сатхан Федуля болгъан эди. Немецле анга сау-гъагъа М. Абрамовну къан джугъу кийимлерин берген эдиле. 1948 джылда Федуля тугулгъанды, совет адамлагъа этген душманлыгъы ючюн, тыйыншылысына тюбегенди. Отрядны аскерчилери бир-бирин табханларында, Осман барын да джыйыб, 26 июлда болгъан ишни сюзю, операциягъа толу анализ берди. (Осман ол кюнден сора, ёлюб кетгинчи, партизан операцияланы хар бирине анализ бериуню отрядны джашауунда адет этген эди). Ол джыйылыуда партизан отрядха командирге отрядны комиссары Къасай улу Осман сайланды. Бир талай замандан отрядха комиссаргъа да ол кёзюуледе немец карателле чачхан бир отрядны — Комаровну отрядыны — комиссары Иван Мартынович Ивановну айырдыла. (Комаровну отрядыны сау къалгъан бёлеги Османны отрядына къошулгъан эди.) Ол заманда огъуна Къасай улу кесини партизан отрядына немец-фашист аскерлени биринчи чабыуулун сынагъан, кеси алгъын къуллукъ этген джаяу-аскер дивизияны номерин — 121-чи номерин атагъан эди. Ол номер отрядха, арtdаракъда партияны

кѳоркѳуу бола билмегени бизге да сингиб кѳала болур эди дейме. Ойнай, кюле, чам эте, аллыбызда тебресе, онглаб келген фашистлеге кѳаршычы кѳазауат этерге, аланы тобларыны, пулеметларыны юсюне барабыз дегенни кѳой, бир бош ишге баргѳанча кетиб кѳала эдик. Адѳютанты Давид Тавадзе анга бир да сакъ эди. Ол Османни ѳлѳр джеринден кѳб кере тѳйгѳанды: Осман кѳызса, чыртда артына турмай, не пелахха да кириб кете эди. Ол биргебизге болуб, хорламай бир джолда да кѳалмагѳанбыз...».

ДЖИГИТЛИГИ КѳУТХАРДЫ

Биринчи рота, отрядны штабы тургѳан Сипайлов четегден 40 километр чакѳлыны барыб, Дубинка элчикде тура эди. Андан хапарла кечигиб келирге кѳалдыла да, Осман, разведканы тамадасын — Давид Тавазени, «джашлыгѳын» Павел Ефременкопу да биргесине алыб, джангыз ат джегилген эки чархлы арбачыкѳга миниб, Дубинкагѳа кетди. Ала ары ашхам болуб джетдиле. Рота Вендринг элде полицей участокну чачар операциягѳа кетген эди да, элде партизанладан хазна адам джокъ эди. Осман бла нѳгерлери, кече алайда джатыб, партизанла бла да бир тюбешиб, тынгылы хапар алыб кѳайтыргѳа деб элчикде кѳалдыла. Танг аласы бла партизанла арыб, талыб, операциядан кѳайтыб, Осман болгѳан юйде басыныб джатдыла. Арыб келгенлери бла, постха салыргѳа Н. Белокуров деб биреуден башха, солугѳан адам табмай, постла кѳайгѳылы киши болмай, хар ким кѳысдырылгѳан джеринде кѳалкѳыб кѳалды.

Ол кѳѳюуде уа, оккупантланы аскер отряды, немец аскерге азыкѳга мал джыяр мурат этиб, эртденликде элни бирси джанындан кирди. Полицейле, элге киргенлей, анда партизанла болгѳанын сезиб, эрлай джесирлеб кѳояргѳа умутландыла. Юсюнде пулемет расчету болгѳан арба, акѳырын келиб, Османни дуволокасыны кѳатында тохтады. Пулеметну арбадан тюшюрдюле да, партизанла джатхан юйню арбазына кириб, эшикден 15 метр арлакѳдагѳы гардош урону джанына орнатдыла. Пулемет юйню эшигин ышаннга алды. Адам кѳымылдагѳан тѳресин болса, от ачарыкѳды.

...Дубинка элчик Османни партизан зонасында эм деменгили, эм ышаннгылы базаланы бири эди. Оккупантла ары хазна сугѳулмаучан эдиле.

Старостасы да партизанлада эди. Ол себебден партизанла ары тюшселе, джюреклерин кѳоркѳуу кемирмей, рахат джерлешиучен эдиле.

Белокуров бираздан кѳараса, Хвощевка эл табадан, талай ат арба джортушуб, элге кириб келе. Партизан арбаладыла деб, кѳлюне келиб, кѳулакѳламай, сюелиб тургѳанлай, арбачыла джетиб, кѳатында тохтаб:

— Тамадагъыз къайдады? — деб сордула. Белокуров чотну олсагъатда да ангыламай, — отрядны командири Осман ма бу юйдеди, — деб кѳргюздю.

— Накъырдыны-чамны къоя тур. Кавказлы Османны атын эшитгенлей сизни полиция бла тамадасыны тилигиз тутуллуб къалгъанлыкъгъа, биз аллайла тюлбюз, — деди ат арбачыладан бири. Алайда экиси да дауур этиб сѳлешдиле.

Ол кѳзюуде юйню неси кирди да, сауутлу адамла даулаша турадыла деб, Къасай улу бла нѳгерлерин сагъайтды.

Осман джангыз шинелин тюбюне атыб джатхан эди да, джукълаб къолайлы да болмай, танг атханлай къобуб, этнучюсюча физзарядка этиб, бет-къол джууаргъа башлаб, терезеге кѳз джетдиргенлей, юйге айланыб тургъан пулемет хамхотну эследи. Джитирек къарагъанында, арбаздан тышында полицейлеге «дженгил болугъуз» дегенча, онг къолуи силкиб чакъыргъан пулеметчик бла уруну башына бауурланыб, пулеметхалента джарашдыра тургъан адамны кѳрдю. Ызына айланды да, полда тѳнгереб, джукълагъан партизанланы къараб къарагъынчы уятды. Ала — къуугъуннга юрениб джашагъанла — Османни джангыз шыбырдагъаны бла, секириб къобуб, сауутларын сермедиле, «Джашла, — деди Осман, — немецле къуршалагъандыла. Паника болмасын, мен команда бергинчи — къымылдамагъыз. Эшикни ачханлай — мен пулеметчикленни къаблайым, мени ызымдан — мыллык атыгъыз. Этелгеннигизни аямагъыз, паника болмасын, къачабыз дегенлей, битдик!»

Алай айтханы бла, Осман эшикни къатына барды, автоматны огъары аягъына акъырын миндирди, сора аягъы бла тюртуб, эшикни ачды да, немец пулеметчиклеге буруб, автоматдан къуйду. Автоматдан от ачылгъанлай огъуна бир пулеметчик сойланды, бирси да джунчуб, пулемет къайгъылы бола айлангынчы, анга да окъ тийди. Джангыз дакъикъаны ичине, пулемет партизанланы къолуна тюшдю.

Арбада келиб, къарауул бла даулаша айланганла, Османны арбазгъа чартлаб чыкъгъанын кѳргенлей, кими эрлай джерге бауурланыб джатыб, кими юйню мюйюшюне джашырылыб, кѳз туурадан кау-куу болдула. «Кавказлы» батыр, залим Османны хапарын ары дери эшите тургъан полицейле да, къачыб, баш къутхарыр къайгъыдан ѳзге, башха къарыулары болмады.

Арбачы полицейле алай келирни аллында орамны бирси джанындагъы юйде къалгъан партизан Степан Дашкевич, не эсе да джумушу болуб, сауутун да къюб. Осман джерлешген юйге кирген эди. Къаугъа башланганында уа, «мен а не этейим, къолумда сауутум джокъ», — деб, ачы къычырыб, полицейле атханнга да къарамай, сауутуна атылыб кетди. Полицейле, асыры джунчугъандан, къоркъгъандан, къайры атханларындан хапарсыз эдиле. Дашкевич, джукъ да тиймей, юйюне тыгъылыб кириб, автоматын алыб чыгъыб, серменге къошулду.

Османни автомат очереди башха юйледе джукълаб тургъан партизанланы да, кёзню джумуб ачхынчы, аякъ юсюне салгъан эди. Арыгъанлары къайры кетди — ол кюн ала алайда аждагъанлача кюрешиле. Кеслеринден да бир талай адам чарпыды, алай болса да полицей отрядны къуш тюзюнлей чаддыла. Партизанланы къолуна талай аскер сауут, оккупантла башха элледен джыйыб, джюклеб келген азыкъ обоз тошдюле. Осман обоздагъы хазна бла азыкъны барын джамагъатха чачыгъыз деб буйрукъ этди да, немец аскерге деб баргъан ашарыкъ-азыкъ эллилеге азыкъ болду.

Османни ол кюн алайда этген таукеллиги бла джигитлиги партизан ротаны ёлюмден къутхаргъан эди.

Дубинка элни джамагъаты, партизанлагъа джакълыгъы ючюн, кёб къыйынлыкъ сынагъанды. Оккупантла ары аслам аскер кюч бла кириге мадар табалмагъанлыкъдан, аз кюч бла барыргъа уа базмагъанлыкъдан, авиацияны джибериб, талай кере бомбалатхандыла. Бир кюн «Фокке-Вульф» (рама), немец самолет, келиб листовкала атыб, элни башында айланыб, ызына къайтыб кетгенди. Ол къайтханлай, бомбалаучу самолетла келичюсю адет эди да, элчикни джамагъаты джууукъдагъы чегетлеге къачыб бугъунган эди. Бираздан беш самолет келиб, элни бомбалаб, болгъанын кюйдюрюб башладыла: уруб ётедиле, ары озуб кетиб, ызларына къайтыб келиб, дагъыда урадыла. Бомбалаб бошаб, джандырыучу окъла бла пулеметладан къуя башлагъанлай, самолетланы бири тютюнлеб тебрегенди. Олсагъатлай, несин да унутуб, Могилев таба угулгъанды. Аэродромуна джеталмай, Казимировка элни къатында чегетге джууукъда къоннганды.

Ол кёзюуде отрядны партизаны Н. Горшков бла юч нёгери Могилевдан къайтыб келе болгъандыла. Летчикле самолетдан чыгъа тургъанларына джетиб къалгъандыла.

— Руссиш полицай — деб, алдаб къатларына келиб, летчиклени ёлтюрюб, самолетдан пулеметну, экипажны сауут-сабасын алыб кетгендиле.

Самолетну, Дубинкагъа бомбала атыб, ётюб, ызына бурулургъа айланынган заманында, Османни Журавец элчикдеги партизанлары тюзюнден атыб къабындыргъандыла. Павлик Ефременко айтханнга кёре, дагъыда бир джолда 1943 джылны къышында карателлени аскери келиб, Дубинка элде чегетге къачалмай къалгъан къарт, тиширзу, сабий табханларын эки джатмагъа джыйыб, тышларындан бегитиб, от тыгъыб, кюйдюрюб къойгъандыла. Артда, карателле кетиб, джамагъат чегетледен къайтханында, 170 ёлюкден, сабийчиги бла джангыз устаз тиширзуу ёлюклерин таныялгъандыла. Бир къыз, джатмадан чыгъыб, къачыб тебрегенинде, карателле ызындан аякъларын мараб атыб, джаралы этиб джыкъгъанларында, бензин къуюб, кюйдюрюб ёлтюргендиле.

121-чи партизан отряд рельса қъазауатны 1942 джылны къачындан башлагъан эди.

Уллу Октябрь социалист революцияны 25-джыллыкъ байрамы джууукълашхан эди. Партизанла Қъасай улуну башламы бла, ноябрь байрамгъа аскерчи саугъа этерге — душманны эки эшелонун къапхакъдан тѣнгеретирге оноулашдыла.

Чегетлени теренинде орналгъан партизан базада оноу этерге тынч болгъанлыкъгъа, алайладан чыгъыб кетиб, оккупантла кючлеб, джер-джерине къарауулла салыб тургъан темир джолланы атылта, чачдыра айланган къыйынды. Ол операцияны башлагъандан ары, кеслерине зарауатлыкъ джетдирмей этер джанына къайгъырыргъа керек эди — ёлюмсиоз уруш болмагъанлыкъгъа, Османда адет алай эди: адамгъа артыкъ джан берилмейди, берилген джангызны аяй, сакълай былирге керекди.

Ол ишден усталыгъы болгъан адамла операцияны къолгъа алсала, аз адам чарпыр дедиле да, землянкада кѣб заманны баргъан кенгешде аллай адамла белгилеб, ала тамадалыкъ этерик къауумланы списогун тиздиле.

Темир джоллада аскер операцияла бардырыргъа деб эки диверсион группа къуралды. Аланы бирине — андан ары да аллай операцияла бардырыб турлукъ къауумгъа — командирге партизан отряддагъы таукел, уста, ётгюр сапер джашны Лев Сидоревскийни санадыла. Биринчи операциялада экинчи къауумгъа отрядны командирини заместители, алгъыннгы шахтёр Кирилл Материнко башчылыкъ этерге тюшдю.

Душманланы коммуникацияларында диверсион ишлени бардырыргъа айырылгъан партизанла чегет лагерни тѣгеренинде эки-юч ийыкъны джоллагъа мина салыргъа юрениб турдула. Ала ол искусствогъа юрениб бошаргъа, отрядны командир къаууму взрывчатка табар къайгъыгъа кирди. Кюч алыб тыкъырдаб, сермеб баргъан эшелонну уруб аудуруб, полотнодан бир джанына быргъар ючюн, танг кесек кюч керекди. Аллай кюч, аллай болум къайдан табсынла?

Иш былай эди: ол кѣзоуледе партизан отряд Уллу джер бла, къралда партизан къозгъалыуну штабы бла байламлы тюл эди, ол себебден взрывчатканы андан самолетла бла келтирттирча мадар джокъ эди. Отрядны кесинде уа эшелонланы аудурурлай взрывчатка табыу бек къыйын эди. Ол себебден темир джол коммуникациялада душманны транспортун чачдырыргъа керекли взрывчатканы къайдан болса да излеб табаргъа керек болдула. Ала, айланган, джюрюген джерледе излеб, атылмай къалгъан немец авнабомбаланы, снарядланы джыя эдиле. Билмей тургъанлай атылыб, адамны учхун этиб къоярыкъ ол къоркъуулу джюкню келтирюб, чегет базагъа келтире эдиле. Келтирген авнабомбаларын, снарядларын алайда, джангыз

джанларын ууахты базманына салгъанлай, демонтажлаб, ичинден отун алыб, рельсаланы тюбюне салынныкъ миналаны аны бла джерлей эдиле. Османны партизанлары ичинден отун алыб, миналаны джерлеген немец авиабомбаланы бирини корпусу бла стабилизатору бюгюнледе да Могилев область музейде Къасай улуну бѣлюмюнде экспонатла болуб сакъланадыла. Аланы кѣрген кѣб затдан хапарлы боллукъду.

Партизан чегет базада джашланы диверсион темир джол кюреше юретген бла бирге, отрядны зонасында табылгъан атылычу трофей немец сауутну — миналаны, снарядланы взрывчаткасын чарламаз, кючлю партизан сауутха айландырычу «мастерской» ишлей эди.

Алай бла партизанла, рельса къазауатха керекли сауутну кеслерн этген миналаны — джыйышдырдыла, темир джол, шосе тегереклерин джерлей башларча болдула.

Ноябрны ал кюнлеринде эки къауум да операциягъа чыкъдыла. Сидоревскийни къаууму биринчи кере чыкъгъанлай огъуна кесини аскерлик борчун толтурду. Аны юсюнден архив документледе быллай рапорт барды: «1942 джыл ноябрны 6-да Могилев — Быхов темир джолну Тумановка эли къаты участогунда 77—20 квадратда эшелон агъызылды. Бир паровоз, юч класс вагон, азыкъ джюкленнген 18 вагон аууб чачылгъандыла. Гитлерчи солдатла бла офицерледен 60 адам ѳлгенди, 75 адам джарала болгъанды. Эшелонну атылтханла: группаны командир Сидоревский, ол иште болгъанла Н. Леонов, Б. Гаранин, П. Ефременко» — деб джазылады 121-чи партизан отрядны рельса къазауатыны биринчи донесениесинде (Белоруссияны Коммунист партиясыны Ара Комитетини партархивини документлеринден).

8 кюн арадан ѳтгенден сора, 14 ноябрда, биягъы Сидоревскийни къаууму Могилев — Быхов темир джолну Дашковка станциясыны къатында экинчи эшелонну агъызгъанды. Ол эшелонну паровозун, солдатла болгъан 15 вагонну, аскер техникадан толу да 4 вагонну аудургъан эдиле. Немец солдатла бла офицерледен 150 чакълы адам аугъан вагонлада ѳлген эдиле.

121-чи партизан полк, рельса къазауатны ол башлагъаны бла, душманны коммуникацияларында аллай урушну тохтатмагъанлай, Могилевщина оккупантладан азатлангынчы таукел бардырыб, немецлеге кѣб заран салыб тургъанды.

Къасай улу Османны партизанлары, 1942 джылны ахыр айларындан башлаб, 1943 джылны аягъына дерн немец-фашист аскерлени тылдагъы коммуникацияларында «...34 эшелонну, 15 паровозну, 379 вагонну, 20 километр темир джол полотнону... чачыб, кюйдюрюб кзурутхандыла».

(«Сведения о нанесенных потерях противнику партизанским полком № 121 имени О. Касаева». Партархив ЦК КП Белоруссии. Фонд № 3500, опись № 4, связка 18 а, дело № 97, документ № 633.)

Могилев-Осиповичи темир джол линия тохтаусуз ишлей эди. Немец командование фронтха алайтын кёб тюрлю аскер кюч, аскер техника ташый эди.

121-чи партизан отряд бла хоншу отрядланы партизанлары этген диверсияла джолда поезд джорююну тьялмай эдиле.

Немецле, джолну чачылгъан джерлерин дженгил огъуна тюзетиб, къараууллукъну кючлю этиб, поездлени джибериб теб-рей эдиле.

Фронтлагъа душман аскер кючню хаман ташыб, ётдюрюб тургъан ол темир артерияны эм чола, эм учхара джери Друть сууну кёпюрю эди. Партизанла аны бир чачалсала, темир джол саулай да кёб заманнга чотдан чыгъарыкъ эди. Алай а аны чачмакълыкъ, атылтамкълыкъ огъай, къатына джууукълашмакълыкъ да кыйын эди: учхара джер болгъаны себебли, немецле алайларын кючлю бегитген эдиле, сакълауулары бар эдиле, кёпюрге барыргъа джараулу джерлеге минала тешелиб эдиле.

Алай болса да, кёпюрге ёшюн салмай, аны къоратмай, джолну башха джерлерин атылтыу бла, поездлени джорююну тьяргъа мадар табылмады. Ол себебден Осман, анга баргъан джолланы тинтиб-сынаб кёпюрге, къарауулланы санын, сауут кючлерин ажымсыз билирге, бегитилген точкаланы къалайлада болгъанларын картха тюшюрге — айтыб къояргъа кёпюр сакълауу болгъан тахсасын джыйыб, штабха келтирирге деб, полкну разведчиклери бла связнойларына буйрукъ берди.

Бир талай кюнден ала объектни къарауулларындан хапар келтирдиле. Ол хапаргъа кёре кёпюрю сайлама бёлекледен бири, сакълайды, алай а солдатланы ичинде немец аскерлеге зор бла алыннган талай совет адам да барды.

Аллай хапар келген кюн огъуна, Осман, разведчиклени, барыб, ол адамлагъа джолугъуб, не муратлары болгъанын биллиб келигиз деб, ызларына ашырды.

Партизан тахсачыла бла связнойла, кыйын болса да, коммуникацияны сакълагъан оккупантланы арасында къуллукъ этген совет адамла бла тюбеширге да, аланы талайы бла бетлешиб ачыкъдан ачыкъгъа керти ушакъ этерге да мадар табалдыла. Ала тюбеген джашла огъай, биргелериндеги совет адамланы асламы алайда къуллукъ этерге зор бла, джанларына къоркъгъандан келгенлери ачыкъланды. Ала оккупантланы кёрюб да болмайдыла, фашист зорлукъдан къутулургъа кюн тууса, дунягъа джангыдан жаратылгъанча да кёрлюкдюле, алай а тюзелиб, биригиб, джукъ эталмайдыла. Аны юсюнден кеслери огъуна сёз башлаб тарыкъдыла. Партизанла айтхынчы да, «бу худжу кёпюрю тютюнюн кёкге чыгъартыргъа болушайыкъ», деб сездирдиле. Бирлери уа, джигит, джити, таукел джаш болур эди. къоркъуу-юркюу да этмей, быллай операциягъа къошулмай бир джаындан къараб туургъа, былай таб тюшген ишни ычындырыргъа джараймыды сора деб, партизан тахсачылагъа

кышулуб, Осман бла сёлеширге лагерге келиб кялды. Кертиси, ол кёпюр кыулагын сакылаганланы арасындагы совет адамланы келечиси эди.

Осман бла ол лагерде кёб ушакъ этдиле, келген джаш кёпюрде халдан анга, отрядны бирси тамадаларына толу хапар берди.

— Башлаган ишигизге бизден толу болушлукъ табарыкысыз, — анга ышандырырга боллукъма, — деб таукел айтды джаш, ушакъны аягында. Осман, нёгерлерине кырады, ары дери этген оноуларын джашха эшитдирирге тебегенине аладан кёз-кыаш разылыкъ алды. «Сютден аузуу кюйген, сууну юфгюрюб уртлар» дегенлей, душманнга кыуллукъ этген экеулен бир кере кюйдюргендиле, былагъа да ышаныб кыалырга джарарыкъ тюдю, ол себебден Осман джаны сакыдыла.

— Партизанлагъа, Джуртугузугъа керти да болушургуа излей эсегиз, арагыздагы немецлени кыагыгыыз. Биз да кесибизни операцияны этербиз, — деди Осман. Джаш кёб сагышланмай, тынч эталлыкъ ишине кёлтюрюлгенча:

— Болсун. Алай а сиз да болушугъуз. Биз операцияны башлаган кёзюуде, ол тегерекледе болугъуз, — деб джууаб берди келечи. Осман бла нёгерлери, джашны таукел джууабына мыйыкъ тюрюндөн ууакъ ышармыш этгенча сездирдиле.

— Душман аскерчиле айтхан бла джюрюмеученбиз, — деди Осман, бюсюреусюзлегенча. — Огыарыдан сигнал сакылаб турабыз ансы, кёпюрню ышаннга эртде алганбыз. Болушсагыыз, болушмасагыыз да, анга этилликини этерикбиз. Болушсагыыз— кесигизге игиди, оккупантлагъа кышулуб, Джуртха этген терсликлеригизни джуудуурсуз. Алай тюл эсе, кесигизден кёрюгюз. Бизге «эсертмедигиз, айтмадыгыыз» деб, гурушхагы кыалмагыыз. Партизан болмаган джер джокъду. Сизни арагызга кириб, фашистлени туурасында сизни табыб, тюрюб, сёлешиб айланганларын да кёрдюгюз.

Партизанла ол кюн алайда планларыш келечиге ачыкъ этмеселе да, кёпюрню атылтыу операцияны кыалай кыуарырга керек болганыны юсюнден оноулашдыла. Келечиге айтылган а былай болду: зор бла, кюч бла чакырылыб, фашист аскерде кыуллукъ этгенле кече 12 сагыатда немецлеге бирден от ачсынла да, аладан бошаганлай, эки кызыл ракета атыб, партизанлагъа сигнал берсинле, сора Осман да, бир кызыл ракета джибериб, сигналны партизанла эшитгенин билдирир. Ол заманда сизге киши тиймез.

Операцияны башларга ийыкъ болджал салынды.

Осман, быллай иш этерге башлаганбыз деб, хоншу отрядха — К. Белоусовну отрядына да хапар берди. Эки отряддан сайлаб бирер рота айырдыла. Экиси да ийыкъны ичинде операцияга хазырландыла.

Операция башланыр кюн джетди. Хар нелерин джыйышдырыб, ингираласы бла джолга атландыла. Кыачхы кыарангы

кече болуб, 121-чи партизан отрядны лагеринде туруучу ючюнчю ротасы (Осман кеси командирлик этиб), Белоусовну отрядыны партизанлары, темир джол кёпюрге джуууклашыб, хазырланыу ийыкда белгилеген джерлеринде, позицияла салдыла. Наумовични десантчылары да, взрывчатканы алыб, кёпюрнию туурасында узакъ болмай джерлешдиле.

Партизанланы бир къаууму, артыкъсыз да Белоусовнукъула, немецледе ишлегенлеге ышанмай, бу бир провокация болма гъа эди деб, операцияны къолайлы бошалырына ийналмай сакълайдыла. Алайда, кече 12 сагъат толгъанлай, кёпюр тегерекде джаханим къаугъа башланыб къалды: пулемет-автомат от ачылды, граната атылгъан тауушла, болгъанны джюгюрте тиб, къызыу-къызыу чыкъдыла, немец казарма, бир джанындан къабыныб, шынгквартча джанды. Партизанла, алларында душман бла сермеше тургъан джашланы ракета атыб сигнал берирлерин сакълаятмадыла, ала, джангыз джанларын артха салмай, къан текген заманда, болушлукъ этмей, олтуруб къараргъа ве тюзюмлери, не чыдамлары джетмеди — фашист лагерде къаугъа башланганлай, Осман атакагъа буйрукъ берди...

Партизанла да, зорну тюрюнде немецлеге къуллукъ этгенле да казармада бугъунуб къалгъан фашистлени чеблей айланган кезюуде, Наумовични десантчылары партизанла кёбден бери тиш къысыб тургъан кёпюрнию Друть сууна агъыздыла.

Ол операцияны башлагъан, анга башчылыкъ этген да Къасай улу Осман эди. Ол кечеден сора, Совет Аскерле келгинчи Могилев—Осиповичи темир джол линияда поезд джюрюу тохтады.

Ол кече алайда партизанладан бир адам ёлген эди. Чыртда билмей тургъанлай юслерине от ачылыб къалгъан немец сакълаууладан а хазна адам къутулмагъан эди. Партизанлагъа тахса берирге айланган 4 джашны кеси къолу бла уруб кюйгъан бир офицер — немец ротаны командири — партизанланы къолуна тышген эди.

Зорлукъ бла фашист аскерге чакъырылыб, оккупантлагъа герох тюрюнден алайда къуллукъ этген совет адамла уа партизан отрядха къошулуб кетдиле.

КЮНДЮЗГЮ СЕРМЕШИУ

Башында айта келгенибизча, партизан къазауатны эм баш методу — душманны аскер объектлерине кечеги чабыуулду. Алай болса да, Османни партизанлары немец оккупантлагъа къаршчы кюрешде таб тышуб къалгъан кезюуледе кюндюз операцияладан да хазна джанламагъандыла, артыкъсыз да артдаракъда, бираз кюч ала башлагъанларында.

Угольщина элде тургъан 2-чи ротаны связною 1943 джыл 22 мартны эртденинде лагерге чабыб джетди да, немецле тёрт ав-

томашиннагъа къаланыб, Угольщина бла Техтин элле таба келедиле, деб къуугъун этди.

— Джолдаш командир, — деди Османнга, — солдатла, тохтай да флангларына разведка эте, бек акъырын келедиле. Машиналада эки пулемет барды, солдатладагъы сауут — шкочла бла автоматладыла. Къалай этейик?

— Ротаны командири къайдады?

— Ротадады.

— Ротаны командири Шеколюкга алай айт, — деб буйрукъ берди Осман. — фашистлени джолуна бетджан салыгъыз, джуукъ келме къоуб, от ачыгъыз. Биз джетгинчи джибермегиз.

Связной ызына чабыб кетди. Осман да, къб турмай, лагердеги партизанланы биргесине алыб, джолгъа чыкъды.

2-чи рота, командирни буйругъун толтуруб, немецле келлик джолгъа бетджан салды. Джалан чырпыланы ичинде джер бла тенг болуб джатхан партизанла кенгирекден иги сымарлаб къарамагъан адам эслеялмазча бугъунубдула. Душманла да, джаркъ сезмей, машиналары моторларын улутуб келедиле. Алдагъы машина партизан бетджаннга 50 метр чакълыгъа джуукълашханлай, партизанла къызыу от ачдыла. Олсагъатлай машинала тормозларын джызылдатыб, къысха тохтадыла, немец солдатла эрлай секириб, машиналадан къуюлуб тюшюб, джерге сауурланыб, пулеметладан, автоматладан, шкочладан аяусуз къоуб тебретди. Къаты сермешу тереннге кирди. Партизанла ташадан — бетджандан атадыла, немецле уа ачыкъ талада, туурададыла, джатхан джерлеринден къымылдаялмайдыла.

Алай болса да кюндюзгю кюн баргъан къагъышыулада кеслерин онглугъа тергерге юреннген немец аскерчиле, чырпылада бугъунган партизан къауумчукъгъа джолукъгъаннга санаб, къарыутарына базыннгандан артыкъ да геджебсиниб, илиниб кюрешгенден ёзге, джанлар, дженгилде къорар къайгъылы болмагъанча танытдыла.

Османны базадан ашыгъыш чыкъгъан къаууму да, сермешу алай кючлю бара тургъанлай, алайгъа джетиб, оккупантланы бёлегини бир джанындан кириб, сермешге къошулду. Туура джерге тёюлген душман солдатланы, эки джанларындан киргенлери бла, къагъа да, биремлеб, экеулеб агъыза, танг кесеклерин чёбледиле. Партизанла алгъа сюркеле да джуукълаша, солдатланы таргъа тыя келгенлей, къутуллукъларындан тюнгюлген талай немец, сауутларын атыб, къолларын кёлтюрюб, партизанла таба къачдыла.

Сау къалгъанла къуру ол бёлек адам эдиле.

Ол кюн сермешу 4 сагъатны барды, ахырында партизанла хорладыла. Немецледен 52 адам ёлген эди, 12 адамны да партизанла джесирге алгъан эдиле.

Партизанла джанындан да ол сермешнуде талай адам чарпыгъанды. Ол кюн — 1943 джыл 22 мартда — партизан отрядны 2-чи ротасыны командири 121-чи партизан отрядны къурагъанлары бири, Османны татлы тенги, 1921 джылда туугъан комсомолчу джаш, сержант Николай Шеколюк да фашист окъ тийиб ёлгенди. Партизанла айтханнга кёре, аны ёлгени Къасай улуну бек уллу тентиретген эди. Аллай бир кыйынлыкны биргелей чегиб келген татлы тенгини замансыз кетгени Осман джюрегине ауур джара салгъан эди.

Ууатылгъан немец бёлекни саууту-сабасы партизанланы кьолуна тюшдю. Фашистлени 4 автомашинасы да куйген эди.

ИНТЕРНАЦИОНАЛ ГРУППА

Осман, герман аскерден къачыб, партизанлагъа кёчген солдатладан интернационал группа къурагъан эди. Анда 16 адам бар эди.

Интернационал группагъа командирге джигит партизанланы бирин, къазауатха дери шофер болуб ишлеген Николай Балабенкону, политрукга уа — немец, орус, француз тиллени билген бир чех коммунистни — немец аскерни алгъыннгы солдатын И. И. Паточканы салгъан эди.

Интернационал группаны аскерчиллик ишлери бек сейирлик болгъандыла. Ол къауум кёбюсюне Могилев — Минск шосседе кюрешиб тургъанды.

Ала былай этиучен эдиле. Немец аскерчплеча кийиниб, немец аскер сауутланы тагъыб, саф болуб, шоссеге чыгъыб, 15—16 солдат марш бла бирча шатык атлаб, барадыла. Джылтырауукъ погонлу, субай санлы къатангы немец офицер, сафны бир джанында, кёзюу-кёзюую бла команда бере, солдатланы къайры эсе да элтеди. Ол «офицер» Балабенкоду. Джолда аладан сора да джюрюгенле аз тюлдюле. Ма, немец грузовиклени колоннасы, чегетни гюрюлдеген тауушдан алдырыб, киши бла къайгылары болмагъанча этиб сафда баргъан «немец солдатлагъа да» этил, бензин ийис урдуруб, ётюр кетди. Колоннаны биргесиндеги немец офицерле бла солдатла, саф болуб келген аскер отрядха къараб, адамны сескекли этер зат эслемей, къайгылы болмай озуб кетдиле.

Кенг шоссе бир кесекге бош болду. Немец кийимли партизанла, кеслерни, киши джукъ эслеялмазча таб къурашдыргъанларына, оккупантланы алдаялгъанларына къууаныб, ышара, бир-бирине накырма эте барадыла.

Бираздан джолда угулуб келген джангыз немец легковой машина кёрюндю. Не аз да къайгы этмей, къууулгъанча, кызыу джууукълашыб келеди, бир ишексиз, ол джылтырауукъ омакъ машинада немец офицер бар болур.

«Офицер» Балабенко, шоссени арасына чыгыб, кълун кълтюреди. Немец «офицер» кълун кълтюрюб, тохта деб, немец солдатла да, сафта сир къатыб сакълайдыла сора, легкой тохтамай къалай ётюр кетсин.

Машина тохтагъанлай, Балабенко барыб легковойну эшигин ачады, шоферну къатында олтургъан офицерге парабеллумну айландырыб, таза немец тилде «Хенде хох!» («Кълларынгы кълтюр!») деб команда береди. Мангылайына къараб тургъан гёрохну кёрюб, джаны тамагына тыгъылгъан немец офицер кълларын ёрге тутаргъа кюрешеди. Шофер а, машинаны сюрюб, сыбдырылыб кетерге мурат этиб, газдан басады. Ол газдан басханы бла Балабенко парабеллумну сампалындан тартханы тенг болады. Окъ тешиб ётген мангылайын рульгъа ашыргъан шоферну кёргенинде, немец офицерни тили тутулады. Партизанла аны эрлай байлаб, арт шиндикге сугъадыла, рульну Балабенко алады. Партизанланы машинагъа сыйыннгандан къалгъанлары четеге жанлайдыла. Легковой да, байланган немец офицерни алыб, партизан лагерге кетеди.

121-чи партизан полкнун интернационал группасы, шоссеге чыгыб, талай кере аллай операцияла этген эди, ол операциялада, кългъа тюшген 7 немец офицер бла 35 солдатны жанлары саулай четеге лагерге табдыргъан эди.

Артдаракъда интернационал къауум 600-чю партизан полкга берилгенди, партизанлагъа кёчген душман солдатланы барын ары джибериб тургъандыла.

ОФИЦЕР КЕЛТИРИГИЗ

121-чи партизан полкнун Могилев шахарда ашхы ышангылы, деменгили джерлешген связнойлары бла тахсачылары бар эдиле да, полк аланы болушлукъларындан шахарны жамагъаты бла байламлы болуб, немец аскерни бастионундан тынгылы хапар алгъанлай тура эди.

Къасай улу связнойланы бирине, юйюнде аракты, чагыр, сра сатхан тюкенчик ач да, сатыу эте башла, тартаргъа оккупантладан адам келсе, не къадар илешдирирге кюреш, деб буйрукъ берген эди.

Ол айтханча, связной тиширыу юйюнде ичгичилик тюкенчик ачды, кёзге асыры кёб илинмезча, ташаракъ кафечик джарашдырды. Аны ачар ююн, джоюлукъ ачханы — немец маркаланы — Осман партизан полкнун кассасындан кереклиси чакълы бир берген эди.

Немец офицерле бла солдатла алайыны ийнсин дженгил огъуна джыйлаб алдыла. Бираздан а Османны муратындача этиб огъуна башладыла: ол тунакы джердеги кафеге келиб, тартыб джылынсала, ушакъгъа кириб, партизанлагъа керекли

хапарланы джаншай эдиле. Аланы арасында, официанткача джюрюб айланган связной тиширыу да, немец тилни билмеген кибик этиб, эсирген оккупантла айтхан затланы кьюлагына тигиб кюя эди.

Буфет маталлы ол юйчюкден партизан разведка излеген хапарла тюше башлаганларында, Осман шахарда дагыда алай талай таша юй кюрады. Аладагы связнойла Могилевщинада партизан кюзгялыуга уллу болушлук этгендиле, кеб себеблери тийгенди. Партизан разведкага немецлени тахсаларыи бергенни тышында да, Германияга сатылыб кетерик неда оккупантланы кюлундан ёллюк кеб совет адамны чегетлеге, партизан лагерге кютхаргандыла. Шахардагы партизан связнойла немец госпиталладан дарманла урларга, медицина кюллукчуланы фашист госпиталладан чегет госпиталлагга ашырырга мадарла кюраб тургандыла. 121-чи партизан полкнун чегетдеги госпиталыны хирургу, ауур джарасындан ёлюрюю алы бла Османнга операция этген И. И. Астапенко да немец госпиталдан партизан связнойла чегетге кыачырган медицина кюллукчуланы бири болганды.

Могилевну кыатындагы Пашковада немец аскер гарнизонну кюрутуу акыл да 121-чи партизан полкнун Могилевдагы связнойларыны донесениненден чыкганды.

1943 джылны июнь айына партияны ташатын ишлеген Могилев обкомундагы аскер-оператив группаны командири «кыайдан, кыалай табарык эсегиз да, немец офицер табыб келтиригиз», — деб 121-чи партизан полкга буйрук берди. Осман интернационал группаны командирин, немец тилни уста билген джигит тахсачыны — Балабенкону чакырыб, кысха заманы ичинде бир кыйын буйрукну толтурургга хазыр бол деди.

Балабенко, Осман бла, Иванов бла штабда оноулашыб, немец офицер кийимлени кийиб, биргесине да эм таукел, эм шатык партизанланы бирин — Бирюковну — алыб, Могилевга атланды.

Джолда аланы тыяр чурумга джолукмагъанлай, кече барыб, аракы сатыучу связной тиширыуну юйюне тюшдюле. Таннга дерн алайда джуклаб тынчайдыла. Эртденбласында кюбуб, бет-кюл да джууб, эртден хадым этерге олтурдула. Связной тиширыу да, терезени аллына сюелиб, орамга кыарауул болду.

Алайна, бирездан тиширыу, терезеден кыачды да, «Мен — джарлы, немецле эшикге джетиб келедиле!» — деб, бетинден кыаны кыачыб, кюркюуб, тили тутулургга джетиб, шыбырдаб айтды.

Балабенко бла Бирюков кыачыб, печни артына букдула. Олсагъатдан бир немец офицер бла эки солдат кирдиле. Столда тютюнлей турган табакыла бла кыашыкылары эслеб:

— Бусагъатда былайда ашай тургъанла кимле эдиле? — деб къыджыраб сордула.

Къоркъгъандан бетп кетиб тургъан тиширыу не айтыргъа билмей джунчуду. Сора Балабенко печни артындан чартлаб ыгъыб:

— Кёлтюр къолларынгы! — деб офицерге немец тилде команда берди.

Офицер къолларын ёрге кёлтюрдю, алай а солдат 10 атылгъан шкокдан атыб, Балабенкону урама деб, дардагъанда тиширыуну ауур джаралы этиб джыкъды. Ол кёзюуге Балабенко чёрчек солдатха парабеллумдан къуюб сойландырды, бирси солдатха уа, Бирюков бычакъны сугъуб аудурду. Джангыз бир секундну ичине иш бошалды.

Къоркъгъандан джаны чыгъаргъа джетген офицерни пистолетни да сыйырыб, ауузундан джангыз сёз чыгъаргъанлай, уруб къоярын айтыб, эс джыйдырмай, сюрюб орамгъа чыгъардыла. Арбаздан ётюб, артакъгъа атлагъанлай. кимни эсе да сакълаб сюелген къара «Опель» машинагъа джолугъуб къалдыла.

Юсюнде гестапо формасы болгъан шофер, машинаны терезесинден башын чыгъарыб, сескекли болуб къарайды. «Шоферну кийими гестапо кийимди, машина да гестаподан болур», — деб келди Балабенкону кёлюне. Ол машинагъа джетгенлей, соруу-оруу да этмей, легковойну эшигин ачыб, немец офицерни машинагъа сукъду. Сора, ашыгъышда, немчача сёлеширин унутуб, шофергъа орусча айтыб джиберди:

— Буничи элге дерн элт, не десенг берирме.

Шофер къарайды да не бола тургъанын ангылаялмайды: къолунда гёроху бла немец кийимли офицер орусча сёлешеди, кесича бир офицерни келтириб, сормай-ормай, машинама тыкъды. Ызындан да орус автоматлы немец солдат. Майн гот, неди бу ишинг?

Алай болса да шофер Балабенко айтханны айыралмады. Кёз аллында бола тургъан тамашагъа сейирсингенча къараб, джунчуб къалгъандан ёзге джукъ этмеди, кымылдамады. Джанны къалдырлыкъ багъалы секундла уа джортуб барадыла, шофер бла сатыу эте туругъа Балабенкону заманы джокъду. Арам-къарам этмей, шоферну мангылайына парабеллумдан бекледи да, эрлай аны машинадан созуб чыгъарыб, джол джанына быргъады. Рульгъа олтуруб, машинаны мукъут этди. Эки партизан джаш джесирленген немец офицерни немец машинагъа къондуруб, сахарны хылымылы таша орамчыкълары бла, джолсуз джерлеге джол сала, айлана да ызларын аджашдыра, шахардан чыкъдыла.

Ала алай эте айланган заманда, немецле да къалкъыб турмагъан эдиле, связной тиширыуну юйюнде биринчи шкок тауушла огъуна аланы, сагъайтхан эдиле. Олсагъатдан къуу-

гъун берилген эди. Алай а партизанла аладан эсе дженгил кымылдагъан эдиле.

Ол кюн алайда Балабенко джангыз бир дакыкыагъа кечикген болса, нёгери, кеси да немецлени кьолуна тюшюб кьаллыкь эдиле.

Джашланы джигитликлери хорлады, насыблары тутду — кыымсыз болуб олтургъан джесир офицерни алыб орамланы тузагъындан кьутулдула.

Балабенкону машинасы, шахардан тогуз-он километр джанларгъа, чырпылы джаргамлагъа кире башлады, партизан джашла кеслерини зонагъа джууукьлашдыла, джюрекклери орнуна келди.

1944 ДЖЫЛНЫ ФЕВРАЛЫ

1944 джылны январь айы Могилевщинада джауумлугъа, джылыгъа дженгиб кетди. Джерге тюшгенлей эриб тебреучю ууакь кьар себелей келиб, сангырау «рахын» джанургъа бурулуб, сау кюнню тохтаусуз барыб, джибимеген джукь кьалмады дерча эте эди. Ол бираз шаушалды, джерге бауурланган булутла да седирей, кёлтюрюле башладыла шойдула дерге, шылпылы тубан джайылыб тебрер эди. Тубан келсе, сууукь келеди — сууукь шылпы джик-джикге дери ётюб кетеди дер эдинг. Не уа, кечеси ачылыб кьалыб, бузлауукь кысыб, чыкьырдатыр эди. Партизанла, не тюрюлю джарсыугъа да кеслерин хар заманда хазыр этиб, бегитиб турургъа кюрешгенликге, юс, аякь кийим сартын инджиусюз болалмаучан эдиле. Ол себебден кыш тюшгенликге, кьургъакь кьарлы суугъун келтирирге унамагъан ол услу январда кёб джунчугъан эдиле. Юс-аякь кийимлерин кебдиррге неда кысылыб тынчайыргъа тынгылы кьургъакь джер хазна кьалмагъаны артыкь да инджитген эди.

Партизанла аллай кыйын болумда тургъанлай, немецле зонаны тегерегин алыб башладыла. Ол бешинчи, эм уллу, эм кьаты блокировка эди. Оккупантланы муратлары — партизан зонаны тегерегин кьуршалаб, аскерледен эки-юч кьат кьуршоу тартыб, четегдеги патриотланы кьолгъа аулаб алыб, кьурутуб бошаргъа эди.

Немец командование, ол операцияны тамамлы бардырыр ююн, 1944 джыл 9 февралда 121-чи партизан полкнун районуна 2000-ден аслам солдат, артиллерия, мнмометла, 20 танк джиберди. Аны тышында немец аскерлеге авиация да болушлукь бере эди.

Ол кюч партизанланы кючюнден иги огъуна онглу эди.

Болум тамам табсызгъа кете башлагъанында, партияны ташатын ишлеген райкомуну бла андагъы аскер-оператив груп-

па Могилев бла Белинничи районладагы партизан бёлеклеге Минск областны Березина районундагы чегетлеге кьораргъа деб буйрукъ бердиле.

121-чи партизан полкнун комиссары Иванов меннге айтхан хапаргъа кёре, Березина чегетлеге кечерге деб буйрукъ келгенде, Осман, «Тебмейик былайдан, танкала былайлагъа кираллыкъ тюлдюле, артиллерия бла авиация кьалын чегетде бизге не эталлыкъдыла, джаяу аскер а хамхотун уруб кёрсюнчю» деб тохтагъанды. «Османны оноуу тюз эди, — деди Иванов, — ол чегетледе немецле бизге бир джукъ да эталлыкъ тюл эдиле».

Алай болса да Осман арткаракъда оноун тюрлендиргенди. «Буйрукъ берилди эсе, толтурургъа керекди», — дегенди ол.

Полк, лагерлеринден келтюрюлюб, чаналагъа миниб, западха джёнеди. 15 февралны ингирине Клычев районну север кьыйырында Усакинский чегетлеге джетди. Экинчи кюнюнде, север — запад джанына айланыб, Березина районну чегетлери таба джанлады. Усакинский чегетледе Османны полкуну 113-чю партизан полк да кьошулду. Эки полкнун партизанлары да, колнала болуб, чегетни ичин тизилдиле.

Алда 113-чю полкнун колонналары барадыла, ызларындан райкомдагы аскер-оператив группаны командири К. М. Белосусов, партияны таша райкомуну секретары И. П. Станкевич, аны чанасыны ызындан Осман бла К. Материнко, аладан сора уа — 121-чи полкнун бёлеклери тизилгендиле.

Бирер ат джегилген чаналагъа джюкленген партизан аскерле, алай узун тизилгенлери бла 16 февралны кечесине чегетден чыкмагъанлай, тангнга дери бардыла. 17 февралны эртденбласында кюн аллы бла, кьалын кьара чегет тауусулуб, чыммак-акъ кьарлы ачыкъ джерге чыгыб кьалдыла.

Немец самолетла уа, партизанланы ызларын мараб, джыйылган джерлерин табар мурат этиб, кече-кюн да хазна юзюлмегенча, горизонтдан бирн кьораргъа, дагыда узаймай башхалары чыгыб, джыртхыч кьушла кьабхын сымарлагъанча, чегетлени башларында учуб айланадыла.

Партизан бёлекле кьол аяздача ачыкъ джерге чыгыб кьалгъанларында, джолдан джюрюшюбюзюмю терсейиди, огъесе картада чолалыкъмы бар эди, душман ышаннга салаллыкъ туурагъа эртденликде нек тегюлдюк деген акъыл кёблеге келди. Алларындагы чегетлеге дери 35 километр чакълы джол бар эди да, тамадала «Эки-юч сагъатлыкъ узакълыкъды, джортуб, ётуб кетербиз, сау кюнню бошуна ашырмай, ингирини сакъламай барайыкъ» деб, таукеллик этдиле да, аскер джюрюшюн джангыртды.

Ызларындан немец аскерле тюзелиб, джууукълашыб келе болурла деген кьоркьуу бар эди, партизан полклагъа джиберилген буйрукъда да айтылган джерге мычымай джетигиз

деб кьаты эсгертилген эди, ол себебден чегет кыйырында му-
рукку эте туругъа табыкъ джокъ эди.

Партизан чана обоз, эки-юч сагъатха чарпыу болмаз эсе
уа деген умут бла кёл басыб, кымсыз болуб тизилгенди. Атла,
юслеринден, бурунларындан кёлтюрюлген джылы тылпыу эрт-
ден сууукъда пар болуб тютюнлей, тири джортуб барадыла.

Джолну талайын кьоратхандыла. Старые Наборки деген
элчикден ётдюле. Алда дагъыда Новые Наборки деген элчик
кёрюнеди. Андан ары узакъ бармай чегетлеге джетерикдиле —
чегет да кьаралыб кёрюнеди. Аллай ачыкъ кенг джерде, ол кьа-
дар чананы акъ кьарда кьара кьайиш созулгъанча саф болуб
тизилгени бек кьоркьуулуду — немец авиация сезгенлей, кьа-
тышдырыб аллыкъды. Ол себебден баргъанланы кьайсы би-
ри да, бу джалан, джакъсыз джерден дженгилирек бир кьо-
раялгъа эдик деб ашыгъады.

Алайна — кьоркьгъан кьоркьуунга джолукъгъун деб,
кьаргъышда айтылгъанлай, была джууукълашыб баргъан че-
гетни башындан, тюбу тереклеге джетеди дерча энишгетин
учуб, тахсачы «Фокке-Вульф» самолет гюрюлдеб чыгъыб
кьалды. Партизан обоз таба келе келди да, аланы эслеб, тю-
бюнден атарла деб кьоркьду шойду, андан да ачы гюрюлдеб,
хамхотун ёрге буруб, дженгил огъуна кёлтюрюлюб кетди.

«Аха, болур болду, бу худжу бизни кёрдю» деб, партизан-
ла кёкден сермерик джыртхыч кьушха джууаб кьайтарыр,
алайдан дженгилирек таяр мадар этер кьайгъыгъа кирдиле.

Самолет ёрге кьалкыб, обозну башында тегерек айланыб,
(«координатларыбызны береди», «сурат алады» деб келди парти-
занланы кёллерине), не пулемет, не бомба атмагъанлай,
башха дауур этмегенлей кетиб кьалды.

Алай болса да, аны игиликге айланмаучусу белгили эди —
ол кёз туурадан ташайгъандан джарым сагъат чакълы заман
кетерге, тёрт штурмовик ол джанындан гууулдашыб чыкъды-
ла. Партизан бёлекле джууукълашыб баргъан Новые Набор-
ки элчикни кючлю бомбалаб, кьараб — кьарагъынчы анда
шынкъартла джандырдыла.

Элчикни теблей андан ары мычымай, партизан чана обоз
таба кысха айландыла. «Джатыгъыз!» деб, партизанлагъа
да буйрукъ берилди. Партизанла, самолетла бери бурулгъан-
лай, атланы тохтатыб, чаналадан эрлай тюшюб, джолну эки
джанына чачылыб, кьаргъа бауурланыб джатдыла. Кьарны
чучхуб, теренирек джашырылыргъа дыгалас этдиле. Осман
бла заместители К. Материнко бир чанада эдиле да, эрлай тю-
шюб, узакъ да сюркелмей, бузлауукъ джерге бауурну басдыла.

Самолетла, бир-бири ызындан кириб, бомбала быргъаб,
пулемет атыб башладыла. Арлакъдан ышан алыб, энишге се-
дирей, тюше келиб, джерге 80—100 метр джууукълыкъгъа сар-
кыб, осколкалы бомбачыкъла силдеб, пулеметдан кьуюб,
ётедиле да, ачы гууулдай ёрге таяна барыб, бирси джанындан

дагыда бнягынлай айланыб кьайтадыла. Ала алай энпшег тюшюб, джууукь кирген заманда, партизанла да тюбюнден автоматла, шокла бла атыб джунчутургъа кюрешедиле. Осман да самолетлагъа атыб, эки автомат дискни тауусду.

Алай а партизанла тюбюнден кьаты, кьызыу атыб кюрешгенликге, фашист джыртхыч кьушлагъа джукь эталмадыла. Самолетла аланы автомат-шок атыуларын стемей, кьайта да алаша тюшюб, пулеметладан беклеб, тегерек айланыб турдула. Партизан пулеметладан а джукь эшитилмейди: ала чаналада кьалыб кетгендиле. Пулеметчикледен да, ала кьайгылы болгъан киши керюнмейди. Алайда ол кезюуде андан тамадала болгъанына, Осман да команда бериб башлаялмайды, 113-чю полкнубир бёлюмюню пулеметубир андан арлагъыракъда тохтагъан чанада кьалыб эди, Осман, аллай кьызыу, кьыйын кезюуде пулеметдан хайыр болмай сирелгенин сезди:

— Пулеметчикле!.. Нек кьараб турасыз? — деб, аман сёз да айтыб кьычырды. Аладан адам эшитди-эшитмедибир эсе да, кишини кьобуб чабарын да сакъламай, секириб кьобуб, пулемет таба сызылды.

Самолетла да олсагъатчыкъда бурулуб кьайтыб, атакагъа жангыдан кирирге джууукълашыб келедиле.

Осман, чанадан пулеметнубир алыб, отуз метр чакълыны бир жангына кьачды.

Алдагъы штурмовик, эниш сюрем айланыб, туура Османнубашына ууланды.

Кьасай улубир тохтаб, бир тобугъун джерге салыб, пулеметнубир артын билек кьош башына джарашдырыб, бурнун ёрге айландырды да, учуб келген пиратны ышанга тутду: кьолунда пулемет кьалтыраб, сенгилдеб, трассалаучу акъ тизгинни самолетха бюркюб тебреди.

Штурмовик да, моторунубир гюрюлдиген ачы тауушубла кьулакъланы сансытыб, Османнга пулеметдан кьуюб, башы бла мукъут болуб ётдю. Джерге джатхан партизан аскер, Осман бла самолетланы дуэлине асыры эси кетгенден, бир кесекге аханан да сериунун этиб, хар кьуру да хорлам бла чыгыуучу джигит былайдан да сау-эсен кьутхарылырмы эке диген умут бла тылпыун алмагъанча кьарайды.

Ётуб кетгенни ызындан келген пират, самолетха кьайырылгъан джигитни узагъыракъдан огъуна эследими да, 30—40 метр чакълы алашалыкъгъа саркъыб тюшюб, кьысха очерде бериб, ата тургъан Османнубир юсюне корзинка бла бир ууакъ термит бомбачыкъланы тегуб кетди. Бомбаланы биргесине Османнубир кьатына корзинка — джонулгъан чыбыкчыкъладан эшилген ол кьуджур четенчик да тюшдю. Джети бомба Османнубир кьатында атылдыла. Кьасай улубир олсагъатдан, илгенгенча, секириб кьобуб, пулеметнубир кьолундан джерге ийди, сора сермеб, кекюрегинден тутду. Кьымсыз болуб, ко-

мандирни сермешенинден кѣз алмай кѣраб, болушургъа ма- дар табалмай джатхан партизанла, Османни кѣкюрегинден тутханын кѣргенлей, кѣкде гюрюлдеген пиратланы, ала салыр- гъа боллукъ кыйынлыкъны, кѣркѣууну да стемей, кѣобуб чабдыла. Джууукъдагыла Кирилл Материнко, комиссар Иван Иванов, бир батальонну командири Алексей Жолубов джетиб, джыгыла башлагъан Османни эки джанындан тутдула. Джигит командирни бетинден кѣаны кѣачды, бети агъарыб, тюр- ленди.

— Джаралы болдум дейме... — деди Осман, ауазы хазна тюрленмей, — ...кѣайгырмаз. Тохтагыыз, — деб дагыда биягы пулеметха узалды. Мураты — алыб алкын атаргъа эди — кѣызгъан джюрек кѣанын кѣайнатхан эди. Кѣызгъаны бла нѣгерлерини кѣолларындан бошланыб, пулеметха узалгъа- ны бла тентиреди, аллына абынды. Тенглери, эрлай тутуб, бир джанына кѣоратдыла.

Командир ауур джаралы болду деген хапар партизанлагъа олсагыатдан джайылды.

— Доктор дженгил джетсин! — деб, полкга буйрукъ кетди. Хирург Илья Иванович Астапенко инструментле, дарманла бла сумкасын алыб, эрлай джетди. Османни джараларына кѣ- раб, медицина болушлукъ табдырыргъа себеб болургъа кю- решди.

Османни сегиз джарасы бар эди: кѣалгъанлары джанына кѣоркѣуулу тюл эдиле, бири уа ауур эди: кѣкюрегинден тий- ген осколка, ѳпкелерине терен кѣатылыб ѳтуб, джауоруи кѣа- лагында тохтагъан эди.

Самолетла кетмедиле, кѣайта келе да, талай бомба быр- гай, пулеметдан ата да, чегетле башына узая турдула. Алай болса да партизанла, «энди бизге эталлыгынгы кѣалдырма- чы, аман кѣзюнге учурайыкъ» дегенча, алагъа кѣарамай, джууукълашсала, кѣайырылыб пулеметдан беклей да ашыра, ауур джаралы Османни кѣлтюрюб, джана тургъан Новые На- борки элге джыйылдыла. Анда алкын кѣабынмагъан бир юй- ге элтиб, саз топракъ бла сюртюлген полгъа джамчысын джа- йыб, командирни салдыла. Хирург Астапенко, операция этиб, осколканы чыгъарды (К. Материнко ол джыртылгъан темир кесекни 1949 джылгъа дери джанында сакълагъанды, алай а ол джыл кѣайда эсе да аджашдырыб кѣойгъанды). Кюйген элде сууукъ кюн топракъ полгъа джайылгъан джамчыны юсюн- де, тыйыншлы инструментни, керекли дарманны табалмагъан доктор да кѣаллай операция эталгъан болур эди?!

Осман, кѣкюрек кѣангасыны ичинден осколканы чыгъар- гъанларындан сора, кѣарыусузгъа таянды. Температурасы ул- лу кѣлтюрюлдю, адам таныялмай, эс джыялмай, сѣзюн ангы- латалмай башлады.

Карателле — оккупантла уа, партизан бѣлеклени табыб,

ызларындан тюзелгенлери бла, мыллык джыйылагъан къуш-
лача, кѣктюц, джертин да ышырыб, айырылмай келедиле.

Элден дженгил огъуна кетмеселе болмады. Ауур джаралы
Османны чанагъа салдыла. Алай бла джолну тюз джерлеринде
къыйналмай баргъанлыкъгъа, чегет, чырпы ичлерине кире
башлагъанларында, чана Османнга тынгы бермегенча таны-
дыла. Чана командирни къыйнайды дедиле. Сора, белорус пар-
тизанла, брезент носилка этиб, Османны анга салыб, къолла-
ры бла кѣлтюрюб, чайкъамай, инджитмей, немец авиацияны
бомбежкасыны тюрюнде, бузлауукъ къарангы чегетде джолоу-
чу болдула. Н. Леоненкону штабдагъы ротасыны партизанла-
ры, полкну медицина къуллукъчулары Османны биргесинден
айырылмай барадыла.

Ингирге чегетле арасы ачыкъда дагъыда бир хуторчукъгъа
джетдиле да, от этилген юй табылмай, джаралыны сууукъ юй-
чюкге кийриб, тюрюне къургъакъ саламдан мурджар этиб,
салдыла. Кече алайда бираз солуу алдырыгъа, Османнга да
талай сагъат тынчлыкъ берирге муратлы эдиле. Медсестрала
Мария Астапенко бла Валя Савицкая, бир-бирин ауушдуруб,
Османны къатындан кетмей, дежурствода турдула. Арыб, то-
зураб, джунчуб келгенликге, партизанладан киши да не джу-
къу, не тынчлыкъ къайгъылы болмады — хар бирини суйген
командирини халын билиб туруру келе эди, хар бири ахыр
кюннде кѣрюб, тылпыуун эшитиб къалыргъа излей эди.

Сл кече, ауур джаралы таулу джигит джатхан юнню ичи
тангнга дери адамладан толгъанлай турду. «Солургъа хауа
джетмейди, ары чыкъсагъыз а» дегеннге да бир къаууму ар-
базгъа тѣгюлсе, башхалары басыныб, кириб келедиле. Барын
улли къайгъы, ауур бушуу басыбды.

1944 джыл февралны 18-ни эртденбласына Османны халы
артыкъ да къыйыннга кетди. Осман къарыусуз болду, тирлир
деб, адам ышаныр заты къалмады. Ачыкъ джараларына да
ѣпкесинде башланган пневмоторакс къошулду. Солууун алал-
май къыйналгъанлыкъгъа, эси орнунда эди. Кѣзлерин ачаракъ
этиб къыйналыб, тили бѣлдюрге эте:

— Карту и компас... дайте... Покажу путь... Переходите
шоссе... Это спасение... Шоссе перехо... Меня в Хрипелеве по-
хороните... Карту и компас... путь покажу..., — деди. Планшет-
де картасын джетдирдиле. Леоненко Османны кѣз аллына
картаны тутду, алай а командир кѣралмады шойду, — Башы-
мы кѣлтюрюгюз, — деди да, аланы сакъламай, кеси кѣлтюрю-
люр мурат этиб ѳрге силкинди. Алай а санлары тутмадыла,
башын тиреялмай, кѣзлерин джаба, ызына ийилди...

Джигит партизанны таукел джюреги тохтады, 121-чи пар-
тизан полкну командири, Къарачайны джигит джашы, Ата
джуртну махтаулу уланы, 27 джыл болгъан Къасайланы Ос-
ман, Муссаны джашы, ауушду.

* * *

Партизанла Османны ёлюгон ала барыб, Березина району Жалин элини кьаты чегетде басдырдыла, немецле кьабырын табыб, сылыкълыкъ этмесинле деб, кьабырны адам эслеялмазча джашырдыла...

Дагыда бир талай кюнден, блокировка бошалгъандан сора — партизанла келиб, ёлюкню алайдан кьоратыб, Бельнич району Сермяженко элиндеги кьабырлада басдыргъандыла.

1944 джыл март айда, Османны ахыр осиятын толтурур ючюн, ёлюгон келтириб, Хрипелево элдеги кьабырлада асырагъандыла.

Могилев шахар Советни бегими бла, Османны кьабыры, 1948 джыл биринчи августда Могилев шахаргъа кёчюрюлгенди.

Къасай улу Османны кьабыры Могилев шахарны арасында, ёлген партизанланы кьарнаш кьабырларыны бир джанында салыннганды. Аны кьабырыны юсюндеги сын ташда былай джазылыбды:

«Партизан полкнун командири Къасайланы Муссаны джашы Осман. Ата джуртубузну азатлыгъы бла сыйы ючюн немецфашист зулмучулагъа кьаршчы кюрешде 1944 джыл 18 февралда ёлгенди».

* * *

Османны ёлгени кёб кыйынлыкъланы сынай юренген партизанлагъа огъуна мардасыз ачы кьоранч болуб тюшген эди. Ол кьоранч аны партизанларына кьанлы ант болгъан эди: «Мечь за Османа. Физическое истребление всех тех, кто носил немецко-фашистский мундир!»

Алай бла 121-чи полкнун партизанлары ол кюнден сора «Мечь за Османа» деген истребитель къауумла кьураб, суюген командирлерини дертин фашистледен алыр ючюн кьалмагъандыла.

1. Османны партизан отряды джаугъа кьаршчы кьаллай операцияла этгенди?

2. Къасайланы Османны сыфатын (образын) суратлагъыз.

3. Документли джазылгъан чыгъарманы шартларын айтыгъыз.

4. Китабны идея магъанасы аны «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деген атында кьалай ачыкъланады?

5. «Къазауатны биринчи айында» деген башын окъуб, партизан кьозгалыуну борчларындан, Османны партизан отряды ол борчланы кьалай толтургъанындан хапар айтыгъыз.

6. «Белоруссияда партизан къазауатны ёргени» деб сочинение джазыгъыз. Сочинениени джазар ючюн, Борхозланы Аскерни «Аманат» деген романда айтылынган хапарын хайырландырыгъыз, башха литературада болгъан затла бла да хайырланыгъыз.

7. «Тонланы сыйыруу» деб юйде изложение джазыгъыз.

8. «Интернационал группа» эмда «Офицер келтиригиз» деген башла бла хайырланыб, «Николай Балабенкону сейирлик ишлери» деб классда сочинение джууукъ изложение джазыгъыз.

**ЭБЗЕЛАНЫ
ХАНАФИЙ
(1920—1977)**

Повестни автору — Эбзеланы Зулқарнайны джашы Ханафий — 1920 джыл Ташкёпур элде туугъанды. Ол 1940 джылдан башлаб, 1956 джылны аягына дери Совет Аскерде къуллукъ этгенди. Ата джуртну фашист аскерден къоруулауну къазауатны экинчи кюнюнден башлагъанды.

Къазауатда этген джигитлиги ючюн Ханафий «Къызыл Джулдуз» орден, талай медал бла сауғаланнганды. Алты кере джаралы болгъанды.

Къазауатдан сора бронетанк аскерледе, самоход артиллерияда танк батальонну командирини заместители болуб ишлегенди. Аскерден майор чыны бла батальонну командирини заместители къуллукъдан къайтханды.

Ханафий литература джолун къазауатдан сора (1958 джыл) башлагъанды. Алай а къазауатха дери да, андан сора да «Ленинни байрагы» газетде ишлегени анга сеbeb болгъанды.

**«БЫЧАҚЪНЫ АУУЗУНДА» ДЕГЕН ПОВЕСТНИ
ЮСЮНДЕН**

«Бычакъны ауузунда», «Мунир» деген повестлени джазаргъа Ханафийни Ата джурт къазауатда болгъаны, Совет Аскерде къуллукъ этгени тамал болгъандыла. Заманны къарыуу кёб затха джетеди, ол кёб затны тюрлендиреди, кёб затны унуттурады. Алай а кёз кёрген, джюрек сезген, джанынга, къанынга сингген затны тюрлендиралырча кюч къайда! Ма

аллай, эсден кетерге, тюрленирге унамагъан, джюрекледен ёмюрлени сакъланлыкъ, Ата джуртну къанлы джаудан сакълангъан кёзюуде совет аскерчиле этген джигитликни юсюндендиле повестле.

«Бычакъны ауузунда» повесть лейтенант Огневни танк экипажны къазауат джолунда болгъан бир эпизодну юсюнденди. Экипажны 4 члени да 4 тюрлю (оруслу, къарачайлы, украинлы, черкесли) миллетдендиле. Ол себебден Огневни экипажнына «интернационал экипаж» дейдиле.

Повестни сюжети дженгил, тохтаусуз, юзюлмей байламлы, биринчи халны, болумну, атламны ёзегинден экинчи хал, болум, атлам чыгъа, бир белгили марданы ичине сыйыныб, сейир болумда барады. Анда болум сакъланмай тургъанлай, къысха джол бла терк тюрленеди, джангы ситуация чыгъыб, сюжет бутакъ джангы джолну тебрейди. Алай бла повесть аскер-приключениели жанрда джазылгъанды. Ол себебден повесть Ата джурт къазауатны темасына джазылгъан къарачай литературагъа джангы жанрда чыгъарма болуб киреди, теманы джангы джол бла ачыкълайды.

Геройлагъа характеристика аскер-приключениели повестге келишген суратлау мадарла бла бериледи. Алагъа характеристика, баш болуб, иш юсюнде бериледи. Ол зат экипажны хар членини аскер усталыгъы бла неда аны энчи магъанасы бла белгиленеди.

Огнев

Анга характеристика танканы командири неча берилгенди. Ол таукелди, къыйын болумладан чыгъаргъа оюмлу, таб мадарла табады. Аны юсюнде экипажны ишине, джашаууна, анга ышаныб берилген адамла бла танкагъа уллу джууаблылыкъ, къайгъырыу барды. Ол батырды, тириди, аны бла къалмай, басымлыды, талай кере ёлчелеб, алай кеседи.

Бийнегер

Накъырдачы, ёлгени болгъанны кюлдюрлюк, кимге да сёзю келишген, чыртда къоркъа билмеген, ишни тесукъасыз тындыргъан мараучуду Бийнегер. Ол накъырда бла, чам бла, джити сёз бла экипажны кёлюн джарыкъ этиб, ёхтем сермеширге таукеллик бергенденди. Ол не эсе да Александр Твардовскийни чыгъармасында Тёркини образын эсинге тюшюреди. Бийнегерге эм иги характеристиканы аны кечегни урушда джауу бла сермешнуоюню юсюнден хапары береди.

**Остан
бла
Исмаил**

Бу экинчи кертти тенглеча, батырлача, къаллай джигитликге да хазырлача кёргюзтюлгендиле. Ала, джауну хорлар ючюн, джанларын аямазлыкъ джашладыла.

Автор бу гитче коллективни уллу къарнаш шохлукъда, биримекликде кёргюзтеди. Ала солдат джашауну къынынын, зауугъун да, къазауатны ачыуун да бирге сынаидыла. Аланы

танкалары — юйлериди, джазыулары бирди. Бирини кьууанчы барын да кьууандырады, бирини ачыгьаны барын да ачытады.

БЫЧАҚЪНЫ АУУЗУНДА

Совет Аскерни аллында Гитлерни «хорланмазлыкь» аскерни чыдаямай, адам, техника кючюне да уллу халеклик джете, кьуйругьу сынган итча, кюн батханнга джанлаб барады. Алай а санларына Гитлерни кир иннети сингген фашист аскерле, алкьын хорланганларына ийнаныб бошамай, таб джерледе деменгилли бетджанла этиб, кеслерин бегитирге кю реше, орунларындан тебмез муратда бир-бирде хыршыланыб тохтайдыла.

Ата джурт кьазауатны ма быллай кюнлерини биринде бизни танкалы корпусубузну гвардия аскерчилери, командованиени буйругьун толтура, бир талай километр кьыйын джолну кьоратыб, немец аскерлени бегитиб тургьан бетджанларындан алай узакь болмагьан, эки сыртлыкьны арасы кьалын чегетли ёзенде тохтадыла. Корпусну бёлеклери чегет ичинде, таблыгьына кёре сайлаб, танкаланы орунларына салыб бошагьандан сора, солдатла кеслерин да, техниканы да тамблагьы сермешуге хазырлаб башладыла.

Танкала моторларын джукьлатхынчы, гюрюлдеб тургьан тённю юсюнде асыры кьызгьандан акьсылдым бет алгьан темирни джазгьан замандача, механик-водителни чыныкьгьан кьоллары уллу темир токьмакьны мийикге кёлтюрюб, сынджырны керекли джерин сермегенлери сайын, аны зынгырдагьан тауушу былайда ишни кьызыу баргьанын билдиреди, ансы чегетни шошлугьун бузгьан башха зат джокьду. Тамблагьы урушда бизни джолубуз боллугьун белгилегенча, бир бёлек кюнню кёкню юсюн джабыб тургьан темир бетли ауур булутла чачылыб, кьыл элекден себелегенча, таймаздан юсюбюзге себелеб тургьан сангырау джангур тохтагьанды. Чууакь кёкде «кьой джолла», ала кюйюзча, узунлукьгьа созулуб, сол джаныбыздагьы сыртлыкьны аргьы джанындан чыгьыб, онг джаныбыздагьыны кьара тёнпесинне тирелгендиле. Кёк ачылыб, джангур тохтагьанлыгьына, алкьын чегет ичи мылыды. Джумушунгу толтура, бир экипаждан экинчи экипажгьа барыргьа неда башха джарлылыкьны тындырыргьа керек болуб ары-бери баргьан тёнгенде, эслемей, чырпыгьа джугьунгу джетдирсенг, олсагьатдан суу тамчыла джагьанга кьуюлуб, кюн аманла сууукьсуратыб тургьан саиларынгы джызылдатадыла.

Кечени ауурлугьу озгьан болур деген заманнга танкаланы люклары ачылгьан, темир зынгырдагьан тауушла аздан аз бола келиб, аскерчилени командирлерине: «Джолдаш командир,

танканы тоб бѐлюмю, мотор бѐлюмю хазырдыла», — деген кесгин тауушла эштиле тебретиле. Танкамы тоб бѐлюмюн урушха хазырлаб, аны юсюнден командириме билдириб, танкадан тыюуб тютюн тарта башлагъанлай, бизни къатыбыздагы танканы бир джерге джыйылыб тургъан экипажын кѐрюб, алаңгъа баргъанымда, Константин Огневни экипажыны мараучусу Бийнѐгер хапар айта тура эди.

— Бийнѐгер, бнягъы сен тобукъдан силдергеми башлагъанса? — дедим.

— Огъай. Не сюйсенг, аны салыб ант этейим, бу джол а силдемейме, керти затны айтама. Ма алдай эсем, — деб Бийнѐгер, онг къолуну юч бармагъыны учларын бир киндигине, бир мангылайына джетдире, орусча табынды.

— Бийнѐгер, сен муслиман адамса сора, христианча табыныб кимни ийнандырлыкъса? — деди лейтенант Огнев.

— Джолдаш лейтенант, ол не Магометге, не Христосха ийнанмайды, — деб сѐзге къошулду Огневни механик-водителли Остап Кириченко.

— Джолдашла, бир кююгъуз, кѐрмеймисиз, асыры ашыкъгъандан аууз суулары келе турады, — деди экипажны мараучусу — радисти Исмаил Загаштоков.

Джашла бир кесек сабыр болгъанлай:

— Ма бу мен сизге айтырыкъ хапар, — деди Бийнѐгер, — къулакъ эштген зат тюлдю. Къулакъ аманны, игини да, тызню, терсни да эштеди. Кѐзюм бла кѐрген, къолум бла тутхан ишди. Ол себеден, накъырдыны кююгъуз да, бир тынгылагъыз.

* * *

Польшада Величко деген шахаргъа чабыуул этген заманда танкист Бийнѐгер аягъындан джаралы болады. Биргесине да бир санитарны кюшуб, сермешюу болгъан джерден чыгъарыб, санитар машина келлик джерге элтедиле. Былайда, джылы юйде, санитар машина келгинчи, батареяны командири Фролов бла таныш болады. Ол да Бийнѐгерни кеслерини санчаствларына элтирге оноу этиб, шахарны бир кыйырына чыкъгъанлай,... къутулур муратда къачыб баргъан фашист аскер бла сермешюу башланады. Джаралы Бийнѐгер сермешюуге къатышады. Андан ары хапары буду.

Бу терк башланган уруш узакъгъа созулмай, джукъланыргъа тебреген джилтин ачыкъ джарыгъанча, тамам кызыугъа кириб, ким эсе да команда бергенча, дженгил тохтады. Атышыу тохтады эсе, мен да ишими бошадым, деген акъылгъа кириб, патронлары тауусулгъан пистолетни да кыйыума сугъуб, джол джанында бауурумдан къабланыб тургъан бетджанымдан ѳрге къобханымда, сол джанымдан юсюнде солдатлары,

пулеметлары бла бронетранспортерну, аны ызындан саф болуб келген солдатланы эследим. Мен сагъыш этгинчи, бронетранспортер аллым бла озуб башлады. Ол да, артына тагъылыб баргъан тобу да немешленики эдиле. Алай а мени акъылыма бизникиле трофейге алгъан болурла дегенден ёзге, башха зат келмеген эди. Аны ызындан солдатла сафлагъа тизлиб келедиле. Мен а джангыз, онг къолуму чынасындан бюгюб, бармакъларымы учун къашымы къыйырына тиремеген эдим, ансы джол джанында парадны алгъан командир сюелгенча, сюелиб къарай эдим.

Солдатла аллым бла озуб тебрегелеринде, сын таш кибик былайда сюелиб тургъаным боллукъ болур, была бла бара барайым да полкумдан кимге болса да тюберме деб, алагъа къошулуб, ызыма тебретим. Колоннаны аллында экеулен бара эдиле да, экеуге ючеу дегенча мен да къошулуб, энди ючеулен болуб барабыз.

Мени уа кесигиз билесиз, сау сагъатымда нёгерим бла джолгъа чыкъсам, аны къабыргъасына, не къолуна сол къолуму чыначыгъы тие-тие барыучусун. Ол джараусуз адетими бюгюн да юсюмден аталмайма. Къан бла кирген джан бла чыгъады дегенлей, ол дуняда къаллыкъ болур мени бу адетим. Ол кече уа, сол бутум джаралы болгъаны себебли, джёнгерими къабыргъасына чыначыгъым бла эки атламдан бир тие бара эдим. Бир ишексиз, аны башы сагъышха кетиб, мени къайгылы бола болмаз эди, ансы бурулуб мени таба да бир къарар эди.

Эм азында ала бла бирге джюз метр чакълы бирни баргъандан сора, иш этиб да къарамагъанлай, къалай эсе да кёзюм сол джанымдагъыны башында немец каскасына илшди. Арабин, бу немец касканы нек кийгенди деген соруу башыма келиб, төгерегиме эс пийиб къарадым. Сени джауунг аллайгъа къарасын, немецлеге къошулуб бара эдим.

Бир джаным Азраил, бир джаным Джабранл дегенча, аллымда да фрицле, биргеме да, къолларында джылтырауукъ герохчукълары бла эки офицер. Олсагъатдан санларыма сууукъ уруб, джаякъ тюклерим турдула, башымда танкошлемум ёрге кёлтюрюлгенча болду. Асыры сууукъ болгъандан, безгегитутхан адамча, къалтыраб башладым. Мийик секиртмеден шоркъа акъгъанча, башыма джюз тюрюлю оноу къуюлуб тебретди. Алай болгъанлыкъгъа безгек тийген адамы башы тюз оноуму эталлыкъ эди. Чынг алгъы бурун бир кесек кёл басаргъа керек эди. Тпшлерими къаты къысыб, къалтырагъанымы тохтатыргъа кюрешеме. Кеси кесиме дуняны аманын къуяма: «Тишириуса сен, сени башынга джауукъ керекди, къачан да кирден ийис ангыламагъан бир эдинг. Кесингикиле бла фрицлени айыралмагъан. Къатдыр кесинги, къапханнга тюшген джаныуар да, андан ычхыныр ючюн, тыпырдаб кюрешеди. Сен а адамса, сылхыр. Кёремисе, сылхыр, къой чыгъанакъгъа

киргенча, къалайгъа баргъанынгы билмей, эшигинги бир кере джабдынг. Басыл, басыл. Энди бир кере джангылсанг, экинчи кере джангылыргъа заман табмазса. Къоркъма, алкъын фрицле эслемегендиле сени». Хы, къалтырагъаным тохтады, терен джукудан уянганча болуб, эс джыя башладым, санларыма сууукъ тер урду. Бир кесек билдым. Ай медет, биягъы чынам бла фрици билегине тюртдюм... Иги сагъан, башын мени таба бурмагъа эди. Бурмады. Насыбыма, ол да менича бир сылхыр болгъанды да... ансы, андан берн мени шобраларымы къобарлыкъ эдиле. Оноу, оноу... Хы, табдым... Эс ташламай, акъырынчыкъ ол табигъатны сынагъан кепюрден секирсенг, сослан ташлагъа тийиб, мыйынг чачылыр. Эх, къалай татлыды джан, ёлюрге чыртда соймейсе... Не эсе да санларым бир бек къызгъандыла. Тез бол. Оноу, оноу! Табдым. Джолну онг джанындагъы къулакчыкъгъа секиреме. Джюрегим басылды. Энди хар атламыма оум этерча бола башлагъанма. Фрицлеге эслетмей, онг джаныма тарта тебретим. Туура ол кезюуде офицер, онг къолун силкиб, «Шнель!» деб къычыра, башын мени таба бурду. Кезлерибиз бир-бирине къатдыла. Ит, таныды. Оноу, оноугъа къайда заман. Къойнумда пистолетими сабындан тутуб, быргъысыны бурну бла немецни сакъал тюбюнден ёрге уруб, чабыб къулакъгъа секирдим. Аякъларым джерден айырылыр-айырылмаз тарх деб ызымдан герох атылыб, ким эсе да темир таякны учу бла ургъанча, сыртыма бир къаты зат тийди. Эшта, экинчи офицер атхан болур эди. Ол секиргеним бла тик къабыргъаны энишге джыгъыла, тура барыб, къулакъны ичи бла баргъан джаныу суучукъгъа кирдим. Алай этгеним бек таб болду. Не ючюн десегиз, сууну къаралдым бетинде киши керлюк тюл эди. Бир джанына джанлайма десенг а, акъ къарны юсюнде немецлеге иги къара боллукъ эдинг.

Бир абынган минг сюрююр дегенлей, бир кечени ичинде эки кере джаралы болгъаныма джюрегим бек къыйналды. Окъну белиме тийгени андан да бек къыйнайды. Ол ичине ётген болур деб, ичимде джаным джокъду. Талай кере терен солуб керюб, ачыгъан затым болмагъанында, келюм бир кесек басылды. Не ант этсенг да, къалай татлыды джан. Ёлюрге чыртда соймейсе. Къара ёлюм тегерегинги басыб, бойнунгдан бууб тургъанлай да, ычхыныргъа кюрешесе. Эсиме джюз тюрлю сезим келе тургъанлыкъгъа уа, кезлерим джол таба къатыбдыла. Джолда автомат атылгъан тауушла эштилиб, буз джаугъанча, джарыкъ очерделе шош хауаны ары-бери джырадыла.

Ма, энтда бир джангы къайгъы: сыртлыкъдан эки солдат керюндюле. Бир ишексиз, ала мени излейдиле. Биягъынлай, джюрегим дженгил-дженгил уруб тебретди. Алай болса да, ал кезюуде джунчугъаным кетгенди. Огъай, огъай. Мен энди сизден юлюшюмю алмай, джанымы бермем деб, энишге ийилиб,

буз киби, сууукъ суугъа къолларымы чыначыкъларына дерн сугъуб, эки тегерек ташны алыб, немец солдатлагъа тюберге хазырландым. Аланы бирн сыртлыкъны башында джерге бауурланыб, чурукъларыны чюйленнген табанларын мени таба буру тохтады. Бу халны кегенимде, солдатла мени къайгылы болмагъанларын сездим. Джукъ билмей тургъанлай ичлеринден къызыл солдатны чыкъгъаны сескекли этген немецле, джолдан ары-бери къачыб, аллары айланнган джары автоматладан къуядыла, бир къауумлары да, ма ол экисича, джерге бауурланыб, къымсыз болгъандыла.

Экинчи солдат, артына сюркелгени тохтамагъанлай, тигелей келиб, чурукъ бурунлары суугъа джете тохтады. Арабыз эки атламды, ортабызда, мииклиги адамны белине джетген бир къалын кекенчик болмаса, адамлыкъ этерик киши джокъду. Солдат мени таба башын бургъанлай эслерикди. Ол себебден энишге ийилиб, кекенни ташасына кириб, къарагъанны марагъан алыр дегенча, къымсыз болуб, мараб турама. Кезюмю бир къыйыры бла немецни бауурланыб тургъанын бек арну кереме: автоматы бойну бла кийдирилиб, эси уа джол таба кетибди. Арабин, къалай алсын адам муну сауутун. Аны алгъан бек къыйын ишди, амма, алмасанг, андан да къыйын болдукъду. Не болса да болсун. Бир керейим, алама деб ёлсенг да, алыргъа кюрешмегенлей ёлсенг да, неди башхалыкъ. Алгъа, солдатха эслетмей, бир атлам этерге керекди. Эй, бнягы джюрегим, юю кюруб, тертгюллеб тебрегенди, не эсе да хауа да джетимшейди, кезлерим солдатны автоматындан сора джукъ кермейдиде. Башымы ёрге келтюрмегенлей, тобукъларымы тюзетиб, сууну ичинден чыгъармагъанлай, сол аягымы аллына сюйреб, ауурлугъуму анга салыб, экинчи аягымы апы къатына тартдым... Джюрегим чартлаб чыгъады. Санларыма исси тер ургъанды, къысха-къысха солуйма. Къалай таб эди къолумдагы тегерек ташны теспесине джетдирирге, не келсин, башында каскасы барды, ургъанлыгъынга, темирни керексиз таууш этдирген болмаса, башха хайыр эталлыкъ тюлсе. Аны къулакъ джанын сермерге керекди. Уругъа къолуму ёрге келтюргенлей, шинелими дженги кекенчикге джетиб, шыбырдатханында, мени насыбыма, солдат, илгениб, башын мени таба бурду. Олсагъатдан ёрге келтюрлюб тургъан къолум, ызына дженгил бурулуб, тегерек суу таш бла мах деб хамхотуна бердим. Эрлай солдатны автоматын алыб, аллымы джол таба буруб, атаргъа хазырланнганымда, сыртлыкъны башында бауурундан къабланыб тургъан немец солдатны чурукъларыны чюйленнген къара табанлары бнягыинлай кезюне эдиле.

Бир кесекден джол юсюнде автомат очерде аздан ала келиб, мотор ишлеген тауушла къулагъыма чалышдыла. Ол тауушланы тунакыдан тунакы эшитилгенлери немец бронетранспортёрну былайдан узайгъандан узайыб баргъанын

билдиреди. Негерлерини кетиб баргъанларын кечирек эслеген болур эди, тик къабыргъаны башында джерге къабланыб тургъан фриц, сокъур чибин гыртгыныгындан къабыб илгендирген тууарча, секириб ёрге къобама дегенлей, бузлауукъ къабыргъада аякълары, къоллары да бирден тайыб, ызына учхалаб тебреди. Солдат, не дыгалас этиб кюрешди эсе да, кесин тыялмады. Ол, учхалай келиб, къулакъ суучукъгъа дже-тиб тохтагъанлай, эрлай ёрге къобду. Алай а къолумдагъы немец автоматны къысха очередини тауушу чыкъгъанында, фриц, тюбю чириген ёре турукъча, суугъа ауду. Атаргъа хазырланыб, дагъыда бир кесекни сакъладым. Немецледен киши кёрмегенимде, экинчи солдатны автоматын да алыб, къулакъны учи бла ызыма къайтыб, бнягъы джериме келдим. Алайгъа келгенимде, санитар да, санитар машина да мени сакълаб тура эдиле...

* * *

Къарачайны «Къоркъакъ минг ёлюр, батыр бир ёлюр» деген нарт сёзюню тюзлюгюне ол кюнден бери ажымсызма. Урушда не къадар эсли, басымлы болсанг, къоркъмасанг, не къыйынлыкъны да хорларыкъса. Ёзге, ол кече менпча, эс ташласанг, чотунг къолай боллукъ тюлдю», — деб Бийнегер ханын бошады.

— Джашла, — деди лейтенант Огнев, — не заманда да хомухлукъ, къоркъакълыкъ адамгъа игилик келтирмегендиле. Урушда уа — артыкъ да бек. Джюреклерине къоркъакълыкъ кирген аскерле джартысына хорланыб бошагъандыла, дегенди Суворов. Къанлы джау бла уруш этген заманда, эсингебусунга келмегенлей, джюз тюрюк табсызлыкъгъа тюшерге боллукъса. Джунчуб, къалай этерге билмей, керексиз къыскыныкга кирсенг, не кесинге, не аскерчи тенглеринге заран болгъан болмаса, хайыр эталлыкъ тюлсе. Ол зат Бийнегерни юсюнде да бек ачыкъ танылады. Эштдигиз кесигиз, алгъы бурун джунчуб, тюз оюм эталмай, фрицлени колонналарына къошулуб кетгенин. Джунчумаса, немецлени кесибизникиледен айырыргъа уа биллик эди. Бийнегер кесн айтханлай, сылхыр кёй чыгъанакъгъа киргенча, аджашыб, алджаб, джаны саулай кесн барыб немецлени къолуна тюшдю. Заманында эс джыйыб, батырлыкъ этмесе, анга не боллугъу, мен айтмасам да, белгиледи. Алай а бек табсызлыкъта кесин эркишича джюрютгенинде, хорлам аны джанында болду. Кесигиз бек ариу билесиз, урушха кирирге юч-тёрт сагъат къалгъанды. Не къыйынлыкъда да эс ташламагъыз, бир-биринги атмагъыз, хомух болмагъыз, не сёз барды, уруш ёлюмсюз болмайды, ёлсек да, джигитлеца, атыбызны айтдырыб ёлейик, — деб лейтенант, сёзюн бошагъанча, бир кесек тынгылады...

1. Бу повесть къазауатны къайсы кёзююун суратлайды?
2. Танкалы корпусну бёлеклери келир сермешиулеге къалай хазырланганларыны хапарын айтыгъыз.
3. Табигъатны суратлау бу башны магъанасы бла къалай байланыбды?
4. Бийнегерни сьфаты, аны накъырдачылыгъы, джарыкълтыгъы Твардовскийни сиз билген къайсы аскерчи героюна ушайды? Нёгерлерин кюлдюрючча, аланы сермешиуню аллы бла кёллерин иги этер ючюн, не хапарла айтады Бийнегер?
5. «Бычакъны ауузунда» деген повестни 101—111 бетлерин юйде окъуб, келир дерсге хазырлагъыз.

* * *

Танкалы ротаны командири капитан Быстрый, немецле уллу магъана бериб, кючлю бегитиб тургъан Важный хуторгъа чабыуул этиуню юсюнден батальонну командири майор Белоглазовдан буйрукъ алыб, аны толтурууну къайгъысына киргенинде, Огневни танкасы, ол хуторну туурасында чегетчикни ичинде тохтаб, экипажы кёб болмай артспабженнени кюллукъчусу машина бла келтириб кетген снарядла бла патронланы танкасына джюклей тура эди. Экипаж ишин бошаб, хар ким орнуна джараша тебреген кёзюуде ротаны командирини связною келиб:

— Джолдаш лейтенант, сизни Быстрый чакъырады, — деп.

— Къалайдады капитан?

— Келигиз мени бла, мен ары барлыкъма.

Лейтенант Огнев, кесини орнуна Бийнегерни кююуб, связной къатыш кетди. Ол чакъырылгъан джерине джетгенинде, кългъан офицерле да келиб, капитан Быстрыйни сакълаб тура эдиле. Огнев алагъа джуукълашханында, джоппу болуб хапар айта тургъан командирлени ортасындан, тёппеси чёртлеуюк кёкенлени башларына джете, эшик къангача кенг имбашлары да кългъанланы кёрюрге къарантхалыкъ эте, узунузун атлай, биреулен Огневни аллына чыккъды. Ол аны къатына джетиб да бошамагъанлай:

— Костя (Огневни атыды), ай джаша, ол мени джандыргъанны уа тютюн ийнсин бир чыгъарыу этдинг. Мен, танкамы къатында бауурланыб, сизге къараб кёб тургъанма, — деб джетиб Константиинни кюйнуна кысыб, ёрге кёлтюрюб, ары-бери силкди.

— Тохта, хадауус, эмиллик ууанык заба кесекни мюйюзюне плиндириб ойпагъанча этме, ичимни къатышдыраса.

Ол лейтенантны акъырыпчыкъ джерге салыб, эки кюлун да имбашларындан алмагъанлай, дагъыда башлады.

— Снаряд бек таб тийген эди, танкадан джангыз бир фрнц да чыккъмады. Мен да тышына чыккъганны агъызыргъа деб автоматны уулаб тура эдим. Сени Бийнегеринг аламант

мараучу болур дейме. Биринчи снаряд бла огъуна «Тигрни» кѡабыргъасын тешик этиб кѡойду. Мени сартын, аны орден бла саугъаларгъа керекли кѡагъытланы хазыр этиб берирге керекди.

Константин, джууаб этерге хазырланганча, бир кесекни тынгылаб туруб айтды:

— Леша, бизни юсюбюзден сѣлешген болмаса, кесинги эки пажынгдан джукъ айтмадынг. Ючюгюзню машинадан секириб тошгенигизни кѣрген эдик, андан ары хапарсызбыз.

— Биз барыбыз да саубуз, механик-водитель тамада сержант Арифуллин джаралы болгъан эди да, госпитальгъа ашыргъанбыз.

— Ауурмуду джарасы?

— Огъай, алай ауур тюлдю, сюегине джетмегенди. Базыкъ бутуна осколка тийиб, ичинде кългъанды, бир-эки айдан кълтырыкъ болур.

— Леша, бери нек келиб айланаса? Джангы машинамы бергендиле, огъесе, тенглерингден айырылргъа кѣзюнг кълыймаймы тураса?

— Огъай, сен эштген болмазса, Иванушкин ауур джаралы болуб кетгенди. Мен аны орнуна олтургъанма. Бутун кесерик болурла. Бек бушуу этдим. Кесине да, тамада лейтенант чынны берирге деб, кѡагъыт джибериб тура эдиле.

Иванушкинни джаралы болгъанына, артыкъ да бек бутун кесериклерине джюрегини уллу кълыйналгъаны Константинни бетинден таныла эди. Ол кълыйналгъанын джашырыр муратда былай айтды:

— Бутун кесериклерине бек ачыдым, алай болса да, ѣлгенден эсе, ол кѣб да игиди. Бутсуз джашаргъа, ашаргъа да боллукъду. Мен Саратовда джарамы бакъдырыб, юч айны джатхан эдим. Анда эки кѣзю да сокъур, бир иги адам уллу артелни тамадасы болуб ишлей эди. Ишни сау адамдан артыкъ толтурмай эди эсе, кем толтурмай эди. Аллахха шукур, Иванушкинни уа аллай уллу кълыйынлыгъы джокъду.

Ушакъ эте тургъан командирле, капитан Быстрыйни келгенин кѣрюб, алларын аны таба буруб, сын кълатдыла. Ол, кълларын кълаты тута, хар бири бла энчи саламлашыб бошагъандан сора:

— Джолдашла, мени ызымдан тебрегиз, Лѣшадан кългъанлагъа, мен айтхынчы, ийилмей келирге эркинлик береме. Леша, сен ийилиб кел ансы, хуюну кълуругъуча, кѣрюнюб кълалыкъса, — деб джашланы кълдюре, ротаны командири алгъа тебреди. Ала бирем-бирем терекден терекге, кѣкенден кѣкенге кѣче, чегетни кълыйыры сюремине джетиб, капитан Быстрый кѣргюзтген кълалын чырпыланы ичинде бир-биринден тогъуз-он метр кенгликде тохтадыла. Аллай кълоркълуу джерде джонну джыйылыргъа болмайды. Джауну джангыз снаряды келиб тийсе да, барын чотдан чыгъарыб кълоргъа боллукъду.

Капитан Быстрый, аллын Важный хутор таба буруб, планшетден да картасын чыгъара, былай айтыб башлады:

— Джолдашла, разведка билдиргенге кёре, джау Важный хуторну ключю бегитгенди. Аны тегерегин траншеяладан, темир чыбыкъ бурууладан толтургъанды. Хуторну бир-бир джеринде танкала бла самоходкалары терен окопалагъа салыб, от ачаргъа хазырлагъанды. Темир чыбыкъ бурууну аллы бла танкалагъа къаршчы минала къурулгъандыла. Немецле, хуторну къолдан джибермез ючюн, къарыуларын аярыкъ тюлдюле...

Бизни рота онбеш минутлукъ артподготовкадан сора батальонну биргесине хуторгъа ма былайтын (рота чабыуул этерик джерни чеклерин кёрюздю) чабыуул этерикди...

* * *

Ротаны командири капитан Быстрый чабыуулну юсюнден буйрукъ бере тургъан заманда Важный хуторну къоруулагъан немец гарнизонну тамадасы майор Гимлер дивизияны командирини блиндажындан эшикке чыкъды. Ичине аз жарыкъ кирген блиндаждан чыкъгъаны ючюн болур эди, кюн жарыкъны кёлтюралмай, къолун гылджа этиб, мангылайына тутуб, тышындан къарагъан адам къысылыб турадыла дерча, эки кёзюн къаты джумуб, бир кесекни сирелиб турду да, сора сескекли болгъан адамча, дженгил-дженгил бир френчини, бир галифесини хурджууларына узалыб, кюнден сакълагъан къара кёзлюклерин изледи. Джукъ табмагъанында, къуш сураты бла, джыккыры къуршоууча, кенг къанатлы тегерек картузну мангылайына басыб, машинасы таба тебреди. Блиндажны ариуланыб тургъан кирсиз арбазчыгъы тауусулуб, хансланы ичи бла баргъан джаяу джолчукгъа джетгенинде, неге эсе да абыныб, аллына сюрюндю. Ол ызына къысха айланыб, таза сюртюлгенден джылтырай тургъан хром чуругъуну бурну бла хансланы ичи таба сермегенинде, консерва банка, къабыргъасын кюнде агъарта, иги кесекни учуб барыб, ким болса да иш этиб кийдиргенча, ит бурун кекени къуу бутагъына кийилиб, кесини тегерегине бир-эки кере айланыб тохтады. Консерва банканы таб сермегени кёлюнмю чапырды, огъесе стадионда болмагъанынмы эгерди, бетине къызыл ура, ызына къысха бурулуб, ол бнягъы джаяу джолчукгъа чыкъды. Аны эртдеден огъуна аскер муштрада ийленген санлары тирн къымылдайдыла, параддача, хар атлары кесгинди. Алай болгъанлыкгъа, кеси башлагъан къазауатны къыйынлыкгъы, джылыны да келгени аны тюрсюнюне кеслерини тамгъаларын салгъандыла: къачхы къырауча, хончалары агъарыб, суу къуюлгъан къууукъча, кёз тюблери эншиге салынгандыла, эки ууртуну джанлары бла терен сызлыкъла

келе келиб сакъал тюбюне ташаядыла, узун ингичке бойну-ну терси джыйрыкъ-джыйрыкъ болгъанды.

Майорну адъютанты лейтенант Ганс, шефини къаны бузуб келгенин джюрюшюнден таныб, отунчуну ачыуу бурнунда дегенлей, жаркъаны кыйыры манга джетмесин деб, эрте огъуна машинаны ал эшигин ачыб, аллын да аны таба айландырыб, сын къатыб сакълайды. Ол машинагъа джетгенинде, лейтенант, онг къолун ёрге кёлтюрюб: «Хайль Гитлер!» — деди. Гимлер, ауузундан сёз чыгъармагъанлай, Гитлер да, сен да шау болугъуз дегенча, къолун бир джанына силкиб, орнунда доб деб ушагъыусуз олтуруб, френчини джагъасында бир илгигин ычындырыб, бусагъатха дери буууллуб тургъан адамча, терен солуду. Майорну халисин иги билген шофер, буйрукъ берилирин сакъламай, моторгъа от алдырыб, машинаны чархларыны тюбюнден букъуну чыгъара, алгъа тебреди. Лейтенант Ганс, майорну кёлюн джазаргъа умут этиб, олтуруб тургъан джеринден ёрге кёлтюрюлюб, агъач къоянны тишле-рича, морт болгъан ууакъ тишчиклерин кёргозе, бойнун аллына созуб айтды:

— Джююсхан майор, адам ортасындан атлагъаныгъызда да, сизни бу тирилигинизге, башыгъызны ачыкъ ишлегенине бюгюн да сукъланам. Офицерле бары сизнича болсала, бу орус мыжыкъла фюрерни аскерин орнундан тебдиралмаз эдиле, деб кеси кесиме кёб кере айтханма.

Майор Гимлер, лейтенант тюкюлене тургъанын ангыласа да, тышындан джукъ айтмай, эки эрнин ышартхан кибик этиб, башын бир джанына буруб сагъышланды. Аны сагъыш этер затлары уа кёб эдиле. Алай болса да майорну бек сагъышландыргъан дивизияны командирини буйругъу эди. Аны айтхан сёзлери Гимлерни эсине кыкса-кыкса тюшюб, сап-ларын титирете эдиле: «Майор Гимлер, сиз ангыларгъа керексиз, биз хаман артха кетиб барсакъ, кызылла бизни Берлинден да къууарла артха. Болду! Къызылланы хамхотларына уруб тохтаталмагъан — ол фюрерни миллетинден тюлдю. Важный хуторну сакълаялмасанг, кёзюме кёрюмме». Гимлер, ма бу сёзлени эсине тюшюрюб, алагъа джууаб излеб, кеси кесине былай айта эди: «Москва, Сталинград, Курск, Днепр. Бир джерде да быланы киши тыялмагъанды, сора мени гарнизончугъум къалай тыйсын...»

Машина, Гимлерни блиндажына тюгел джетмегенлей, бир къанджалбаш юйню артына бурулуб тохтады. Гимлер бла Ганс, машинадан тюшюб, джаяулай штабны фатары орналгъан джер юйге джетгенлеринде, штабны начальниги майор айтхан заманга офицерлени джыйыб тура эди. Ол, офицерле бла саламлашыб, ышарыргъа кюрене, аланы орталары бла стол джанына ётюб, ызына айланганында, аны бет тюрсюню ачыулу къаннга кириб, эки къашыны арасына, барлакъ джерин баразасыча, терен сызлыкъ тюшген эди. Майор ол

сыфатда узун бармакъларын столну юсюнде къобузну тиекле-риндеча ойната, мюйюш таба эки кезюн чыракъ ийиб туруб, сора, башын ёрге терк кёлтюрюб, аллын джыйылгъанла таба бурду.

— Билемсиз сизни нек чакъыргъанымы? — деб, сорууу-на джууб излегенча, хар командирни бетине башха-башха джити къарады. Ала сын ташлача сюелиб, кезлерин майордан айырмай, сир къатхандан ёзге башха джууб бермегенлеринде, штабны ичи, чибин учса эштирча, шум болду.

— Джюйюсханла! Сиз ангыларгъа керексиз, биз хаман да ызыбызгъа кетиб барсакъ, къызылла бизни Берлинден да къууарла. Болду!

Майор, ауазын кёлтюрюб таукел сёлеширге кюрешсе да, бетини агъаргъандан агъарыб баргъаны аны джюрегине бу сёзлени ауур джара салгъанларын таныта эди.

— Къызылланы хамхотларына уруб тохтаталмагъан — ол фюрерни миллетинден тюлдю.

Былайдан ары Гимлер, дивизияны командирини сёзлерине кесиникилени да къошуб, былай айтды:

— Джаны саулай Важныйден бир адамны ызына атлар-гъа эркинлиги джокъду. Фюрерни аскерлерини ичинде аллай адам табылмазлыгъына мен ийнанам. Алай а, ким билсин, арабыздан аллай бир шпан къой чыкъса, мен аны кесим фю-рерни аты бла ышаннга саллыкъма, — деб, киндик туурасын-да белибаууна илниниб тургъан нарабеллумну тышы къатыш къара сабындан тутду.

Къазауатны ал кезюулеринде фюрерни аты сагъынылгъан-лай «Хайль Гитлер» деб къычырычу офицерле бу джол, аны аты юч кере айтылгъанында да, бетлери агъарыб сирелиб тур-гъан болмаса, «Хайль» къайгъылы тюл эдиле. Халны былай болгъаны майорну кезюне ушагъыусуз кёрюнюб, ол онг къо-лун аллына созуб:

— Хайль Гитлер! — деб къычырды.

Офицерле, билеклерин алларына узатыб: «Хайль Гит-лер!» — деб къычырыб, аны тунакы тауушу Гимлерни кёлюн баса, джер юйню къабыргъаларына сингннчи, кёк кюкюре-генча ачы таууш юйню эшигин чыкъырдата, ичине кириб, ан-дагъыланы абзыратды. Тауушну ызындан, шоп хауаны джы-ра, катюшаланы кюлте-кюлте келген окълары джаууу бе-джанын дюнгюрдетиб тебретиле.

Гимлер, кезлери артлары бла чыгъаргъа джетиб, ачула-ныб:

— Орунларыгъызыны алыгъыз! — деб къычырды. Офицер-ле, бир-бири юсюне басыныб, эшикге мыллык атдыла. Гим-лер кесини сымарлаучу пунктуна барыргъа офицерлени ызын-дан адъютанты къатыш тышына чыгъыб, эски суу агъашча, белин къынгыр этиб, алгъа джортуб тебрегенинде, сызгъырыб

келиб бир-бири ызындан ауур снарядла тийиб, төгөрөкни тютюнден алдыра, джерни кулда-кулда кыбарыб, кёкге чыгъардыла. Кулдала ызларына саркыб, тютюн чачылганында, алайда эки уллу чунгур бла башы ичине кыюлуб тургъан джер юйден башха джукъ кёрюнмей эди..

* * *

Дивизияны командирине полковник Рейхенаугъа совет аскерчилени Важный хуторгъа тобладан кызыу от ачханлары билдиргенлеринде, ол, майор Гимлерни телефонга чакъырыгъыз деб буюруб, штабны начальниги бла кабинетине кирди. Телефонист иги кесекни «Онбеш! Онбеш! Экинчиме! Мен экинчиме!» деб бир талай заманны кюрешди. Алай болса да телефон чыбыкны бир кыйырындагъы аппаратха киши келиб джууаб бермедн. Хутор бла связь табылмагъанында, полковник, ишни табыз болгъанын ангылаб, штабны начальнигине бусагъатдан Важный хуторгъа связны офицерни джиберигиз, ол чырта мурукку этмей бизге болумну билдирсин. Майор Люцпу танкалы батальонун автоматчикле бла бирге контратака этерге хазырлагъыз, артиллериягъа буйрукъну кесим берирме деб, кесини орнуна кетди.

Связны офицерни капитан Генрих гузаба халда, хуторда болумну толусу бла ангылаб бошагъандан сора, телефон бла полковник Рейхенаугъа былай айтды:

— Кызылланы танкалары бла солдатлары Важныйни аламысын алгъандыла. Майор Гимлер, не аны штабыны начальниги, не адъютанты кыйда болгъанларын киши билмейди. Гимлер башчылыкъ этген гарнизонну солдатлары хар юй ючюн, хар эли джер ючюн къадалыб кюрешмей, Важныйни джаугъа кыюуб барадыла. Джауну кючю бизден эсе онгуду. Болушлукъ болмаса, хуторну кыюлубуздан ычхындырыгъа тебрегенбиз.

Полковник Рейханау, андан ары капитанны докладына тынгылаб туралмай, аны сёзю бёлдюрюб, тамагын кёлтюртуб, кыдыжырагъан халда:

— Капитан Генрих, санга алайда аскерлеге башчылыкъ этерге буюрама. Бютеу кючюгюзню бир джумдурукъ этиб, джауну аллын тыйыгъыз! Гимлерни кёрсегиз, мурукку этмегенлей, манга джетсин дерсиз. Болушлукъ болдукъду, — деб трубканы связистни кёкюреги таба силдеди.

* * *

Полковник Рейханау телефон бла сёлешиб, штабны начальниги бла бирге контратаканы кылайтын этсек таб болур эди деб, оноулашыб тебреген кёзюуде, бизни танкалы брига-

даны командири полковник Богатырев да майор Белоглазову телефоннга чактыргъан эди.

— Джалдаш майор, къалайдыла ишле?

— Джалдаш комбриг, мен да ишлени юсюнден сизге доклад этерге телефоннга келе тура эдим. Хутордан немецлени мукъут ийислерин чыгъарыб, къууб барабыз. Къысха заманда хутор бизники боллукъду. Арну, мен сизге селеше тургъанлы алыб бошагъан эселе да, билмейме.

— Къоранчыгъыз кѣмюдю?

— Беш танкабызны джандыргъандыла. Бир танкабыз да къайда болгъаны белгисизди.

— Кимди ол белгисизни командири?

— Лейтенант Огневди.

— Хы-ы, коммунист экипаж, интернационал экипаж! Къарыудан келгенча аланы къайгъыларын кѣрююз. Хутордан ары чыкъмай, кесигизни иги бегитигиз. Немецле контратака этмей къоярыкъ тюлдюле. Артыкъсыз да къыбла джаныгъызгъа бек сакъ болугъуз. Сизге болушлукъгъа эки самоходка батарея джибергенме, джете болурла. Мен кесим да бусагъатдан джолгъа чыгъама, башха айтырыгъыз бармыды?

— Айтыб айтырым джокъду, былайда ауур мина тишиб, немецлени штабларын ойгъан эди. Разведчикле документле излей барыб, басдырылыб тургъан бир офицерни чыгъаргъандыла.

— Саумуду?

— Саппа-сауду. Ойсураб тура эди да, эс джыйгъанды. Кеси да Важный хуторну гарнизонуну штабындан хапарлыды, энди аны не этеме?

— Корпусну штабына джиберигиз.

— Болсун, бек ашхы.

— Петр Иванович (Белоглазову аты бла атасыны аты), мен онбеш минутдан алайда боллукъма. Эсен кѣрюшейик.

* * *

Лейтенант Огнев, донесениени джазыб бошаб, ротаны командири капитан Быстрыйге элтирге Исмаилгъа тутдургъанында, джауу артиллериясы Важныйге от ачханын эштиб, къайгъылы болду:

— Исмаил, бусагъатда донесениени элтиуню бир таб заманга дер сабыр этебиз. Хар ким орунгу алыб, уруш этерге хазырланыгъыз. Немецле контратака этерге тебеген болурла. Насыб болса, бизни юсююз бла этерле. Позициябыз бек алапатды. Иш этиб кюрешсек да, танкабызны былай таб джарашдыраллыкъ тюл эдик.

Огневни экипажы, къысха заманны ичинде танканы тегерегинде тюрю-тюрю белгилни джерлеге узакълыкъны къалай: бир болгъанын ълчелеб, от ачаргъа хазырланды.

— Бийнөгер, ненча снаряд кьалгъанды дединг биягъында? — деб сорду лейтенант Огнев.

— Онеки снаряд кьалгъанды, джолдаш лейтенант.

— Онеки снаряд, алты фриц танк, тюзмю айтама, Бийнөгер?

— Тюз айтасыз, джолдаш лейтенант, алтыны кьабларыма уа ажымсыз болугъуз, — деб Бийнөгер, тобну артына олтуруб, ышаннга кезюн салгъанында, кыбла джанындан, отларгъа джайылгъан гаммеш сюрюуча, джерни кьаралтыб, немец танкаланы тизгинлери кёрюндюле.

— Ай медет, онекиден сора снарядым болмагъаны не аман болду, — деб ахсынды Бийнөгер. — Бу кьадар чаука сюрююню онеки снаряд бла тыргъа кьайдан кьолумдан келсин. Алай болса да, неди мадар, кёрейик кишиликни, — деб тобну ышанына Бийнөгер андан да бек кысылды.

Танканы трипликсине кьадалыб, аны ары-бери бура, ачыу-лу халда:

— Бийнөгер, сен, танкала ол кьайын дюккючню кьатына джетселе, атарса, алайгъа ышан онду, мени командамы сакъламай, кесинг от ачарса. Исмаил, сен да — автоматчиклени иги джууукъ келмеге кьоюб, ма ол кызыл чапракълы терекчикни кьатына джетселе, алайгъа юч джюз бла джарым метр барды, — деди Огнев.

Огнев бу буйрукъну бериб бошаргъа, немец танкаланы сол джанларындагъы, кьалгъанладан алгъаракъ чыгъыб, кьайын дюккючге джете башлагъанында, Бийнөгер тобну сампалын тартды. Фриц танканы ал джаны кьайын дюккючге джетиб, бели сюремден да, джаннган чымырта одан чыкъгъанча, кёксюлдюм тютюню чыгъа, тохтады. Хансланы ичинде белине дери батмакъ чунгургъа батыб тургъан танканы кёрмей, фрицле бир кесекге армау болдула. Ол болум бла хайырланыб, Бийнөгер бир-бири ызындан энтда төрт танканы джандырды. Исмаил да джаннган танкаладан тюшген автоматчиклени, тауукъ джыйып тары бюртюклени чёблегенча, чёблеб, джер-джерде джашил ёлюкле джатадыла.

Бийнөгер алтынчы танканы джандырыб, дагъыда снаряд бла тобну джерлетиб, энтда бирини ышанинга салгъанлай, джуну бир башха танкасы марлаб атыб, Бийнөгери тобуну бир джартысын юздюрдю.

— Ах, анасыны уа, снарядым да хайырсызлай кьалды, — деб Бийнөгер эрпин кьабыды.

Лейтенант Огнев, фрицледен кьанымы алайым дегенча, Исмаилны пулеметуна чёгюб, кысха-кысха очередле бериб, фриц автоматчиклени бирем-бирем кьаблай тургъанлай, Бийнөгери тобун юздюрген танк, чырныланы ичинден таукел чыгъыб, юсюнде да автоматчиклери бла Огневни танкасы таба тебреди. Ол иги кесек джууукъ киргенинде, лейтенант Огневни бети агъарыб, джумдурукъларын кьаты кыса:

— Бийнөгер, от ач, нек атмайса?! — деб кычырды.

Тобха эки кьолу бла кьадалыб, асыры ачыу болгъандан тишлерин гыжылдата тургъан Бийнөгер:

— Джолдаш лейтенант, тобну быргъысын юздюргендиле, джангыз бир снарядам кьалгъан эди да, ол да хайырсыз болуб турады, — деди.

— Да, сора иги кьарагъыз, мен аны автоматчиклерин ол дунягъа ашырайым, — деб пулеметну огъары аягъындан басды. Аны кьочхары аллына ычхыныб, темирни темирге тийген тауушундан сора джукъ эштилмегенинде, Огнев, чарлагъанмы этди деб, тартыб пулеметну кьочхарын экинчи кере огъары аягъына салыб, фрицлени ышаннга джангыдан джыйыб, биягъынлай сампалындан тартды. Энтда темир тауушдан ёзге джукъ эштилмедди. Ол, патронлары тауусулгъанын ангылаб, амалсыздан тишлерин джызылдагъынчы кьаты кьысды.

Немец танк келиб, чунгургъа батыб, тобу да чорт юзюлюб тургъан танканы кьатында тохтагъанында, башха немец танкала, аланы кьатлары бла кызыу-кызыу озуб, Важный хутор таба кетиб тебреген эдиле.

Немец танканы экипажы да, автоматчиклери да тюшюб, Огневни танкасыны юсюнде, джыйын мыллыкга басынганча басыныб, кими автоматыны арты бла, кими чуругъуну чюйленнген табаны бла башнясын дюнюрдетиб:

— Русь капут, вийди, сволочь, — деб, бал чибниле четен аллында джызылдагъанча, джюз тюрлю макъам бла джююулдеб башладыла.

— Мен сизге орусну капут болгъанын кёргюзейим, — деб Исмаил, гёрохун огъары аягъына миндириб, танканы люгун ачаргъа узалды. Олсагъатдан Огнев сермеб тутуб, кьолун энишге басыб, люкдан ычхындырыб:

— Былайда командир бармыды? Огъесе, Махнону аскеринденмисе? Барыбыз да бир оноугъа джыйылмай, кеси башына оноу этерге кишиге эркинлик бермейме. Тышына чыгъаргъа табха санасакъ, кьалай чыгъарыбызны, ары чыкъгъандан сора не этеригибизни оноун танканы ичинде этиб бошаб, алай чыгъаргъа керекбиз. Бирерибизге бирер «лимонкабыз» (гранатабыз), патронлары бла гёрохларыбыз бардыла. Аланы оюмлу хайырландыра билсек, башыбызгъа бир мадар табаргъа боллукъбуз. Бирем-бирем чыгъыб, кесибизни урдургъандан кишиге хайыр болур демейме.

Исмаил, дженгиллик этгенин ангылаб:

— Джолдаш лейтенант, кечигиз, бу джолдан сора аллай телиликни этмем, — деб бети кьызара, баш энишге кьарады.

Экипажны бир-бирине сёлешгенин эштиб, танканы юсюндеги фрицле, бир кесекни тынгылауу ийиб туруб, дагъыда биягъынлай башняны дюнюрдетиб:

— Русь капут, вийди, сволочь, — деб кычырыб, болгъаны дауурдан алдырдыла.

Лейтенант Огнев, механик-водителден чөгючню алыб, башпаны ичинден иги адамыча дюнжурдетиб, фрицле дауурну тохтатханларында, сабыр ауазы бла былай айтды:

— Бош дыгалас этмегиз, сиз не кычырыкь-сыйыт этиб юрөшсегиз да, таб Гитлери кесин алыб келсегиз да, бизни муну ичинден чыгьараллыкь тюлсюз! — деди.

Немецледен кьайсы эсе да орусча ангылай болур эди, ол немец тил бла орус тилни бир-бирине кьатышдыра:

— Чыкьмай эсегиз, чыкьмагьыз, мен, фюрерни да келтир-мегенлей, сизни андан чыгьарыр мадар табайым, — деб, кеслерини тилде неле эсе да айтханлай, солдатла, танканы юсюнден юрюлюб тюшюб, ары-бери джайылыб, кьуу чымырталаны, отунланы кьызыу джыйыб башладыла.

Немец автоматчикле чымырталаны, отунланы келтириб, танканы төгерегине кьалау эте тургьанлай, алайтын озуб баргьан бир фриц танк кьысха бурулуб, быланы кьатларына келиб тохтаб, ичинден батальонну командири майор Люц тюшгешинде, алайдагьы немец солдатла, совет танканы юсюне отун кьалагьанларын тохтатыб, кьолларын энишге ийиб, сир болдула. Майорну кезлери, чартлаб чыгьаргьа джетиб, онг кьолун гөрохну юсюне салыб, мангылай тюбюнден хар кимге эрши кьараб:

— Атаканы заманында чегетге джайылыб нек айланасыз? Бу неге ушагьан затды? Мени солдатларым джау бла кьан төге турадыла, сиз а, кьаргьала джолда төгюлген будай бюртюклеге басынганча, былайгьа басыныб турасыз. Бусагьатдан танкагьа миниб, кезюмден гашайыгьыз! — деди.

— Джюпюсхан майор, — деди немец танканы командири, — кьызыл танканы ичинде экипажы барды. Ала бери чыгьаргьа унамайдыла. Бу экипаж бизни алты танкабызны джандыргьанды, бир талай солдатыбызны кьыргьанды, — деб кьолун узатыб, кьара тююнлери бурмаланыб чыгьа тургьан танкала бла шындык-шындык джатхан джашил ёлюкленни кергюзте: — Биз да быланы джанлары саулай джырмыландырайыкь деб тебреген эдик, — деб кесин ышартыргьа кюрөшди.

Майор Люц, андан да бек ачууланыб:

— Бети болмагьан бетсиз, быланы джандырыргьа эркек болма да, Важныйде аланы тенглери сени тенглериниги энтда джандыра турадыла, аланы джандырыргьа эркек бол! Базар кьатынча гирылдагьанынг болду. Огьесе, сен адам сёзю ангыламаймыса, сенне муну сёлешдириргеми керекди, — деб гөрохну кергюзте, — бусагьат барыб тенглериниги джандыра тургьанланы джаидыр, — деб танканы командирини кезюне, миз бла чанчханча, ачулуу кьарады. Олсагьатдан алайда болгьанла, танкагьа миниб, майорну кезюнден ташайдыла.

Майор Люц, бир кесекни сагьышланыб туруб, төрт автоматчикни кесине чакьырыб былай айтды:

— Мени кесимден энчи буйрукъ болгъунчу, муну къатына кишини къоймагъыз, танканы ичинден тышына бир адамны джибермегиз, — деб, кесини танкасына миниб, Важный хутор таба кетди.

* * *

Джауну артиллериясы от ачыуну къызыу бардыра, аны самолетлары да хуторну башындан бомбаланы къуюб, ызларына айланганларында, капитан Быстрый майор Белоглазовгъа телефон бла былай айтды:

— Бизни аллыбызда километр бла джарым чакълы бир узакълыкъда тоб атылгъан тауушла эштилиб, анда-мында къара тютюнле боркъулдаб чыгъадыла. Не болгъанын ангыламайма. Алгъаракъда бизни аскерлерибизден киши бармыды?

— Огъай, анда бизден киши болмазгъа керекди.

— Мадар болгъанына кере алайгъа эки-юч разведчикни джиберсегиз, иги боллукъ эди. Бизге тюз хапар билдирселе, — деди майор Белоглазов.

— Бусагъат джиберейим, — деб капитан Быстрый, телефон трубканы салыб, траншеядан тышына чыкыгъанында, джауну танкалары кез къарамны толтуруб, хуторгъа къаты от ача, мыллык атыб келгенлерин кёрдю, Бу болум капитаннга разведчиклени джибериюну унутдуруб, эсин джауну танкаларына къаты от ачыуну къураугъа бёлдю.

* * *

Майор Люцну танкалары хуторгъа атаканы бардыргъанлы эки сагъат чакълы болады. Аны ичинде да, аны аллы тюзде да джанган танкалары тютюнлери кирсиз хауаны бокълаб, ол тегерекни юсюне джукъа тубанча джайылыб, хауагъа къаралдым бет алдыргъанды. Батыб баргъан кюнню къарыусуз таякълары, булутлача, джоппу-джоппу джыйылыб тургъан тютюнню арасы бла ычыныб, букъуланган джерге саргъылдым тамгъа тюшюредиле. Ары айлансанг да, бери бурулсанг да, джалын ийис бурнунга ургъанлай турады. Шкока, тоб атылгъан, снаряд чачылгъан тауушла бир-бирине къошулуб, къулакъларынгы тунчукъдуруб, аитыр сёзоню, тирмендеча, къычырыб айтмасанг, киши эштмейди. Санитарла башлары, бутлары байланган джаралылары носилкала бла къоркъуусуз джерге ташыйдыла.

Ингир алагъа къобхан суудан узайыб баргъан адамны джел ургъаны сайын къулагъына сууну тауушу бир тунакы, бир ачык келгенча, урушну тауушу да, бир келтирюле, бир сёл бола келиб, тохтады. Майор Люцну кюнню узуну бардыргъан атакалары муратына джетмей, немецле хутордан узакъ болмай оборонагъа кечдюле.

Важныйни кызылладан сыйыралмагыаны полковник Рейхенауну ачыулу этгенди. Ол, кесини блиндажында арты бла аллына бара, мюйюшдени санайды. Бир-бирде сирелиб туруб, гиче бармагыны кьартчыгыны тырнагыча, узун тырнагынын тишлери бла кемириб, юй тюбюне тюкюреди. Аны бек ачыуландыргъан неди десенг, полковник, кесини терслигин ангыламай, контратаканы онгмагыанын башхаладан кьреди. Аны штабыны начальниги уа, эшта, мен айтханны этмединг да деб тышындан джукъ айтмаса да, ичинден Рейхенауну табалайды.

Тюзюн айтсакъ, былайда была экиси да терсдиле. Аланы ууадых этиб, сюрюб эл-элден, шахар-шахардан кыстаб баргъан Совет Аскерни кючюн унутханлары, тюзлюк кьанатландыргъан совет солдат бла терслик буюкьдургъан, джюрегин сындыргъан немец солдатны башхалыкъларын айырмагыанлары сейир тюлмюдю!?

Полковник Рейхенау, терсни, тюзню айырыр ючюн, майор Люцну, автомат ротаны командири капитан Макенауну, топчу группаны тамадасы полковник Роуну, дагыда бир белек командирни эртденбла тогъуз сагыатха энчи доклад этерге кесине чакьыргъанды.

Телефон бла бу буйрукьну эштгенинде, Люцну тюб эрни, джибиген чабыр кьулакьча, энишге салыныб, бети кьаралгъан эди. Ол, кечени узуну кез кьакьмагыанлай, джюз тюрлю сагыыш эте эди. Алай болгъанлыкьгъа Рейхенауну келюн джазыб, кесине бир кесек джумушакьлыкь келтирир зат табмай эди. Майор, ары-бери айлана барыб, танканы ичине кириб, кезлери кьалкьыугъа кете башлагъанлай, аны бетине кызыл уруб, джукъа эринлери, кюллюгю келмеген адам ышаргъан замандача, бир-биринден айырылдыла. Майорну башын алыргъа бир таб амал табханы ажымсыз эди. Ол, тели адам орамда кеси кеси бла кычырыб селешгенча, кеси кеси бла былай айтыб селешди: «Батмакьгъа батыб тургъан совет танканы кесими танкама илиндириб, тартыб барыб, совет танканы толү экипажы бла сизге саугъагъа келтиргенме, джюйюсхан полковник, десем, аны келюн джазарыкь андан иги не зат боллукьду», — деб майор, танкасына от алдырыб, чунгургъа батыб тургъан танк таба тебрегенинде, кекню бир джаны агъарыб, джулдузла бирем-бирем бата башлагъан эдиле.

Важный хуторну кюн чыкьгъан джанында эртделеден джашагъан уллу чегетни кыйыры сюремде эки базыкь кьарт эменни арасында кузову кюбюрча ишленген бир машина тохтаб турады. Аны терезелерини тышындан решеткала уру-

луддула, ичинден а терезе джабыучукъла тагъылгъан болурла, тышына жарыкъ урмайды.

Майор Белоглазов, хутордан чыгыб, ол машина болгъан джерге джетгенинде, къатында часовой ары-бери бара тура эди. Солдат атлай баргъанлай аягъы бла джерге тюшюб тургъан къуу чымыртаны сындырса, аны тауушу ачыкъ эштилиб, былайда джан-джаныуар болгъанын билдире эди. Четгден алай узакъ болмагъан уллу джол табадан танкаланы моторларыны ишлегенлери, сынджырларыны джызылдагъанлары къулагъынга чалышыб, этгенинги тюзлюгюн бегитгенча, бурнунга кечеге аяз къатыш букъу ийис келе эди. Четг ичинде таза хауагъа букъу къатышыб, кирлендиргенликге, аны джюрегинг огъураб, кълюнг кълтюрюле эди, — ол деу джюрекли совет солдатла къанлы джауну къаушатыр ючюн миниб баргъан къурч машиналары букъусу эди.

Белоглазов машинагъа джууукъ келгенинде, часовой болуб тургъан солдат, автоматын атаргъа хазырлаб:

— Тохта, кимди келген? — деб къычырды.

— Кесигизникилебиз, — деб джууаб берди майор.

Биягъы солдат кесгин ауазы бла:

— Пропуск? — деб сорду...

Сёлешген даурланы эштгенинде, машинада олтуруб тургъан лейтенант Савченко, майор Белоглазовну макъамындан таныб, машинадан тюшюб, аны алтына келди.

— Сау келигиз, джолдаш майор! Джюрюгюз, машинагъа кирейик, кѣб турмай комбриг да келликди, — деб къолун къаты тутуб саламлашды.

— Огъай, кѣзюу келсе, ары да барырбыз. Полковник келгинчи, сиз огъай демей эсегиз, бу таза хауада олтурайыкъ, ансы бюгюнлю бери зыгъыр къатышхан тютюнню солуй, джаныбыздан тойгъанбыз, — деди майор. Лейтенант Савченко аны айтханын онгсунуб, экиси да эмен терекни тубюне чѣкдюле...

— Кесигиз билесиз, фашистледен дерт алыргъа асыры ашыкъгъандан кесиме орун табмайма. Мени уа бу машинагъа къондургъандыла да, къагъытланы чайнагъандан башха ишим джокъду. Менича, саулугъу болгъан, джаш адамгъа, къазма чычханча, былайгъа кириб турургъамы керекди?

Майор Белоглазов, ачуудан джюреги къайнай тургъан лейтенантны къызыудан къызыугъа кириб баргъанын ангылаб, бир кесек сууутур мурат бла:

— Джолдаш лейтенант, сизни акъылыгъыз бла, штабда ишлегенле къазма чычханламыдыла?

— Огъай, огъай. Сиз мени терс ангылагъансыз. Штабда мен толтургъан къуллукъну бир сакъаты болгъан офицер да толтурлукъду дегенлигимди. Джолдаш майор, аллах бла тилейме, мени кесигизни батальонугъузгъа алыгъыз. Мен да, сизнича, ол зыгъыр къатышхан тютюнню солургъа сюеме.

— Сора сиз ол тютюнден чыкыгъанлы кѣбмю болады?

— Алты ай алты джылча кѣрнедиле манга.

— Ол кѣб тюлдю, кесигизни да комбриг берирге унарыкъ тюлдю.

— Ол мени болумуму билмейди. Келген кюномде огъуна штабдагы къуллукъну онгунмагъаным элеб. тинтиб соргъан эди, алай а мен тартыныб, аны джюрегин да, кесимикин да къыйнамайым деб, джашырыб къойгъан эдим. Бюгечеден таб кѣзюу тюшерик тюлдю. Танкагъа командирге, училищени джангы бошаб, бир джаш лейтенантчыкъ келгенди, саулугъуну къарыусузлугъу бетинден да танылыб турады, кухнягъа баргъанында, ауур затны ашаргъа унамагъанды. ашхыны ауруй болур дейме. Анкетасына къарагъанма да бир да бир арну хаты барды. Сиз хар затны джарашдырыб айтсагъыз, комбриг тынгыларыкъды. Ол сизни бек сюеди. Бююннгю урушда юч офицеригиз къорагъанын да биледи. Аланы орнуна нерге офицерлени хазыр эт, деб штабны начальнигине буюргъанын эштгенме. Аланы бирине мени джиберсинле.

— Болсун, джолдаш лейтенант. Айтыргъа мен сѣз береме, айтхандан да оздуруб — тилерге. Комбриг джибермесе уа, мени гюнахым болмагъанын билирсиз.

Савченкону бети джарыб, майорну аллында сын къатыб:

— Бек сау болугъуз, джолдаш майор, — деди.

— Сау бол дерге алкъын эртдеди. Иш бишсе, ол заманда айтырсыз.

— Айтыргъа разы болгъаныгъыз, ол да иш бишген кибики.

Лейтенант Савченко сѣзню, битгеннге санаб, башха джары бурургъа изледи.

— Джолдаш майор, Огневден бир джангы халар келтирмегенмисиз? Комбриг бла комиссар къайгъылы болуб тура эдиле.

Майор Белоглазов, олтуруб тургъан джеринден ѳрге къобуб соруугъа джууаб излей, терен сагыш этген адамча, четни къарангысына къараб, бир кесекни турду. Сора джюреги къыйналгъанын ауазы таныта, башын лейтенант таба буруб:

— Қъайда болгъаны белгили тюлдю. Разведчикле ызы бла барыб излерге да къорешгендиле, алай а снарядла, минала болгъанны чанчакълагъандыла да, хуторну тѳгерегинде ыз ышан да табылмагъанды. Сауду дерге да къыйынды. Алай болса да джюрегимде бир тюрлю бир ышанмакълыкъ барды. Қъалай да болсун, саудула дегенлей турама. Арну бир джукъ болса да, кѣзюм бла кергюнчю, ол затны башыма сыйындыраллыкъ тюлме. Экипажда барысы, джангы чакъгъан гокка хансача, джаш адамладыла. Джити джашладыла. Джанлары саулай, джаугъа джангыз бири да бой саллыкъ тюлдю. Сиз Огневни таниймысыз?

— Костяны мен эртдедем таныйма. Бу бригадагъа кел-
гипчи, экибиз да бир ротада эдик. Экибиз да бир тизгинде
фрицлеге кѣб атака этгенбиз. Бир училищени бошагъанбыз.
Биринчи орденлени да Сталинградда Паулкосу аскерин къур-
шалагъан сермешнуде алгъанбыз. Бек джигит джашды. Чѣр-
чек джигит тюлду. Хар атламына оюм эте билген, басымлы
джигитди.

Эмен терекни къатында сюелиб тургъан экеуленни эслери
алайгъа келиб тохтагъан машинагъа бѣлюндю. Машинадан
полковник Богатырев тюшгенинде, майор Белоглазов, тирн
атлаб, аны аллына барыб:

— Джолдаш полковник, сизни буйругъугъуз бла келген-
ме, — деди.

— Игиди, Петр Иванович, ѣзге уа не джангылыкъ бар-
ды? — деб сорду.

Майор, сорууну Огневни юсюнден болгъанын сезиб, къыс-
ха джууаб къайтаралмай, къолу бла джелкеси таба узалыб
тынгылады.

— Мен сизни ангыладым, Петр Иванович, джангылыкъ
болса, мен соргъунчу да айтырыкъ эдигиз. Джюрегим къай-
гъылыды да, аны ючюн сорама, — деб терсликни кесине ал-
гъанча этиб, джунчуяракъ болгъан майорну кѣлюн чапырды.

Былайгъа дагъыда бир талай командир келиб, бир-бири
бла саламлаша, штабыы машинасына кирдиле. Тышына
джукъ кѣрюнмегенликге, аны ичи кюндюзча джарыкъ эди.
Столу, шиндиги дегенча хар зат орнуна джарашыб, джыйы-
лыу бардырыгъа ишленгенча, таб эди. Тѣрге чыгыб олту-
руб тургъан полковник командирлеге бир кесек хапар соруб
бошагъандан сора, карталарыгъызыны алыгъыз, деб буюрду.
Командирле, карталаны, карандашланы чыгъарыб, хазыр
болгъанларында, полковник кесгин ауаз бла былай айтыб
башлады:

— Джауну аскерлери Важный хуторгъа бардыргъан контр-
атакалада кѣб адамларын, танкаларын, самоходкаларын
къырдырыб, хуторну аллында оборонагъа кѣчгендиле... Эки
джаныбыздагъы хопшу аскерле, бизден эсе джыйырма чакълы
километрни алгъа кетиб, джауну машокдан джибермезча
таблыкъ бергендиле. Немец аскерлени командованиеси, бо-
лумну толусу бла билгенлей, кесини аскерлерин машокдан
чыгъарыргъа излерикиди. Ол себебден бизни бригадагъа, къал-
гъан аскерле бла бирге, немецле машокдан къутулмазча, кюч-
лю чабыуул этерге буюрулгъанды. Кечеги къарангы бла ха-
йырлана, чабыуулгъа къошулгъан бѣлекле орунларын алыб,
хазыр болургъа керекдиле. Чабыуулну аллы бла артподготов-
ка боллукъду...

Полковник Богатырев, хар бѣлекни борчун, кимни къалай-
тын барлыгъын толусу бла ангылатыб бошагъандан сора,

сорлугъу болгъан бармысыз? — деб командирлеге къараб, бир кесек турду. Киши джукъ сормагъанында:

— Буйрукъну кѣзююнде болумну картагъа толусу бла тюшюралмагъан бар эсегиз, штабны начальнигини картасындан кесигизникине кѣчюрююз. Қъалгъанла кетерге эркинсиз, — деди.

Командирле, бирем-бирем чыгъыб, кеслерини бѣлеклерини таба тебретиле. Экеулен, штабны начальнигини эки джанындан алыб, ол да джити джонулгъан карандашны бурнун кѣзюу-кѣзюу карталарына джетдире, ала да нелени эсе да бир къызыл, бир кѣк карандашла бла сызыб, эсен кѣрюшейник, деб чыгъыб кетдиле.

Штабны начальниги бош болгъанында, столну бирси къы-йырында сюелиб тургъан Белоглазовгъа:

— Джолдаш майор, келигиз былай, сизни картагъызгъа болумну тюшюрейник, — деди.

— Огъай, сау болугъуз, мен картама болумну буйрукъну заманында тюшюргенме. Джолдаш полковникге айтырым бар эди да, аны сакълайма.

Мююшге салынган узун шиндикге олтуруб, политотделни начальниги подполковник Александров бла нени юсюнден эсе да ушакъ эте тургъан полковник майор Белоглазовну сѣлешгенни эштиб, аны таба айланды.

— Петр Иванович, мени сакълабмы турасыз, келигиз былай, айтыгъыз, не кереклигиз бар эсе да.

Майор полковник Богатырев бла подполковник Александровну къатларына келгенинде, столну джанында олтуруб тургъан лейтенант Савченко, сѣзюу кесини юсюнден барлыгъын ангылаб, ѳрге къобуб, эсин алагъа бѣлду.

— Джолдаш полковник, сизден да, комиссардан да бир тилегим барды. Бююн батальонума танкалагъа командирле джибересиз деб эштгенме.

— Хо, командирле да, джангы танкала да джиберезиз. Сизге керек тюл эсе, джибермей огъуна къояйыкъ, — деб полковник Александровну къабыргъасындан тюртдю.

— Огъай, ала уа бек керекдиле. Танкаланы бирине командирге лейтенант Савченкону джиберигиз, деб тилейме аны, — деди майор.

Полковник, майоргъа кѣз къысыб, бнягъы комиссаргъа да чынасы бла тие, бетин да тамам кѣлю бла айтханча тюрлендириб:

— Комиссар бла мен табу этиб да иерик эдик. Алай а лейтенант Савченко штаб ишни бек сюеме, башха джары кетерим келмейди дегенди да, аны разы этер ючюн, джукъгъа джибермей турабыз, — дегенинде, лейтенант Савченко, накъырда этилгенни ангыламай, бети къызарыб:

— Джолдаш полковник, штаб ишни сюйгенни къой, кѣруб да болмайма. Бу коробканы ичинде джаным саулай къа-

быргъа киргенча болуб турама. Сиз бир джиберигиз, бармасам, олсагъатда бойнум къылдан ингичке, — дегенлей, лейтенантха ётгенин ангылаб, ючюсю да харх этиб къюлдюле.

— Лейтенант Савченко, ачыуланмагъыз да келиб былай олтуругъуз, — деди полковник. Ол, олтурургъа унамай, комбригни аллында сюелди.

— Сиз хыйла адам кёре эдим. Александр Александровични (комиссарны аты бла атасыны аты), Петр Ивановични да кесигиз джанлы этгенсиз. Мени бла ючюгюз да зезу болуб кюрешесиз. Сизге мени къарыуум къалай джетсин. Недн амал, сизни тилегизни къабыл этеме. Майор Белоглазовну батальонуна небиз. Мен сизни айтханыгъызны этдим. Мени да сизге бир айтырым барды, аны эсигизде тутугъуз. Урушда, къара ёхтемликден, таукелликден сора да, акъыл керекди. Керексиз джерде ёшюн уруш этмегиз.

— Дждолаш полковник, бек сау болугъуз. Айтханыгъызны унутмай, оюмлу атларгъа сёз береме, — деди лейтенант Савченко.

— Энди, — деди комбриг, — кетеригизни аллы бла, орус адетдеча, олтуруб къобайыкъ.

Барысы да олтуруб, ауузларындан сёз чыкъмагъанлай бир кесек туруб, ёрге къобдула. Майор бла лейтенант кетер акъылда эшик таба айланганларында, комиссар:

— Тохтагъыз, бирге барайыкъ, мен да Важныйге барама, — деди.

— Александр Александрович, сиз бир кечени машинада къалгъанлыкъгъа, не боллукъду? Къурчдан ишленмеген эсегиз, къалай тёзюб турасыз? Бир да къуруса да эки-юч сагъат тынчайсагъыз, иги боллукъ эди, — деди комбриг.

— Мында юч сагъатны джукълагъандан эсе, анда, солдатланы къатында юч минутну къалкъысам да игиди, — деб комбригни къолун тутуб, машинадан тюшюб, майор Белоглазов бла лейтенант Савченко къатыш кечени къарангысына ташайды. Была ючюсю да чегетден чыгъыб, Важныйге баргъан уллу джолгъа джарашханларында, ай, дуппурну артындан чыгъыб, джарыгъы джолоучуланы башлары бла мийиктин озуб, чегетге тийди. Ызына айланыб къарагъан чегет таланы къыйырында джау таба хамхотларын созуб тургъан товланы тизгинлерини ауангыларын кёрлюк эди.

* * *

Кечени кече узуну лейтенант Огневни экипажы да джукъламай тура эди. Ала джюз тюрлю оноу этиб, башларына бир мадар излеб кюрешиб, кёб тюрлю затны арагъа салыб сюзгенден сора, командирни ма бу оноунда тохтагъандыла:

— Эртде, кеч болса да, — деди лейтенант Огнев, — биз

машиннадан тышына чыгъаргъа керекбиз. Тышына чыгыб, джаныбыз саулай къолларына тюшсек, не этериклери мен айт-масам да ачыкъды. Ала бизни не къадар термитиб ёлтюрюрге излерикиди. Мен энтда бир-эки фрици ол дунягъа джибермей ёлюб къалыргъа суймейме. Сизни джюрегигиз да алайды. Ол сеbebден бизге чыгыгъыз деб команда берселе, чыгъабыз, хар ким гранатасын, гёрохун хазырлайды. Чынг артда мен чыгъарыкъма. Тышына чыкъгъанлай, мен джетгюрюрге — ол гранаталаны басыгъыз деген командады. Гранаталадан сора гёрохладан атыб уругъуз. Къоркъмагъыз, ала бизни джаныбыз саулай алыргъа сюеди. Ол сеbebден барын да тигилтиб, къутулуб кетерге да болурбуз, — деди.

Огневни экипажы, командирни айтханына толу разы болуб, фрицле кёрмезча, дженгил алыргъа таб болурча, гранатала бла герохланы къююларына, хурджунларына джашырыб, джарашдырдыла. Барындан да таб Огневге болгъанды. Ол джаралы болуб тургъан къолун бюклеб къойнуна салыб, «лимонканы» тутуб, атаргъа хазырды. Бийнёгерни къолун да байлагъандыла. Ол да аныча этибди. Чынг алгъа чыгъарыкъ Исмаил, фрицле ишекли болмазча, ызына айланыб, Бийнёгерге тышына чыгъаргъа болушады. Остап да Огневге алай этеди.

* * *

Экипаж ма бу оноуда тохтаб, команда берилирин сакълаб тургъанлай, майор Люцну танкасы келиб, экипажны къатында тохтады. Майор, эрлай танкадан чыгыб, аны ызындан тюшген экипажгъа батыб тургъан танканы къолу бла кёргюзте, неле эсе да айтды. Олсагъатдан джауну танкасы тегерек айланыб, арт джанын совет танканы артына буруб, адамы бууунуча, базыкъ тросну илдиндирге тебреди.

— Остап, — деди лейтенант Огнев, — энди бизни джаныбыз да, сени кесинги джанынг да сени къолунгдады. Тамам усталыгъынгы, эркишилигинги кёргюз. Машинаны экинчи скоростха сал, муфтаны аягъынг бла бас. Ол бизни биринчи скоростунда тартарыкъды. Сени тартыб, аны мотору ачыгюрюлдеген заманда, кесинги моторунга от алдыр. Ол ары чыгъаргъанлай, не тохтаб майорну миндирликди, ары дерн майор юсюне минсе уа, биринчи скоростдан экинчи скоростха кечерикди. Ол экинчиге кечерге тебренгенлей, газны басыб, муфтаны ийиб, алгъа мыллык ат. Насыб болуб джолубуз болса, фриц танканы да суйреб кетербиз, алай болмаса да, трос юзюлюб, кесибиз къутулурбуз...

Тросну тагыб бошагъандан сора джауну танкасыны механик-водители ичине олтуруб, къалгъанла арлакъгъа джанладыла. Майор Люц кеси, танкасыны аллына барыб, къолу бла тарт деб кёргюзте, артына тепчилдеб тебреди. Белине дерн

чунгургъа ташайыб тургъан танканы чыгъаргъан алай тынч тюл эди. Ол себебден фриц танканы мотору ачы таууш этиб, артындан да къалын тютюн боркъулдаб чыгъа, танканы орнундан тебдириб, чунгурдан чыгъарыб тебрегенлей, Остап моторгъа от алдырды. Бетлери агъарыб, тылпыуларын алмай тургъан совет танкистлени бетлерине къызыл уруб, тер тегюлдю.

Совет танканы мотору от алыб ишлей тургъанын иш этиб къарагъан да алай тынч эслерик тюл эди. Не ючюн десенг, джауну мотору къаты ишлеб, ауур джюкню тартхан танкасында чыкыгъан тютюн совет танканы бир джартысын джабхан эди.

Танканы чунгурдан чыгъарыб, бир кесекни арлакыгъа тартхандан сора, майор Люц тохта деб къолу бла кергюздю.

Джауну танкасы тохтар-тохтамаз, трипликсден къараб тургъан Огнев:

— Остап, алгъа! — деб къычырды. Остап газдан басыб, муфтадан аягын алгъанлай, танк аллына кючлю силкиниб, джауну танкасын да артына силкиндириб, аны да тарта, алгъа тебреди. Джауну механик-водителни, майор Люцну айтханын иги эштир ючюн, танкошлемун тешиб, бойнун да алгъаракъ созуб тургъанлай, танкасы артына силкиннгенинде, ол аллына дженгил сюрюнюб, мангылайын джюнг деб темирни джитисине уруб, бычакъ бла кесгенча, сылдырыб, келю кетиб, бир джанына башын салындырды. Майор Люц, не болгъанын ангыламай, бир кесекни сирелиб туруб, эс джыйгъанында, Огневни экипажы, джауну танкасын да сюйреб, Важный хутор таба узайгъандан узайыб бара эди.

Майорну джюреги джарылыб, бети джаныуар хал алды. Ол, шашхан адамча, джан-джанын сермей, алайдагылагъа:

— Атыгъыз, итле, неге къараб турасыз! — деб, кеси да герохну чыгъарыб, танкала таба айландыра да ата, къалгъанла да аны ызындан тизилиб, танкалары ызларындан джорта барыб, джеталмазлыкъларын таныб, талакълары да туруб, орамлада джортуб айланган калак итле тылпыу алыргъа тохтагъанча, тохтадыла. Ол кезюуде уа совет танк джауну бетджанына джетиб бара эди.

Танк джауну бетджанына джетгенинде, майор Люцну джюрегине бир кесек ышанмакълыкъ келиб, кеси кесине: «Мени танкаларым аны бусагъат урлукъдула, сора мен аланы...» — деб, эки джумдуругъун къаты къысыб, бармакъларын чыкырдатды...

Люцну солдатларын ачы гюрюлдеген мотор таууш эртден джукъусураудан сагъайтды. Ала кеслерини танканы сюйреб баргъан танканы керюб: «Бу чубур тоблу танка не затды, тобу чубурду ансы, оруслуаны тридцатьчетверкаларына уа ушайды, кеси да бизни танканы нек тартыб айланады? Эшта, моторуна от алдырыгъа болуша болур... Ары къарагъыз, ол

телиге, кызылла таба тартыб барады...» — дей тургунчу, эки танк да фрицлени бетджанларындан узайыб, бизникилеге джууукъдан джууукъ кириб тебретиле.

Майор Люц, танканы киши урмай кытулуб барганын кергенинде, шаркъ деб полковник Рейхенау эсине тышуб: «Энди уа полковникни кезюне не айтыб кыарарыкыма, мени ол бу ангысызлыгымы кечерча, не мадар этейим?» — деб, башын энишге тутуб, аллына кыараганында, кезлери кыолундагы парабеллумну кыара темприне илиндиле. Майор, андан кезлерин алмагъанлай бир кесекни туруб, сора акырын кыолун ерге келтыруб, герохуну бурнун кыулакъ джанына тиреб, огъары аягынын бошлады...

Огневни танкасы немец танканы тартыб бизникилени бетджанларына джууукълашыб тебрегенинде, аны башнясындагы люгу ачылыб, кызыл байракчык ерге келтырюлдю.

Фрицле, ишни табсыз болганын кечирек ангыласала да, кыачхынчыла алай бек узаялмагъан эдиле да, чубур тоблу танканы ышаннга джыйыб, талай кере атдыла. Асламысына ышаннг аллына буксир бла тартылыб баргъан танка тышуб, тыз мараргъа таблык бермей, атхан снарядлары да шош хауаны тынчылыгын бузгандан езге джукъ эталмай, кызыл байракчык эртден аязда чайкыала, хуторгъа ташайды.

* * *

Джау табадан тоб атылгъан тауушланы эштиб, капитан Быстрый бла самоходкалы батареяны командири, траншеяда чабыуулну юсюнден эте тургъан ушакыны белюб, машиналагъа барыргъа тебрегенлей, аланы да илгендириб, траншеяны да кыйырын оюб, зыгыр да олтургъанланы боюнларына кыуюла, доб деб ичине кичи лейтенант Долгополов Алексей тышдю. Ол капитанны эслеб, аны таба атлагъанлай, аягы телефон аппаратны чыбыгына илиниб абыныб, имбашы бла траншеяны кыабыргъасын танг кесек сыдыртды, сора ызына айланыб:

— Кечигиз, не эсе да бюгюн аягым басханны кезюм танымайды, бери киргинчи да эки-юч кере абынганма, — деб телефонистден кечмеклик тилей, Долгополов капитан Быстрыйни аллында сюелди.

Капитан Быстрый бу уллу сюекли ауур адамны емюрде былай дженгил кымылдаб кермегени себебли, джюреги кыайгылы болуб:

— Джолдаш кичи лейтенант, не болганды, не кыайгы барды? — деб сорду.

— Джолдаш капитан, кыуанч болмаса, бир кыайгы джокъду. Ангылаймысыз, Костяны кергенме да, аягымы ты-

бюнде чёб сынмай, аны ючюн айланама. Аны айтыб, сизни да кьюандырайым деб чабыб келеме.

Капитан, сёзю кимни юсюнден баргъанын ангыламай:

— Ким Костяды ол? — деб сорду.

— Огнев Константинди, ол тас болгъан экипажны командири.

Капитан, илгенген адамча, секириб ёрге кюбуб:

— Сора сиз аны къайда кёрдююз? — деди.

— Ол бир фриц танканы да сюйреб, хуторну ара орамына киргенин ма бу эки кёзюм бла кёргенме, — деб, эки бармагъын айры этиб, кёзлери таба узатды...

— Андан бери алай айтсагъыз а, джюр, Леша, — деб, капитан аллында, кичи лейтенант да ызындан, абын-сюрюн эте, траншеядан чыгъыб, хуторну ортасы таба чабышыб кетдиле. Ала ара орамга джетиб, бир кесек баргъанлай, джолдан джанлаб тереклени тюбюне кириб тохтаб тургъан эки танканы кёрюб, чабханларын бузмагъанлай къатларына келгенлеринде, экипаж, быланы кёрюб, машинадан тюшюб, тюберге хазыр болгъан эди.

Лейтенант Огнев кесгин атламла бла капитан Быстрыйни аллына келиб, адетдеча, доклад этерге тебрегенлей, капитан:

— Костя, артда айтырса хапарны, бери кел, — деб Огневни кюйнуна кысыб кучакълады. — Къайда, шлемунгу ары тешчи, бир иги къарайым, — деб шлемун кеси бир джанына алгъанында, аны кърау ургъанча агъарыб тургъан хончаларына, джаякъларыны ичине батыб, джаякъ сюеклерини туруб, бети да узун ингичке болуб къалгъанына кёзлери илинди. Ол, джукъ айталмай, джылары тамагъына тыгъылыб, Огневни джангыдан кюйнуна кысыб, бетин андан бир джанына бурду.

Джити бычакъны ауузундан сау-саламат кюркюусуз джерге тюшгенлеринде, джашланы къатдырылыб тургъан санлары бошланыб, кюрушча къатыб тургъан джюреклери джумушаб, тёрт джигитни да кёзлеринден джыламукълары тамчы-тамчы агъа эдиле.

Джигитле джылай эдиле деб биз гурушха этмейбиз, ала уллу хорламны кюуанчын, деу джюрекледе терең адамлыкъны шартларын белгилеген джыламукъла эдиле.

Да, кертиди, бу тёрт джигитни тюрсюнлеринде уллу кыйынлыкъны чекгенлери таныла эди: кимини хончалары, кимини чач тюклери чал болгъан эди, джетген сакъалларына сууукъ тер агъа да джибите, мылы тюкlege да букъу кюна, бетлери саргъалгъан эди, джукъу керекли инджилиб, кирпич тегереклери кёберек болуб кызаргъан эдиле, дженгил азгъанлары себебли, боюн тамырлары тургъан эдиле. Алай болгъанлыкъга джау джетдирген кыйынлыкъ быланы адамлыкъ-

ларын алалмагъан эди, джюреклерин сындыралмагъан эди: была барысы кёллери джарыкълай, чамлары, накъырдалары тохтамагъанлай, хар заманда да джылтыраб тургъан кёзлери мутхуз болмагъанлай, башларын мийик тутханлай, тирилей тура эдиле...

1. Къаллай суратлау мадарла бла сыфатлайды джазыучу Лёшаны, Иванушкини, Ариффуллинни, дагъыда башха аз тубеген геройланы?
2. «Богатыреву штабында» деб хапар джарашдырыб айтыгъыз.
3. Рейхенауну штабында болумну джазыучу къалай суратлайды?
4. Повестни баш сюжет джолун табыгъыз.
5. Повестни экспозициясын, завязкасын, кульминациясын, развязкасын табыб айтыгъыз.
6. Огневни танкасын экипажны «интернационал» деб нек айтхандыла?
7. Огневни экипажы этген тулпарлыкъны хапарын айтыгъыз.
8. Экипажны адамларыны хар бирине характеристика джарашдырыгъыз.

СЮЙЮНЧЛАНЫ
АЗАМАТ
(1923)

Сюйюнчланы Алимни джашы Азамат Джөгетей элде 1923 джыл тууганды. Уллу Ата джурт кьазауатны заманында фронтда болганды. Кьазауатдан сора элде устаз болуб ишлегенди. 1949—56 джыллада «Правда Южного Казахстана» деген газетни бетлеринде очерклери, назмулары, статьялары чыгъыб тургандыла. 1957 джылдан «Ленини джолу бла» деген район газетни редактору, артда халкъ окьууну ишинде урунуб келеди. Арт джыллада Кьарачай-Черкес педагогика институтда кьарачай литератураны исторнясыны курсун окьутханды.

Сюйюнч улу А. А. 1966 джылдан бери совет джазычуланы Союзуну члениди.

1957 дж. 28 апрелде «Кьызыл Кьарачай» («Ленини байрагъы») газетде Сюйюнч улу «Кьарачай шахарыма» деген назмуну басмалайды. Андан бери джазыучуну кесини назмулары, очерклери, хапарлары, повестлери, литература-критикалыкъ статьялары басмада чыкьгъанлай турадыла. Аны назмулары орус тилде да басмаланыб тургандыла. 1959 джыл Азаматны «Кьобанны мынчакълары» деген назму китабчыгъы чыгъады. Баш орун китабчыкьда ленини темагъа берилгенди. «Алтын кьылада»¹ деген назмусунда ол Кремлге баргъанын суратлайды.

Кеси, кесини халкъы Совет Социалист Республикаланы

¹ Назмуну анализи «Эндиги кьарачай литературада ленини тема» деген бѐлюмде берилгенди.

Союзу деген атны джюрютген бир уллу сау затны кесек бёлеги болганын айтады поэт. Аны юсюнден «Мени Ата джуртум» деген назмусунда былай джазады:

Къан бла туугъан джан бла чыгъады.
Алай теренди суймеклик.
Сени болсун толусу бла
Къолумдан келген игитик.

Къара кюнде шынкъарт джанса,
Сынасам да мен от кёлек,
Сени, Джуртум, джаугъа бермем,
Айырылмай джан бла тёнгек.

Суйюнчланы Азамат, Уллу Ата джурт къазауатны тулпарларыны, джуртубузну батыр джашларыны сыйын кёлтюре назмула джазады. Аны «Совет Союзуна Джигитине Багъатырланы Харуннга» деген назмусу, музыкагъа салыныб, халкъ суйген джырланы бири болуб джырланады.

Псэт, танк полкнун командирини джигитлигин махтагъан бла биргелей, аны бёлегини алгъа уруб баргъан, хорланмазлыкъ кючюн кёрюзеди.

Къарачайны къаплан кёллю уланы,
Миннген атынг окъла ётмез къадамад
Уруб ётдюнг Днепр, Дунай сууланы,
Узакъ джерге элти узун къазауат.

Танка полкунг джолгъа чыгъыб тебресе,
Джер тебрениб, кёк кюкюреб башлаед.
Урушлада джаугъа тюбоб сермеше,
Эм махтагъан аскерлерин чачаед.

Харун этген тулпарлыкъ башхалагъа юлгю болуб, энгда джангы тулпарла тууарла, — поэтни бу ийнамын ачыкълагъан тизгинле бла бошалады назму:

Кёкюрегинг, Илкер кибиб, джашнайды
Кърал берген орден, медал саугъадан.
Совет халкъны бёгек джашы, батыры,
Салам сеннге туугъан Кавказ тауладан.

Сени кибиб батырладан юлгю алыб,
Джол ачарла айлансала аллары,
Кюн-кюнден да аслам болуб ёсерле
Совет Джуртда тулпарланы санлары.

Къаракетланы Иссагъа этген назмусунда джазыучу халкъны эм ашхы, фахмулу уланларын кьурутхан къазауатха прият береди. Халкъгъа къууллукъ этген джырчыны эмда солдатны аты ёмюрледе ёлмей джашарын бегитеди. Азаматны сёзлерини тюзлюгюне шагъатлыкъ: Къаракетланы Иссаны атын халкъ шахар орамлагъа, школагъа атагъанды. Аны сыфаты китаблада, музейледе, суратлада сакъланады, халкъны джю-

регинде джашайды. Аны чыгъармачылыкъ ызы бююнню къарачай поэзияда сыналыб турады, артыкъ да бек Азаматны кесини табигъат суратлау лирикасында сезиледи.

Туугъан джерини табигъатын суратлагъаны сайын аны адам айтмаз сейир ариулугъун джангыдан кѳргенча болуб барады джазыучу. «Кавказ» деген назмусунда сынджыр тургъан тауланы бир-бири къолларындан тутуб, тѳгереклешиб, абезекге баргъан таулу къызлагъа ушатады ол. Бу назмусундача, «Къарачай», «Къара кѳл», «Къарачай шахарыма» деген назмулада табигъатны ариулугъун суратлагъандан ары поэтикалыкъ оюм этиб къорешмейди. Быллай кемлик «Ташкѳпурде», «Туугъан элимде» деген назмуларында тас болады, къорайды.

Бу назмула туугъан джуртну табигъаты поэтни кесини, аны халкъыны джашау джазыулары бла байланышхан сезимленн, акъыл оюмланы уятады.

Поэтни биргесине танг аллы бла аны туугъан элине киребиз. Тѳгерекни тансыкъ кѳз бла аулаб, атасыны арбазы бла ѳтуб, алма терекни къатында тохтайбыз. Ма былайда поэтни терек бачхасында, терезени туурасында орнатылгъан терекге айланыб айтхан сѳзлеринде джырчыны джюрек сезимлерин, аны акъыл оюмун ангылайбыз: сабий къолу бла джерге салгъан урлукъдан ѳсгенди уллу алма терек.

Аны (терекни) «бели» энди поэтни белинден ингичке тюлдю. Терекни ѳсююн, аны джашау болумун кесини джашау джазыуу бла тенгледиреди джазыучу:

Билим алдым,
Мен эс джыйдым.
Аны кибик,
Къатды саным.

Сен бересе
Татлы кѳгет,
Менде да барды
Аллай иннет, —

дейди поэт.

«Ташкѳпурде» деген назмусунда уа джазыучу табигъатны суратлау лирика бла кесини джюрек сезимлерин, акъыл оюмун андан да уста ачыкълайды:

Озуб бара, кѳб сюелеме
Кѳпюрюню бойнуна,
Кериллиб келген Къобан киреди
Гѳзенча тар къойнуна.

Мен кѳсююм алалмайма
Кѳпюрню тюбю суратдан:
Кююш токъмакълача, чартлай
Суу тамчыла узакъдан.

Эмлик Къобанны тауушу
Бир чыгъад къобуз сокъгъанча,
Бир кѳпюрню тюбюнде
Улуйду къыш боранча.

Чачылады, къайнайды,
Чачырайды, ойнайды,

Сослан къаяны ѳшюнюн
Бир тили бла джалайды.

Сора андан чыкъгъанлай,
Джайылады, шош болуб,
Кенг ѳзеннге сююлед,
Сабыр болуб, бош болуб.

Бир минутну ичине
Юсю сыйдам мияла,
Сейирине къарайдыла
Кириш тутхан къаяла.

Сейирд: бу къысха кѳпюрню
Бир джаны шош, бир—боран;
Кѳсюм къыймайд кетерге
Муру къоюб былайдан.

Сюйюнч улуну биринчи назму китабында белгнленген творчестволу джетишимле аны ызындан басмаланыб чыкыгъан джыйымдыкъларында бегийдиле: аны назмуларында лирикалык башламы теренден терен кюч ала, поэтикалык аузыны интонациясы кѳб тюрлю бола барады, поэтни энчи ич болуму бла тылхы джашау болум бир-бири бла келишибдиле. Хар заманда табигъатны чомарт суратлаучу назмулада поэтни алдаулукъсуз сезими, тири оюму ачыкъланады. Джамагъат соруулары, джамагъат болумлары поэт кесини джюрегини, джашау сынамыны, поэтлик темпераментини призмасындан ѳтдюредн.

Бу айтылыннганы ачыкълар ююн, «Къобанны мынчакълары» деген назму китабчыгындан сора чыкыгъан «Къарнаш таула» (1967), «Илкер» (1973) деген джыйымдыкъларындан бир-эки назмугъа къарапыкъ.

«Къарнаш таула» деген назму китабчыкъда Сюйюнч улу, баллада атлы романтикалык жанр бла хайырланыб, «Аленушка» деген балладада Уллу Ата джурт къазауатда джашлары, къарнашлары, эрлери, аталары, эгечлери — джууукъ адамлары — ѳлоб, тас болуб, халкъгъа келген унутулмазлык уллу бушуугъа — кыйынлыкгъа кесини къангырыуун суратлайды. Балладаны идея-суратлау магъанасы романтикалык амалла бла ачыкъланады. Бу чыгъарманы композициясы да ол амаллары бириди. Балладаны биринчи кесегинде поэт терен бушуугъа кесин бериб тургъан ариу кызычыкыны — Аленушканы джюрек джарсыууна эси кетиб, анга кѳл этер, болушур муратда, биргесине чакъырады, кесини бушууун анга айтады:

Ариу кызычык Аленушка
Уллу ташда джалан аякъ
Олтурады суу бойунда,
Тобукъчукъларын къучакълаб.

Ол дуняаны унутханды,
Аны сагъышы теренди:
Кызычыкыны, суугъа кетиб,
Джангыз къарнашы ѳлгенди.

Джылама, джаным, ариучукъ,
Сагъышларынгы бир чач.
Башындагъы джарыкъ кѳкге
Кѳк кѳзчюклеринги бир ач.

Къолчугъунгу узат меннге,
Гур ѳрге, тобукъладан ал башыгы,
Кѳл биргемс, Аленушка.
Бирге излейик къарнашынгы.

Мени да кѳбдю сенича джарам,
Сенича излегенлерим.
Ала урушлада ѳлгендиле, —
Къарнашларым, тенглерим.

Экинчи кесегинде Аленушка бла кесини кыйынлыкълары-
на болушлукъгъа бурунгу тау мадарны айтады поэт:

Гаулада аллай адет барды:
Сыбызгъы тартыб, ёлюк излейдиле,
Джыргъа ёлюк къалкъады дейле,
Ал къатынгда къаураладан,
Сындыр, талайын алайыкъ,
Экибиз да сыбызгъыла этиб,
Суу джагъалада согъайыкъ.

Поэтни уа кими гас болгъанды, кимни излеиди? Бу соруу-
лагъа быллай джууаб табабыз:

Экибиз да, сыбызгъы согъуб,
Уруш тюзлеге барайыкъ,
Барайыкъ Днепрге, Доннга, Одерге,
Андан Къобаннга къайтайыкъ.

Джылама, сен тюлсе, джер юсюнде
Кёбдю ёксюз болгъанла,
Къарнашларын, балаларын
Этда сакълаб тургъанла.

Экибиз алай тебресек,
Бирге тутуб къолланы,
Ненча ана, къарнаш, эгеч
Толтурурла джолланы...

Келчи, Аленушка, кел,
Сау дуняны аулайыкъ,
Бюгеу кёзюсюз ёлгенден
Биз терсликден даулайыкъ.

Не кёб ариу айтыб, джюрек къайгъырыуларын тёксе да,
Аленушкадан джууаб табмайды. Сора джазыучу, сагъайыб,
сурат бла сёлешгенин эсгереди:

Ол бушуудан сангырау болуб,
Эшитмей кёреме, ангыладым...
Кесини да сурат болгъанын сезиб,
Бек кыйналдым, бек сокърандым.

Андан ары поэт керти болумгъа келеди:

Ой адамла, ол суратха
Джан салыргъа боллукъмуду?
Ёлгени, сыбызгъы тартыб,
Суудан чыгъарыргъа боллукъмуду?

Сёзсюз, белгили орус суратчыны — В. М. Васнецовну 1881
джылда салгъан «Аленушка» деген алаамат сураты поэтни эси-
не бу балладаны джазыуну тюшюреди. Бюгеу дуния литера-
турада джюрюген баллада жанрны суратлау мадарлары къа-
рачай фольклорда белгиленнген кюу жанрны ышанлары бла
келишгенин уста хайырландырады былайда джазыучу.

Эңи, терен джюрек эзилу, кемсиз кыйналгъаны эски, халкъ лирикалыкъ жанры — кюню сайлайды. «Джангыз эгечиме» деген назмусуну жанрын поэт кеси да кюдю деб айырады.

«Тубанлы кёл», «Минги Таугъа», «Шош толкъунда акъ дуадакъ», «Джугъутур» деген назмулада джазычу ариу-лукъну багъалатады, аны не тукъум затда да излеб таба биледи: тауланы арасында Минги Тауну, кёксюл тау кёлню сабыр толкъунунда къар джуммакъча агъаргъан, кёлню суу суратын — акъ кызын — акъ дауудакъны: тау башында туугъан тау хаудан тоймагъан, эм мийикге чыгъыб, башын ёрге тутхан, къарт болса да, кёлю ёхтем джугъутурну; тау маралла, кийикле этегинде отлагъан, къамиш кирпикли, алакёз Тубанлы кёлню.

Ариулукъгъа талпыу адамны джюрек тазалыкъгъа келтириуде уллу магъанасы болгъанын сездиреди поэт.

Табигъатны, адамланы, аланы бир-бири бла келишиулери — нени юсюнден джазса да, поэт экили болмайды. Табигъатны суратлаудача, адамланы келишиулеринде, джамагъатны джашауунда да ол кесини поэтикалыкъ идеалын — ариулукъну — излейди, табады, анга махтау салыб джырлайды. Джазычуну ол иннетиди мийик, тулпар джазыулу, кюрешде, ише да белгили адамланы сыфатларын поэтикалыкъ халда суратлаугъа келтирген. Бу затха шагъатлыкъ — «Багъалы устаз Ленинге», «Патрис Лумумба», «Эркинликни ёкюлю Костагъа», «Поэтни белибауу» (Ёртенлени Азретге), «Исса», «Совет Союзну Джигитине Багъатырланы Харуннга», «Белояннис Никос», «Эрнст Тельман», «Тарас Шевченко», д. а. к. назмулары.

1973 джыл Сюйюнчланы Азаматны назмула бла джырладан къуралгъан «Илкер» атлы джыйымдыкъ китабы чыгъады. Бу китабха кирген чыгъармаланы тематикасын «Назмума» деген чыгъармасы ачыкълайды.

Мени темам тюдю, суу кыйнунда
Чокъракълача, кёлан къауум,
Джай узуну тенгиз бойнунда
Кёлеккелери кумгъа аууб,
Суратларын кюннге кызыдыгъанла.
Мени назмула кирликле—ала:
Уруш отлада чыныкъгъанла,
Совхоз сыртларында сабан сюргенле,
Колхоз гюрбеджиде темир туйгенле,
Сюйсе, ёмюрлюкге суйгенле.
Боранда джюрюб, джауумда джибиб,
Тауда кеслери саууб сют алгъанла.
Мени назмула кирликле — ала:
Илмугъа басых салгъанла,
Заманнга кеслери юлюш кышуб,
Замандан юлюш алгъанла.

АТА ДЖУРТУМА

Мени санга байлагъан
Джазыу берген юлюшдю,
Толкъун кибик къайнагъан,
Таркъаймагъан бир кючдю.

Кёб джерде айланганма
Суула, тюзле, таула бла.
Джуртум бла байланганма.
Киндик, бешик баула бла.

Мени санга талпыуум
Кючлюд къурчдан-темирден,
Тауусулмай тылпыуум,
Айырылмам мен сенден.

Сыбызгылыкъ бер манга
Къамишингден, къаурангдан:
Джыр джырлайым мен санга
Джюрегимде хазнамдан.

Кёксюл кёкню башымдан,
Кюнлюкню ачханча, ач.
Агъачынгдан, хансынгдан
Сезимиме бал суу чач.

Джулдузунгу, кюнюнгю
Седрет алтын къыппасын,
Бютеулей ёмюрюю
Санга къаты байласын.

Соз узакъгъа кюн сайын
Джолларымы къайишин,
Хаман байланыб барсын
Сени бла хар ишим.

Бюсюреу этеме санга,
Маннга берген джазыугъа:
Джанкъылычны тогъайын
Чарх этиб бер барыргъа.

Мен къаяма, мен таума.
Деб мен санга айталмам.
Айтдырмасам да махтау бла,
Артымда сёгюм къоймам.

Мен кьоярма санга джыр,
Мен кьоярма кьол кыйын,
Джылынырча юй тыбыр,
Сууукъ болгъаны сайын.

Таш кѣлтюрюб турсам да
Сау ѳмюрню сыртыма,
Сюймеклигим сай болмаз
Мени сыйлы джуртума.

Не этсенг да разыма:
Насыблы, не джазыкъ эт,
Алай а ѳлсем, башыма
Топрагъынгы джастыкъ эт.

1. Ата джуртха сюймеклигин поэт кьаллай сѣзле бла айтады?
2. Ата джуртха толу берилнуо, сюймекликни юсюнден кьарачай тилде джазылган кьайсы назмуланы билесиз?

НАСЫБЛЫ САН

Насыблы сан, насыбсыз сан дейдиле,
Къууанч, бушуу тюбегенден ойланыб.
Алгъын мен да ийнанмаем ол сѣзге.
Енге бююн сагъыш этдим ийнаныб.

Джети деген ѳлче болгъанд бурундан:
Джети кере ѳлчеле да, сора кес,
ѳтдюр мийик кѣкню джети кьатындан,
Эниб, джерни джети кьатын теш.

Джанкъылычны джети тюрлю бояуу
Огъур кѣпюр болад дейле кѣклеге.
Адам улу джети бла джашауун,
Муратларын байлагъанды кѣб кере.

Джети джулдуз — Джетегейли болгъанды
Къара кече аджашханнга джол уста.
Адам улу кѣб ѳмюрню баргъанды,
Умутлары джулдузлача джарыта.

Эртделеден халкъ сюйючю сейир сан
ѳлче болгъанд джыйырманчы ѳмюрге.
Ноябрны джетисинде Совет кьрал
Дуниягъа жангы туугъанд ѳсерге.

Эс базманнга сал да мындан оюм ал:
Сѣзю бла халкъым ишин бир этгенд,

Октябрны джетисинде бизни халкъ
Джашауну Баш Законун бегитгенд.

Къулу тюлме не тюшню, не ышанны,
Бек сюеме мен джашауда кертини,
Алай а халкъ сайлай эсе бу санны,
Мен санайма насыб саннга джетини.

1. Эртделеден халкъны ичинде джюрюген эски ышанны къалай хай-
ырландырады поэт?

2. «Джети» деген сан къайсы белгили кюнле бла байламлы этиледи
назмуда?

ДЖАНКЪЫЛЫЧДАН ЧЫНГАУ

*Биринчи космонавтка—тиши-
рыугъа Валентина Терешкова-
гъа*

Кёб ёмюрню мени къарлы тауларымда
Эркинликсиз, зорлукъ джашау чырмау болуб,
Тиширыула, джахилликни ауларындан
Чыгълмай джашагъандыла, армау болуб.

«Тиширыуну чачы узун, акъылы къысха», —
Дегендиле шериятны джакълагъанла.
Тыбыр кириу чеги болуб, тиширыула,
Отну ышырыб, джукълатмай сакълагъандыла.

Аны ючюн айтхандыла юй бийче деб,
Кёгюрчюн бла, къарылгъач бла тенглешдире.
Къанатлары кесилгенча, уча тебреб,
Учалмайын къалгъандыла ненча кере.

Эркиши бла тенг болуб, сюрюу кютгенд,
Эркиши бла сабан сургенд, оракъ оргъанд,
Бир суйсе уа, майрышмайын терен суйгенд,
Къуугъун кюнде, эркишича, сауут такъгъанд.

Андан сора келгендиле бу оюмгъа:
«Тиширыу эркишини къанатыд», — деб.
Бурунгула салгъандыла джомакълагъа:
«Суу анасы тенгизлени аллахыд», — деб.

Закий халкъым тиширыугъа ийнанганды,
Дагъыда айтханд бир джомакъда кёлю бла:
«Тиширыу а эркиши да болаллыкъды,
Секиргенлей джанкъылычны юсю бла...»

Тау джомакъны ашхы муратын толтургъан
Сейир заман келди бизни Джуртубузгъа:
Джанкъылычны юсю бла биринчи учхан
Минг бюсюреу россиячы джигит къызгъа!

О тиширыу, уллуд сени къудретинг!
Тыбыр кириуюнден атлаб тышына,
Джанкъылычны тогъайындан чынгаб ётуб,
Аламны да джыйдыңг огъур къучагъынга.

1. Тиширыуну революциягъа дерн джашауун къалай суратлайды поэт?
2. Джомакъда джанкъылычны юсюнден айтылгъан сёзлени поэт къалай хайырландырады? Аны магъанасын ачыкълагъыз.

ТЕНГИЗ

Суу анасы сенден ариу
Табхан болмаз ёмюрде.
Кюн таякъла шын туралла
Сени кёксюл кюзгюнде.

Не азчыкъ да аяз урса,
Толкъунларынг джылтыраб,
Суу сенгкилчек ойнайдыла
Шоркъаларынг шуулдаб.

Кече, кюн да ёшюнюнге
Суу мынчакъла тагъаса,
Кюбюрчегингден чыгъарыб,
Чокъракъла атаса.

Асыры бек суйгенден
Суймеклигинги бересе:
Сени джылы эринлеринг
Джерни уппа этеди.

Дунияны бар ийнагъын
Къучагъынга джыйгъанса.
Мени да сен толкъунунгу
Имбашына алгъанса.

Мен, тауладан келген таулу,
Джюземе эркин бойнунгда,
Чайкъалгъанча, анамы тынч
Бешигинде, кюйнунда.

Сен бийчени суу къазаны
От джагъылмай бёркеди,

Кёмюклерин акъ сют кибики
Джагъасына тегеди.

Толкъунларын — чын табакъла —
Базман кибики чайкъала.
Къанатлары чауукъ эте,
Учадыла чайкала.

Сени, тамам келю ачылыб,
Джаратханды табигъат.
Джер джарады ариулугъунг,
Сен — сейирлик, алапат.

Санга «Къара тенгиз» ат
Аталгъанд бош, джангылыч.
Керти атын а — кекъ тенгиз
Не джайылгъан джанкъылыч!

Бир-бирледе усунг тутса,
Бузаса кекъ къанынги,
Къайыраса сен огъурсуз,
Аслан кибики джалынги.

Тенгиз, къарнынги, къобуз болуб,
Бирден согъад джюз минг макъам.
Бир бушууну, бир да тойну
Мен эштеме, тынгыласам.

Керекди кекъ билирге
Адам, джашай емюрню,
Къалай боллукъду елюрге
Кермей бу сейирликни!

1. Тенгизни ариулугъун айтыуда къаллай суратлау мадарланы хайырландырады автор?

2. «Бир-бирде усунг тутса» деген сёзлени магъанасын ачыкълагъыз.

3. Къайсы тенгизлени кергенсиз сиз? Аланы юсюнден хапар айтыгъыз.

КЕКЪ ТОЛКЪУНДА АКЪ ДУУАДАКЪ

Тау башында, къызла кибики, наратла
Кекъсюл келню тегерегин къуршалаб;
Кел да къачда чачын, башын тарайды,
Джагъаларын ханс зыгытдан тазалаб.

Къанатлыла башыбыз бла учалла,
Кюн да кезюн джерге ачыб ышарад.
Джолдан узакъ болмай бир акъ дууадакъ
Кекъсюл келде, къар джуммакъча, агъарад.

Сейир тюлмюд, кыш аллында табигъат
Тазалыкъны, ариулукъну излейди.
Джер юсюнде джан, джаныуар, къанатлы
Келлик кышха тазаланыб тюбейди.

Кёл ичинде акъ дууадакъ джууунуб,
Къанат кериб, чабыб, учуб ойнайды.
Сора тохтаб, бурну бла суу алыб,
Сыртын, бойнун, акъ ёшюнюн чайкъайды.

Кёксюл кёл да чайкъалса, чайкъалыб,
Ол тохтаса, сабыр болуб тохтайды,
Дууадакъ а ариулугъун кёрюрге,
Бойнун созуб, суу кюзюге къарайды.

Джел аяз да кенгде тохтаб, туракълаб,
Толкъунла да, белляу айта, ийнакълаб,
Суу тамчыла тёнгерейле юсюнден,
Къанатында, бойнунда да джылтыраб.

Башын салыб сол къанатны тюбуне,
Джюрегини ургъанына тынгылай,
Шош толкъунда акъ дууадакъ чайкъалад,
Рахатлыкъны тенгизине батханлай.

Джашил назла суу ичинде баш уруб,
Черс берелле ариулукъну аллында,
Кёксюл кёлню суу сураты — акъ кызы
Тохтагъанды сабыр джюзген толкъунда.

Кёл сюзюлюб, тюрсюнюне базыныб,
Кюзюсюне мийикленн чакъырад.
Ариулукъну, тазалыкъны патчахы —
Акъ дууадакъ кёк толкъунда чайкъалад.

БАТЧАЛАНЫ
МУССА
(1939—1982)

Къарачай литератураны джангы тѣлюсюню фахмулу джазычуларыны бири — Батчаланы Хаджи-Кишини джашы Мусса назмула да, прозалыкъ чыгъармала да джазгъанды. Аны чыгъармалары джазыучуну энчи хаты болгъанына шагъатлыкъ этедиле. Мусса къарачайча, орусча да бирча чемер тил бла джаза эди, бу иште усталыгъын ёсдюрюрге тохтаусуз кюрешгенди. 1971 джылдан бери Совет джазычулары союзуну члени эди. 1973 — 1975 джыллада Москвада А. М. Горький атлы литература институтда окъугъанды.

Муссаны «Сагъышла» деген биринчи kitabчыгъы къарачай тилде Черкесскеде чыкъгъанды (1968). Аны ызы бла «Ленинни байрагъы», «Ленинское знамя» газетледе чыгъа тургъан хапарларына джангылары къошулуб, 1968 джыл Ставропольда «Быть Человеком» деб орус тилде экинчи kitabчыкъгъан эди.

1972 джыл а «Элчилерим» деген эки повестден («Кюмюш Акка», «Элчилерим») къуралгъан kitabчыкъ чыкъгъанды.

Муссаны творчествосуна аны «Сагъышла» атлы kitabчыгъыны биринчи бетлеринде берилген «Арбачы» деген назму-чукъну эпиграф этерге боллукъду.

Джер арба болса,
Биз арбада барсакъ,
Кимни этейик арбачы?
Темирча къатхан
Къатылыкъ этер!

Мамукъча батхан
Хырелик этер!
Хырелиги болгъан
Къатыракъ болсун.
Къатылыгъы болгъан
Джумушакъ болсун.
Адамлыгъы болгъан
Арбачы болсун!

Бу назмуда джазыучу багъалатхан адамлыкъ деген затха, бу темагъа бютеу кѣб миллетли совет литература уллу эс бѣледи. Къарачай литературада уллу орун алгъанына джазыучулары чыгъармаларыны атлары огъуна шагъатлыкъ этедиле (Хубийланы О. «Адамла», Сюйюнчланы А. «Адамлыкъ», д. б.).

Батчаланы Мусса джаш адам болуб къошулгъанды джазыучулукъ иште. Алай а Ата джурт къазауатны темасына, аны бла байланган гуманист проблемагъа аны эси тохтаусуз бѣлюннгенлей тургъанды. Бу затны Мусса философиялыкъ оюм бла къараб ачыкълай эди. «Быть Человеком», «Элчилерим» деген китаблада новеллала, повестле, хапарла адам, адамлыкъ дегенни терен магъанасын ачыкълайдыла. Адамлыкъ демеклик ёмюрледен берн адам улуда джюрюб келгенни шартланы, адетлени, кесине алыб, аланы унутмай турууду деб бегитеди джазыучу. Бу оюмну биз джазыучуну Къумуш элни урушдан къайтмай къалгъан джашларына аталгъан «Кююш Акка» деген хапарын тинтиб ачыкълайыкъ (повесть «Элчилерим» атлы джыйымдыкъда басмаланганды).

Повестни сюжетни тамалына джазыучу элчи джашчыкъны джашауунда болгъан бир эпизодну салгъанды. Элни акъырын ётюб баргъан рахатлыкъ джашауу сегизджыллыкъ джашчыкъны эсинде къалай эсе, алай суратлайды джашауу повежде (сюжетни композициясы). Сабий да, кесини сезимине кѣре, аны къуршалаб тургъан джашаудан, элни болумундан кесини сабий излемина керекли затланы айырыб бапхартады: Къобан эки бѣлюннген джерде, сууну арасы узун айрымканы къарауулуча, Кююш Акканы къыш да, джай да сирелген эски тирменин, — ол тирмен а джашчыкъгъа башха болмай джомакълада айтылгъан къарткъуртханы джанбаш юйчюгюча кѣрюнеди; аны иесин, уну букъусундан агъарыб тургъан акъ сакъалы да кѣкюрегин джаба, къарт тирменчин джашчыкъ кююшден къююлгъан джомакъладагъы билгичге ушата эди. Аны ючюн болур эди къарт тирменчиге «Кююш Акка» дегенлери. Кююш Акканы не заты да джашчыкъгъа таурухдача белгисиз, бир тюрю, бир сейир кѣрюне эди: керти да суу агъачны джуртханы ючюн болурму алай къынгыр? Не уа эшикни башына тот чюй бла урулгъан мазаллы, кѣб бутакълы, алтынча сап-сары буу мюйюзле бу юйге къаллай бир насыб, берекет сала болурла!

Джашчыкъ джашауда кесине орун айырыр ючюн кюешген

тиурлю-тиурлю затчыкъла, Кюмюш Акканы да ол кюрешге эс бёлгени, этген болушлугу — бу затла эсинден кетмейдиле аны.

«Кюн исси тюз башыбыздан тиеди. Сабийле, джопну джыйылыб, тутуш ачханбыз. Кюмюш Акка, намаз этиб бошаб, бизни къаруубузну сынады. Джай сайын бизни ичбизден эм тирини айыручанды тутушдуруб. Былтыр гёджеб мен эдим. Меннге саугъагъа Кюмюш Акка сюек саблы къамчи бериб, ол къамчи бла быйылгъа дерн тенглерими сукъландырыб тургъанма»... —

деб башлайды джашчыкъ хапарын.

Тюз, таза иннетли эришиую орнуна джашчыкъны джюрегине кёлкъалды, къара иннет, зарлыкъ тюшгенинде, тынчылыкъ кетиб, иш драмалыкъ халгъа киреди.

Сабий акъылгъа кетиб, кесини насыбын тас этгеннге санаб, бюреую насыбын алыргъа дертленеди джашчыкъ.

Конфликтни бу эшилиую ишексиз да кертиди. Кесне да бир тюл, эки къат эшилую дерге керекди: ол эшилну бу былайда салынган проблеманы юсю бла эрлай бусагъатда амалсыз джууаб излеген, уллу социал магъанасы болгъан проблеманы ангылашдырады.

Джашчыкъланы бири, новестни баш героюн хорлаб, аны гёджеблик махтауун сыйырады.

Ненча да сабийлени кючлерин сынаб, араларындан эм тирини айырыб, анга саугъа бернучю Кюмюш Акка бу джангы гёджебчикге кёзю къарагъан затны тыймазгъа сёз береди. Джангы гёджебчик а Акканы юйюню насыбын сакълагъан мюйюзлеге кёзю къарагъанын, аланы тилерге умут этгенин сабийлеге билдиреди.

Хорланнганын кёлтюрюб болалмай, джюрекчиги кызыб, кесин тыялмай, хата этиб дерт джетдирир муратда, гёджеблик махтауун тас этген джашчыкъ кече бла буу мюйюзлеми кьобарыб алыб, аланы къайры сугъаргъа билмей, Къобанны къара толкъунларына атыб джибереди: «Мен насыбдан кзуру квалдым эсем, сен да квал насыбдан кзуру», — деген акъыл бла. Ол кече огъуна джашчыкъ тюшонде Кюмюш Акканы атасын кёреди. Ол, келиб, башын булгъай, джашчыкъгъа айыб эте, былай айтады:

«Нек кзурутдунг Кюмюш Акканы юйюн? Мюйюзле алаи бош тагъылыб турмай эдиле. Сиз болгъан юйге кыйыплыкъ келмесни деб урулгъан эдиле ала Кюмюш Акканы юйюне. Ай сени огъесе, джашчыкъ, ай сени огъесе...».

Уянганында, ол зат тюшонде болгъанына кзууанады джашчыкъ. Алай а дагъыда бир-эки сагъатдан тюню тюшонден да аман болдугъун билмей эди. Сегиз джыл болгъан эди джашчыкъгъа. Сабий эди. Сабийге танг жарыкъ атады. Не болса да джашуу алапат кёрюнеди.

«Билмей эдим ол кюн сабийлигим бошалгъанын. Билмей эдим Кюмюш Аккагъа да, бютеу элге да, бютеу дунягъа да кыйынлыкъ келиб тургъанын... Мен да, сабийлигим тауусулуб, къулагъым иги эштгичи, кезюм иги кёрюнчю, кёб затны ангыламай, кесими тере этиб мени терслигим болмаса, ол кыйынлыкъ бизге келлик тюл эди деб, талай заманны башымы джерге ийиб, кишини кезюне къараятмай тургъанма, —

дейди джашчыкъ. Ол айтхан кыйынлыкъны аты къазауат эди.

Джашчыкъны ангысында кесини этген терслиги, къазауатны ачыб, джигит джашланы алтынча саргъалыб тургъан сабанладан айырыб, къолларына шоккланы алдырыб къазауатха ашыртханланы терсликлери бла бир болгъанча кёрюнеди; къаллай бир кёб адам кетгенди, кетиб да барады фронтха, ызына уа сау-эсен къайтыб келмейди алкъын аланы бири да. Кыйынлыкъ биринчи Кюмюш Акканы юйюн джокълайды. Бу затда да терслик мендеди, деб инджийди джашчыкъ. Кюмюш Аккагъа фронтдан джашы ёлген къагъыт келгенин адамла эштедиле.

Быллай къагъыт Кюмюш Аккагъа юч кере келгени, Акканы джашлары бары да ёлгенлери белгили болгъанында уа, окъуучу повестни геройлары бла бирге уллу бушуу, керти ачыу, кыйыналыу сынайды. Қартны кыйынлыгъына джюреклери эзлиб, адамла бирер тюрлю халгъа киредиле: «Келгенди аман хапар».

«Джюрегим, терезе тюбюнде чыпчыкъланы бирича, къымылдай, кесин биринчи кере ол кюн билдиргенди сегиз джылымда.

Почтада ол кюн менден сора кёбле бар эдиле. Аланы джюреклери да менкича тыпырдагъан болур эди, хапарны билгенлей.

Ибрагим гитче төртгюл къагъытчыкъны эки къолу бла къыпырындан джийиргенгенча тутуб къарайды. Гитче къагъытчыкъ кёкдю. Кёгергенди Ибрагимни сары бети.

Къашы-башы туюлгенди.
Аллай къагъытчыкъ биринчи келеди элге.
Къалтырайды эринлери.
Артада төрт джылны келе тургъан эдиле.
Ол къагъытчыкъ узакъдан келгенди.

Ол Кюмюш Аккагъа келгенди! Ахматны ёлген къагъытыды ол. Эшик аллында эркишиле башларын энишге ийиб тынгылайдыла, кими чалманнга таяныб, кими джерге чөгелеб, кими сир къатыб.

Аладан бир джанында, джоппу джыйылыб, таш саладыла къатынла, ийнанмай эштгенлерине.

Зухраны арыкъ къолу, нартюх бюртюклени бир джерге джыя да бёле, ауузу да тохтаусуз бир затланы шыбырдай, кёзлери мутхуздан мутхуз бола барадыла.

Ташны чыкъгъанын кёрюб, джыламукъладан тола башлагъан кёзлерин кёлтюрюб, тилейди:

— Аллах, суйген кьулунгу джанына джандетинги
эшклерин ач.

Тюз апта эди кьагьытчыкъ.

Кюмюш Аккагьа келген эди кьагьытчыкъ,

Письмо келсе, меннге бере эди, тирменчиге элт деб,

Ибрагим.

Кьагьытчыкъны бермеген эди меннге.

Джан хурджуна терен сукьгьан эди.

Элт десе да, элтирик тюл эдим. Элталлыкь тюл эдим.

Кюмюш Аккадан джашырдыла адамла аны джашларыны ёлгенлерини. Акканы намазлыкьдан чыкъмай, кеси да кюн-кюнден кьарыусуздан кьарыусуз болуб, джукьланыб баргьанын кьргенинде, почтаны чачыучу муккур Ибрагим кьара танымагьан кьартха, аны джашаууна кьарыусуз джилтинини ышырыр ючюн, джашларыны аты бла письмола джазыб, аны кесине окьуйду.

Джан ауалгьа джетгенинде, Кюмюш Акканы онглу адамлыгьы, ич дунясыны сейирлиги ачыкъ болады. Адамла, Акканы джазыкьсыныб, ичлеринден улуу бушуу этселе да, Аккагьа кёл этиб тургьанларыны хатерин этиб, Акка да кесин аланы айтханларына ийнанганча кьргюзюб, тюзюн билиб, ичинден кюйюб баргьанын билдирмей тургьанды. Этнучюсюча, Ибрагим Кюмюш Аккагьа келиб: «Этда письмо келгенди Ахматдан. Тынч-эсенме дейди... Тынгыла, окьуюм», — дегенинде, Кюмюш Акка, кьарыу болгьанын джыйыб, кьолун кёлтюрюб, Ибрагимни бойнундан тартыб, кёкюрегине кьаблаб, былай айтады:

«Сау бол, алтынм, Ибрагим... Ахматны джашауу сениге кьалсын, билеме Ахматны кьайда болгьанын, кёб турмай тюбеширикбиз. Билеме будай бюртюкню бурула тургьан тирмен ташланы тюз арасына тюшгенин. Ауурдула ташла, кёбно эзерикдиле тохтагьынчы. Дженгил тохтатсын аллах аланы... Сау болугьуз барыгьыз да! Кьолугьуздан келсе, джашларыбыз тькген кьанны бир тамчысын кьайтармай кьоймагьыз джаугьа. Замансыз ёлгенлени джашамай кьалгьан кюнлери сизге джазылсын... Насыб юлюшлери сизге джетсин...

Мен кетеме, хазырма мен, джангыз бир затха кьоркьама ансы... Не айтийм, баргьан джеримде хапар сорсала? Нек джанады джер юсю? — деселе, не дейим?

Ким салгьанды ёрген? — деселе, не дейим?

Биз кьоюб кетген берекет, насыб, рахатлыкь кьайры думп болду, кимни терслиги, кимни гюнахы джетди? — деб сорсала, не дейим?»

Алай бла, бир тьлюден бирине: Кюмюш Аккадан ол кьазауат этиб айланганланы тенглери Ибрагимге, андан джашауу аллында болгьан сегизжыллыкь джашчыкьгьа адамлыкьтны шартлары: адамгьа джан ауутуу, сакьлыкь, кьууанчына кьууаныу, бушуууна джарсыу, джюрек ачыкьлыкь кьолдан келген игиликни кьызгьанмау деген затла кёчюб барадыла. Джашчыкьны бу затлагьа ойландыргьан, анга дерс берген

джашау кесн, бир элчле, къатында джашагъан адамла боладыла.

Джашчыкъны джашауунда джюрегин титиретген биринчи къыйын сынамы, биринчи акъыл оюму бла энчи атламы береди анга бу дерсни.

Ма муну ючюндю джашчыкъ кесини терслигин кючлю эсериб, анга ачы къыйналыб, джюрегиндегин айтханы:

«Менме терс, мени гунахым джетгенди, Акка. Буу мюйюзлени мен думп этгенме... менме терс, мени терслигим... мен... мен...».

Ачы къычыргъымдан хар ким илгсниб къарапдыла меннге. Кюмюш Акка башын меннге буруб айтады:

— Кёб джаша, балам... сенден тири джюкьду тенглерингде... Уруш тохтаганлай, атыл меннге... Атылыб кел да, къабыр ташыма «Тохтады!» — де да къычыр, унутуб къойма, тыпч джатааллыкь тюлме, ол сёзюню эштгичи»...

Бу сёзле Кюмюш Акканы арт сёзлери эдиле.

Ол замандагъы сегизджыллыкь джашчыкъ, энди акъыл бегитген адам болуб, Кюмюш Акканы къабыр ташына келиб ушакь этеди: «Эштеминсе мени, Акка? Быйыл джыйырма джыл болады, мен, бери чабыб келиб, сен тилегенча, «Тохтагъанды! Тохтагъанды!» деб къычыргъанлы.

Эртде тохтагъанды уруш, Акка! Тынч джатамыса? Джумушакьмыды джеринг? Тюшмей турады ол ёртен джукьланнгандан сора джер юсюне ёртен. Джангы уруш болмагъанды. Джангыдан джашла кетиб, ёлюклерни тюзде, сууда къалмагъанды».

Кюмюш Акка къабырында тынч джатаргъа боллукьду. Не ючюн десенг, ол джашчыкъ энди уллу болгъанды, акъыл бегитгенди, джашаудан, адамладан алгъан дерсин ёмюрюнде да унутурукь тюлду, къазауатны чыгъаргъан ким болгъанын энди ол ариу ангылайды, бир заманда да зарлыкьгъа, дертчиликке джюрегинде орун бермез, биреуню къыйынлыгъына сууукь кёз бла къарамаз, биреуню насыбына къол кёлтюрмез, фашизмни мурдарлыкь ишлерин унутмаз. Ол затланы Мусса, улту эмоциялыкь кюч бла суратлаб, окьуучуну кесине айландырыб, кенг философиялыкь оюмгъа келтиредди.

Бизчи джашауубузну хали шартларын бирге джыйыб, кебге къуюб ачыкъламаймыды къазауатны заманында бишиб, артда жангы коммунист джамагъат къурауну ал кёзююнде адамланы къанына кирген, адам адамны шохуду, тенгиди, къарнашыды деген джорукь — коммунизмни ишлеучюню тюзлюк иннети?

Бу туура зат Батчаланы Муссаны чыгъармаларында орун табарны аллы бла, кесини къанына, ангысына сингиб ётеди. Олду Муссаны чыгъармаларын бусагъат заманга тыйыншы этген, алагъа суратлау кюч берген.

КЮМЮШ АККА

(Ю з ю к)

*Кюмуш эли уруидан кьайт-
май кьалгъан джашиларына
аталады*

Бизни элге джетерге, Къобан, тар джагъаларындан ычхы-
ныб, сууну эркин джаяды.

Сууну арасы — узун айрымкан.

Айрымканны ол джаны — къарагёген, бу джаны тал чы-
быкъ, арасы уа — шаптал.

Шаптал чакъса, къар джаугъанча агъарады айрымкан.

Джай келгенлей, кём-кёк кёгереди.

Къачда, чапракъ агъа тебресе, сап-сары бет алады. Къыш
келсе уа, къар басыб, бнягъынлай, шаптал чакъгъан заманы-
ча, акъ болады...

Къобан эки бёлюннген джерде, айрымканны къарауулуча,
къыш да, джай да Кюмюш Акканы тирмени сиреледи.

Тирмен эскиди, эртде ишленнгенди, къарт болгъанды. Кю-
мюш Акка уа тирменден къартды.

Кюмюш Аккагъа къарасанг, къачан эсе да джаш болгъа-
нына ийнанмайды кёзюнг. Сырты къынгыр. Къолунда гулоч
таякъ, сакъалы белинден узун. Сакъалы акъ. Сакъалы къалын.
Талай къуш уя салыб, эркин джашарчады ол сакъал.

— Акка, нек къынгырса?

— Суу агъачны джухтанма, джашым!

— Акка, джерге тёрт нек бюкленнгенсе?

— Джашлыгъымы излейме, джашым.

Алай айтыб ышарса, сакъалы энишге созулуб, узунуракъ,
мангылайы ёрге джыйылыб, бухар бёркю мийигирек болады.

— Джылынг неди? — деб сорсанг:

— Оллахий, алдарыкъма, — дер, — атам хариб айтханига
кёре, къунаджинибиз, Голчу, биринчи кьозлагъан джыл туу-
гъанма. Къайсы джыл кьозлагъанын а тюзеталмайма.

Хар сёзюч чамгъа бурмай кертисин айтса, алай къарт тю-
дю Кюмюш Акка.

Кёб джашамагъанды, кёб кёргенди.

Джылындан эсе, азаб юлюшю асламды.

Кёб адамыны кёзюч къысханды, кёбю ашыргъанды Кю-
мюш Акка Къарачай къулакъгъа — къабырлагъа. Энде андан
кёб садакъа берген джокъду. Сени дунягъа джаратханланы
дунядан кетгенлери боллукъду биреуленни аркъасына азаб
джюк. Аны бла къалмай, сени бла джаратылгъанла: эгечинг,
къарнашынг кетселе сенден алгъа, джюгюнг андан да ауур.
Аны бла да къалмай, сен кесинг джаратханлагъа джетсе ад-
жалны кёзюю, къартлыкъ дженгил джетмей не этсин! Эки
джашы бла эки къызы замансыз тюшгендиле джер тюбюне.

Аладан сора да кѣб джууугъуна, тенгине ачыгъанды Кюмюш Акка.

Бирин ашырыб къайтыргъа бирине кѣзюу джетиб, ана, ата тукъумундан да кеси бла кичи джашы Ахмат болмаса, кишиси кълалмагъанды Кюмюш Акканы.

Хар кюн сайын Кюмюш Аккагъа, къайгъы сѣз бере, эчиле «къыйынлыгъынгы арты бу болсун», — деб тилей, къыйынлыкъ да келирин къоймай, келиб кълалана, къынгыр этгенди тирменчини. Тирмен таш къатыды. Къаты болса да, не сыныб, не бурула-бурула ашалыб тауусулады.

Кѣб ташны ауушдургъанды Кюмюш Акка джашагъанлы.

Ташдан ишленсе, Кюмюш Акка да сынар эди. Башха затдан ишленгенди да, тѣзе барады.

Сынмайды, бир кесек бюгюлген этгенди джерге ансы.

Сынаргъа къоймагъан бир заты барды адамны. Саны ташдан джумушакъды, ичинде уа ташдан къаты бир ѳзек барды. Насыб юлюшю болур ол ѳзек. Бушуу, къайгъы, къыйынлыкъ джерге бюгюб кюрешселе, насыб юлюшю тиреу болуб, ѳрге кѣлтюрюб кюрешеди. Аз тюлдю кимни да ол юлюшю. Дженгил тауусулуб кълалмайды. Хатерсиз джашау хар кюн сайын андан бирер кесек юзе барса да, артына дерн думп этиб кълалмайды!..

Кюмюш Акканы юлюшюнден не кълалары кълорагъан эсе да, тауусулмагъан эди ол. Дагъан, тиреу болуб тургъан джашы Ахмат биргесине эди.

Кюн иссиде тал тереклени салкъынында Кюмюш Акка намаз этеди. Башында, сютча агъарыб, мийик кѣк, тюбюнде джашыл кырдык. Кълалмайды Кюмюш Акканы сакълалы, эринлери рахат сѣзлени шыбырдайдыла. Кълалына не джууукъ кѣлсенг да, эшталмайса Кюмюш Акканы тарыгъуларын. Тарыгъыргъа скоймейди. Киши да эштмегенди аны тарыгъыб.

Кюмюш Акка тилек тилей болур. Недн тилегени — билген къыйынды. Кѣб болады къларт адамны аллахдан тилеги. Кюмюш Акканы тилеги кѣб, аз эсе да, бир тилеги уа, ишексиз да, Ахматхады. Не сѣзледен кълуралса да, ол тилекни магъланасы былай болур:

«Аллах, джангыз кълалгъан баламы тукъум эт!»

Ахматха къларасанг, кълачан болса да, джашай-джашай, ата-сыча къынгыр къларт болур деген къыйынды.

Сакълал, мыйыкъ джангы ургъан, кенг имбашлы, сир кълатхан, чырайлы джаш. Не ауур мешок салсанг да белин бюкмей элтирча къларуу барды.

Кюмюш Акка суу агъланы джухтан эсе, Ахмат кѣчер агъланы джухтанына чырт да сѣз джокъду...

Кълал-къларады чачы-башы. Бир-бирледе «Чыган Ахмат» дейдиле.

Тирменден чыкъласала, чал акканы юсюн акъл букълу басыб,

Кюмюш Акка болады, джашыны къраралыгъын а джукъ агъар-талмайды.

Ахмат кюндюзюн тирменде ётдюреди, кечесин, къайда той-ююн болса, анда.

Элде эм ариу къызы сюеди Ахмат.

Аны аты Баблинады. Баблина мени хоншумду.

Мени атым Сюлеменди. Сегиз джыл болгъанды меннге.

Элде кългъан сабийлеча, джай, къыш да Къобанда ашы-рама кюнюмю. Къыш бузда уча, хойнух бура, джай — сууда. Эртденбла тюшсек Къобаннга, ашхамгъа деричи иш табабыз. Ашхам болгъаны сайын, анам, кълпхакъ башына чыгъыб джудругъун мени таба узатса, алай тебрейме юйюме.

Кюнлени биринде талай сабий, суудан чыгъыб бауурубуз-ну кълмгъа бериб джатабыз.

Бизден узакъ бармай тал тереклени тюбюнде къл таш ата келиб, арыб, солуйдула Ахмат бла джашла.

Кюн джылыды. Бир джатсанг, кълбарынг келмейди.

— Сюлемен! — деб келеди Ахматны тауушу.

— Не? — дейме, башымы ёрге тутмагъанлай.

— Былай бир кел!

— Нек?!

— Кел былай.

— Барырым келмейди...

— Иш барды, хадауус. Кълб ёрге!

Эрине-эрине кълбуб, эрине-эрине атлайма джашла таба.

— Эркишимсе, Сюлемен?

— Эркишиме, — дейме.

— Тенгмисе меннге?

— Тенгме!

— Тенгликден озуб, кълрнашлыгъыбыз бармыды?

— Барды. Мени анамы сютюн ичгенсе.

— Алай эсе, бир зат тилейим.

— Тиле.

— Ызынга кълрачын. Кёлремисе ол кълзланы?

Тёрт кълз бир-бири ызындан тизилиб, суу агълчланы юсюне билеклерин кълнатлача джайыб, суу алыб барадыла тик джолчукъну ёрге.

— Кёлреме.

— Тилерим олду. Аланы джет да, аллындагъыны къллагъына бир зат шыбырда.

— Не зат?!

— Чачынг узунду, санынг субайды,
Эки кёлзюнг джудузлагъа ушайды.
Тогъуз джаш кълрайбыз санга,
Джангыз мен болайым кюеу атанга, —

де да алай айт.

— Аллай бирни мен кѳулагына шыбырдагынычы, сюелиб турлукъмуду сора?

— Ингирге дери да турлукъду сирелиб кыыз, ариу сѳзлени шыбырдаб тур ансы.

— Да шыбырдайым сора.

— Теркирек бол. Мен юретгеними айтма. «Ким?» — деб сорса, бизни кѳргюзт да, аланы эм маджалы, — де да кыой.

Тѳрт кызыны джетиб, джукъ кыошмай джукъ кыоратмай, Ахматны сѳзлерин шыбырдагъан эдим Баблинаны кѳулагына.

Сѳзлерини онгсунганын танытыргъа излемеген эди нек эсе да Баблина.

Сегиз челек сууларын кыуйгъан эдиле ол кюн кыызла башымдан, сегиз кыол чимдеб кюрешген эди этимден, алай а мен ким ийгенин айтмагъан эдим.

Айтмасам да, биле эди Баблина. Къалгъан кыызла да биле эдиле. Кюмюш Акка да биле болур эди джашыны кимге кюѳе болургъа сюйгенин.

Ол кюнден сора ай да кетмегенлей, келечиле хазырлаб ийген эди Кюмюш Акка Баблинаны атасы Азретге.

Къачда, бачхала орулгъанлай, ишни тындырыргъа деб, сѳз тауусулгъан эди...

* * *

Сегиз джыл толгъан эди меннге.

Сегиз джылда кѳз джити кѳре болмаз, кѳулакъ иги эшите болмаз. Къайгы, бушуу джокъду дуняда, бизни элге келлик тюлдю деб тура эдим. Элибизни тѳгерени тау эди, мийик эди. Не кюрешсе да, ѳталмазча эди бизге кыыйнлыкъ.

Кыыйнлыкъ а джол излемей кѳре эдим.

Шыккыртсыз-тыккыртсыз, айсыз кече, эслетмей джаяулай кирейим деб да кюрешмей, ол, шайтан аджир джегилген тѳрт чархлы арбача, джерни дюнгюрдете, къаяланы сангсыта, окъча атылыб кирген эди элибизге.

Ол арба эм алгъа Кюмюш Акканы арбазында чабхан эди. Чархлары бла теблеб, эниб, ачы джелни бла уруб чачхан эди къарт тирменчини къалгъан насыб юлюшюн.

Мен да, сабийлигим тауусулуб, кѳулагым иги эшитгинчи, кѳзюм иги кѳргюнчю, кѳб затны ангыламай, кесими терс этиб, мени терслигим болмаса, ол кыыйнлыкъ бизге келлик тюл эди деб, талай заманы башымы джерге ийиб, кишини кѳзюне къараялмай тургъанма...

Минги Тауну тубюнде Кюмюш Акка, джаш заманында уугъа айлана келиб, бууну мараб атханды къачан эсе да.

Кюмюш Акканы атасы, бууну этин элге чачыб, терисин намазлыкъ этиб, мюйюзлерин юйюню эшик башына ургъанды. Насыб кетмесин юйюнден деб.

Иги абадан болур эди буу, мюйюзлерине кьарасанг. Иги кесекге болгъанды эти тишлик. Териси да алапат болгъан болур. Кюмюш Акканы атасына да, Кюмюш Акканы кесине да кёб намаз этдиргенди, тюгю ашалгъынчы. Тюгю ашалгъанында, уюкъ бола, олтан бола, джыртылыб бошагъандыла мен туугъунчу.

Ол буудан джукъ кьалмагъан эди, мен кесими эслерге, джангыз мюйюзлери болмаса. Мазаллы, кёб бутакълы, алтынча, сап-сары мюйюзлери. Энтда джукъ болмай турлукъ болур эди алагъа, мен тюр этмесем аланы... Бир кьарангы кече элден тирменнге тюршюр, Акканы эшик башына мазаллы тот чюр бла урулуб тургъан мюйюзлени кьобарыб, Кьобаннга атхан эдим...

Кюн исси, тюр башыбыздан тиеди. Сабийле джоппу джыйылыб тутуш ачханбыз. Кюмюш Акка, намаз этиб бошаб, бизни кьарыуубузну сынаиды. Джай сайын бизни ичибизден эм тирини айырыучанды тутушдуруб. Былтыр геджеб мен эдим. Меннге сауыгъа Кюмюш Акка сюек саблы кьамчи бериб, ол кьамчи бла быйылгъа дерн тенглерими сукъландырыб тургъанма. Быйыл а темирчи Ахияны джашы Кючюк эки джауорнуму исси кьумгъа джабышдыргъанды...

Хорланнганымы билеме, алай а тынч болургъа кьоймады кьызгъан джурегим. Не этерге билмей, кьайгъы излеб башлайма.

— Хыйлалыкъ этиб джыкыгъанса, — дейме Кючюкге, — белибауунг асыры бош болуб... Джангыдан керейнк.

— Бош тюлдю, кьолунгу сукъ да бир кер! — дейди Кючюк, кьарнын кёбдюрюб.

— Кёбдюрме кьарнынгы! — деб, киндик башындан джумдуругъум бла тюртеме.

Кючюкню джумдуругъу да юйде кьалмагъанды. Келиб, ташча, кёкюрегиме тиеди.

Ауузубуздан сёз чыгъармагъанлай, джумдурукъланы сёлешдиребиз кьызыудан кьызыу. Бизни айырыргъа тебреб, айыралмагъанларында, башчала да кьатыша тебрейдиле тюрюшге, Кючюкню тенглерин — Кючюк джанлы, мени тенглерим — мени джанлы. Барыбыз да эки юлешиниб, базар тюрюш узакъ созулады.

Кюмюш Акка, мангылай тюрюнден кьараб, тынгылаб туррады да, бурунла бузула башлагъанлай. «Тохтагъыз, догъраларыгъызны санагъыз!» — деб хахайны басады.

Сора барыбызны да тегерек тизиб Кючюкню сыртындан кьагъыб: «Аферим Ахияны джашы геджебге, сауыгъа бычагъым — сени», — дейди.

Кючюк, бычакъны алыб, кьынындан чыгъарыб, бир кесек да кьараб туруб, ызына узатады Кюмюш Аккагъа.

— Мениге узатма, такъ белинге, сау джюрют!

— Огъай, кесингде турсун.

— Джаратмаймыса?
— Джаратама. Иги бычакъды.
— Ал сора.
— Кесими бычагъым барды.
— Алай эсе, башха саугъа ал. Уялма, нек тынгылайса, нек къубуласа? Сагъыш эт да, не суйсенг да, тиле...

Кючюк, джукъ тилемей къоюб, Кюмюш Акка кетгенинде, излегенин бизге айтхан эди.

— Айыб болур деб къойдум ансы, тилерим а бар эди.

— Не зат?

— Тилесем, буу мюйюзлени бермезми? — Бермесе, къояр, айт да кёр тамбла, — деген эдиле Кючюкге джашла.

Мен ант этген эдим, не этсем да, мюйюзлени аны къолуна тюшюрмезге. Ол антымы толтурайым деб атхан эдим аланы ол кече огъуна урлаб Къобаннга.

Ол кече огъуна тюшюмде мыдах тюрсюнлю бир къарт (Кюмюш Акканы атасы болур бу деген эдим) келиб, манга, башын булгъай, айыб этген эди:

— Нек къурутдунг Кюмюш Акканы юйюп? Мюйюзле алай бош тагъылыб турмай эдиле. Ала насыбны, берекетни сакълай эдиле. Сиз болгъан юйге къыйынлыкъ келмесин деб урулгъан эдиле ала Кюмюш Акканы юйюне. Ай сени огъесе, джашчыкъ, ай сени огъесе...

Эртденбла уяныб, ол зат тюшюмде болгъанына къууанган эдим. Дагъыда бир-эки сагъатдан тюнюм тюшюмден аман боллугъун билмей эдим...

Сегиз джыл болгъан эди меннге. Сабий эдим. Сабийге танг джарыкъ атады. Не болса да, джашау аламанат кёрюнеди. Мени тангым бююн да джарыкъды деб тура эдим.

Билмей эдим ол кюн сабийлигим бошалгъанын. Билмей эдим Кюмюш Аккагъа да, бютеу элге да, бютеу дунягъа да къыйынлыкъ келиб тургъанын...

* * *

Тирменин топракъ башын джангы чыгъа тебреген кюн къызартханды.

Къырыкъ бла барыб энишге тюшген сууну таушун эшитдирмей, эртденги джел сызгъырады.

Тирмен чарх бурулмайды.

Тирмен ташла дыгъырдамайдыла.

Арбазда тюрт-мюрт эте тургъан адамла сёлешмейдиле. Таш суратлача, сирелгендиле хар ким тургъан джеринде.

Чубур тонун тешмеген Азрет сирелгенди, сыртына эки къапчыкъ салынган эшекчики башындан тутуб.

Джюлюннген башы бла биреулен, къыса тургъан ун машогуна ийлиб, къымсыз болгъанды.

Джукъусурагъан ёгюзле джепилген арбаны чархы бла кю-
реше тургъан Иммолат, къолунда чёгюч орнуна тутхан та-
шын да атаргъа унутуб, чёгелегенди тобукъларына.

Босагъа юсюнде Кюмюш Акка симсирегенди къолунда
къумгъаны бла.

Бары да кёз къакъмай, аман хапар алыб келген муккур
Ибрагимни бетине къатхандыла.

Кюмюш Акканы ити Добар джукъ ангылаялмай, къуйру-
гъун къысыб, хар кимни кёзлерине къарайды.

— Гитлер... Гитлерми, дединг? Ант этдир, эштмегенме бю-
гюннге деричи аллай ат, — дейди Азрет, Ибрагимни бетине
чыракъ ийиб эки кёзюн.

Ол сёзледен сора хар ким, уянганча, эс джыядыла.

Эштдирмей, акъыртынчыкъ къансыйды Добар.

Ийилиб машокну башын къыса тургъан темирчи Ахия, ёр-
ге туруб, белни тюзетеди.

Иммолат къолунда эслемей тутуб тургъан ташын узакъ
силдейди. Таш, учуб барыб, кёзлеучюкде къурт излей тур-
гъан къазланы арасына тюшюб, илгендириб тёрт джанына
чачады аланы.

Джел, баргъан сууну тауущун эштдирмей, хыны урады.

Къызыл кюнню таякълары Кюмюш Акканы тирменини къа-
быргъасын джарытадыла.

Къабыргъада тюнене мюйюзле джылтыраб тургъан джер-
де къара тамгъаны арасында тот чюй саргъалады.

Менден сора киши эслемейди мюйюзлени орну бош бол-
гъанын...

* * *

Мылы тубан басханды элин. Тауланы башлары тубанда
бугъунадыла.

Эл Советни аллында он джаш джоппу джыйылыб, аланы
тёгеренин къарт да, джаш да басханды.

Эки джангы ат арба аллары шахаргъа баргъан джолгъа
айланыб сиреледиле.

Кюмюш Акка джашлагъа сёзюн айтады:

— Ханс джетгенди сыртлада — чалкъы орнуна сауут-саба
алгъансыз. Кёзюгюз джити болсун, къолугъуз къаты бол-
сун, джау толусу бла сынасын кючюгюзню.

— Сакълагъыз сийыгъызны, джуртугъузну!.. Иги джолгъа
барыгъыз, хорламсыз къайтармасын сизни аллах, сау-эсен кё-
шошейик...

Къаты къучакълайды Кюмюш Акка тогъуз джашны.

Опунчуну эслемейди.

Опунчу Ахматды.

Башха джашланы аталары, аналары къучакъладыла Кю-

мюш Акканы джашын. Кеслериникиледен башха кёрмей, тилейдиле анга тилек.

Къурукъча узун Зухра Ахматны да, къалгъан джашланы да кёкюрегине кыса келиб, кесникине джетерге, къобузча джыйрыкъ бетинден джыламукъларын сюртеди.

— Джыламай ийгенинг ючюн, анам, къолунгу письмосуз этмезме, — дейди джашы.

— Джыларыкъ тюлме, джашым, къоркъма! Сабий заманында кёмеден кыйгъаны ючюн сени, аллахха сёзюм барды, не сынатса да, джыламукъ текмезге...

Джыламайды Зухра. Къара джаулугъун къаты кысыб, ташча къатханды, джашындан кёзюм алмай.

Къалгъан анала джылайдыла.

Келинле, эгечле джылайдыла.

Джай да, кыш да чубур тонун тешмеген хуртта къарт Азрет алагъа бир хыны этеди, бир ариу айтады:

— Тыйыгъыз кесигизни! Джашланы джолу къургъакъ болсун! Неге джылайсыз быллай джашлагъа?! Быллай джашланы джаулары джыласын. Сакъалымы-мыйыгъымы джюлютеме, тюу деб бетиме тюкюртеме мюйюз салдырайым деб келген Гитлерни ала эки къулагъын да кесиб къайтмасала... Хомух болмагъыз, джашла!

Джашла арбалагъа мине башлайдыла.

Ахматдан сора кишини кёрмейме мен.

Ахмат а кёрмейди мени. Кишини да кёрмейди. Аны кёзлери башха джерге къарабдыла. Баблинаны кёзлери, джабыу атылгъанча, кирпичлери бла джабылыбдыла.

Мен Ахматдан кёзюму алмай къараб турама, Ахмат мени эслегинчи. Эслегенинде, къол булгъаб чакъырыб, къулагъыма шыбырдайды:

— Сау къал, Сюлемен... Бойнумдан бир къаты къучакъла.

Къаты къучакълайма Ахматны. Зыбыр чачымы джаягъына ышыйма, кирпичлерим исси болуб, джыламукъ тобча тёнгерейди кёзюмден...

— Джигит бол, Сюлемен, — деб, Ахмат мени башым бла бнягъынлай Баблина таба къарайды.

— Джукъ айтырынг бар эсе, айт, — дейме. — Барыб анга айтайым.

— Кимге?

— Баблинагъа.

— Не айтайым?

— Энде сенден ариу кыыз джокъду, деб айтайым?

— Къарачайда сенден ариу джокъду де. Кёб айтыр сёзюм бар эди, айталмагъанма, де. Не узакъгъа кетсем да, кёзюме кёрнюб турлукъса, де.

Баблина кеси джангыз тюлдю. Къатында анасы да, башха тиширыула да бардыла да, айтханымы эштирге суймейди.

Мен а, къайтарыб, айтханымы джангыдан айтама.

Алгын акъыртын айтханымы кычырыб айтама.

Баблина, джылары келиб, ачы къараб: «Тохта сени, бюгюн этгенинги унутмазма», деб бир джанына джанлайды, аман этегинген тутса, кес да къач, дегенча.

Мен, джырыб барыб, Ахматны къатында сир къатама.

— Айтдынгмы?

— Айтдым.

— Джукъ айтдымы?

— Айтды.

— Не деди?

— Унутмазма, деди.

— Сау бол, къарнашым! Сау къал!

Джашла арбагъа миниб бошайдыла.

Эркишиле бекден бек тынгылайдыла.

Тиширыула бекден бек джылайдыла.

Чалкъычыла сыртны кенделен тизилгендиле. Чегет бауурда тиширыула дырын джыядыла. Джартысы сенек ауузла этедиле, джартысы аланы капналагъа урадыла.

Мен сыртны тѣппесинде сирелеме, атымы башындан тутуб. Азыкъ алыб келгенме элден. Азыкъдан сора да барды чалкъычылагъа къууандырыр затым.

— Э-э-эй! — деб хахайлайма! — Кѣремисиз мени?.. Келиб тургъанымы кѣремисиз?!

Чалкъычыла, келиб тургъанымы кѣрюб, дюрюлерин аягъына джетдириб, сыртны ѳрге чыгыб тебрейдиле. Эм аллында Кюмюш Акка келеди, акъ джинча, болгъаны агъарыб: бѳркю, сакъалы, келеги. Чалкъычыланы ызындан тиширыула тебрейдиле, сенеклени капнагъа чанчыб.

Сенекле чанчылгъан капна ачыуланган кирпиге ушайды. Келтирген азыгъымы атдан тюшюрюб, акъ кийизде джаяма.

Чалкъычыла да, тиширыула да келиб, бары да джыйылыб къол да, бет да чайкъаб бошагъынчы, джукъ айтмай турама.

— Не хапар элде? — дейди Кюмюш Акка.

— Хапар игиди...

— Нек тынгылаб тураса да сора? Айт..

— Юч письмо келгенди.

— Кимге келгенди? Кимден?

— Ахияны джашы бла солагъай Идрисден.

— Бирн уа?

— Бирине уа сенден сюйюмчю, Акка. Ахматдан сурат да, письмо да келгенди...

Кийизни тюбюнде джашырылыб тургъан эки газетни да, суратны да чыгъарама. Суратны кишини къолуна бермей, кесим хар кимни аллына тутуб къаратама. Баблинаны кѳз аллында, Баблина кызаргъынчы, асламыракъ тутама...

— Письмо уа?

— Письмо меннге келгенди, Акка.

— Биз да кёрейик. Не джазады?

— Хатасы джокъду. Тынч, эсен...

— Джунчугъанча нек этесе, джашчыкъ? Письмону къайда джашыргъанса, окъу бизге да, — дейди Иммолат.

— Элде унутуб келгенме, — дейме, — эндиги джол, ала келirme...

— Да бек сау бол, балам, къууандырдынг! — дейди Кююш Акка.

— Кёб джаша. Сююмчюнгю унутмазма. Энди азыгъынгы да бир кёрейик...

Хар ким тегерегине олтурадыла. Мен атыма суу ичириб келейим деб, оза барыб, эслетмей Баблинаны узун эшмесинден тартыб, кёз къысама...

Атыма суу ичириб, кишенлеб, бир джерде салынган юч мийик гебен таба тебрейме. Бир гебенин салкъынында олтуруб сакълайды мени Баблина...

— Кёзюнгю джаб! — деб, эки кёзюн да джабдырама Баблинаны.

— Энди ач!

Баблина, кёзюн ачыб, письмону сермерге умут этеди. Серметмейме. Мен да гебенлени тегерегине къачыб, ол да мени сюрюб, экибиз да арыб тохтайбыз.

— Адам тюлсе, Сюлемен! — дейди Баблина, кёлю къалгъанча этиб.

— Ма, окъу! — дейме. — Адам тюлме мен. Менден аман зат болмаз дуняда. Ахмат да алай айтыб тура болур. Алты письмо джазады ол муну бла меннге. Мени атымы хаман да джангыз конвертде джазады, сени атынг а алты письмода онджети кере джазылгъанды...

Письмону Баблинагъа бериб, кетиб тебрейме.

— Сюлемен, — дейди Баблина ызымдан. — Кёлюнгю къалдырма менден. Кесинг билесе къалай сюйгеними сени. Туугъан къарнашчыгъымдан башха кёрмейме, аллах шагъатды. Элде сенден сюйгеним джокъду...

— Элде да, Къарачайда да сенден арну джокъду, — деб Ахматны сёзлерин айтама Баблинагъа.

Мен къайтыргъа азыкъ къабыб бошайдыла. Тиширыула, сауутланы джыя, тюрт-мюрт этедиле. Эркишиле кими тютюн тарта, кими сагъышларын къаза, солуйдула.

Иммолат, бир джанына чыгыб, эджиклеб, ичинден газет окъуйду.

* * *

Кёб заманны джерни тубан басыб, къачхы джангурла тохтамай, ууакъ-ууакъ джауа бездириб, джарыкъ кюн джылтырагъанды кёкде. Къыздырмайды кюн, мийик чыкъгъанлыкъгъа, къыздырмай арну джарытады, ышартады джерни.

Джибиб тургъан джер джылыныб, кёкге джукъа тютюнле чыгъадыла сыртладан.

Элде хар юй тюнене туугъанча джылтырайды, кюнню ала-мат боюу тегюлюб юслерине.

Почтаны терезесини тюбюнде чыпчыкъла неге эсе да къуу-анч этедиле. Бек сейирди аланы оюнлары, кёб къараб тур-санг. Къанатларын кериб, джыйыб, харс ургъанча этиб, бир-бирини тегерегинне айлана, бары да бирден джырылдайдыла.

Не мутхуз кюн болса да, аман хапар ачы тиеди, быллай джашнай тургъан кюн'а эки къат ачыды.

Келгенди аман хапар.

Джюрегим, терезе тюбюнде чыпчыкъланы бирича, къы-мылдай, кесин биринчи кере ол кюн билдиргенди сегиз джы-лымда.

Почтада ол кюн менден сора да кёбле бар эдиле. Аланы джюреклери да меникича тыпырдагъан болур эди, ол хапар-ны билгенлей...

Ибрагим гитче тёртгюл къагъытчыкъны эки къолу бла къыйырларындан джийиргенгенча тутуб къарайды.

Гитче къагъытчыкъ кёкдю.

Кёгергенди Ибрагимни сары бети.

Къашы-башы туююлгенди.

Къалтырайды эринлери.

Аллай къагъытчыкъ биринчи келеди элге.

Арта тёрт джылны келе-келе тургъан эдиле.

Ол къагъытчыкъ узакъдан келгенди.

Ол Кюмюш Аккагъа келгенди!

Ахматны ёлген къагъытыды ол.

Эшик аллында эркишиле башларын энишге ийиб тынгы-лайдыла, кими чалманнга таяныб, кими джерге чегелеб, ки-ми сир къатыб.

Аладан бир джанында, джоппу джыйылыб, таш саладыла къатынла, ийнанмай эшитгенлерине.

Зухраны арыкъ къолу нартюх бюртюклени бир джерге джыя да бёле, ауузу да тохтаусуз бир затланы шыбырдай, кёзлери мутхуздан мутхуз бола барадыла.

Ташны чыкъгъанын керюб, джыламукъладан тола башла-гъан кёзлерин кёкге кёлтюрюб, тилейди:

— Аллах, суйген къулунгу джанына джандетинги эшикле-рин ач.

Тюз айта эди къагъытчыкъ.

Кюмюш Аккагъа келген эди къагъытчыкъ.

Письмо келсе, меннге бере эди, тирменчиге элт деб, Ибра-гим.

Къагъытчыкъны бермеген эди меннге.

Джан хурджунуна терен сукъгъан эди.

Элт десе да, элтирик тюл эдим.

Элтеллик тюл эдим.

Почтаны терезесини сууук мяласына мангылайымы тиреб, эшик аллына къараб турама кымылдамай.

Къайдан эсе да чартлаб чыгыб, булуг сюрюу кюнню джабады.

Кюн салкын бола тебрейди.

Терезе тюбюнде чыпчыкъла джарыкъ джырылдайдыла алгынча.

Тиширыула бирем-бирем чачылыб бошагъанларында, чыпчыкъла Зухра джассы ташда кююб кетген нартых бюртюкленн чёблейдиле, кюуанч этиб.

Кюн салкын бола тебрейди.

Ибрагим эслемейди мени.

Эслей эсе да, джукъ айтмайды.

Эринлерин къаты кысыб, столда кягъыт къалау бла кю-решеди.

Джангур джаууб башлайды.

Тамчыла терезени тюедиле, почтаны дран башын дюнгюрдетедиле.

Джангурну сакълаб тургъанча, джаугъанлай, эшикге чыгыб юйге тебрейме.

Джангур джауа тургъанлай джылагъанны бир таб заты барды: бетинге тёнгерёб баргъан джыламукукъла тамчылагъа ушаб, джылагъанынги киши эслеяллыкъ тюлдю.

Юйге баргъан джолумдан бир джанына бурулуб, къапхакъ башындан Кюмюш Акканы тирменине къарайма.

Узакъды былайдан тирмен. Узакъ болса да, къабыргъасында къачан эсе да алтынча саргъалгъан мюйюзлени орнуна тот чюйню саргъалыб тургъанын кёреме.

Кюмюш Акка кеси джангыз сууукъ юйюнде намаз эте тургъаны кёрюнеди кёзюме.

Кёб болур аны аллахха тилеклери. Кёб, аз эсе да, бир тилеги уа ишексиз да барды.

Джашындан адкын хапары болмай, ол тилек тилейди:

— Аллах, джангыз баламы тукъум эт! — деб...

* * *

Азретни юйю къапхакъ башында салыннганды. Терезелери Къобаннга айланыбдыла. Аладан къарасанг, тирмен ариу кёрюнеди.

Ненча кере къарагъан болур ол терезелеге Ахмат? Киши да санамагъанды, киши да билмейди. Баблина билмей эсе...

Кеси уа къаллай бир кере къарагъан болур Баблина терезеледен тирмен таба? Ненча кере кёрген болур, алай къараб, Ахматны бир суугъа тюшюб баргъанын, бир машок кёлтюрюб тургъанын, бир отун джара тургъанын.

Бир-бирини кёзюнде ёсгендиле Баблина бла Ахмат.

Къараялмайды энди тирмен таба Баблина.

Къараса да, джылайды.

Къапхакъ башында джыйылыб, Ахматха сарнайдыла тиширыула.

Узун кёк ташны сал агъачха ушатыб, анга айланыб тарададыла.

Бири сарнаб бошаса, бири джууугъуракъ олтуруб башлайды сарнаб. Джарыкъ ай тийибди аланы юслерине.

Азрет да, талай къарт да башларын эниште тутуб тынгылайдыла. Къаты кысхандыла тишлерин къартла.

— Кёзюмю джарыгъы, джанымы тутуругъу, — деб джылайды Зухра тобукъланыб. — Джити эди кёзюнг, сакъ эди къулагъынг. Тау башында къонуб тургъан къуш баланы кёре эди кёзлеринг, тал терекден тюшген чапракны эшите эди къулагъынг.

— Кералмадынг джюрегинге учуб келген ачы окъну...

— Эшиталмадынг къоргъашыны сызгыргъанын. Джатады ёлюгюнг тюзде. Келмейди къолубуздан, кючюбюзден ёлюгюнгю табыб арабызгъа алыргъа, кийдирмейбиз кебин субай санларынга, джабалмайбыз къолубуз бла кёзлеринги...

— Джатаса узакъ тюзде, джукъ эшитмей, джукъ кёрмей...

— Джарлы атанг а, кюнлени санаб, къайтыр кюнюнгю сакълайды, ашыгъады, кюсейди, сен сау-эсен къайтыб келиб, арбазында къууанч кюнню атарын.

— Сакълама, Акка, деб айталмайбыз, боллукъ тюлдю алай кюн деялмайбыз.

— Ким айталыр анга джарыкъ джулдуз джукъланганды деб, алтын сауут сыниганды деб?

— Айталмайбыз джукъ да анга, сени джанынгы алгъан мурдаргъа айтабыз сёзюбюзню:

— Аскерлеринге алчы болуб келгенсе бизге, аланы аллын-да сал агъачха салыныб къайт юйюнге...

— Амин! — дейдиле къартла.

— Мычымасын ёлюмюнг, тилейбиз уллу аллахдан, терк джетсин! Андан къутулургъа мадарынг болмасын... Чыпчыкъ болсанг — къармакъ болсун, сыртда чёб болуб сирелсенг — чалкъы болуб кессин!

— Ахматны джанын алгъанынгча, алынсын джанынг. Атанг бар эсе, Ахматны атасы кёрлюк кюнню кёрсюн атанг. Суйген кызынг бар эсе, аны суйген кызы таралгъанча таралсын... Сау элни къууанчын къурутханса, элиги къууанчы къурусун...

— Сен болмасанг, джылау бола тургъан арбазда тойкъууанч боллукъ эди бусагъатда. Юй боллукъ эди, тукъум боллукъ эди Ахмат. Ахматны да къурутдунг, аладан тууарыкъ джанланы да къурутдунг.

— Къалын хансха чалкъы кириб, дюрю алыб чыкълан-

ча, адам инсандан дюрю алыб чыкъдынг. Тукъумсуз бол, эл-сиз бол! Туудугъунг бар эсе, сеннге налат бере, арымасын!

— Тёкген къанынг кёкге чыгыб, юсюнге кызыл джангур болуб тюшсун. Аллах амин десин къаргышыма!

— Амин, — дейднле къартла.

Азрет ёрге къобуб, Зухраны имбашына къолун салыб: «Сёзюнг къабыл болсун!» — дейди.

— Унутмагыз Зухра айтхан сёзлени. Тилегиз намазлыкъ-гъа киргенигиз сайын ол тилеген тилекленн...

Ай мийикден мийикге чыгыб барады. Булут бускакла айны сюрюб, бир джете да юсюн баса, бир джеталмай, арыб тохтайдыла. Къапхакъ тюбюнде джылтырагъан Къобан сууну арасында къаралады айрымкан. Айрымканны къарауулуча сиреледи тирмен. Добарны чабхан тауушу узакъ эштиледи.

Эки терезеси джарыкъ джанады тирменни. Терезелени арасында къап-къарангыда бнягъынлай саргъалгъан тот чюй кёрюнеди кёзюме.

* * *

Почтаны аллында бнягъы къартла джыйылгъандыла. Кюмюш Акка джокъду аланы ичинде.

Къартланы бир-бирлери, Кюмюш Аккадан джашыны хапарын джашыргъандан хайыр джокъду деб, бир-бирлери да огъай демей, алай а къалай билдирейик деб, терен сагъышха кириб турадыла.

— Бир кюнню джашыр, эки кюнню джашыр, хаман джашырыб къалай турлукъса? — дейди Иммолат, Ибрагимге къараб, — эки толу ийыкъ ётдю, биз ауузубузну кысыб, ол да хар кюн сайын бери келиб, «Ибрагим, джашладан не хапар?» деб, кёзюнге къараб, къачаннга дери турлукъду? Къалай этсенг да, Ибрагим, джаным, кёзюм, ишни ачыкъ этерге керек болур...

— Айталлыкъ тюлме, Иммолат, — дейди Ибрагим. — Айтсам, алгъаракъ айтырыкъ эдим. Бусагъатда уа ауузум ачыллыкъ тюлдю, кеси да иги танг ауруб турады Кюмюш Акка. Сууукъ чабдыргъан болур, тюненеден бери джатады. Алай айтханлыгъыма, ёре болса да, билдираллыкъ тюлме...

— Хаджи хариб бир таурухну айта эди, — дейди Азрет. — Ол таурух эсиме тюшдю бюгюн. Бир ханны джашы уугъа барады да къайтмайды къайтыр заманында. Сакълай турады да, атасы къайгыгъа киреди. Джюз атлыны къурашдырыб неди тёрт джанына.

— Барыгъыз — дейди, — ашыгыгъыз. Джаныгъызны, саныгъызны аямагъыз. Иги хапар келтиргеннге — кеси элталгъан бир алтын. Аман хапар келтиргеннге да аллай бир алтынны эритиб тамагъындан къуарыкъма.

Барадыла атлыла. Кёб, аз джюрюй эселе да, бир тар къулакъда джашны ёлюгюн табадыла, айю талаб, сагал-сагал

болуб. «Эки эшигибиз джабылды, не этейнк энди», — деб, сиз бусагъатдача тынгылашыб тургъанлай, бир джаш сюрюучю келиб хапар сорады, «Не болгъанды сизге?» деб.

— Болуб а не боллукъду, — дейдиле насыбсызла, — чоґ ма былайды. Бу хапарны алыб барсакъ, джашауубузну артын этеди хан.

— Келигиз, мен айтайым ханнга аман хапарны, — дейди джаш. Барын да ызындан тизиб барады да, сиреледи ханны аллында.

— Не хапар келтирдинг? — деб сорады хан.

Джукъ айтмайды джаш. Сыбызгъысын алыб, согъуб башлайды. Таралтады сыбызгъыны, ахсындырады. ангылатады ханнга ишни. Не этерик эди хан, сыбызгъыны бютеу тешигин эриген алтын бла битеб, джашыны джылауун этеди.

Аллай сюрюучю табхынчы сакълаб турмай, таблыгъын ма-раб сездирирге керекди Кюмюш Аккагъа.

— Аман хапарны сездирирге таб заман болмайды, — дейди Ибрагим. — Мени сартын, сезмей турургъа керекди ол, къаллай бирни джашаб турса да... Кёбге тёзе келгенди ол, бу къыйынлыкъ да басыб тургъанын билсе, кёлтюраллыкъ тюлдю...

— Суйсек, билдирейик, Ибрагим, суймесек, къояйыкъ, ол кеси къуру тюшлеринден билсе да, билмей къаллыкъ тюлдю. Тюшлеринден билмесе да, письмо келмегенден билликди. Аны ючюн дейбиз ансы, билмей тургъандан игиси уа джокъ эди...

— Письмо келирни мен бойнума алама. Къалгъан затдан билмесин ансы, — дейди Ибрагим...

* * *

Къачны сууугъу джууукъдан джууукъ келе эди. Эртденбла уянсанг, эшик аллында, бачхалада, терекледе кърау. Бачхала эртде орулгъандыла, нартюх кюлтеле къатыб, саргъаладыла, алтын шатрлача, хар юй аллында джити къаланыб.

Чабыб Къобаннга тюшгенибизни къойгъанбыз сабийле, джай исси кюнледеча. Айрымканда мал, адам да аздан аз кёрюнеди. Джангыз къазла сууукъну стемей, сюрюу болуб тюшедиле ары. Акъгъан чапракъдан сап-сары окулу айрымканда айланадыла ала, къар джуммакълача, агъара.

Тирмен ишлемейди. Ишлемесе да, элчиле кёб келедиле бери Кюмюш Акканы кёре.

Мен да хар кюн сайын келеме.

Акъыртынчыкъ кириб, акъыртынчыкъ Кюмюш Акканы джатхан орнуну къатында гитче тапчанчыкъда олтурама. Кёбюсюне тынгылаб турабыз Кюмюш Акка да, мен да.

Кёб сёлешгенбиз экибиз да. Ол да, мен да бир-бирибизге айтырыбызны айтыб бошаб, нени юсюнден сёлеширге билмегенча турабыз.

Бир-бирледе Кюмюш Акка джастыгыны тубюнден письмо джоппу чыгъарыб, тынгылагъанын бузмагъанлай узатады меннге.

Письмола, къачхы чапракълача, саргъалыб, башлагъандыла. Къызыл бусхулчукъ бла къаты къысылыбдыла ала. Онбешге джууукъ бардыла саны. Бусхулчукъну тешиб сорама:

— Къайсын окъуюм бюгюн, Акка?

— Къайсын суйсенг да окъу, балам!

Ол онбеш письмону хар бирин бешишер кере окъугъан болурма. Къачан эсе да эджиклеб-эджиклеб окъуй эдим, бир харифни бир харифге кючден тагъа эдим. Энди аланы азбар билиб бошагъанма. Кюмюш Аккагъа келтюрмейме кезююм. Ол да, меннге къарамай, эсин ийиб, кезлерин джабыб тынгылайды.

Письмоланы окъугъаным сайын бир затха сейирсингенлей барама: къалай билалмайды, къалай сезалмайды билмегени болмагъан Кюмюш Акка ол письмоаны асламысын Ахматны аты бла муккур Ибрагим джагъанын?

Аны юсюнден бек кёб сагъыш этеме. Бир-бирледе джылаб, кертисин айтыб къоярым келеди, алай а кесими тыяма...

Кюмюш Акканы сау болуб кереме. Сау болуб, къолуна да эртдеден бери къоюб тургъан гулоч таягъын алыб, эртденбла эшик аллына чыгъады. Ол босагъа юсюнде кёрюнгенлей, Добар, къансыб, эки аягына чырмалады, бетин ышымларына ышыб, къууанч тыбырлы болады...

— Тансыкъ болгъанмамы дейсе? — дейди Кюмюш Акка— Мен да болгъанма. Кёрюрге суймей турмагъанма, ёрге къобалмай тургъанма. Джатхан алты кюнюм алты джылча кёрюнгенди, оллахий. Ненгди ауругъанынгмы? Тейри, сау джерим джокъду. Артыкъсыз да белим бек къыйнайды, юзюлюб баргъанча болады. Джанымдан умут юзюб бошагъан эдим, энди къобалмазми деб... Къоймайдыла къобмасам. Къоб, дейдиле кере келгенле. Ёлме, дейдиле, джаша энтда. Тюзюн айтсам, джашагъаным боллукъ эди, барыны да артында къалгъанма кесим джангыз. Азды джашагъанынг, дейдиле, табханларын ташыйдыла, аууз къабынларын меннге къабдырадыла. Джауму дейсе, балмы дейсе, къозу этми дейсе, меннге келтириб кюрешмегенлери джокъду. Бу къыйын заманда аллай бир затны да къайдан табадыламы? — дейсе. Ант этдир, билмейме...

Добар, Кюмюш Акканы сёзлерине тынгылаб туруб, башын ёрге келтюрюб, биягъынлай къансыйды къысха-къысха...

— Энди игирекмисе, маджалмыса? — дебми сораса? Маджалма, аллахха шукур! Сау болсунла элчиле, аякъ юсюне салгъандыла...

— Гулоч таякъчыгынгы нек алгъанса, маджал эсенми дейсе? Да не этейим, Добар, джаным? Қъартма, бир затха таянмасам, аумаи къалай чыдайым?

Қъарнашы болгъан къарнашына, эгечи болгъан эгечине, джашы болгъан джашына таянады. Мен а кимме таянайым? Гулоч таягъымдан сора кишим къалмагъанды...

Нек ачы къансыдынг алай? Ахмат джашынг а? — дебми сораса? Бош сораса Ахматны, джаным...

Джокъду Ахмат.

Джабханды къайда эсе да узакъ джерледе эки кезюн, сени да, мени да керюрге термилиб, кералмай.

Узакъ джерледе, биз танымагъан, билмеген, аягъыбыз басмагъан джуртлада бергенди джанын, къазауат эте...

Улума, Добар, къансыма!

Улусакъ, къансымакъ да, болуру болгъанды...

Билмейми тура эдинг, джарлы, бусагъатха дерн Ахматсыз къалгъаныбызны? Джашырыбмы къойгъандыла сенден да?

Тюз этгендиле.

Сен да билмегенча эт да тур.

Тынгыла да тур.

Бизни кергенлей, хар ким кезлерин энишге ийиб, къымсыз болсала, джукъ билмегенча этерге керекбиз.

Мукур Ибрагим Ахматны аты бла письмоланы бизге окъуса, биз джукъ билмегенча этерге керекбиз.

Хар кимни къыйынлыгъы бусагъатда кесине озуб боллукъду. Билгенибизни билдирсек, андан да ауур боллукъду хар кимни кесини къыйынлыгъы, бизники уа аны ючюн дженгил болааллыкъ тюлдо.

Тынгыла да тур.

Улума, къансыма, ашама джан-джанынгы...

Тез...

Тирменде тезалмасакъ, элге барайыкъ... Элде тезалмасакъ, андан да ёрге чыгъайыкъ, къабырлагъа... Хар неге да тезюб тургъан, хар неге да тынгылаб тургъан Қъарачай къулакъда джатханлагъа барайыкъ да, ала бла бир кесек тынгылашайыкъ, аладан юрениб турама джашагъанлы кесими басаргъа, неге да чыдаргъа...

Кел алагъа барайыкъ...

Атлайды Кюмюш Акка узун орамны ёрге.

Бацын да, къуйругъун да салындырыб атлайды Добар ызындан.

Киши тюбемейди алагъа.

Алаша юйчюкле анда-мында, оджакъларындан тютюн чыгъа, мугур болуб сиреледиле орамны эки джанында.

Эски чалманла къынгыр-мынгыр керюнедиле.

Терекле чапракъсыздыла, джалан бутакълары сууукъ аязда титирейдиле.

Қъолан эшекчик къолан бусакъны къабугъун кемиреди...

Орамны ётуб, Кюмюш Акка бла Добар мор сыртны ёрге чыгыб, барадыла. Сыртны башында кызаргъан кёкню джарыгында суратлары ариу танылыб барадыла ала.

Джыджым бла тагъылгъанча, не артха кълмай, не алгъа бармай, атлайды къарт ит къарт несини ызындан.

Баргъан джерлерине джетиб, Кюмюш Акка ташха чёге-леб, Добар да аяздан аны ышыгына кысылыб сиреледи.

— Келдик, Добар, тилсизлеге, сангыраулагъа, — дейди Кюмюш Акка. — Джукъ эштмейдиле, джукъ айтмайдыла мында джатханла. Къаты кысылыбды эринлери, кючлю бегибди кюлакълары. Алай болгъанлыкъгъа айта билсенг, эштедиле. Тынгылай билсенг, сёлешедиле. Тынгылачы. Эштемени бир ташдан бир ташха ётуб баргъан ауазланы? Ала мени джууугъуму-тенгими ауазларыдыла. Ала мени чакъыргъан этедиле.

Эштеме сизни... Огъай демейме, кёб турмай сизге барлыкъ-ма. Мычырыкъ тюлме мында. Хазырма.. Бир затдан къоркъама джангыз...

— Неди джер юсюнде ол гюрюлдеген? — деб сорсагъыз, не айтайым сизге мен?

— Ким салгъанды от, нек джанады джер юсю? — деб сорсагъыз, не айтайым мен?

— Къандады джашынг Ахмат? Туугъан джеринде нек джатмайды бизни бла? Аллай бир джашаб, къалай излеб табалмадынг мадар, джер юсюнде хар не рахат болурча? — десеги, не джууаб табайым мен сорууларыгъызгъа?

Тирмен тарта эдим, чалкъы чала эдим. Бачханы битдириб, хайырын алыргъа кълумдан келе эди. Тойда-оюнда алгъыш айта биле эдим. Ёлгени басдыра, туугъанны ёсдюре биле эдим. Кёзюм кёре эди, кюлагъым эште эди. Кёб затха усталыгъым, кючюм джетерикди деб тура эдим. Джер къатышыб башлагъанында уа, джукъ да келмеди кълумдан, джаннганы джукълата билмедим, гюрюлдегенин тохтата билмедим, джашлагъа джюзюб келген джау окъланы тыя билмедим...

Башын энишге ийиб тынгылайды Кюмюш Акка. Акъ са-къалын сууукъ аяз тарайды.

Къарт Добар, къарт несини ышыгына кысылыб, мыдах-мыдах къарайды къабыр ташлагъа...

* * *

Тюнене кюн хыны эди. Джел келиб шуулдата эди айрым-канда тереклени. Сап-сары чапракъланы кёкге чыгъарыб, буруб-буруб, дагъыда джерге тюшюрюб, ала келиб, къалайда ышыкъ болса, алайда къалау эте эди. Кече тохтамай, ёрге-энишге чабыб, тирменни оджагъында сызгырыб, терезелерин тую эди.

Бек кыйын ётдюргенди Кюмюш Акка тюнене кюнун да, кечесин да. Юсюне эл джыйылгъанлай чыкъланды тангнга.

Бююн кюн ариу болганды, джылыды, джарыкъды, джайгы кюннге ушайды. Кёк кирсизди. Мийикден талай булут тюшюб келеди энишге, кюй сюрюу суу ичерге тизилиб келгенча сыртдан.

Кюмюш Акка бююн да кыйынды. Тирменни эки терезесин да ачандыла келгенле, алай а солуу табмайды.

— Эшик аллына бир чыгъарсагъыз, — дейди Кюмюш Акка.

Эшик аллы кирсизди. Тюнене джел алыб келген чапракъ да, не да бир джерге сибирилиб, къалау болуб, арбаз джылтырайды. Къалауну арасына сабы чанчылыб сиреледи джангы агъач сибиртги.

Тирмен чарх бурулмайды. Кеси аллына кымылдай, аз-аз тыккырдайды. Тёгюлмейди аны юсюне ауур шоркъа.

Къырыкъ кебгенди. Аны бир къабыргъасындан башлаб бир къабыргъасына дерн чибин ау созулганды. Джылтырайдыла кюнде аны кюмюш халылары.

Иммолат, джатма тюбюнде эки сенек аууз биченни джыйыб мурджар этиб, сенегине таяныб, сагъышха киреди.

Тиширыула, юйден кийизни чыгъарыб, мурджаргъа джаядыла, эки къуш джастыкъны да, джууургъан да джарашдырадыла кийизде.

Кюмюш Акканы алай гитчечик болуб къалгъанын эслемай къаллыкъ болур эдим, Ахия аны кюйнуна алыб келгеннин кёрмесем, Ахия мазаллы къоллары бла аны кёкюрегине къысыб, сабийни келтиргенча, келтириб орунга салгъан эди.

Кёб туруб ачхан эди кёзлерин Кюмюш Акка. Ачханында, кирсиз кёкню кёрген эди, эниб келген булутланы кёрген эди. Тёгерегинде басыныб тургъан къартны, джашны да кёрген эди.

Мутхуз эди Кюмюш Акканы кёзлери олсагъатда. Хар кимни иги кёрюб къалайым дегенча, бир къарагъанындан кёзюн алмай кёб туруб, биринден бирине кёче барыб, элден тирменнге тюшюб келген тик джолчукгъа къарагъанлай, бир кесек джарыгъан эдиле Кюмюш Акканы кёзлери.

Къуш ухчанча, эки къолун кенг джайыб муккур Ибрагим чабыб келе эди ол джолчукъ бла энишге. Узун аякъларын ташладан секирте, къоллары бла да къанатлача ёрге-энишге къагъа, келе эди ол.

Онг къолунда акъ къагъыт кёрюне эди.

Чабханын бузмагъанлай, бизге джетиб, Кюмюш Акканы юсюне къабланган эди, ауур солуй, Ибрагим.

— Акка, акка, тынгыла меннге... Энтда письмо келгенди Ахматдан. Тынч-эсенме дейди... Кёб турмай тюбеширикбиз дейди... Тынгыла, окъуюм.

Кюмюш Акка, къарыу болганын джыйыб, къолун кёлтюрюб, Ибрагимни бойнундан тартыб кёкюрегине къаблаб, къу-чакълагъан эди.

— Сау бол, алтыным, Ибрагим... Ахматны джашауу сеннге кьалсын, билеме Ахматны кьайда болганын, кёб турмай тю-беширикбиз. Билеме будай бюртиюкю бурула тургъан тирмен ташланы тюз арасына тюшгенин. Ауурдула ташла, кёбню эзерикдиле тохтагъынчы. Дженгил тохтатын аллах аланы...

Сау болугъуз барыгъыз да! Кьолугъуздан келсе, джашларыбыз тёкген кьанны бир тамчысын кьайтармай кьоймагъыз джаугъа. Замансыз ёлгенлени джашамай кьалгъан кюнлери сизге джазылсын... Насыб юлюшлери сизге джетсин...

Мен кетеме, хазырма мен, джангыз бир затха кьоркъама ансы... Не айтайым, баргъан джеримде хапар сорсала? Нек джанады джер юсю? — деселе, не дейим?

Ким салгъанды ёртен? — деселе, не дейим?

Биз кьоюб кетген берекет, насыб, рахатлыкъ кьайры думп болду, кимни терслиги, кимни гюнахы джетди? — деб сорсала, не дейим?

Бусагъатха дери, джукъусундан уяналмай тургъан адамча, сирелиб туруб, мен, Кюмюш Акканы ол сёзлерин эштгенлей, джюрегиме миз киргенча болуб, кьычырыкъ этеме:

— Менме терс, мени гюнахым джетгенди, Акка. Буу мюйюзлени мен думп этгенме... менме терс, мени терслигим... мен... мен.

Ачы кьычырыгъымдан хар ким илгениб кьарайдыла меннге. Кюмюш Акка башын меннге буруб айтады:

— Кёб джаша, балам... сенден тири джокъду тенглерингде... Уруш тохтагъанлай, атыл меннге... Атылыб кел да, кьабыр ташыма «Тохтады!» — де да кьычыр. Мен эштирча кьычыр, унутуб кьойма, тынч джаталлыкъ тюлме ол сёзюнгю эштгннчи...

Аздан-аз эштиле, Кюмюш Акканы ауазы тохтайды. Солугъаны ауурдан ауур болады.

Бекден бек урады бусагъатха дери кьайда эсе да бугъунуб тургъан джел.

Сабы бла энишге чанчылыб тургъан сибиртгнини булчукъларында сызгырыб тартыула согъады джел.

Кьырыкьда чибин ау титирейди джел ургъаны сайын. Ол тартыулагъа тепсерге чыкьганча, чыкьганды чибин ауну арасына кьара гыбы...

* * *

Ол кьач, бошалыргъа унамай, кёб созулгъан эди. Андан бери кёб джыл кетгенди, мен а кьачны сюймегенлей барама.

Бусагъатда джайды. Джашнайды джер, кёюн тёгюб. Кюн батаргъа тебрё, таулары башындан салынганды.

Кёкню джартысы кёгерибди, джартысы кьып-кьызылды. Ёртен тюлдю ол, от тюлдю, кюн кьызартханды аны.

Мен, Қъарачай Қъулакъгъа келиб, Кюмюш Акканы къабыр ташы бла ушакъ этеме:

— Эштемисе мени, Акка? Быйыл джыйырма джыл болады мен бери чабыб келиб, сен тилегенча «Тохтагъанды! Тохтагъанды!» деб къычыргъанлы.

Эртде тохтагъанды уруш. Акка! Тынч джатамыса? Джумушакъмыды джеринг? Тюшмей турады, ол ёртен джукълангандан сора, джер юсюне ёртен. Джангы уруш болмагъанды. Джангыдан джашла кетиб, ёлюкleri тюзде, сууда къалмагъанды. Қъоргъашын окъла джаууб, джюзюб, Ахматны аудурганча, аудурмагъандыла бизни. Биз да, бизден сора тургъанла да узакъ джерледе джашауубузну тас этмегенбиз, элибизде, джерибизде бачха битдириб, чалкъы чалыб джашайбыз.

Тирмен да тартылады.

Эски тирменинги топракъ башы къанджал бла джабылгъанды. Мен тирменчиге.

Минги Тауда айланыб, буу мюйюзле алыб келиб ургъанма къабыргъада эски джерге.

Къаты чюй бла ургъанма. Сегиз джыл болгъан джашчыкъ келе-келиб, кече арасында аланы къобарыб суугъа атыб кеталлыкъ тюлдю.

Эштемисе, Акка?

Эштемисиз, Акка бла джатханла?

Эштемисиз, Ахия, Иммолат, Азрет?

Эштемисиз барыгъыз да, Қъарачай Қъулакъгъа кёчген элчилерим?

Эштесиз, билеме. Сангырау болмагъансыз сиз, не терен кирген эсегиз да джерге.

Тилсиз да тюлсюз.

Кёб сирелиб, къымылдамай турсам, мен бир ташдан бир ташха атлаб баргъан ауазланы эштеме.

Сизни ауазларыгъыздыла ала.

Сиз сорасыз:

— Къайгъы тюшмей турамыды джер юсюне?

— Есемидиге, тоб атылгъан тауушдан къоркъмай, сабийле?

— Чагъамыды ханс?

— Чыгъамыды эртден сайын кюн?

— Чыгъады кюн, — дейме. — Чагъады ханс. Сабийле тууадыла, ёседи элибиз.

Тынч джатыгъыз.

Эсибиздесиз.

Джюрегибиздесиз.

Сёз беребиз сиз джатхан джерни джаугъа теблетмезге!

Тынч джатыгъыз барыгъыз да.

Тынч джат, алтындан багъалы Кюмюш Акка...

КРИТИКА ЛИТЕРАТУРАНЫ КЪЫСХА ОБЗОРУ

Литературалыкъ критика — литературоведение деген илмуну юч бѣлюмюню бириди (литератураны историясы, литератураны теориясы — къалгъан эки бѣлюмюдюле).

Къарачайда литературалыкъ критика суратлау литератураны биринчи китабчыкълары басмаланнганы бла бирге чыгъыб башлайды. Къарачай тилде биринчи китаб болуб къарачай суратлау литератураны башлагъан Къаракетланы Иссаны назму джыйымдыгъы — «Джангы шигирле»¹ — болгъанды. Бу китабчыкъны 1924 джыл Москвада Центриздат басмалаб чыгъаргъанды. Китабчыкъны чыгъарыргъа ол кѣзоуде анда ишлеген Биджиланы Асхатны болушлугъу болгъанды. Къалгъан назмула бла биргелей къарачай тилге кѣчюрюлген бютеудуння пролетариатны гимни «Интернационал» да бар эди.

Китаб чыкъгъанлай, кѣб турмай, ол джыл огъуна (1924 дж.) «Таулу джашау» газетде бу китабчыкъгъа «Джангы шигирле» атлы статьяда критикалыкъ анализ берилгенди.

Критикалыкъ статьяны ызындан, газетни юч номери кетиб, тѣртюнчю номеринде Гебенланы Гемманы «Дарфат бла Хаулат» деген пьесасына Борлакъланы Махаметни театрлыкъ рецензиясы чыгады.

Суратлау чыгъармаланы тышында да илму-публицистикалыкъ чыгъармалагъа «Таулу джашау» газетни бетлеринде критикалыкъ кѣз бла къарагъан статьяла чыгадыла. Сѣз ючюн, 1927 джыл Алийланы Джашыуну джашы Умарны «Миллет ишле, миллет культура Северо-Кавказ крайда» деген китабына къаралыб, тинтилиб, анга иги багъа берилгенди (китаб орус тилде басмаланнганды).

Былагъа эмда 20—30 джыллада газетледе басмаланнган талай статьяны барысына сѣзсюз критикалыкъ статьяладыла деб айтыргъа боллукъ тюлду: авторла асламысына, критикалыкъ анализден бир джанына тайыша, рецензия, библиография справка маталлы джазгъандыла.

Джаш совет къарачай литература айныгъандан айныб, ёсюб, кюч алыб барады: 30-чу джыллагъа уллу джеттишимле этеди. Сѣзсюз да, бизни литературабызны ёсюмюне орус классикалыкъ эмда совет литератураны юлгюсю, литератураны джашау бла байламы себеб болгъанды. Бу джыллада къарачай литература бла культурада эм белгили зат болуб Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы чыгады. Къарачай литературада бу биринчи романды. Байкъулланы Даутну «Залихат» деген поэмасы, Ёртенланы Азретни «Сафият»,

¹ Шигирле — назмула.

«Насра-Ходжаны хапарлары» деген чыгъармалары не джаны бла да сюзюледиле. 1936 джылда Чотчаланы Барисбий «Къара кюбюрню» экинчи кесегин сакълайбыз» деген статьясында Аппа улу Хасан Къарачайны кетген джашауун керти болумуча, реалист халда суратлагъанын, уллу политика магъанасын — артыкъ да бек 30-чу джыллада — белгилейди. «Къара кюбюрню» юсюнден «Къызыл Къарачай» газетде бу статья биринчи болуб чыкъгъан эди. Белгили критик-публицист Хубийланы Ислам (Къарачайлы) кесини «Къара кюбюр» бла къарачай беллетристиканы хакъындан» деген статьясында «Къара кюбюрню» ёмюрге унутулмазлыкъ магъанасын, не джаны бла да джеттишимлигин, теренлигин чертеди.

«Къара кюбюр» романига критикалыкъ кёз бла къараб, Орусланы Аминат, терен магъаналы статья джазыб, къарачай газетде басмалайды («Къыямытлары къорагъандыла» деген статьясы).

Орусланы Аминат Байкъулланы Даутну «Залихат» деген поэмасыны юсюнден статьясында аны баш геройлары экили болуб, авторну кесини джашау сезими иги кесгин болалмагъанын ачыкълайды.

Алай бла, 30-чу джыллада къарачай суратлау литератураны чыгъармаларын терен сюзюб, джеттишимлерин, кемликлерин ачыкъ кёргюзюб, окъуучугъа чыгъарманы идея магъанасын джашау бла тенглешдириб ангыларгъа болушхан, литература процесге керти магъанасы болгъан талай статья чыгъады. Алагъа сёзсюз да профессионал литература-критикалыкъ статьяла дерге боллукъду.

1957 джылдан бери литературалыкъ критиканы джангы ёсюю башланады. Джангы чыгъармалагъа газетлени, журналланы бетлеринде тохтаусуз рецензияла, отзывла басмаланадыла. Лайпанланы Сеитни — «Къалмайды дамы сюеменни чайнасанг» деб джаш назмучугъа джууаб, «Нюзюрюм»; Сююнчланы Азаматны — «Заман бла фахму» — белгили поэтни Къулийланы Къайсынны «Джаралы таш» китабыны юсюнден; Чагъарланы Османны «Джанкъылычны окъуй», «Адамла»; Байрамукъланы Нинаны — «Поэтни энчи кёрююм», «Кесинг кесингча бол», «Гитче китабчыкъ бла уллу проблемала», Батчаланы Муссаны — «Терен къараргъа»; Джаубаланы Хусейни «Халкъгъа джазылгъан зат магъаналы болсун» («Къарачай халкъ джырла» деген джыйымдыкъны юсюнден), д. а. к. статьяла.

Артыкъсыз да бек историялыкъ темагъа джазылгъан роман къаллай мизам бла джазылыргъа керек болгъаныны юсюнден критikle кёллерине келген затланы ачыкълайдыла. Бу зат (историзмни принциптери суратлау чыгъармада) Байчораланы Магометни «Уллу Къарачайда» деген романыны сюзюлююу бла башланады (Сёз ючюн, Лайпанланы Сеитни магъаналы статьясы муну юсюнден). Историялыкъ-революцион

тема къарачай литературада баш орунланы бирин ала башлагъанлыкъгъа, бу тема бла кюрешген джазыучулары, биринчи атламла этиб башлагъанлары себебли, сынамлары азды. Сынамлары аз болгъаны чакълы бир озгъан джашауну, историялыкъ затланы суратлауда кемликлери да аз тюлдю.

Къараланы Асиятны «Къарачай-Черкесияны литература-ларында история-революцион тема» деген статьясы туура бу затха джууаб береди. (Джаш джазыучулары чыгъармаларыны «Уллу джолгъа» деген джыйымдыгында 1968 дж. басмаланганды.)

Бююннгю къарачай поэзия бла поэтни юслеринден критикалыкъ статьялары Байрамукъланы Нина кзуру да «Ленини байрагында», «Литературная газетада», «Дон» журналда, «Ставрополье» альманахта басмалаб турады. 1970 джылда Нинаны критикалыкъ статьялары «Назму бла джазсала...», ызы бла «Поэзия и условная поэтика» китабчыкълары чыгъадыла.

Къарачай литератураны историясы 1957 джылдан илму джаны бла тинтилиб башлайды. Къарачай литератураны поэзиясын тинтиб, орус совет литературада болгъан затла тенгешдириб, поэтлени джетншимлерине багъа бериб, литератураны историясында аланы орунларын ачыкъ этиб, биринчи китабланы Петр Исаевич Балтин орус тилде чыгъаргъанды («Революционные песни Исы Каракотова» (1959) деген статьясы; «Страницы из истории карачаевской поэзии» (1962) деген китабчыгында. Ёртенланы Азретни, Байкзулланы Даутну чыгъармачылыкъ джолларын ачыкълагъан статьялары барды).

Бу джыллада Къараланы Асиятны фольклор байлыкъны тинтиб, къарачай-малкъар литератураны ёсюмюне фольклорну магъанасын ачыкълагъан «О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа» деген китабчыгы чыгъады. Аны ызы бла 1963 джылда чыкъгъан «Становление карачаевской литературы» деген китабында къарачай литератураны Уллу Ата джурт къазауатха дери (1917—1941) историясы берилгенди. 1966 джылда Москвада «Наука» деген басмада чыкъгъан «Очерк истории карачаевской литературы» деген китабында Къараланы Асият къарачай литератураны 1917—1964 джылладагъы историясын тинтиб ачыкълайды. 1971 джыл Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден къарачай литературада болгъан проза чыгъармаланы сюзюб, бу автор «О военной прозе в современной карачаевской литературе» деб китаб чыгъаргъанды.

60-чы джыллада джазыучулары джашауларын, чыгъармачылыкъ джолларын суратлагъан критика-биографиялыкъ очеркле бла статьяладан кзуралгъан джыйымдыкъла, фольклорну юсюнден ишле чыгъадыла: Къагъыйланы Назифаны «Тинте барыб...» (1965), «Халимат Байрамукова» (1966); Ор-

табайланы Римманы «Азрет Уртенев» (1965); Хубийланы Магометни «Совет кёзюудеги къарачай-малкъар халкъ джырла» (1969). Къарачай джазычуланы чыгъармачылыкъ джолларына болушхан орус совет джазычуланы — А. Серафимовични, Ю. Либединскийни, Н. Асеевни, Н. Тихоновну юслеринден джазылгъан Л. П. Егорованы «Дороги дружбы» (1969) деген китабы Къарачай-Черкес областны литературасыны историясындан кёб магъаналы бетлени ачыкълайды.

КПСС-ни АҚ-ни 1972 джылда чыкыгъан «О литературно-художественной критике» деген бегими критиклеге чыгъармаланы идея-суратлау магъаналарына багъа бериуде тамамлы, социал тинтиуде терен къарамлы болургъа керекди деб борч салады.

КПСС-ни АҚ-ни бегимини излемлери толтуруу джолда арт джыллада талай магъаналы иш этилгенди. «Ленини байрагъы» газетни бетлеринде историялыкъ, история-революцион темалагъа джазылгъан К. Къоркъмаз улуну «Горда бычакъ», М. Байчора улуну «Уллу Къарачайда», Байрамукъланы Х. «Чолпан» романларын сюзюу бла история-революцион романы къарачай литературада жанрлыкъ орун алыб башлагъанын, бу айтылгъан чыгъармаланы джетишимлери, кемликлери тинтиб, статьяла чыкыгъандыла. Аны кибиб къарачай суратлау прозаны Уллу Ата джурт къазауатха аталгъан чыгъармаларын сюзюб, аланы литератураны реалист джорукъда ёсююне къаллай магъаналары болгъанын, идея-суратлау джанындан терен, сай джерлери кёргюзюб, «Къарачай литературада Уллу Ата Джурт къазауатны темасы» деб статья басмаланады. Джазычула, окъуучула да критикледен энтда магъаналы ишле сакълайдыла.

ОБЛАСТНЫ КЪАРНАШ ХАЛКЪЛАРЫНЫ ЛИТЕРАТУРАЛАРЫ

Совет джазыучулары II Бютеусоюз съездинден сора (1954 дж.), Къарачай-Черкес областны литературасыны ёсюмюнде джангы кёзюу башланады.

Черкес литература

Бусагъатдагы черкес литератураны ёсюмю аны тамалын салгъан джазыучулары Гашоков Хуснини, Охтов Абдуллахны творчествосу бла, Уллу Ата джурт къазуатдан сорагы джазыучулары А. Ханфеновну, М. Ахметовну, В. Абитовну, А. Аковну, Р. Хахандуковну, К. Дугъужевни, Кохова Цуцаны, дагыда башхаланы атлары бла байланыбды.

Хусни Гашоков (1913—1983) ондан артыкъ назму китабны авторуду. Аны творчествосу, черкес совет поэзияны бегигени бла биргелей, ууакъ назмуладан поэмалагъа джол сала, тохтаусуз ёсюб баргъанына шагъатлыкъ этеди. Х. Гашоковну «Элин башында кюн», «Джаз», «Джюрегим къууанчдан толады», «Назмула бла поэмала» деген, дагыда башха китаблада назмуларыны кёбюсю да адамлары шохлугъуну темасына джазылгъандыла («Таулада джарыкъ», «Халкъланы шохлугъа», «Мени Черкесиям»), Коммунист партиягъа, уллу Ленинге, Ата джуртубузгъа аталгъан чыгъармаладан сора заман кеси излеген темалагъа чыгъармалары да аз тюлдюле.

Хусни Гашоков бла Абдуллах Охтов поэма жанрны тамалын салыб, андан ары ёсдюргендиле. «Таулу тиширюу» деген поэмада Хусни таулу тиширюуну унугъуб джашагъанын, аны ёмюрлюк артыкълыкыгъа тёзюмю бошалыб, анга къаршы тургъанын суратлайды. «Тирини джолу» деген поэмасында уа Гашоков Совет власть ёсдюрген таулу тиширюуну баш героиня этеди.

Охтов Абдуллахны (1909—1970) «Сафролокону дорбуну», «Бэланы ёзени», «Маремни туугъан кюню», «Хатханы джашы Мухамматны джыры» деген чыгъармалары фольклор бла байланыбдыла.

Алим Ханфеновну (1922) талай назму китабы чыкыгъанды («Джашауну макъамы», «Адамлыкъ», «Сюймеклигим», «Уста», дагыда башхала). Поэтни назмуларыны лирикалыкъ герою адамлыкъ дегенини эм баш магъанасын къоруулайды: «Адамлыкъ» деб юсюне джазылгъан орденин мен таза алтындан къуяллулугъун излейме», — дейди поэт. Керти адамлыкъ, пролетар гуманизм бла интернационализмни магъаналарын тутады Ханфеновда.

1959 джыл Х. Гашоковну «Атасы бла джашы» деген юч китаблы повестини биринчи китабы чыкыгъанды. Ол китаб Октябрь революцияны аллында черкес халкыны джарлылары

не халда джашагъанларын суратлайды. Аланы класс ангыларын уятыуда, джууукълашыб келген революцион тюрлениуню ангылауда не зат, кимле болушханын ачыкъларгъа, кёргюзюрге излейди автор. Ачлыкъда, джаланигачлыкъда джашайды Исхакъны юйдегиси. Ёмюрюн джалчылыкъда ашыргъан Исхакъ джашы Халилни джашауу, ёмюрю да кесиникине ушарына ажымсыз болады: тогъуз джыл болгъан джашчыгъын байгъа джалчылыкъгъа береди. Халилни сабийлик кюнлерин, Исхакъны сыйын аладыла байла. Байгъа баш ийиб, джазыуум былай болур деб, бой салыб, джарлылагъа башха дуня ачылыр деб акъылына бир да келмей, тёзюб, джашай барады Исхакъ. Исхакъны юй бийчеси да, къалгъан джарлыланы юйдегилериндеча, къолундан келгенича кюрешеди юйдегисине кёлтюргюч этерге: байланы юй джумушларын этеди, эскилерин джууады, джюнлерин ишлейди.

Джарлыланы быллай артыкълыкъ джашаугъа тёзер мадарлары къалмайды. Халкъ бу халда тургъанлай, патчахны тахтадан тюшюрдюле деб, Россиядан къууанч хапар келеди. Большевикле келгенлеринде, джарлы халкъ баш эркинлик табады, Совет властны салыргъа болушады, революцион ангысы ёседи.

Гашоковну «Агасы бла джашы» деген трилогиясыны экинчи китабында Баталпашинск отделде Совет властны салыр ююн баргъан кюрешни керти болгъан ишлери бла историяда белгилли адамланы сыфатлары суратланадыла. Советлеге къаршчы восстание башлар муратда Деникин бла Шкуро, тозурагъан аскерлерини адам санын толтурур ююн, къазакъ станселеден зор бла адамланы сюредила. Яков Балахоновну отряды контрреволюция бла кюрешге атланады, къаты кюрешде аны къаушатады.

Повестде бандитлени къолларындан ёлген черкес революционерле Гутекулов Даутну, Қъалмыкы» Асланбекни сыфатлары Гукеев Даут, Қъадыжев дегенлени сыфатларында кёргюзюледиле.

Хусин Гашоковну бу трилогиясыны ючюнчю китабы черкес элдеде социалист джангылыкъланы, баш эркинлик табхан халкъны къууанчлы ишини юсюнден хапар айтады. Бу китабын баш герою Исхакъны джашы Халилди.

Хусин Гашоков, А. Охтов, И. Амироков, М. Ахметов, Кохова Цуца, д. б. Совет властны ал джылларындан башлаб да кеслери кёзлери бла кёрюб, ишлеб, хар джангы тюрленуню сёзсюз билгенлери себебли, кёрген, билген затларыны юсюнден джазадыла.

Кохова Цуцаны (1920) «Фатимат» деген юч китабы повести автобиографиялыкъ повестди.

Повестни баш герою Фатимат, элде ёксюз къызчыкъ, эл школну, интернатны, ШКМ-ни (школа крестьянской молодежи) окъуб бошаб, андан ары да окъуб, баш окъуу алады.

Таулу кызыны баш окъуу алыб, кърал ишге кършулгъаны ол кърюудеген кърб таулу тиширыуну джолуду, Совет властын ал кюнлеринден башлаб да окъуугъа, таулу тиширыуну джарыкълыкгъа чыгъарыугъа мардасыз уллу акыл бърлюнгенине шагъатлыкъды.

Абдуллах Охтов, белгили совет джазыучу, таулу тиширыуну джашауун суратлаб талай чыгъарма джазгъанды. «Асиятны ташы» деген повести, черкес тилден орус тилге кърчюрюлюб, уллу аудиторнясын табханды. Джаш черкес кызычыкъ Асият элни Шагит-Али деген афендисини кыйынлыкъгы бла башын суугъа атыб еледи. Суу толкунла алыб бара тургъанлай, Асият, бойнуна тагъылыб тургъан дуаны алыб атаргъа кюреше, бир затла айтыб кычыргъаны адамланы кыулакъларына къранатлыны бушуу тауушуча келе эди.

Повесте джазыучу партия черкес элlege тиширыуланы арасында иш бардыргъа биринчи коммунистлени-активистлени орус тиширыуланы джибергенин, ол тиширыула къраллай магъаналы уллу ишле этгенлерин Дарья Васильевнаны сьфатында ачыкълайды.

А. Охтов черкес литературагъа дагъыда история-революцион темагъа джазылгъан сейирлик чыгъармала кършханды. Ол биринчи революционерлени — халкъны башчыларыны юсюнден «Алхасны джашы Тугъан» деген хапарны, «Кърый джол» деген повестни джазгъанды.

Кързауатны биринчи кюнлеринден огъуна къраламын сюнгюге алмашдырыб фронтха кетиб къралгъан Охтов Уллу Ата джурт кързауатны темасына «Он джыл мындан алгъа», «Дарий хызен», «Экинчи джолугъуу» деген хапарланы джазады. Алада ол Совет Союзну миллетлерини иннет бирликлерин суратлайды.

Уллу Ата джурт кързауатны темасы башха джазыучулары творчестволарында да ачыкъланады. Д. Мамхягов «Наташа» деген хапарда кързауатны заманында Ленинграддан келген орус сабийлени черкес анала къралай эркелетиб асыргъанларыны юсюнден хапар айтады. И. Багъатыровну «Джарияны бир кюню», «Бу суу бокъланмаз» деген хапарларында, А. Туаршевни «Кюн джарытады» повестлеринде солдатны кързауатда тулпарлыкъгы махталынады.

**Абаза
литература**

50—60 джыллада абаза джазыучулары талай назму, поэма, баллада, очерк, хапар джыйымдыкълары басмаланады, повесть, роман, лиро-эпикалыкъ поэмалары чыгъадыла. Литература джангы джюрюш алады.

Бусагъатдагы абаза поэзияны есюю Кърли Джегутановну, Бемурза Тхайцуховну, Джемуладин Лагучевни, Микаэл Чикагевни, Пасарби Цековну атлары бла байланыбды.

Цеков (1922—1984) кесини чыгъармаларында абаза фольклоргъа таянады, аны тилини таблыкъын хайырландырады.

«Мени тенгим», «Комсомолчуну тулпарлыгы», «Бир кыяны юсюнден айтыу», «Джюрек унутууну билмейди» деген поэтикалык китаблада Цеков халкылары шохлугу, этген кёзюледе болган джигитлик, Уллу Ата джурт кызауатта тулпарлары этгюр ишлери, поэти иши деген темалагъа джазанды. «Кёб сууланы бирге кышулганы» деген назмусунда джазычу орусула бла таулулары ёмюрлюк шохлуклары кёб суучуклары бир уллу суугъа кышулганылары бла тенг-лешдиреди. «Бир кыяны юсюнден айтыу» деген поэмасында уа эртеде заманлада таулула бла орусула, бирге болуб, тюрк-люле бла кюрешгенлерин суратлайды.

«Кыобанны джагъасында болган бир иш» деген поэмасыны магъанасы — бийлени артыкчылыларына халкыны кыаршы кюрешиди.

Бу поэмалада поэт, таурухлада айтылынган джигитлеца, баш эркинликни, Ата джуртну бек сюйген ёхтем таулулары сыфатларын суратлайды.

«Адам», «Комсомол билет» деген поэмаларында Цеков ким да таныган, билген адамлары образларын береди: абаза, черкес литератураны тамалын салган Т. З. Табуловну, (1879—1956), кесини джашауун бериб аскер бёлекни хорламгъа джетдирген комсомолчуну — лейтенант Х. Дударуковну.

Къали Джегутановну (1927) «Сени джырлайма, Ата джурт», «Эртден», «Бир джол бла», «Джашау» деген поэтикалык китабларында партия, ленинчи тема аслам орун аладыла. «Уллу ат», «Аврора» деген назмуларында поэт Ленинин иши ёлмезлигин, абаза халкыны, дунягъа джангыдан туугъанча болуб, джарыкчылыкгъа, эркинликге чыкыгъаны, таулулагъа Совет власты келгени Ленинин аты бла байланыб болганын кёрюзеди.

«Батырпа» («Батырны джашы») деген поэмасын К. Джегутанов фольклор мотивге таяна джазганды. Поэмада болган затла фольклор герой — «насыб излеучю» — бла байланыбдыла. Поэманы герою Батырпа, адамлагъа насыб табар ючюн бютеу джерни башын аулаб айланады, ууахты бла согушады. Аны кючю, джомакыдагы халкы геройлары кючлерича, бек уллуду, джюреги, джангы тюшген кыарча, кирсизди.

Адамны дуняда джашагъаныны магъанасы — халкыны насыбы ючюн кюрешиди, деген оюм поэманы баш магъанасыды. Абаза халкыны адетлерин, юй болумун суратлау уллу орун алады.

Къали Джегутанов лирика назмулары авторуду. Аны назмуларыны кёбюсю халкы джырла болуб къалгандыла («Ана», «Абаза кызыланы джыры», «Куджев Рамазан», «Сюймеклик», дагыда башхала).

Бемурза Тхайцуховну (1932) поэзиясына философиялык лирикады дерге боллукъду. Ол «Сюймекликни джилтини»,

«Ленинни юсюнден саггышлана», «Сюймекликни ауазы» деген назму, поэма kitabны, назму бла джазылган «Къолунгу бер, кюн!» повестни, «Туугъан джурт деген неди» деген назмула бла поэмала kitabны, «Къушну тюгу бла» поэма kitabны, д. а. к. авторуду. Ол уста тил бла, ачыкъ образла бла, тенгleshдириуле бла Ата джуртха сюймекликни суратлайды.

«Ишлесинле джюрекле» деген балладасында джазыучу Совет джуртха сюймекликни суратлайды. Совет Ата джуртубузну чексиз кючюн, космосну хорлагъан джашланы, кызыланы джигитликлерин кёргюзеди, «Юч терек», «Туугъан юйдегисинде» деген поэмалада поэт Уллу Ата джурт къазауатны заманында совет адамлары иннет-политика бирикмекликлерин, онглулуклары, ол затла джауну хорларгъа болушханларын ачыкълайды.

Лагучев Джемудинни (1932) назмулары, поэмалары «Къобанны джагъасында», «Эки джол», «Эртден», «Заман» деген kitabлада басмалангандыла.

«Эки джол» деген поэмасында ол эринчеклеге, ишни сюймеген, джашауну башын аулачулагъа, хаулелеге къаршычы от ачады, совет адамны коммунист шартлада ишлениую ючюн кюрешеди. Бу кюрешни Лагучев сатира бла юморну кючюн хайырландырыб бардырады.

Фольклор сюжетге таяна, ол «Хирчача» деген поэманы джазганды. Ашхылыкъ бла аманлыкъны (итликни), сюймекликни, тенгликни, шохлукъну, адамлыкъны, адебдилликни юсюнденди поэма.

Микаэль Чикатуев (1938) «Мен къобузну алама», «Инджик макъамла», «Къушланы адетлери», «Планеталаны ушакълары», «Атамы от джагъасы», «Джюрегини дневниги», «Абаза атлыла», «Абазаштаны джюреги», «Эки абрек», «Тау таууш», «Акацияны бутагъы» (орус тилде) деген поэтикалыкъ kitabланы чыгъарганды. М. Чикатуевни къаламыны тубюнден фольклор сюжетге джазылган «Кайдух» (арну, акъыллы нарт тиширыуну юсюнден), «Гурбий бла Фатимат» (сюймекликни повести), «Джулдузланы тубюнде» (халкъны джашаууну, турмушуну юсюнден) поэмала джазыучуну факмусуна шагъатлыкъ этдиле.

«Адам бла минг джылла» деген поэмада адамны джер башына не ючюн джаратылыннганын айтады. Джерни башында «гитче адамчыкъ» болуб, кесинг ючюн джашаргъа джарамайды. Биз джашагъан тынчлыкъсыз ёмюрде хар ким акъылынгы, кючюнгю да бериб тюзлюк, ашхылыкъ, социалист гуманизм ючюн тири кюреширге керекди деген магъананы туталды поэманы иннети.

Чикатуевни назмулары джюрекин теренинден уста къобузчу басыб чыгъарган тартыулагъа ушаш келедиле къулакъгъа.

50—60 джыллада абаза литературагъа джаш литераторла Шахымбий Физиков, Кучук Братов, Тлябичева Мири, Мухадин Дагъужиев, Къасай Баталов, д. б. келедиле. Ала кеслерини джангы дуня къарамлары бла, джангы темалары, джангы идеялары бла абаза литератураны байындырадыла.

Бу кезюуде абаза литературада проза (романла, повестле) дженгил ёсюб башлайды. И. Табуловну «Азамат» деген романы, 1952 джыл джазылыб, 1963 джыл басмадан чыгъады. Романда Октябрь революцияны аллы кезюу, байла, халкъны ашаучула бла джарлыланы кюрешлери суратланады. Джазыучу урунган халкъ, байланы артыкълыкъ этгенлерине теъзалмай къобуб, арда уа орус революционер бла шагърей болуб, таулула патчахны властына, джарлы халкъны эзичюлеге къаршчы уллу кюрешни джолуна чыкъгъанларын хапарлайды. Романны персонажлары революциягъа олсагъатдагъы болгъан джамагъат кюралышха къарамларына кере, бир-бирине къаршчы эки къауумгъа юлешинибдиле.

Замихшери Хачуковну (1918) «Аты бла бирге сатылгъан» деген повести абаза литературада граждан къазауатны эпикалыкъ халда суратлагъан биринчи китабы болуб чыгъады (анга дери граждан къазауатны юсюнден кюру эки-юч хапар бла очерк басмалангандыла).

Жиров Хамидни (1912 — 1972) «Тауланы уянгандары» деген юч китабы романы абаза прозаны эм джарыкъ чыгъармасы болуб чыгъады. Октябрь революциядан сора джылладан башлаб, эл мюлкде коллективизация болуб, колхозла кюралыб бошагъан джыллагъа дери абаза халкъны джашауун кёргозеди.

П. Цековну «Къазма» деген эки китабы романыны биринчи китабы 1962 джыл, экинчи китабы 1965 джыл басмадан чыгъадыла. Ол роман, джангы джашаугъа аталыб, эл мюлкде эски бла джангыны кюрешлерин кёргозеди. Романны баш геройлары зоотехник Асхат бла механик Рашид. Ала эскилик бла ачыкъ кюрешедиле, партияны, правительствону бегимлерин эл мюлкде бардырадыла. Джазыучу элни джашауу шахарны джашаууна джууукълаша, дженгил ёсюб баргъанын суратлайды.

З. Хачуковну, Х. Жировну, Б. Тхайцуховну, Ч. Татаршаону хапарлары, П. Нировну «Джашны джазыуу» повести, К. Джегутановну «Кёзбау ийше» романы Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден джазылгъандыла.

Б. Тхайцуховну, «Уууч бла бир топракъ» деген романы халкъны ётген заманын хапарлайды. Романда абазаланы бир къаууму XIX ёмюрге Турциягъа кечгенлерини юсюнденди. Патчахны колониалыкъ политикасыны кючу, динни къулдукчулары бла тюрк агентлени алдау сёзлери джангылтыб кетген адамлагъа джетген ачы къыйынлыкъланы суратлагъан бла биргелей, Тхайцухов Турцияда класс къаршчылыкъланы—

капиталистле бла пролетариатны, джер неле бла урунган эллиени да суратлайды.

Романда тюрк коммунистлеге бизден баргъан адамланы туудукълары да коммунист болуб къошулуб, тюзлюк ючюн класс юреш баргъаны уллу орун алады.

Романны баш геройлары — Алий, Абазана, Асият — революцион иннетни бардыргъан, халкъны эм баш, ашхы шартлары юслеринде болгъан адамладыла.

Бу роман окъуучула бек сюйген, абаза литератураны прозасыны уллу джетишимиди.

Ногъай литература

Бусагъатдагъы ногъай литератураны эм фахмулу чыгъармаларыны ичинде Фазил Абдулджалиловну, Суюн Капаевни романы, повестлери, Къумратова К., А. Киреевни назмулары, поэмалары, М. Киримовну, Керейтова Т. пьесалары баш оруну аладыла.

Эм джетишимли ёсюб баргъан прозады.

Уллу Ата джурт къазауатда бола тургъан затланы юсюнден джазылгъан Ф. Абдулджалиловну (1913—1974) «Кючлюени юйдегиси» деген повести Атаджуртну сыйын, эркинлигин къоруулагъан талай совет адам бла шагърей этеди.

Повестни тамалына Ата джурт къазауатны заманындан бир эпизодну — ногъай элли адамлары фашистле уруб тюшюрген совет лётчикни къутхаргъанларын — сала, джазыучу совет адамланы патриотлукъларын кёргюзеди.

«Къызыу акъгъан суу» романында Абдулджалилов ногъай элдеде коллективизацияны баргъанын кёргюзеди. Уракътай элли коллективизацияны кёзююнде болумуну юсю бла джазыучу ногъай халкъны джашауунда уллу социал-экономика тюрленуно суратлайды.

Романда коммунистлени (Асхат, Инал, Магомет), урунган элли активистлени образларын сыфатлаугъа уллу орун бериледи. Асхатны сыфатыны юсю бла партияны ишине кесин берген, тюз иннетли, Совет властны политикасын иги аңгылаялмагъан элчилеге тёзюмлю аңгылатыб юрешген, социализмни джауларына хатер салмагъан коммунистни кёргюзеди джазыучу.

Адис — алгъын джарлы, джалчы, унукъгъан, хар кимден къоркъуб, кесини акъылындагъын айтыргъа эркинлиги болмагъан адам, энди партияны, халкъны иши ючюн талныб, тир юрешген, белгили адам болады. Аллында не колхоз председатель Инал, не колхозгъа кирген активистле — бири да ийнандыралмагъандыла Адисни джарлылагъа насыб берлик колхоз джашау болгъанына. Джашау кеси, Совет властны джаулары бла юреш ийнандырады Адисни ол сёзлени тюз болгъанына. Аны класс сезими ёседи, колхозгъа киреди, колхоз къуарар ючюн юрешген активистлени бири болады.

Ф. Абдулджалилов «Къызыу акъгъан суу» деген романын

«Биригиуню сабаны игиди» деген романында андан ары созады.

Уллу Ата джурт къазауатдан сорагъы ногъай литературада Суюн Капаевни (1927) творчествосу тыйыншы орун алады. 1957 — 1967 джыллада аны «Ётюу», «Эски юйню бошалуу», «Акъчокъракъ элде», «Толу толкъунлу Тазасуу», «От джагъа» деген китаблары чыгъадыла.

«Эски юйню бошалуу», «Акъчокъракъ элде», «Джалан акация» деген повестлеринде Капаев юйдегиге, джамагъат джашаугъа эски кёз бла къарагъан, эски адетлени джюрютюу тохтаб, джангы алчы адетлени хорлаб баргъанын суратлайды.

Акъчокъракъчыла бир-бири ызындан тизилдиле: эл Советни председатели Темирболатова Ф; акъсакъал Салманатай, Аминовланы малчы юйдегилери, колхозчу Узын-Меджит, «акъчокъракъчы Мересьев» Салихан Бутасов «тенгиз кемени тюзледе кемеге ауушдургъан», акъчокъракъчы булбул — джырлаучу Эмине, дагъыда башхала. Аланы барын бирикдирген — ишни суймеклик, ачыкъ кёллююк, тюз иннетлик. Бары да, хар ким кесини орунда, махтаныу сёзлери болмай, къралгъа, халкъгъа джарагъан уллу ишни этедиле. Алай аланы къатларында ишни суймегенле, джыртхычла, тоюмсузла, джаншакъла, сёзчюле, харамашарла джашайдыла. Аллайла бла кюреш баргъанын, джашау кеси алагъа кяршчы болгъанын бегитеди автор.

Уллу Ата джурт къазауатны темасына джазылгъан «Толу толкъунлу Тазасуу» — тылда халкъны джау бла кюрешин, «Кёпюр» — тылда, фронтда да кюрешиную суратлайдыла. Бу повестледе баш орунну джау бла къаджыкъмай кюрешген, къолларында шоклары бла ёлген партизан тиширыула Коконнай бла Къанитатны образлары аладыла.

«От джагъа», «Юсан» деген повестледе С. Капаев джаш ногъай интеллигенцияны кёргюзеди. «От джагъа» деген повестде къарт Аружан от орунда отну джукълатмай тутханны кесине баш борчха санай эсе, аны кызы Рабиятха уа (повестни баш герою) адам сукъланныкъ сыйлы борч тюшгенди — ёсюб келген джаш тёлуге, ногъай сабийлеге илмуну, билимни отун джагъаргъа.

«Бекболат» деген романда С. Капаев кёбден бери эсине тюшюб тургъан муратын — джау бла кесини бошлугъу юйюк кюрешде халкъны тулпарлыгъын, чыдамлылыгъын, джашауну суйгенин, кючюн кёргюзюню — толтурады. Романны баш герою Бекболат деменгили, чыдамлы, халкъны акъылын, иннетин билдириую коммунистди.

Суюн Капаев кесини «Шокъалыдынг эсинде» деген повестинде ногъай элдеде 30-чу джылланы башында бола келген затланы юсюнден хапар айтады, чыгъарманы образлары бла тюзлюк, иннет тазалыкъ кеч, эртде болса да аманлыкъны, кир иннетни хорлайды деген оюмну ачыкълайды.

Джылны бир кёзююн — джаз заманны сфатын, шартларын суратлагъан бла башлайды джазыучу повестни баш хапарын. Джаз жылны башыды. Джаз ханс джангырады, джашау джол алады. Джаш адам Айсолтан да — повестни баш герою — атасына джарарча ёседи. Атасы Къурманбай, джарлылыкда инджилиб келген бир адам, «энди джашым джетди, отум джукъланмайды», деб къууанады.

Повестде Шокъа тауну этегинде бир элни, ол юйдегилени, элни адамларын кёрюзген бла къалмай, джазыучу кеси да ол джашаугъа къатышады. Джазыучуну оюму, джашаугъа къарамы повестни кёб джеринде тюбеген лирика туракълауладан ачыкъ болады. Повестни юретну магъанасын ачыкълай келиб, джазыучуну юйдеги, ата бла баланы арасында болгъан суймекликни хакъындан оюмларын, тенгликни, джолдашылыкны хакъындан хапарларын да эсге алмасакъ, чыгъарманы магъанасын толу ангылайлыкъ тюлбюз.

Капаевни башха джазыучула бла тенгледиргенде, аны кесини энчи хаты болгъаны ачыкъ болады. Суюн ашыкъмай, сабыр-сабыр оюмлаб хапарлайды. Ногъай халкъны сёз байлыгы, аууз чыгъармаларында джорюген терен магъаналы нарт сёзлери, айтыулары, акъыл сёзлери бла хайырлана биледи: «Сабанда келишмесенг, ындырда джагъалашырса», «Джангызны кюню къарангъы», «Аманлыкъ сингмез», «Юйдеги къан джутар, тюздеги май джутар», д. а. к.

Капаев ногъай халкъны аууз чыгъармачылыгын терен ангылагъан, терен билген джазыучуду.

Къумратова Келдиханны аты литературада 60-чы жыллада айтылыб башлайды. Поэтессаны лирикалыкъ фахмусу ал атламларындан огъуна ачыкъ белгиленгенди. Аны талай назмусу, бизни областда огъай, аны тышында да белгили джырла болуб джырланадыла энди. Келдихан граждан эмда суймеклик лириканы бирден джетишимли джарашдырады.

Граждан лирикасында ол патриотизм, интернационализм, миллет шохлукъ темаланы ачыкълайды. Кесини туугъан халкъны джашауунда эм аламат затланы ол миллет шохлукъ, уллу орус халкъ бла бирикгенлик бла байландырады. «Москва» деген сёзну поэтессагъа халкъ шохлукъ, миллет бирлик, къралыбызны кючю дегенден башхасы джокъду. Рахатлыкъ темалагъа джаза, ол Ата джуртубузну фашизмден къоруулагъанланы джигитликлерине махтау джырла этеди.

Аталаны джигитликлерини юсюнден джазгъанны, аланы юлгюлеринде джаш совет тёлню тулпарлыкъгъа, Ата джуртубузгъа суймекликге юретгенни кесини борчуна тергейди.

Башха къарнаш миллет литературалача, ногъай литература да бусагъатда ёргеден ёрге чыгыб барады. Аны сейирлик чыгъармалары джангы джетишимлени заманы келгенине, чыгъармачылыкъ джолда ногъай литераторла уллу муратларын толтурлукъларына шагъатлыкъ этедиле.

БАШЛАРЫ

Литератураны ленинчи партия-лыкъ принципи	3	Байрамукъланы Халиматны «Джылла бла таула» деген романыны юсюнден	143
Уллу Ата джурт къазауатны заманындагы эмда эндиги къарачай литература (1941 — 1975)	16	<i>Байкъулланы Абдул-Керим</i>	162
Суратлау проза	21	Хорлам	166
Поэзия	38	Ленин, сенси — билеме	166
<i>Хубий улу Осман</i>	53	Юрий Гагариннге	167
Граждан лирикасында назмула	56	«Гитчсни джолу» деген поэма-гъа	168
Ленинни джыры	59	<i>Къулийланы Къайсын</i>	169
Бергенгезиз, партия	60	Ленинни юсюнден таулу поэма	176
Туугъан джуртум	61	«Ленинни юсюнден таулу поэма-ны» хакъындан	187
Къанлы кюнде къанатым	61	«Аууш» поэманы юсюнден	190
Къарнаш халкъгъа	63	<i>Багъатырланы Харун</i>	192
Джолла	64	Ата джурт ючюн	194
«Блей» поэманы юсюнден	64	«Ата джурт ючюн» деген китабны юсюнден	222
Аманат (<i>ромадан юзюк</i>)	65	<i>Лайпанланы Сеит</i>	228
Романны мындан арысына соруула бла ишле	85	«Къарачайны уланы — Беларусияны джигити» деген китабны джазылгъан историясы бла анализи	228
«Аманат» роман	85	Къарачайны уланы — Беларусияны джигити	233
«Аманат» романны 3-чю китабны юсюнден	90	<i>Эбзеланы Ханафий</i>	285
Социалист реализм	97	«Бычакъны ауузунда» деген повести юсюнден	285
Эпикалыкъ чыгъармала	99	Бычакъны ауузунда	287
<i>Байрамукъланы Халимат</i>	100	<i>Сюйюнчланы Азамат</i>	315
Сюйген тауларым	105	Ата джуртума	321
Къралыма	105	Насыблы сан	322
Сен фронтха болушамыса?	106	Джанкъылычдан чынгау	323
Сюсме джашауну	107	Тенгиз	324
Эртден	108	Кёк толкъунда акъ дууадакъ	325
Сонетлени чалышыуу	109	<i>Батчаланы Мусса</i>	327
Айран	110	Кююш Акка	333
Гырджын	118	Критика литератураны къысха обзору	354
Байрамукъланы Халиматны халпарларыны юсюнден	131	Областы къарнаш халкъларыны литературалары	358
«Залихат» поэманы юсюнден	132		
Залихат (<i>помадан юзюкле</i>)	133		
Поэманы композициясы	140		
Поэзия тилни тюрлю-тюрлю къуралыуу. Инверсия	142		
Риторика соруула	143		
Лирика туракълау	143		